خارالد مۇللېر [گېرمانىيە]

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى

ـــ سامۇئىل خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەريىيەسىگە تەنقىد

شنجاڭ گۇزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

The Coexistence of Civilizations

خارالد مؤللېر [گېرمانىيە]

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى

ـ سامۇئىل خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسىگە تەنقىد

تەرجىمە قىلغۇچى: خالىق ئاۋۇت

شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

文明的共存 ：维吾尔文 / (德) 米勒著 ；哈力克·阿吾提译. — 乌鲁木齐 ：新疆美术摄影出版社；新疆电子音像出版社，2014.2
ISBN 978-7-5469-5131-7

Ⅰ. ①文… Ⅱ. ①米… ②哈… Ⅲ. ①国际政治-研究 Ⅳ. ①D5

中国版本图书馆CIP数据核字(2014)第045185号

策　　划　艾尔肯·伊布拉音·湃达
责任编辑　扎帕尔江·乌其洪
特约编辑　伊斯坎代尔·艾尼瓦尔
责任校对　阿不都热依木·阿不里米提
美术编辑　努尔买买提·艾买尔

责任复审　海拉提江·吾斯曼
责任决审　艾尼瓦·库迪力克
责任印刷　刘伟煜

书　　名　文明的共存 (维吾尔文)
作　　者　哈拉尔德·米勒[德]
翻　　译　哈力克·阿吾提
出　　版　新疆美术摄影出版社
　　新疆电子音像出版社
地　　址　乌鲁木齐市经济技术开发区科技园路5号 (邮编 830026)
制　　版　新疆奥敢图书发行有限公司
发　　行　新疆新华书店
印　　刷　乌鲁木齐市科恒彩印有限公司
开　　本　880mm×1230mm　1/32
印　　张　16.25
版　　次　2014年2月第1版
印　　次　2015年8月第1次印刷
书　　号　ISBN 978-7-5469-5131-7
定　　价　60.00元

كىرىش سۆز

مەن 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى سەيمىل خۇنتىنگتون ئەپەندى بىلەن ئۇنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۇيۇك ئەسىرى توغرىسىدا بىر قېتىم ئاشكارا مۇنازىرىلىشىشكە مۇۋاپىق بولدۇم. بۇ قېتىملىق پائالىيەتنى فىرانكفوردتىكى «ئامېرىكا ئائىلىسى» تەشكىللىگەنىدى، مۇنازىرە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، فىشۆر نەشرىياتىدىكى دومزالسكى ئەپەندى ماڭا خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ئوخشىمايدىغان قاراشلىرىمنى رەتلەپ كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى، مېنىڭمۇ بۇنداق ئوبدان تەكلىپنى رەت قىلغۇم كەلمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ قولىدىكى بۇ كىتاب رويابقا چىقىپ قالدى.

بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى قىسمىدا خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى پىرىنسىپچانلىق بىلەن تەنقىد قىلدىم (بىرىنچى باب بىلەن ئىككىنچى باب). ئىككىنچى قىسمىدا نۇقتىئىنەزەرلىرىمنى ئېنىق شەرھلىدىم. بىرىنچى بابتا «مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيلىك» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنىڭ پەرقىنى سىلىشتۇرۇپ، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى تەتقىق قىلدىم. ئىككىنچى بابتا مەدەنىيەت بىلەن سىياسىي ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى مۇھاكىمە قىلىپ، مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ قانداق ئەھۋالدا، قانداق شەكىل بىلەن «سىياسىي مەسىلە» گە ئايلىنىدىغانلىقىنى

تەھلىل قىلدىم. ئۇچىنچى بابتا زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ سەۋەبى ۋە مۇساپىسىنى تەتقىق قىلىپ، ھالقىلىق مەسىلىنى، يەنى خۇنتىنگتوننىڭ قىياسىنىڭ بۇگۇنكى ئۇرۇشلاردا ئىسپاتلانغان - ئىسپاتلانمىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم.

ئۇچىنچى قىسىمدا خەلقئارالىق سىياسىيدىكى چوڭ رايونلار، يەنى غەرب دۇنياسى، ئاسىيا، ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان رايونلار، رۇسىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى قاتارلىق «چەت رايونلار»نى كونكرېت كۆزىتىپ تەھلىل قىلدىم. بەش بابنىڭ ھەربىرىدە ئىقتىساد، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، خەلقئارالىق سىياسىينىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى قىياس قىلىپ باقتىم ياكى بولمىسا مۆلچەرلەپ باقتىم.

كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمى (تۆتىنچى قىسمى)دا رايونلار ئارا مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى تەسۋىرلەپ، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان «بۇزغۇنچىلىق ئامىللىرى» — تېررورىزم، مۇھىت بۇلغىنىش، كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر مەسىلىسىنى شەرھىلىدىم. ئاخىرقى بابتا بۇ تەھلىللەردىن سىياسىيدا قوللىنىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەكۈنلەرنى چىقاردىم.

كىتابتا مۇرەككەپ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاددىي يوسۇندا «دۇشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش» تەك خۇنتىنگتونچە ئەندىزىگە سېلىۋېلىشقا ئىجابىي يول بىلەن رەددىيە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ ئوقۇرمەنلەردىن بەش قىتئەدە يۈز بەرگەن، مۆلچەرلەش ئاساسەن مۇمكىن بولمىغان مۇرەككەپ ۋەقەلەرگە ئىمكانىيەتنىڭ بارچە باھا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن مۇنداق بىر شەك - شۇبھىسىز پاكىتنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتتۈم:

دەۋرىمىزدىكى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان قۇدرەتلىك ھەربكەتلەندۇرگۈچ كۈچ ئىنسانلارغا غايەت زور خەۋپ تۇغدۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تېپىلغۇسىز پۇرسەتمۇ يارىتىپ، ھەر مىللەتتىن بولغان ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى خەتەرلىك دۇشمەنلىشىشلەرنى ياراشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرىدۇ. دېمەك، مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇش ھادىسىسى تەبىئىي كۈچ تۇرتكىسىدە كېلىپ چىققان ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئادەملەر كەلتۇرۇپ چىقارغان، شۇڭا ئىنسانلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، بۇ توسۇقتىن تامامەن ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ.

پۈتكۈل خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرگە چېتىلىدىغان بىر ئەسەرنى بىرلا ئادەمنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپ ۋۇجۇدقا چىقىرىش تەس گەپ، مەن بۇ يەردە رايونلار سىياسىيسىنى تەتقىق قىلىشتا تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان بارلىق مۇتەخەسسىسلەرگە سەممىي رەھمەت ئېيتىمەن ۋە ئالىي ئېھتىرام بىلدۇرىمەن، دەل شۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بولغاچقىلا، مەن بۈگۈنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى تونۇشتا بىر يېڭى پەللىگە يېتەلىدىم. بۇنىڭدىن سىرت، مەن يەنە مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ خېسسېن ئىشتاتلىق تىنچلىق ۋە توقۇنۇش تەتقىقات فوندى جەمئىيىتىدىكى خىزمەتداشلارغا سەممىي رەھمىتىمنى بىلدۇرمەكچىمەن، ئۇلار ماڭا نۇرغۇن پايدىلىق تەكلىپلەرنى بەردى ۋە ياردەم قىلدى. يەنىس بېگخاۋ، جىنكا گېرىك ۋە ئاشىم سىپاننېلار كىتابنىڭ قىسمەن باب، پاراگرافلىرىنى ئوقۇپ چىقتى ھەمدە ئورۇنلۇق پىكىرلەرنى بەردى. رېيشانىنا دېتاسىد، شابىنا فىشېل ۋە كېئارستېن ۋېستفالىنىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەسىنىڭ كىتابىمدىكى مۇھىم نۇقتىئىنەزەرلەرنى

شەكىللەندۇرۇشكىمۇ كۆپ پايدىسى بولدى. يەنىس بېگىخاۋ، ئۇننا بېگى ۋە ستېپفىن سونىئۇسلار تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش جەھەتتە ناھايىتى زور ياردەم بەردى. كومپيۇتېرنىمدا ساقلانغىلى بولمايدىغان بەزى كاشىللىلار كۆرۈلگەندە، ماكس مىئۇلمان خۇددى پەرىشتىدەك يېنىمدا پەيدا بولدى.

خانىمىم ئۇلرىيك مۇللېر گەرچە خىزمىتى ئالدىراش بولسىمۇ، بىراق ئويلىغانلىرىمنى دېگۈم كەلگەن چاغدا، ئېيتقانلىرىمنى خۇشاللىق بىلەن ئاڭلاپ، ئىدىيەمدە ھەمىشە تۇراقسىزلىق كۆرۈلۈپ تۇرغان بۇ رېئاللىقنى ئۇن - تىنسىز قوبۇل قىلدى، شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ ئائىلىدىكى ئۇششاق - چۈشەك ئىشلارنى تەرتىپلىك بىر ياقلىق قىلىپ، پۈتۈن ئەس - يادىم بىلەن كىتابنى يېزىپ پۈتكۈزۈشۈمگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. خانىممىنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئىنتايىن مىننەتدار بولدۇم.

خارالد مۇللېر

1998 - يىلى ئاۋغۇست

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم تەنقىد 1

خۇنتىنگتوننىڭ نەزىرىدىكى دۇنيا .....
1

ئىككىنچى قىسىم ئىدىيە 47

مەدەنىيەت، مەدەنىيلىك، دۆلەت ۋە جەمئىيەت 47

ئىجتىمائىي كىرىزىس ۋە سىياسىي ھۆكۈمرانلىق 104

ھازىرقى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلار 138

ئۈچىنچى قىسىم تەھلىل 179

بىز كىم؟ ــ گەپنى «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ كېلىپ چىقىشى
مەنبەسىدىن باشلايلى 179

«سىرىق تەنلىكلەردىن كېلىدىغان خەتەرلىك ئاپەت» ــ
ئاسىيانىڭ قەد كۆتۈرۈشى 226

ۋەينا شەھەر سىپىلىنىڭ سىرتىدىكى تۈركىيە يىراقتا يۇرۇش
قىلغۇچى قوشۇنى ــ ئىسلامىيەتنىڭ كۆپ ياقلىمىلىقى 288

مۇقىم بولمىغان يادرو چوڭ دۆلىتى: رۇسىيە ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى رايونلار 346

خەلقئارالىق سىياسىيدىكى چەت جايلار: ئافرىقا ۋە لاتىن
ئامېرىكىسى 383

تۆتىنچى قىسىم نەزەر 423

خەلقئارالىق سىياسىينىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى: كەلگۈسىگە
نەزەر 423

بىز نېمىلەرنى قىلىشىمىز كېرەك؟ 476

بىرىنچى قىسىم
تەنقىد

1

خۇنتىنگتوننىڭ نەزىرىدىكى دۇنيا

ئىنسانلار ھەمىشە قاتتىق قورقۇنچ ئىچىدە ئېسەنگىرەپلا يۈ-رۈشىدۇ، چۈنكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتى شۇنداق نازۇك بولۇپ، ئاسانلا زىيان - زەخمەت يېتىپ قالىدۇ ھەم ھەر ۋاقىت تەھدىتكە ئۇچراپ تۇرىدۇ. بايىاشات تۇرمۇش، ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، مەدەنىيەتنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۆز سالاھىيىتى دېگەنلەرگە ھەمىشە يۈقىرىقىدەك ئىشلار سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. ئىنسانلار ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسپاتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى، نەدىن نەگە بارىدىغانلىقىنى بىلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ ھەم.شۇلارنى بىلىشكە ئېھتىياجلىق. سالاھىيەتنى بەلگىلەشتىكى چەك - چېگرانىڭ ئايرىلىشى مەلۇم بىر كىشىنىڭ باشقا بىر كىشىگە ئايلىنىپ قالمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان، كىرىزىسلار كۆرۈلۈۋاتقان ۋە كۈلپەتلەر يېغىۋاتقان دەۋردە، بۇ ئىككى خىل ئاساسىي ھادىسە بىرلىشىپ كېتىدۇ، يەنى قورقۇنچنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، چاك - پاسىللارمۇ بارغانسېرى مۇھىم بولۇپ قالىدۇ. بىرەر دۇشمەن تېپىش ياكى بىرەر قۇربانلىق تېپىش مۇئەييەن ئېھتىياجغا ئايلى-

نىپ قالىدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئېھتىياجلار ئېنىق ھالدا ئاشۇ ئا-
تالمىش «ياتلار»غا قارىتىلغان بولىدۇ. دۇشمەن كۈچلەرنىڭ تەھدە-
تىدىن قورقماي بولمايدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا ئوخشاشلا
قورقۇنچلۇق بىر نەرسە، يەنى دۇشمەننىڭ ئارزۇسى يوشۇرۇنغان بو-
لىدۇ، بولۇپمۇ ۋەزىيەت يامان بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دەل مۇشۇنداق يېتەرسىزلىكلەر
ئىچىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ئەڭ چوڭ دۇشمەن كۈچ بولغان كو-
مۇنىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ،
غەرب سىياسىي جەمئىيىتىنىڭ بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بۇرۇنقىغا
قارىغاندا ئاز ـ تولا ئاشتى، ھەتتا ئۆزىنى خېلى بىخەتەر سېزىدە-
غان بولدى. ئۇلار ئۇرۇشنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى،
يادرو قوراللىرى ئارقىلىق قارشىلىشىشمۇ ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا
بىۋاستە يۈز بەرمەيدىغان بولدى، ئەمما ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى، كۈن-
دىلىك دۇنياسى بۇنىڭغا بىلەنلا تېخىمۇ بىخەتەر بولۇپ كەتمە-
دى. ئەكسىچە، نۇرغۇن ئىشلار قالايمىقانلىشىپ كەتتى، بۇ غەرب
بىلەن شەرقنىڭ ئىختىلاپى ئاخىرلاشقانلىقىدىن كېلىپچىققان
بىۋاستە ئاقىۋەت ئەمەس، بىراق ئۇنىڭ پۈتكۈل دۇنيانىڭ تەرەق-
قىيات مۇساپىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدە شەك يوق؛ ئۇزۇك-
سىز تەرەققي قىلىۋاتقان دۇنيا ئىقتىسادى ۋە ئۇنىڭ بىلەن زىچ
باغلىنىشلىق بولغان سودا، پۇل مۇئامىلە ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ
ئۇزۇكسىز يۇغۇرۇلۇشى ۋە تېزلىشىشىگە، كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ
كۈنسايىن ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، كۈندىلىك تۇرمۇشىمىز
ئىلگىرىكىگە ئوخشىماي قالدى، كەلگۈسىمىز توغرىسىدا بىرنەر-
سە دېمەكمۇ تەس بولدى، ئەمدىلىكتە يەنە ھەممە گۈناھنى يىر-
گىنچلىك سوۋېت ئىتتىپاقىلىقلارغا ئارتىپ قويساق بولمايدۇ -
دە، ئەلۋەتتە.

خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنىيەت نەزەرىيەسىدىكى ئاساسلىق نۇقتىئىنەزەرلەر

خۇنتىنگتون بىزگە ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىدىن بېشارەت بېرىپ: «مىللەتلەرنىڭ ئايرىلىشى ۋە ئىدېئولوگىيەنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈرتكىسىدە، ھازىر دۇنيا تارىخىدىكى ھەر خىل مەدەنىيەتلەر تىركىشىشكە يۈزلەندى. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىر-بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان غايەت زور گۇرۇھلارنى شەكىللەندۈردى، ئەمەلىيەتتە بۇنداق قارشىلىشىش ھازىر شەكىللىنىپ بولدى. ئۇپۇق سىزىقىدا ئىسلامىيەت بىلەن كۇڭزىچىلىقنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈشى غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە بىۋاسىتە تەھدىت پەيدا قىلىدۇ» دەيدۇ. بۇ يەردە، «سېرىق تەنلىكلەر تەھدىتى» (غەربكە يۈرۈش قىلىپ دوناي دەريا ۋادىسىغىچە بارغان موڭغۇل چەۋەندازلىرىنى كۆرسىتىدۇ ــ تەرجىماندىن) ۋە «ۋېيىننا شەھەر سېپىلىغىچە قىستاپ كەلگەن تۈركىيە جازا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى» مول ئىجادچانلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، بۇ ئىككى خىل كۈچ غەرب مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق ئەسلىمىسىدە چوڭقۇر جاراھەت قالدۇرغانىدى.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دۇنيانى يېڭىباشتىن تونۇشىمىزغا يېڭىچە يول كۆرسەتتى، ئۇ ئەمەلىيەتتە دۇنيانى يېڭىباشتىن پىلانلاش يولىدىكى ئىنتايىن قەيسەرانە ئىزدىنىشتۇر. ئۇ بىزنى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىركىشىشنىڭ دەل ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى «ئەڭ ماھىيەتلىك ئەھۋال» ئىكەنلىكىگە؛ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭلا كىشىلەرنىڭ ئورتاق ھەرىكەت قوللىنىش، ئورتاق ئىدىيە شەكىللەندۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدىغان مەنبە ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. خۇنتىنگتون ئىن-

سانلار مەدەنىيىتىنىڭ چەك ـ چېگراسىنى يېڭىباشتىن ئايرىپ چىققان، ئۇ تارىخىي مەنبە، قىممەت سىستېمىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قاراش ۋە مۇناسىپ ئىجتىمائىي، سىياسىي تەپەككۇر شەكلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەتنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىللىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ئارقىلىق يېڭىچە بىر دۇنيا خەرىتىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەدەنىيەتنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ، كەلگۈسىدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنى لايىھەلەپ چىققان ۋە تەسەۋۋۇر قىلغان. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، خۇنتىنگتون مەدەنىيەتنىڭ چەك ـ چېگراسىنى ئايرىشتا دىنىي ئېتىقادنى ئاساس قىلغان. دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ دىندىن خالىيلىشىشقا يۈزلىنىۋاتقانلىقىغا نەزەر سالساقلا، ئۇنىڭ قاراشلىرىنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلمايمىز. بىراق، خۇنتىنگتون ئەپەندى ھازىرقى جەمئىيەتتىكى بۇنداق «ئاتېئىزم»لىق (خۇداسىزلىق) يۈزلىنىشنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دىنىي ئاساسنى تېخمۇ مۇھىم ۋە ھەل قىلغۇچ تەرەققىيات يۈزلىنىشى دەپ قارايدۇ، بۇ گەپتە مەسىلە بارلىقىدا شەك يوق، ئۇ مۇشۇ ئاساستا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى مۇنداق بىرقانچە بۆلەككە ئايرىغان:

ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيەنىڭ غەرب خرىستىيان مەدەنىيىتى؛

سلاۋىيان، گىرېك ئەللىرىنىڭ پىراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى؛

ئوتتۇرا ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ ھىندونېزىيەگىچە بولغان دائىرىنى قاپلىغان ئىسلام مەدەنىيىتى؛

ئافرىقا مەدەنىيىتى ـــ گەرچە قالايمىقان، بىرلىككە كەلگەن ئىپادىلىنىش شەكلى يوق بولسىمۇ؛

ھىندىستانىنىڭ ھىندى دىنى مەدەنىيىتى؛

ياپونىيە مەدەنىيىتى؛

جۇڭگو ۋە شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىدىكى-كۈڭزىچىلىق مەدەنىيىتى.

بۇلاردىن سىرت، لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا سىستېمىسى بولۇپ، ئاساسەن خىرىستىيان ـ غەرب مەدەنىيىتى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ، خۇنتىنگتون ئۇنىڭغا قارىتا ئېنىق يەكۈن چىقارمىغان.

خۇنتىنگتوننىڭ قارىشىچە، غەرب مەدەنىيىتى تېخىنكا جەھەتتىكى ئىلغارلىقى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ھەمدە دۆلەت ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى تۈپەيلىدىن ئۇزاقتىن بېرى دۇنيادا ئاساسلىق يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. ئەمما، بۇ دەۋر كەلمەسكە كەتتى. باشقا دۆلەتلەرمۇ شىجائەت بىلەن ئىلگىرى لەۋاتىدۇ، يېقىن كەلگۈسىدە غەرب ئەللىرىدىن تېزلىكتە ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. ئاسىيا ياۋروپاغا يېتىشۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ، 21 ـ ئەسىردە جۇڭگو ئامېرىكىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇنيادا 1 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىدۇ. غەرب جاھانگىرلىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاندا، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن باشقا ئەللەر مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق سوقۇلۇش بولغان ھەم بۇنداق سوقۇلۇش ئۇزاققىچە داۋاملاشقانىدى. ھازىر غەربنىڭ قىممەت قارىشى گۈمان قوزغاۋاتىدۇ ۋە تەنقىدكە ئۇچراۋاتىدۇ، كۈچ سىلىشتۇرمىسىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەر گە پايدىلىق يۆنىلىشكە قاراپ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، غەرب مەدەنىيىتىنى چەتكە قېقىش ئۇزۇكسىز كۈچىيىۋاتىدۇ.

نوپۇس ئىستاتىستىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دۇنيا نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش ۋەزىيىتىنى توغرا، تېز بىلىۋالالايدىغان بولدۇق. ئىستاتىستىكىلىق ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، غەرب

مەدەنىيىتىگە قارشى كۈچ كۆرۈنەرلىك ئاشماقتا. بۇ غەربتىن باشقا رايونلار نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىۋاتقانلىقىدا كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. دۇنيادىكى باشقا ئەللەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى غەرب ئەللىرىدىن ئېشىپ كەتتى. ئافرىقا ۋە ئىسلام دۇنياسى نوپۇسىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتى 3% كە يەتتى ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ دۆلەتلەردە 25 ياشتىن تۆۋەنلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى سەۋەبىدىن تۇرمۇشتا باشپاناھسىز قالغان بۇ ياشلار ھەممىدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن، ئۇلار ئىشەنچىنى يوقاتقان، رايى قايتقان ھەم كۆڭلى ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان بولۇپ، ئاچچىقىنى چىقىرىۋالىدىغانغا توختىماستىن ئوبيېكت ئىزدىشىدۇ. غەرب مەدەنىيىتىگە قارشى ئېقىمنى تەرغىب قىلىدىغان ئۆزىنى تونۇش قارىشى ئۇلارنىڭ ھاياتلىقتا ئۆزىنى يېڭىباشتىن تېپىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ياشىنىپ قالغان ئەجدادلارغا قارىغاندا، ياش بىر ئەۋلادلار تېخىمۇ قارشىلىق ۋە زوراۋانلىق خاھىشىغا ئىگە بولىدۇ. 80 ـ يىللاردىن بېرى، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ قىزىققان ياشلار ئورتودوكىس خىرىستىيان مەدەنىيىتىگە قارشى تۇرىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك سورۇن تاپتى، شۇڭا غەربنىڭ سىياسىيسى ۋە مەدەنىيىتىگە قارشى غايەت زور سەپەرۋەرلىك كۈچى مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن.

مەدەنىيەتلەرنىڭ تۈرى ئادەتتە مەلۇم يادرو دۆلىتىنى چۆرىدەپ ئايرىلىدۇ: ئامېرىكا ۋە باشقا غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئىتتىپاقى تەبىئىيلا خىرىستىيان مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى؛ شەرقىي ئاسىيا رايونلىرىدا جۇڭگونى مەركەز قىلغان كۇڭزىچىلىق مەدەنىيەت چەمبىرىكى شەكىللەنگەن؛ مەيلى ئېتىراپ قىلايلى ـ قىلمايلى، ياپونىيە مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن نۇرغۇن مەنبە-

داش تەرەپلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا خاسلىقى بار؛ رۇسىيە پىراۋۇسلاۋىيە مەدەنىيىتىدىكى يادرو دۆلەت؛ ھىندىستانىنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى بىلەن ئۇنىڭ دۆلەت دائىرىسى ئۆزئارا جىپسىلىشىدۇ؛ ئافرىقا مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىدە مەركىزىي دۆلەت يېتەرسىز. خۇنتىنگتون تۈركىيەنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا رەھبەرلىك رولىنى ئويناش مۇمكىنچىلىكىنى ئاندا ـ ساندا تىلغا ئېلىپ قويغان، شۇڭا كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئەنقەرە ئاخىر بېرىپ ياۋروپادىكى نىيىتى يامان ھەمراھلىرىغا رەت قىلىش قارارىنى چىقىرىپ قالسا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بۇ كونا ئىتتىپاقدىشىنى كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرۈشى لازىم.

خۇنتىنگتوننىڭ قارىشىچە، ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەر ئاتالمىش «ھۆكۈمرانلىق ئېڭى»نى نامايان قىلغان، گەرچە ئۇلارنىڭ پەرقى بولسىمۇ، بىراق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا سوقۇلۇشتىن ساقلىنىش تەسكە چۈشىدۇ، توقۇنۇشمۇ تەبىئىيلا توختىماي يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. ھازىر ھەر خىل مەدەنىيەتلەر گىرەلەشكەن جايلار سۈركىلىش، تالاش ـ تارتىشلار كۆپ يۈز بېرىدىغان جايلار بولۇپ قالدى. كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتتىن تەركىب تاپقان دۆلەتلەر، مەسىلەن، بوسنىيە، سۇدان، مالايشىيا ۋە ھىندونېزىيەلەردە ئىچكى دەز كۆرۈلۈۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن بەلكىم تېخىمۇ كەسكىن زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى يۈز بېرىشى، ھەتتا ئىچكى ئۇرۇش پارتلىشى مۇمكىن، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىدىكى «قانلىق چېگرا» لاردىكى مەسىلە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇشى مۇمكىن. دەل شۇ سەۋەبتىن، بۆلۈنۇش تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىردىنبىر يول بولۇپ قالدى: كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتكە خاتىمە بېرىپ، مەدەنىيىتى ساپ بولغان دۆلەت قۇ-

رۇش؛ مەدەنىيەت چەك ـ چېگراسى ۋە دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىـ
غان ۋەزخانلىقنى توختىتىش دېگەندەك ھەرىكەتلەر دىن ۋە مەدەنىـ
يەت تارقىتىش، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەـ
ھەتتە، يەنى ئىنسانىي ھوقۇقنى كاپالەتلەندۈرۈش، ھاكىمىيەت بىـ
لەن دىننى ئايرىش ۋە ئاياللار ئازادلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە زور
مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، بىر خىل سىياسىي دەل مەدە-
نىيەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ئورنىدا تۇرۇۋاتقاندا، ئىچكى قىسىمدىكى
ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇلۇش ۋە سۈركىلىشـ
لەرنى ئازايتقاندىلا، ئاندىن دۇنياۋى توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى
توسىغىلى بولۇشى مۇمكىن.

خۇنتىنگتون بۇنىڭلىق بىلەن قالماي يەنە بىز كۇڭزىچىلىق
بىلەن ئىسلام دىنىدىن غەربكە قارشى ئىتتىپاق ھاسىل بولغانلىـ
قىنى كۆرەلەيمىز دەپ قارىغان. بۇ بىر قاباھەتلىك چۈشتۇر: مەدە-
نىيەتلەر ئارا ئۇرۇش كۈچلۈك ئۆچمەنلىك ۋە توقۇنۇشلارنىڭ كۆپ
خىللىشىشى ۋە تۇيۇقسىز يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن كەڭ كۆلەملىك
يوقىتىش خاراكتېرىدىكى قوراللارنىڭ ئىشقا سېلىنىشىنى كەلتۈـ
رۈپ چىقىرىشى، ھەتتا ئاخىرىدا دۇنياۋى يادرو ئۇرۇشىغا ئۆزگىرىپ
كېتىشى مۇمكىن. ئىش شۇنداق بولىدىغان بولسا ئىنتايىن قور-
قۇنچلۇق ھادىسە يۈز بېرىپ، ئىنسانلار شۇ تۈپەيلىدىن بارلىق غايە
ۋە ئارزۇلىرىدىن مەھرۇم قېلىپ ئىستىقبالىنى تۈگەشتۈرىدۇ.

كىشىنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىققىنى شۇكى، خۇنتىنگتون
مۇشۇنداق چۈشكۈن يەكۈننى چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن،
«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابىنىڭ ئاخىرقى بابىدا
توساتتىنلا نۇقتىئىنەزىرىنى ئۆزگەرتىپ، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى
ھەمكارلىق ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئاقلاشقا چۈشىدۇ، بۇ ئالدىنقى باب،
پاراگرافلاردا ئىپادىلەنگەن باش تېمىغا قىلچە ماس كەلمەيدۇ.

ئەجەبا، بۇ ئوقۇرمەنلەرنى ئەركىن تەسەۋۋۇر قىلىشقا يېتەكلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان تاكتىكىلىق يېزىقچىلىق ۋاستىسىمۇ ياكى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتەك ئىدراكىي ئۇسۇلنىڭ ئاخىرى دوگما، قاتمال تەپەككۇر ئەندىزىسى ئۈستىدىن غالىب كەلگەنلىكىمۇ؟ مەيلى نېمىلا دەيلى، دېتېر سېڭخاۋسنىڭ باھاسى ناھايىتى ئورۇنلۇق بولغان. ئۇ ئەمەلىي پاكىتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا يېزىلغىنى «ياراشتۇرۇش پىلانىدۇر، ئەگەر بىز ئۇنىڭ تەپەككۇر يولىنى بويلاپ كۆپ ئويلىنىپ يۇرمەيلا تەھلىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ پىلاننى راست دەپ كېتىشنىڭ زۆرۇرىيىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلالايمىز»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ.

دۇنيا ئەندىزىسى ۋە دۇنيادىكى رېئاللىق

بۇگۈنكى دۇنيا ئەندىزىسى شەرق ـ غەربنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى دۇنيا ئەندىزىسىدۇر. ئۇنىڭ بىر خىل خەلقئارالىق يېڭى تەرتىپ ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بىز ئۇ توغرۇلۇق جىق گەپلەرنى قىلىشىپ، ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى مۇرەككەپ دۇنياغا ئۇزاق مەزگىللىك تىنچلىق ئېلىپ كېلىشىنى كۈتكەنىدۇق. خۇددى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە، ئاتالمىش ئەركىن دۇنيا ۋە كوممۇنىزم دۇنياسى دەپ ئايرىغىنىمىزغا ئوخشاش، بۇگۈنكى كۈندىمۇ دۇنيانى ئاشۇنداق ئاددىي ئۇسۇل بىلەن يۇزەكى ئايرىپ قويۇۋاتىمىز. «مەدەنىيەت» جەھەتتىكى پەرق بىزنىڭ مەسىلىلەرگە يېڭى نەزەر بىلەن قارىشىمىزغا شا-

---

① دېتېر سېڭخاۋس «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى،دىكى تەرسالارچە قاراشلار» «Blaetter fuer Deutsch and Internationale Politik»نىڭ 1997 ـ يىلىق 2 ـ سان، 215~226 ـ بەت.

رائىت يارىتىپ بەردى، ئەمما ئۇنىڭ كەينىگە غايەت زور مەنپەئەت تۇرتكىسى يوشۇرۇنغان، شۇڭا بىرقەدەر چوڭ پەرق كېلىپچىقىشىدىن ساقلانماق تەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا خاتالىق ئۈچۈن زور بەدەل تۆلىشىمىز مۇمكىن. يەنە كېلىپ، مەدەنىيەتنى ئۆلچەم قىلىپ يېڭىباشتىن ئايرىپ چىقىلغان دۇنيا ئەندىزىسى رېئال دۇنيادىكى نۇرغۇن پاكىتلارغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىپ كەتمەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇنتىنگتون تەرتىپىنى يېڭىدىن ئورناتماقچى بولغان رېئال دۇنيانى تېخىمۇ مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ ھەمدە تىزگىنلىمەك تېخىمۇ تەس. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خۇنتىنگتوننىڭ نەزەريىسىدە تەجرىبىچىلىك خاتالىقى ئىنتايىن كۆپ. بۇ نۇقتىئىنەزەرلەر كىشىدە ئۇزۇكسىز گۇمان پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ، بىر خىل ئىدىيە سىستېمىسى رېئاللىقىنى بەكلا ئايرىلىپ قالسا، دەرۋەقە كەسكىن تەنقىدكە ئۇچرايدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ بىزگە نىسبەتەن ئەھمىيىتى بار ـ يوقلۇقىدىنمۇ گۇمان قىلىپ قالمىز. بۇنداق مودا نەزەريىلەر نەزەريىەچىلەر ۋە ئەمەلىيەتچىلەرنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا تۇيۇق يولغا باشلاپ قويىدۇ، شۇڭا بۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ. دۇنيا تارىخىدىكى نۇرغۇن ئىشلار بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ: ماركسىزم ـ لېنىنىزم نەزەريىەسى بىرمەھەل ھۆكۈم سۈرگەنىدى، بىراق بىز ھازىر ئۇنىڭدىن ئاخىر ۋاز كەچتۇق.

مەن بۇ يەردە خۇنتىنگتوننىڭ كىتابىدىكى بەزى خاتالىقلارنى ھەم مۇشۇ بۇرمىلانغان پاكىتلارغا ئاساسەن چىقىرىلغان «ئاقىلانە» يەكۈنلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن، بۇ يەردە نەزەريىە ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن يېڭى دۇنيا ئەندىزىسىنىڭ ئىجادچىلىرى قۇربانلىققا ئايلىنىپ قالغان:

1 ـ مىسال: خۇنتىنگتون «قانلىق ئىسلام چېگرا‌سى» دېگەننى

ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىستاتىستىكىلىق مەلۇمات ئارقىلىق بۇ مەسـ
لىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان. ئۇ يېقىندا يۈز بەرگەن ئوخشىمىغان
مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى 31 قېتىملىق قوش تەرەپلىك ياكى
كۆپ تەرەپلىك زورلۇق كۈچ توقۇنۇشلىرىنىڭ 21 قېتىملىقى، يەنى
2/3 قىسىم توقۇنۇش مۇسۇلمانلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولغان[1]
دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، مۇسۇلمانلار ئىنتايىن ئۇ ـ
رۇشقاقتەك كۆرۈنىدۇ. بىراق، بىز مەسىلىنى كۆزىتىشتىكى نۇق ـ
تىنى ئالماشتۇرساقلا، ئىسلام قوغدىغۇچىلىرىنىڭ «مەدەنىيەتلەر
ئارا توقۇنۇش»تا ئىسلامدىن باشقا دىندىكىلەرنىڭ رەقىبى بولۇپ
قالمىغانلىقىنى بايقايمىز. بىز مۇشۇ تەپەككۇر ئاساسىدا بۇ سانلىق
مەلۇماتلارنى تۆۋەندىكى شەكىللەر ئارقىلىق يېڭىباشتىن ئوقۇپ
چۈشىنىپ باقساق بولىدۇ: مەدەنىيەتلەر ئارا زوراۋانلىق تالاش ـ
تارتىشىغا ئارىلىشىپ قالغان 62 دۆلەت ياكى گۇرۇھلار ئىچىدە،
پەقەت 21 دۆلەت، يەنى تەخمىنەن 1/3 قىسمى ئىسلام دىنىدىكى دۆ ـ
لەت ياكى گۇرۇھ. بۇ ئاڭلاشقا پۇتۇنلەي باشقىچىدەك بىلىنىدۇ. ئە ـ
گەر بىز خەرىتىگە يېڭىباشتىن قاراپ باقساق ھەم ئوخشىمايدىغان
مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چەك ـ چېگرانى تەپسىلىي كۆزىتىپ
باقىدىغان بولساق، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ تاشقى چېگراسى ھەرقان ـ
داق بىر رايونىنىڭ تاشقى چېگراسىدىن كۆپ ئۈزۈن ئىكەن دېگەن
خۇلاسىگە كېلىمىز. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى، ئىسلام دۆلەتلىرى
ۋە مىللەتلىرى ساندىۋىچىنىڭ قېتىغا سۇركىگەن ئىرىمچىككە
ئوخشاش باشقا مەدەنىيەتلەر ئارىسىغا قىسىلىپ تۇرغان، باشقا دۆ ـ
لەتلەر چېگرالىرىنىڭ كۆپ قىسمى بىپايان دېڭىز بىلەن ئورىلىپ

---

① سەيمىل خونتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ـــ 21 ـ ئەسىردە ـ
كى خەلقئارا سىياسىيسىنىڭ قايتا ئورنىلىشى» (The Clash of Civlizations)،
Munich /Wien 1996 420 ـ بەت.

تۇرغان، مەسىلەن: «لاتىن» مەدەنىيىتىنىڭ بىرلا كېسىشىش پاسىلى بار، ئۇ بولسىمۇ مېكسىكا بىلەن ئامېرىكا. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خۇنتىنگتوننىڭ ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلىرى بىزگە مەلۇم بولغان نەرسىلەرنىمۇ ئېيتىپ بېرەلىگىنى يوق: ئۆز-ئارا چېگرالىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئۆزئارا سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىماللىقى ئەڭ چوڭ. ناۋادا ئەتراپلىق ئويلىنىپ كۆرىدىغان بولساق (بەلكىم كىشىلەر بىر ئالىمدىن مۇشۇلارنى كۆتسە كېرەك)، ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى ئۇرۇشقاقلىقنىڭ «باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقى»نى ھەم ئۇلار «قان تۆكىدىغان چېگرا»نى ئوڭايلا كۆرۈۋالالايمىز، ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر تەرەپلىمە قاراش تۈپەيلىدىن ماتېرىياللارنى خاتا تاللاپ، خاتا يەكۈن چىقارغانلىقتىن بولغان. ئۇ سانلارمۇ ئوتتۇرىچە ئىستاتىستىكىلىق كۆتۈلمە قىممەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

2 ـ مىسال: خۇنتىنگتون ئىسلام ـ كۈڭزىچىلىق ئىتتىپاقىدىن كېلىدىغان قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتنى دەلىللەش ئۈچۈن، جۇڭگو بىلەن شىمالىي چاۋشىيەننىڭ ئىسلام ئەللىرىگە قورال ـ ياراغ سېتىش قىلمىشىنى، بولۇپمۇ پاكىستان، ئىران، ئىراق ۋە سۈرىيەگە ھەربىي قورال ـ ياراغ ساتقانلىقىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. ئۇ يەنە جۇڭگو بىلەن ئىرانىڭ يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ھەمكارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.[1] بىراق نېمە ئۈچۈنكىنتاك، ئۇ غەرب ئەللىرى ــ بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ ئىسلام ئەللىرىگە قورال ـ ياراغ ساتقانلىقىدەك پاكىتنى تىلغا ئېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ، شۇنىسى بۇلارنىڭ ساتقان قورال ـ ياراغلىرىنىڭ سانى جۇڭگو ۋە شىمالىي چاۋشىيەننىكىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق، ئەجەبا، بۇ غەرب

---

① خۇنتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»، 387 ـ بەت.

بىلەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئەمەسمۇ؟ ھازىرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئىرانىنىڭ پۇقراۋى يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم ھەمراھى رۇسىيە، ئىككى تەرەپ ئېنېرگىيە يادرو رېئاكتورىنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن، يەنە يېڭىدىن ئىككى رېئاكتور ياسىماقچى بولۇۋاتىدۇ، شۇنداقلا يادرو تېخنىكىسى تەتقىقاتى ساھەسىدىنمۇ كۆپ تۈرلۈك ھەمكارلىق شەرتنامىلىرىنى ئىمزالىدى، ئەجەبا بۇ پىراۋوسلاۋىيە ـ ئىسلام ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەمدۇ؟ ھازىر يادرو تېخنىكىسى جەھەتتە ئەڭ كەڭ ھەمكارلىشىۋاتقىنى ئارگېنتىنا بىلەن ئىسلام دۇنياسى بولۇپ قالدى. ئارگېنتىنا ئالجىرىيەدە تەتقىقات ئىشلىرىدا قوللىنىدىغان بىر يادرو رېئاكتورىنى پۈتكۈزدى، مىسىردىمۇ بىر يادرو رېئاكتورى قۇردى، شۇنداقلا سۈرىيە بىلەنمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ھەمكارلىق كېلىشىملىرىنى ئىمزالىدى. ئارگېنتىنانىڭ ياد رو يېقىلغۇلىرى ئالجىرىيە ۋە ئىرانغا توشۇلدى، بۇ ئىشلاردىن بىز «لاتىن ـ ئىسلام ئىتتىپاقى» نىڭ تەھدىتىنى ھېس قىلمىزمۇ ـ قانداق؟

3 ـ مىسال: بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا توقۇنۇشىدا خۇنتىنگ تونىنىڭ گېپى بويىچە بولغاندا، غەرب ئەللىرى كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىرودىيەلىكلەرگە يان باستى، ئەمما رۇسىيە، گىرېتسىيە دېگەندەك پىراۋوسلاۋىيە ئەللىرى سېربىيەلىكلەرگە ياردەم قىلدى، ئىسلام ئەللىرى ئىزچىل تۇردە بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنى قوللىدى. بىراق بۇلار پاكىتنىڭ مەلۇم بىر تەرىپى بولۇپ، ئەمەلىي ئەھۋال ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. توقۇنۇش يۈز بەرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، گېرمانىيە (پىروتېستانتلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان دۆلەت) ۋە ئوخشاشلا پىروتېستانىزم دۆلىتى بولغان دانىيە كىرودىيەنى قوللىدى، ئەمما كاتولىك دىنى ئەللىرى، مەسە-

لەن، فرانسىيە، ئىسپانىيە، ئىتالىيە ۋە ئېپسكوپۇل مەزھىپىدىكى ئەنگلىيە سېرىبلار بىلەن بىر سەپتە تۇردى. ئۇرۇشنىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىشگە ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ھېسداشلىقى ئەھۋالنى ئۆزگەرتىۋەتتى، غەرب ئەللىرى جامائەت پىكرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا باشقىچە يول تۇتۇپ، بوسنىيەدىكى مۇسۇلمانلارنى قوللاشقا باشلىدى، ئۇلار خېلى ۋاقىتقىچە ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەي يۇرگەندىن كېيىن، ئاخىر بۇ توقۇنۇشقا قورال كۈچى بىلەن ئارىلىشىش قارارىغا كېلىپ، توقۇنۇش يۈز بەرگەن رايونغا تەۋەكىل قىلىپلا 50 مىڭ ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك بولغان بۇ رايوندىكى سېرىبلاردىن باشقا ئاھالىلەرنى قوغدىماقچى بولدى، بۇ ئەلۋەتتە مۇسۇلمانلار ئاپتونوم رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. رۇسىيە كۆپ ئارىلىشىشنى خالىمىغانلىقتىن، سىياسەت جەھەتتە سېرىبلار مەنپەئەتىنىڭ ئەڭ يادرولۇق قىسمىنى قوغداش بىلەنلا چەكلەندى. ئۇ دەسلەپتىلا يۇگوسلاۋىيەنىڭ باشقا رايونلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن جازالاشقا قوشۇلۇپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ يۇگوسلاۋىيەنى جازالاشتا ھەرىكەت قوللىنىشىنى توسمىغانىدى. ئەگەر بۇ ئۇرۇش «مەدەنىيەتلەر ئارا ئۇرۇش»نىڭ ئەندىزىسى بويىچە بولغان بولسا، ئۇنداقتا غەرب بىلەن پىراۋوسلاۋىيە ئىتتىپاقى كۈچلىرى مىلوشېۋىچ بىلەن توئوچمانىنىڭ تەسەۋۋۇرىغا قوشۇلغان، يەنى كىرودىيە بىلەن سېربىيەگە ئىگە بولۇپ، بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنانى ئايرىپ بەرگەن بولاتتى. شۇنداقلا، ئۇلار مۇشۇ پىلاننىڭ ئىشقا ئېشىشىنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرگەن بولاتتى، ئىش ھەقىقەتەن شۇنداق بولدى، بۇ خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە نىسبەتەن كۈچلۈك قوللاش ھېسابلىنىدۇ. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ دەپ ئۆتەي، خۇنتىنگتون بۇنى دېيىشنى «ئۇنتۇپ قاپتۇ»، گىرېتسىيەنىڭ سېربلارغا يېقىنلىشى

شىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ماكىدونىيە (ئوخشاشلا پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ) ئىتتىپاقىغا تاقابىل تۇرۇش ئىدى. چۈنكى، ئافېنا بەزى كۈچلەرنىڭ گىرېتسىيەنىڭ ئوخشاشلا ماكىدونىيە دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئوللكىسىگىمۇ يىرتقۇچلاردەك خىرىس قىلىۋاتقانلىقىدىن ئەندىشە قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئۇرۇشى» دېگەندىن ئەمەلىيەتتە ئەندىشە قىلىپ كەتكۈدەك ئىش يوق، يامان يېرى شۇكى، خۇنتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسىدە ئۇرۇشقا بېرىلگەن ئەڭ ئاخىرقى باھادا بىتەرەپلىمىلىك بار: «بوسنىيەدە مۇسۇلمانلار بىلەن پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سېربلار ئوتتۇرىسىدا بىر مەيدان ئاپەت خاراكتېرلىك قانلىق ئۇرۇش بولدى ھەمدە كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىرودىيەلىكلەرگىمۇ زوراۋانلىق ھەرىكىتى قوللىنىلدى.»[1] بۇ يەردە ئاق ـ قارا ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن، كاللىكېسىرلەر بىلەن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. بىراق، خۇنتىنگتون ئۇرۇش توغرىسىدا گەپ بولسىلا «قانلىق ئىسلام» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىققانلىقتىن، تارىختىكى ئەينەن ئەھۋال بىر چەتكە تاشلىنىپ قالغان.

شۇڭا، بىز كۆپچىلىكنىڭ سەمىگە شۇنى سېلىپ ئۆتىمىزكى: ئاشۇ قۇرۇق گەپ بىلەن توشۇپ كەتكەن «بۈيۈك نەزەرىيە»دىن ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ، كىمكى رەڭلىك كۆزەينەك تاقىۋالىدىكەن، ئۇ دۇنيانى شۇ كۆزەينەكنىڭ رەڭگىدىلا كۆرەلەيدۇ ـ دە، ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن دۇنيا شۇ رەڭدە ئوخشايدۇ دەپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. ھاۋا ئوچۇق كۈنلەردە ئاسمانغا قارايدىغان بولساق، كۆز ئالدىمىزدىكى رېئال دۇنياغا خاتا

---

① خۇنتىنگتون، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»، 416 ـ بەت.

ھۆكۈم قىلىپ سالمايدىغىنىمىزدا گەپ يوق. بىراق، ناۋادا نەزىرىمىزنى يەر يۈزىگە ئاغدۇرۇپ قارىغىنىمىزدا، سەزگۈ ۋە تەسىرگە ئاساسلىنىپ ئۆزىمىزمۇ سەزمىگەن ھالدا بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگىگە خاتا ھۆكۈم قىلىپ قويۇشىمىز مۇمكىن. خۇنتىنگتونلۇق «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەريىسىمۇ ئەنە شۇنداق، بىراق نەزەريىەنىڭ كۆزەينىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان رېئاللىقنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ.①

دۇنيا قاراش ۋە يۆنىلىشلىك ئېھتىياج ــ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەرنىڭ بازىرى چىقىپ كېتىشىدىكى سەۋەب

مەن يۇقىرىدا كەلتۈرگەن ئۇچ مىسال «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردىكى ئايرىم ھادىسە ئەمەس، بىراق شۇنىسى ئېنىقكى، خۇنتىنگتونلۇق بۇ مەشھۇر ئەسىرى، يەنى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرى خەلقئارا مۇناسىۋەت ساھەسىدە غايەت زور ئىنكاس پەيدا قىلىپ، كۆپ ماختاشلارغا ئېرىشتى. ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى سەردارلارنىڭ زۇۋانى بولغان نوپۇزلۇق «تاشقى ئىشلار» ژۇرنىلىنىڭ خەۋىرىدە ئېيتىلىشىچە، بۇ ئەسەردە تۆھمەتلىك سۆز ـ ئىبارىلەر ئارىلىشىپ كەتكەن، بېرىلگەن باھا بىردەك بولمىغان بولسىمۇ، جامائەت پىكرى ساھەسىدە بۇنداق داغدۇغا قوزغاپ باقمان ئەسەر بۇنىڭدىن ئىلگىرى چىقىپ باقمىغانىكەن. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۇ ئەسەر

---

① دېيتېرسىڭخاۋس «‹مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى›دىكى تەرسالارچە قاراشلار»، «Blaetter fuer Deutsche and Intirnationale Politak»نىڭ 1997 ـ يىللىق 2 ـ سانىنىڭ 215~221 ـ بەتلىرىدىن ئېلىندى.

گېرمانىيەدىمۇ ناھايىتى داغدۇغا قوزغىدى، كىتابنىڭ بازىرىمۇ ئوبدان بولدى، ئاپتور سەيمىل خۇنتىنگتون ھەر خىل مۇھاكىمە يىغىنلىرى ۋە مۇنازىرە پىروگراممىلىرىنىڭ تالىشىپ تەكلىپ قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى، ھەتتا گېرمانىيە فېدېراتسىيە پالاتاسى ئۇنى تاشقى مەدەنىيەت، سىياسىي جەھەتتە مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلدى. تېخىمۇ مۇھىمى، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن بۇ ئۇقۇم سىياسىي ۋە مەتبۇئات تىلىمىزدا دائىم ئۇچرايدىغان خاس سۆزگە ئايلىنىپ قالدى، بۇنداق ئەھۋال كىشىنى ئەندىشىگە سالمايدۇ. تىلىنىڭ ئىدىيەمىزگە بولغان چوڭقۇر تەسىر كۆچى ئىدىيەمىزنىڭ تىلغا بولغان بەلگىلەش رولىغا ئوخشاشلا مۇھىم. بىز بەزى ئۇقۇملارنى تولا دەۋەرسەك، توساتتىنلا شۇ ئۇقۇمنىڭ ئىخلاسمەنىگە ئايلىنىپ قېلىشىمىز مۇمكىن؛ بىر ئۇقۇم قانچىكى كەڭ تارقالسا، ئۇنىڭغا كىشىلەرنىڭ قارىغۇلارچە ئەگىشىدىكى خەۋپ ـ خەتەر كوئېففىتسېنتى شۇنچە يۇقىرىلاپ بارىدۇ. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردە تەرغىب قىلىنغان ئۇقۇم پۈتكۈل دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتىۋالغان مەركىزىي نۇقتا بولۇپ، ئۇ بىر دۇنيا قاراشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

خەتەرلىك سىگنال ئەمەلىيەتتە بۇرۇنلا بېرىلىپ بولغانىدى، مەن يۇقىرىقى مىسالدا بۇ ئۇقۇمنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان نەزەرىيە-نىڭ ناھايىتى ئېغىر ھەم تۇزەتكىلى بولمايدىغان يېتەرسىزلىكلىرىنى ئېنىق كۆرسەتمەكچى ئۆتتۇم. شۇبھىسىزكى، بۇنداق ئاساس ئۇستىگە تۇرغۇزۇلغان ئىدىيە ۋە ھەرىكەتنى ئەستايىدىل كۆزىتىپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەكۈن ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتاب ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ماقالىلەرگە بولغان ئوخشىمىغان ئىنكاسلىرى، بولۇپمۇ بەزى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ۋە كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ باھاسى ئا-

ساسدا چىقىرىلغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ئىنكاسلاردىن ھەممە بىردەك ماقۇللۇق بىلدۈرگەنلىك ئالامەتلىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ، ئەمەلىي پاكىتلار دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، مەدەنىيەت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە رايون مەسئۇللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتەخەسسىسلەر ئاپتورغا ئۆز گۇمانلىرى ئۈستىدە نۇرغۇن سوئاللارنى قويدى، تارىخشۇناسلار ۋە سىياسىيونلار بۇ نەزەريە ۋە ئۇقۇملارغا جەڭ ئېلان قىلدى. بۇنچە كۆپ تەنقىدلەر ئالدىدا، بىز شۇنى سورىماي تۇرالمايمىزكى، ئاپتورنىڭ ئاشۇ نۇقتىئىنەزەرلىرىگە بولغان قۇۋۋەتلەش، ئالقىشلارنى بېسىپ چۈشۈشكە كېتىدىغان كۈچ زادى نەدىن كەلگەن؟

گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە، كىشى سۆزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى ئىزاھاتلارنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىپ قالدى، كونكرېت مەسىلىلەرنى كېيىنكى باب ـ پاراگرافلاردا مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتىمىز. بىز ئۇزۇكسىز ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان بىر دەۋردە ياشاۋاتىمىز. دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتىدۇ، بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىماي قالغان بىرەر جايمۇ بولمىسا كېرەك، تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلەتلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئىنسانىيەت تارىخى بۇنداق باسقۇچلارنى بېشىدىن كۆپ ئۆتكۈزگەن، باربارا تۇخمان خانىم تارىخ تەتقىقات ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «14 ـ ئەسىردىكى خاتالىق» مۇشۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. ئۇ دەۋردە فېئودالىق مۇناسىۋەتلەر يېمىرىلىشكە باشلاپ، كاپىتال ئىقتىسادى سۇبستانسىيەلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا چېتىلىغان بىر مەيدان ئۆزگىرىش ئەۋج ئالدى. زامان ئاخىرى بولىدۇ دەيدىغان كەيپىيات، مەزھەپچىلىك ۋە يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك زوراۋانلىق قىل-

مىشلىرى ئاشۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى[1]. يەنە ئالايلۇق، 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، دۇنيا سودىسى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى، ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە، ئالدى بىلەن ئاسترونومىيەدە بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، «يەر مەركەز تەلىماتى»غا نىسبەتەن گۇمان پەيدا بولدى، ئىنسانلارنىڭ ئالەمگە بولغان تونۇشى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. ياۋروپادىكى دىن ئىسلاھاتى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتىپ قويدى؛ ھازىرقى دەۋرد-ەمىزگە يېقىنلا بولغان 19 ـ ئەسىردە، سانائەتلىشىش ۋە شەھەرلەشىش ھەرىكىتى ئەسلىدىكى غەرب جەمئىيىتىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتىۋەتتى. دىنىي ئىسلاھات ۋە دىنىي ئىسلاھاتقا قارشى كۈرەشتە، غەرب جەمئىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خرىستىيان دىنىدا ئىككى خىل ئېتىقاد بارلىقىغا كەلدى؛ سانائەت ئىنقىلابى داۋامىدا، دۆلەتچىلىك ۋە ئىرقچىلىق كېلىپچىقتى.

بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيا «يەر شارىلاشتۇرۇش» شوئارى ئاستىدا بىر مەيدان بۇيۇك ئۆزگىرىشنى باشتىن كەچۈرمەكتە[2]. بىز بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش جەريانىنى مۇشۇ ئۇقۇم بىلەن تەسۋىرلەيمىز، كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاخىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئۆزگىرىشتۇر. ئۇنىڭ نۇرغۇن تۈسالغۇلارغا ئۇچرىغان چاغلىرىمۇ بولغان. تېخى ئۆتكەندىلا كومپارتىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەللەردە يەنىلا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ كەلگەن پىلان-

---

① باربارا تۇخمان: «يىراقتىكى ئەينەك ــ كومپىدىيەلىك 14 ـ ئەسىر» مىيونخىن، 1882 ـ نەشرى.

② لوفار بىروك، مافىئاس ئالبېرىت: «دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۇنياۋى چېگرانىڭ يوقىلىشى ــ خەلقئارادىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشى ئۇستىدە تەھلىل».

لىق ئىگىلىك، ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ كۆپ قىسىمىدا ئەۋج ئالغان قورۇقچىلىق ۋە چات كېرىۋېلىش تۇسىدىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بۇگۈنكى كۈندە ئاللىقاچان يوقىلىپ، كۈلى كۆككە سو- رۇلدى. بۇ دۆلەتلەردە ئىگىلىكنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرى (دۆلەت ئىلكىدىكى چوڭ تېپتىكى كارخانىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تې- خى كونا قېلىپتىن چىقىپ كېتەلمىدى، بۇنداق كېتىۋەرسە پايدا- سىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ. يۈز مىليونلىغان ئاۋام - پۇقرانىڭ تۇرمۇشىنى قامداش شەكلىدە جىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرمەكتە؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقئارالىق كاپىتالنىڭ ئو- بوروت سۈرئىتىدىمۇ ئېشىش ۋەزىيىتى كۆرۈلمەكتە. ئىقتىسادىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتىمۇ شۇ سەۋەبتىن ئىلگىرىكىگە قا- رىغاندا كۆپ تېزلىشىپ كەتتى، ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تېز بو- لۇۋاتىدۇ، بىز بۇنى 1997 - يىلىدىن بۇرۇن ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ گۈللەنگەن ئاسىيا ئەللىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. خىزمەت ئورنىنىڭ مۇقىم بولۇشى، يەنى بىز ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۇسۇلىمۇ هازىر تازا كاپالەتكە ئىگە بولماي قېلىۋاتىدۇ. يەر شارى قاتناش سىستېمىسىنىڭ قولايلىشىپ كېتىشى، ئىنتېرنېت تورى ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان يەر شارىلاشقان ئالاقە ۋە تېخنىمۇ چوڭ ماكان ئىچىدە كۆرۈلۈۋاتقان كۆچمەنلەر دولقۇنى تۈپەيلىدىن ئەسلىدە بىر - بىرىگە يات، ئوخشىمايدىغان قىممەت سىستېمىسىدا تۇرۇۋاتقان كىشىلەر تېخنىمۇ كۆپ ۋە تېخنىمۇ قويۇق ئارىلىشىدىغان بولۇپ كەتتى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە هەركىم ئۆز خاهىشى بويىچە ئىش قىلىدىغان كۈندىلىك ئەمەلىيەت خىرىسقا دۇچ كەلدى.

بەزى كۆزەتچىلەر تېخنىمۇ كەڭ ماكاندا، بولۇپمۇ ئاھالىسى بىرلا مىللەتتىن تەركىب تاپقان جەمئىيەتتە مۇنداق ىيڭى نۇقتە-

ئىنەزەرلەرنى بايقىدى، ئۇلار «ئىككىنچى خىل زامانىۋىلىشىش» دەيدىغان بىر ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ بىرىنچى خىلدىكىسىدىن ماھىيەتلىك پەرقلىنەتتى[1]. باشقا بەزى ئالىملار: يەر شارىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا تەبىئىي پەن، تېخنىكا بىلەن كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق يېڭى دەۋردىكى ئويغىنىشقا تۇرتكە بولۇشقا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. مەنمۇ شۇنداق قارايمەن. بىراق، بۇ ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەر مۇنداق بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا بىردەك، يەنى مۇشۇ خىل ئۆزگىرىش ئارقىسىدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ئاقىۋەت ئىنتايىن ئېغىر بولىدۇ.

مۇشۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ مۇقىمسىزلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىدىغان غايەت زور خىرىسنى توغرا كۆزىتىش ۋە تىزگىنلەش ئاسان ئىش ئەمەس، ناۋادا ئۆزىنى تونۇش تۇيغۇسىدا تەۋرىنىش كۆرۈلۈپ، ماددىي تۇرمۇش ئاساسىدا مەسىلە چىقسا، ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك غايىسىنى مۇستەقىل ئىشقا ئاشۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ[2]. بۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەر بىر يېڭى يولنى تاللاپ، شۇ بويىچە ئىش كۆرسە بەلكىم بۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان، خەۋپ ـ خەتەر بىلەن تولغان دۇنيادىن چىقىش يولى تاپالىشى مۇمكىن. شۇڭا، كۆپچىلىك دۇنيا خەرىتىسى، قىممەت ئۆلچىمى ۋە ھەرىكەت قىبلىنەماسىنى ئىنتايىن ئالقىشلايدۇ. خۇنتىنگتوننىڭ كىتابى كىشىلەرنىڭ مۇشۇنداق ئېھتىياجىغا ئوبدانلا ماس كەلگەن، ئۇ تەۋسىيە قىلغان دۇنيا قاراش بىر قۇراشتۇرۇلغان ئاددىي ئەندىزە بولسىمۇ، بىراق ئۇ غايەت زور سىرلىق ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىگە يوشۇرۇنغان. خۇنتىنگتون تارىخ،

---

① ئۇلرىچ بېك: «يەر شارىلاشتۇرۇش دېگەن نېمە؟ ــ يەر شارىلاشتۇرۇش ئىدىيەسىدىكى خاتا نۇقتىلار»، 1997 ـ يىلى فىرانكفورت نەشرى.

② دېيتېر سېڭخاۋس: «يەر شارىلاشتۇرۇش بىلەن رايونچىلىق ئوتتۇرىسىدا: دۇنياۋى تەرتىپ توغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر ئۇچۇن»...

مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە توغرىسىدىكى نۇرغۇن تەسۋىرلەر، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بەرگەن سانسىز ھادىسىلەرنىڭ تەپسىلاتىنى كۆپلەپ نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، بۇ قۇراشتۇرۇپ چىقىلغان ئەندىزىنى خېلى قايىل قىلىش كۆچىگە ۋە نوپۇزغا ئىگە قىلغان، بۇ كەسىپ ئەھلى ئەمەسلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. ئەما، كىتابتىكى نۇرغۇن يېتەرسىزلىكلەر، مەسىلەن، بىز ئالدىدا كۆرۈستىپ ئۆتكەن بەزى مىساللارنى بىر بولسا كىشىلەر بايقىماي قالغان، بىر بولسا نەزىرىدىن ساقىت قىلىۋەتكەن. چۈنكى ئەسەر كىشىگە ھەمىشە ھەقىقىي ئىشەنچلىكتەك ھەم ناھايىتى ئەستايىدىل قىلىق بىلەن يېزىلغاندەك تۇيۇلىدۇ. بۇ نۇقتا دەل «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەرنىڭ مېغىزى ھەم خەۋپلىك يېرى.

بىزگە كېرەكى ئاشۇنداق ئاددىي خەلقئارالىق سىياسىي نەزەرىيەمۇ؟

ئوكخامنىڭ «ئۇستىرا»سى ۋە نەزەرىيەنىڭ ئەسلىي قىياپىتى

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەر خەلقئارالىق مەسىلىلەرنى ئامېرىكىچە پەن تەتقىقات ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تەھلىل قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئامېرىكىدا مەيلى تەبىئىي پەن ئالىملىرى بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى بولسۇن، تەتقىقاتتا تەبىئىي پەن نەزەرىيەسىدىن ئېلىنغان مۇنداق بىر قىياس ئەندىزىسىگە ئەمەل قىلىدۇ، يەنى نەزەرىيەنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئاز ساندىكى ئاساسىي تەسەۋۋۇرلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، رېئاللىقتا سىناپ كۆرۈشكە قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىخچام ھەم توغرا بولۇشى كېرەك. بىراق مۇنداق سىناشلار ئارقىلىق بۇ نەزەرىيەنى ۋاقتىنچە ئىسپاتلىغىلى ياكى رەددىيە بەرگىلى بولىدۇ، بارلىق

ئىسپاتلار ۋاقىتلىق بولىدۇ، چۈنكى كەلگۈسىدە مەلۇم سىناقنىڭ نەتىجىسى بۇ نەزەريىەنى ئاغدۇرۇۋەتمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئالىملارغا قويۇلغان تەلەپ ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ قىياسلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن «پەردازلىشى» كېرەك. چۈنكى، نۇرغۇن سىناقلاردا ئاغدۇرۇلۇپ كەتمىگەن نەزەريىەلا كەسىپداشلار ۋە جامائەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلەيدۇ، ئالدى بىلەن كارل پوپپېر راۋاجلاندۇرغان ئىلمىي نەزەريىە «بىردىنبىر تەنقىد نەزەرد-يەسى»نى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ تەبىئىي پەن تەجرىبىلىرىنى را-ۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن[1].

بۇنىڭدىن قارىغاندا، ۋايىغا يەتكەن بىر خىل نەزەريىە ئاز مىق-دارداكى، ئاددىي ئاساسىي قىياسلار ئۈستىگە تۇرغۇزۇلۇشى كېرەك ئىكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇنى تەپسىلىي شەرھلىمە-سە بولمايدىكەن. بىز ئوخشاش بولمىغان نەزەريىەلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش داۋامىدا ھەمىشە ئاز مىقدارداكى قىياسلار ئارقىلىقلا ئوخ-شاش مەزمۇننى ئىپادىلىگەن نەزەريىەلەرگە يېپىشىپلا قالمىز، گەپنىڭ قىسقىسى نەزەريىە دېگەن «ئاددىي، ئىخچام، چۈشىنىش-لىك» بولۇشى كېرەك. پەن تارىخىدا نەزەريىەلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇش بىر خىل گۈزەل ئەخلاق سۈپىتىدە كەڭ تارقالغان، بۇنداق ئىلمىي روھ مەشھۇر مەدرىسە پەيلاسوپى، زامانىۋى ئىلىم ـ پەننىڭ پېشۋا-سى ۋىليام فونگ ئوكخامنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ، «ئوكخام-نىڭ ئۈستىرا»سى دېيىلىدۇ. ئومبېر توئېكاۋ بىلەن شاۋ كوننېرى «ئەتىرگۈلنىڭ ئىسمى» دېگەن كىتابىدا بۇ پېشۋا ئۇستازنى چوڭ-قۇر شەرھلىرى بىلەن مەڭگۈلۈك خاتىرىلىگەن.

---

① كارل پوپپېر، «تەتقىقات لوگىكىسى» 1969 ـ يىلى تۈبىگېن نەشرى.

ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ھازىر نۇرغۇن ئامېرىكىلىق ئا-
لىملار ئاددىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ گۇزەل ئەخلاقنىڭ مەنىسى-
نى يۇزە چۈشىنىۋېلىپ، ئۆز نەزەريىلىرىنى شۇنداقلا ئوتتۇرىغا
قويۇشماقتا. ئۇلارنىڭ نەزەريىلىرىدە، ئوشۇقچە نەرسىلەرنىڭ
ھەممىسى چىقىرىپ تاشلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇن ئەسقا-
تىدىغان ئىدىيەلەرمۇ چىقىرىۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ ئىدىيەلەر رېئال-
لىقنى چۈشىنىشتە كەم بولسا بولمايتتى. دۇنيا سىياسىيسى ئۇ-
زۇكسىز مۇرەككەپلىشىپ بېرىۋاتىدۇ، ئەمما بۇ ئەھۋاللار ئۇلارنىڭ
نەزەريىلىرى ۋە ئەندىزىلىرىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلمەي ۋە نامايان
قىلىنماي، شۇنچە كۆپ نەرسىلەر قىسقارتىۋېتىلىۋاتىدۇ، ھەتتا
دۇنيا تارىخىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئۆزگىرىشچان مىقدار
ۋە ئامىللارمۇ نەزىرىمىزدىن ساقىت بولۇپ قېلىۋاتىدۇ.

بۇنداق ھادىسىلەرنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى دەل رېئالىزملىق
نەزەريىنى خەلقئارا مۇناسىۋەت نەزەريىسىدىكى كىشىنى ئۆزىگە
جەلپ قىلىدىغان «جەلپكار نۇقتا»غا ئايلاندۇرغانلىقتۇر، ئۇ يەنە
«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن كىتابتا تەرغىب قىلىنغان نەزەرد-
يەنىڭ يول باشلىغۇچىسى ۋە ئەسلىي تېپى ھېسابلىنىدۇ. رېئا-
لىزمدا دۇنيادا يۈز بەرگەن بارلىق ئىشلار خەلقئارالىق سىستېمـ-
ىدىكى ھۆكۈمەتسىز ھالەتنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ تۇرۇپ چۈشەن-
ىدۇرۇلىدۇ. تۆۋەندە بىز رېئالىزملىق ئەندىزىدىن پايدىلىنىپ بىرلا
مىللەتلىك دۆلەتلەر ئارىسىدىكى كۈچ سىنىشىشلارنى تەھلىل قى-
لىپ كۆرەيلى. بۇنداق سىنىشىشتا «رېپىر» بولمىغانلىقتىن، بۇ-
نىڭغا ئارىلىشىپ قالغان دۆلەت ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ۋە ئۆزىنى قوغ-
داش ئارقىلىقلا مۇشۇنداق ناچار مۇھىتتا داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ
تۇرالايدۇ. مۇشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇلار ھوقۇقىنى كاپا-
لەتلەندۇرىدىغان قوراللارنى توپلايدۇ ۋە كۆپەيتىدۇ، بۇنىڭ ئىچى-

ده هەربىي كۇچىنىڭ ئېشىشى ئەڭ مۇھىم ئامىل هېسابلىنىدۇ. ئۇلار بەزىدە يەنە ئۆزىگە ئوخشاش تەھدىتكە ئۇچرىغان دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدۇ ياكى بولمىسا ئۆزئارا هەمكارلىقنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن: سودا ئالاقىسى ۋە مۇناسىۋەتلىك ساهەلەردە كى هەمكارلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بايلىق مەنبەسىنى كۇچەيتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق هەمكارلىق كەمدىن - كەم، ۋاقىتلىق بولىدۇ، چۈنكى بۇنىڭ ئىچىدە بىر خىل تەۋەككۈلچىلىك ئامىلى مەۋجۇت؛ هەمكارلىق تۈپەيلىدىن هاسىل بولغان مەنپەئەتنى تەقسىم قىلىشتا پەرق كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بۇ مەنپەئەتلەر هوقۇقنىڭ بايلىق مەنبەسىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقتىن، هەر قېتىملىق تەڭسىز تەقسىمات زىيان تارتقۇچىغا نىسبەتەن ئىنتايىن خەۋپلىك: پايدا ئالغۇچى يوشۇرۇن رەقىبكە ئايلىنىپ، ئىقتىسادىي جەهەتتىكى پايدىلىق شارائىت كېيىنكى قېتىملىق تۈتۈشۇشلارغا هەربىي جەهەتتە ئەۋزەللىك يارىتىپ بېرىشى مۇمكىن. ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىمۇ ئۇر - تاق تەھدىت مەۋجۇت بولغان ئەهۋالدىلا ساقلىنىدۇ، بۇگۈنكى ئىتتىپاقداشلار ئەتىسى خەتەرلىك دۇشمەنگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇ مۇمكىن.

«رېئالىزمچىلار» خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى مۇشۇنداق ئادىدي ئەندىزىدىن پايدىلىنىپ چۈشەندۈرۈشكە ئۇستا، ئۇلار هەرقانداق دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ دېموكراتىك، مۇستەبىت ياكى هاكىممۇتلەق تۈزۈلمە بولۇش ياكى هەرقانداق دۆلەتنىڭ پاراۋان، تىنچ دۆلەت ياكى هەربىي ئىشلارغا «قاتتىق» مايىل دۆلەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوخشاش هەرىكەت ئەندىزىسىگە ئەمەل قىلىدۇ. خەلقئارالىق تۈزۈلمىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان مۇهىم ئامىل، يەنى دۆلەتنىڭ هۆكۈمرانلىق تۈزۈمىنىڭ زىددىيەتلىكلىكى ئاددىيلا يوسۇندا هوقۇق، بايلىق

لىق مەنبەسىنىڭ ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى تەقسىمات پەرقىگە يىغىنچاقلاپ قويۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى مۇنداق ئەندىزىگە ئاساسلىنىشى كېرەك، يەنى، ھوقۇق، بايلىق مەنبەسىنىڭ تەقسىملىنىشىدىكى ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، ھازىرقى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلىدۇ، بەزى دۆلەتلەر شۇ تۈپەيلىدىن كۈچىيىپ كەتسە، بەزى دۆلەتلەر ئاجىزلاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭپۇڭلۇق مېخانىزمىنى قايتىدىن ئورنىتىشقا ئۇرۇنىدىغان ئىتتىپاق شەكىللىنىدۇ. ئەگەر باشقىچە يول قالمىسا، بۇنداق «كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى» بۇزۇلىدۇ ـ دە، ئۇرۇش پارتلايدۇ.

بۇ نەزەرىيەدە باشقا نۇرغۇن ئامىللارغا سەل قارالغان. مەسىلەن، دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىتى، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى «ئوكخامنىڭ ئۇستىرا»سى بىلەن شەپقەتسىزلەرچە قىرىپ چىقىرىۋېتىلگەن. بۇ يەردە رېئالىزمچى نەزەرىيەچىلەر بىلەن تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇپ كەلگەن راتسىيونالىستىك قاراشتىكى ئالىملار ئوتتۇرىسىدا مۇھىم بىر پەرق نامايان قىلىنغان، كېيىنكىسى تۇرمۇش ھەرىكەت مىزانى ۋە زامانىۋى تەبىئىي پەن تەرەققىياتىدا ئومۇميۈزلۈك ئىسپاتلانغان. ئامېرىكىنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەت ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق نەزەرىيەچىلەر، يەنى يېڭى رېئالىزمچىلاردىن تارتىپ سەيمىل خۇنتىنگتونغىچە ھەممىسى ئاشۇ «ئۇستىرا»نى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئوينىتىپ، تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتقان راتسىيونالىزمچىلارنىڭ تەجرىبىنى سىناق قىلىشىغا يۇقىرى تەلەپ قويغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭكىنى راست قىلىپ بولالمىدى. ئۇلار ئۆز پەرەزلىرىنى بىتەرەپ ئورۇنغا قويماقچى بولۇشتى، ئەمما ئەمەلىيەتتە كۈچىنىڭ باربىچە ئادۋوكاتنىڭ «گەپ ئويۇنى قائىدىسى» بويىچە ئىش تۇتتى، يەنى ئۆز دەۋالاشقۇچىسىغا پايدىلىق دەلىل ـ ئىسپاتلارنىلا يىغىپ،

بىر تەرەپ قىلماق تەس بولغان پايدىسىز دەللىل ـ ئىسپاتلارنى ھەـ مىشە كۆرمەسكە سېلىۋالدى.

شۇڭا نەزەرىيەنىڭ تەرەققىياتىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلىنى مۇـ ھاكىمە قىلغاندا، توماس كۇئىن شەرھلىگەن تارىخىي تەرەققىيات نەزەرىيەسى ئىنقىلاب نەزەرىيەسىگە ئۇتتۇرۇپ قويغان[1]. كۇئىننىڭ قارىشىچە، تەجرىبە ئاساسىدا چىقىرىلغان ھۆكۈمنىڭ پاكىتقا مۇخالىپ كېلىدىغان ـ كەلمەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشـ تۇرگىلى بولمىسا، ئىلمىي دۇنيا قاراش (بۇ ھەر خىل ئۇلگىلىك مىسالىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىرىزىس پاتقىقىغا پېتىپ قالىـ دۇ. ئالىملار بۇنداق خەتەرلىك سىگنالغا باشتىلا سەل قارىغان بولـ سا، ئۇلار يېڭى يەكۈننى شەكىللىنىپ بولغان ھۆكۈمگە تىرىشىپ ئۇيغۇنلاشتۇرغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇ تەسەۋۋۇرلارنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇشىنى قوللايدىغان قائىدىلەرنى يەنە بىر قېتىم مۇئەييەنلەشتۇرگەن ھەمدە بۇ قائىدىلەرگە يېڭىچە تەسەۋـ ۋۇرلارنى قوشۇپ، بۇ تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق زېرىكىشلىك تەجرىبە ھۆكۈملىرى ئارىسىغا كۆۋرۈك سالغان بولاتتى. نەزەرىيەدە بۇنداق بەلگىلەر قانچىكى كۆپ بولسا، نەزەرىيە شۇنچە تومتاقلىشىپ كېـ تىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ياردەم تۇسىنى ئالغان قىياسلار بىلەن لىق تولغان «نەزەرىيە ئىمارىتى» بىلەن «ئاددىيلاشـ تۇرۇلغان نەزەرىيە» ئەندىزىسى ئوتتۇرىسىدا غايەت زور پەرق بولـ دۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ بەزى قورقماس پېشۋالارنىڭ ئاشۇ ئاساسىي قىياسلارنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇپ، يېڭى ئاساستا «ئوخشىمىغان» تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرىنى چۈشەندۈرمەكچى بولۇشىغا تۇرتكە بولىدۇ. ناۋادا بۇنداق ئۇرۇنۇشلار كىشىلەرنى قايىل قىلىپ غالىب

---

① توماس كۇئىن «ئىلىم ـ پەن ئىنقىلابىنىڭ قۇرۇلمىسى». فىرانكـ فورد، 1973 ـ يىلى نەشرى.

ئورۇنغا ئۆتۈپلا قالسا، قائىدىنى ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ دەل كۇخننىڭ تارىخىي تەرەققىيات نەزەريىسىدۇر. بۇ ئىلمىي قانۇن شۇنى كۆرسىتىپ بەردىكى، نەزەريە ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىنچىكە سىناقلاردىن ئۆتكەندىلا، ئاندىن ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولالايدۇ. بۇ ئالدىنقى شەرت بولمىسا، تەرەققىيات دېگەندىن سۆز ئاچقىلىمۇ بولمايدۇ، بۇنداق نەتىجىنى كۆرۈشنى ۋاقتى ئۆتكەن قائىدىلەرگە ئەگىشىپ يۈرگەنلەرمۇ ئەڭ ئاز-زۇ قىلىدۇ.

شۇڭا، ھەرقانداق بىر قائىدىگە تۇزىتىش كىرگۈزۈشكە قارشى نەزەريىەنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى ئىنتايىن قۇدرەتلىك بولىدۇ. ئۇ پەيدا قىلىدىغان خەۋپلىك ئاقىۋەت شۇ بولىدۇكى، ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى ئوتتۇرىغا قويغان نەزەريە ھەمىشە سىياسىي پائالىيەتكە نىسبەتەن مەلۇم يارىدەم بېرىش خاراكتېرىدىكى تەكلىپ ھېسابلىنىدۇ يا ئاكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەرنى تاللاشقا بولىدىغان سىياسەت - فاكتىلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەمما، شەپقەتسىز «ئۇستىرا» بىلەن ئەستايىدىللىقتىن مۇستەسنا بولمىغان، «ئادۋوكاتلارچە ئاك»، گۇ-رۇشنى ۋاقتى ئۆتكەن قائىدىلەرگە ئەگىشىپ يۈرگەنلەرمۇ ئەڭ ئاز-زۇ قىلىدۇ.

شۇڭا، ھەرقانداق بىر قائىدىگە تۇزىتىش كىرگۈزۈشكە قارشى نەزەريىەنىڭ ئىممۇنىتېت كۈچى ئىنتايىن قۇدرەتلىك بولىدۇ. ئۇ پەيدا قىلىدىغان خەۋپلىك ئاقىۋەت شۇ بولىدۇكى، ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى ئوتتۇرىغا قويغان نەزەريە ھەمىشە سىياسىي پائالىيەتكە نىسبەتەن مەلۇم يارىدەم بېرىش خاراكتېرىدىكى تەكلىپ ھېسابلىنىدۇ؛ بۇ نەزەريىە-لەرگە ياندىشىپ كەلگەن نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاساسلار پەرۋاسىز قېلىپ ۋېرىدۇ. پەقەت ئەپلاتونچىلارچە تۇس ئالغان، بۈيۈك «سەرخىل» نەر-سىلەرلا ئېشىپ قالىدۇ. مۇنداق ھەرىكەت مىزانىنىڭ يېتەكلىشىدە-كى سىياسىي پائالىيەتلەر روشەن ئوبىيېكتىپلىققا قارشى تەۋەككۇل-چىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئەڭ ئوسال ئەھۋالدا ئۇ قورقۇنچ-

لۇق ئېغىر ئاقىۋەت پەيدا قىلىشى مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، نەزەرىيەنىڭ بەك ئاددىيلىشىپ كېتىشى ئاۋامنى تەپ-سىلىي ئىزاھلانغان مەلۇم بىر مۇرەككەپ «ھەقىقەت» ئەندىزىسىنى جىق كۆچىمەيلا چۈشىنىۋېلىش ئېھتىياجىغا باب كېلىدۇ. دەل شۇ ئامېرىكىدا ئىنستىتۇتلار ئارىسىدىكى كەسكىن رىقابەت تۈپەيلىدىن رەھبەرلەر بەزىدە بازارلىق كىتابلارنىڭ رەت تەرتىپ ئېلانى ۋە باشقىلار پۇل چىقىرىپ ئۇيۇشتۇرغان تېلېۋىزىيە سۆھبەت پىروگراممىلىرىنىڭ كۆرۈرمەنلىرىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى تەقەززالىق بىلەن كۆرۈشىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئوقۇرمەنلەر ۋە كۆرۈرمەنلەرنىڭ رايىغا بېقىش ئۈچۈن، ئاددىيلاشتۇرۇش بىر ئالدىنقى شەرتكە ئايلىنىپ قالىدۇ. رېئال مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زىددىيەتلەرنى، تۈيۇقسىز يۇز بېرىدىغان تاسادىپىي ھادىسىلەرنى ۋە ئېتىكا، ئەخلاق جەھەتتىكى «كۆل رەڭ» بەلباغلارنى ئومۇميۈزلۈك، تارىخىي يوسۇندا ئوبيېكتىپ نەزەر بىلەن توغرا چۈشەندۈرۈش ناھايىتى تەس، دۇنيا سىياسىيسىدىكى رېئال كۆپ خىللىقىنى دېمەيلا قويايلى، چۈنكى بۇنداق قاپ بەلدىن باشلاپ «يۇقىرىغا چىقىش» ئىنتايىن تەس. شۇڭا، «ئوكخامنىڭ ئۇستىرىسى» بىر ئىلمىي قورالدىن بىلىپ ـ بىلمەيلا شەرەپ مۇنبىرىدىكى پىچىمچى ئالىملارنىڭ خالىغانچە قىيىپ ـ كېسىپ ئويناىدىغان قورالىغا ئايلىنىپ قالغان.

«بىز» «ئۇلار»غا قارشى ـــ بەكلا ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىلگەن سىياسىي نەزەرىيەنىڭ ئاساسىي ئەندىزىسى

تاكامۇللاشمىغان ھەرقانداق نەزەرىيەنىڭ ئوخشاش بىر ئاددىي قېلىپقا چۈشمەيدىغىنى يوق، بىز بۇلارنى «سىياسىيدىكى مانىي دەل» دېسەك بولىدىغاندەك قىلىدۇ. مانىي دىنى مۇرىتلىرى قەدىمكى دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى مەلۇم دىنغا ئېتىقاد قىلغان

تەلۇە مۇرىتلار بولۇپ، ئۇلار دۇنيانى قارىمۇقارشى ئىككى قۇتۇپقا ئايرىغان. ئۇلار ئاشۇ ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش، يەنى يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشنىڭ دۇنيا-نىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىدۇ. مانىي دىنى مۇرىتلىرى ئۆزلىرى ھمايە قىلىدىغان گۇرۇھلار بويىچە قارىمۇ-قارشى ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلغان، يەنى «بىز» «ئۇلار»غا قارشى، سىياسىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، كارل سىمىت ھېچقانداق ئۇسۇلغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان بۇنداق ھادىسىنى سىياسىي ئۇقۇم دە-رىجىسىگە كۆتۇردى ھەمدە شۇ تۇپەيلىدىن گېرمانىيە تارىخىدا مۇ-شۇ ساھەدىكى مەشھۇر شەخسكە ئايلاندى. ئۇ يەنە «ناتسىزمنىڭ ئور-دا قانۇنشۇناسى» دېگەن ئاتاقنىمۇ ئېرىشتى، چۇنكى ئۇ ھوقۇق مەركەزلەشتۇرۇلگەن دۆلەت ئۇچۇن ئىلمىي ئاقلىغۇچى بولدى. سىمىت: سىياسىينىڭ ماھىيىتى دوست بىلەن دۇشمەننى ئايرىش، سىياسىينىڭ ئىچكى قىسمىغا ۋە سىرتقا قارىتىلغان ۋەزىپىسى دوست بىلەن بىرلىشىپ دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش، بۇ تاكى ئاخىر-قى غەلىبىنى قولغا كەلتۇرگىچە داۋاملىشىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ دۇش-مەنگە قارىتىلغان ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۇرۇشلاردا سىياسىي قورالنى «چاقلاپ ئىتتىكلىتىش» ئۇچۇن، سىمىت ھوقۇق مەركەز-لەشكەن دۆلەت تۇزۇلمىسىنى تەرغىب قىلغان، چۇنكى ئۇ تەبىقە قاتتىق ئايرىلغان بىر دۆلەتتە ۋە بۇ ھاياتلىق ئۇرۇشىدا ھايات قال-غۇدەك ئىقتىدار بولىدۇ، دەپ قارىغان[1].

ماركسىزم ـ لېنىنىزمىمۇ «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان تە-پەككۇر ئەندىزىسىنى تەرغىب قىلىدۇ، بۇ ئالدى بىلەن سىنىپىي كۆرەش نەزەرىيەسىدە ئىپادىلىنىدۇ. سىنىپىي كۆرەش دىيالېكتە-

---

① كارل سىمىت: «سىياسىينىڭ ئۇقۇمى»، بېرلىن، 1963 ـ يىلى نەشرى.

كىلىق تارىخىي ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر باسقۇچى قىلىپ قويۇلغان بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئېزىلگەن سىنىپ كونا جەمئىيەت سىستېمىسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل بىتچىت قىلىپ تاشلايدۇ. كونا تۈزۈمنىڭ خارابىسىدە يېڭى ئىجتىمائىي قۇرۇلما بارلىققا كېلىدۇ، ئاندىن ئۇلار يەنە بىر ـ بىرى بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان سىنىپلارغا ئايرىلىپ، بىر ـ بىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ ھەمدە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى داۋاملىق ئالغا سىلجىتىدۇ. مانا بۇ دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بولۇپ، ئۇ ئاساسىي قارشى تەرەپ-لەرنى تارىخنى ئالغا باستۇرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىۋالىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ماركسىزمچىلار بىلەن لېنىنىزم-چىلار تامامەن گېگېلنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئەلۋەتتە، گېگېل تارىخنى «روھىي» نەرسە دەپ قارىغان؛ ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەنزىلگە تۇتاشقان ھەربىر پەلەمپەي ئىلگىرى بىر ـ بىرى بىلەن قارشىلاشقان شەيئىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، لېنىنىزم ـ ستالىنىزمنى تەرغىب قىلىدىغان سىنىپىي كۈرەشچىلەر دۇشمەن كۈچلەرنى بىتچىت قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. پەقەت پىرولېتارىياتنىڭ ئۆزۈل ـ كېسىل غەلىبىسىلا ئىنسانلارنى كوممۇنىزمنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يېتەكلەيدۇ. بۇ مەيدان ئۇرۇشتا كاپىتالىزم يوقىتىلغاندىلا، تا-رىخ تەرەققىياتىنىڭ ئاندىن تېخىمۇ قىممىتى بولىدۇ، رۇسىيە ئاق-سۆڭەكلىرىنىڭ كاللىسى ئېلىنغاندىن تارتىپ، كارتو ئورمانلىقىدا پولشا خەلق ئارمىيەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىجراچى ئەمەلدارلىرىنىڭ مىلتىقى ئاستىدا يىقىلغۇچە بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە لېنىنىزم نەزەرىيەسىنىڭ قانلىق ئىزنالىرى ئىپادىلەنگەن. ستالىنىزمچىلارنىڭ قارىشىچە، غەرب بىلەن شەرقنىڭ توقۇنۇشى يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەتنىڭ قار-

شىلشىشى بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا كوممۇنىزمنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، يەنى بۇ مەيدان غەلىبە ئاتوم قوراللىرى ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ[1].

«ئاددىيلاشتۇرۇشقا بولغان تەلۇلەرچە چوقۇنۇش»: ئا-مېرىكا تارىخىدىكى «بىز ئۇلارغا قارشى» نەزەرىيەسى

نەزەرىيەنى ئاددىيلاشتۇرۇش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان يۇقىرىقى قانلىق تارىخىي پاكىتقا سېلىشتۇرغاندا، تاكى بۈگۈنگە قەدەر دۇنياديكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكا خېلى يۇز-ئابرۇيىنى ساقلاپ ئىش قىلىدىغان بولدى. ئەمەلىيەتتە دۇنيانىڭ تارىخ مۇساپىسىدە ئاجىزلارغا بۇنداق «دوستانە مۇئامىلە قىلىدىغان»، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى تولۇپ-تاشقان مۇشتۇمزور تېخى مەيدانغا كەلمىگەنىدى. بۇ نۇقتا ئامېرىكىنى تەنقىد قىلىدىغان سىياسىي باياناتلاردا ئامېرىكىنى قوللاش ئاساسىي ئېقىمىدىكى جامائەت پىكىرلىرىنىڭ رەددىيە بېرىشىگە ئۇچرىدى، بۇ گېرمانىيە جامائەت پىكىرىدىمۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە ئىپادىلەندى. ئەمما، «مانىي دىنى»غا بولغان رىشتە ئامېرىكا تارىخىدا ۋە سىياسىي مەدەنىيەت تۈرمۇشى جەريانىدا ھەقىقەتەن ئىنتايىن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن. ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىنىڭ يارانقۇچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى ئاڭلىق تۈردە گېپى ئۆزى بىلەن بىر يەردىن چىقىدىغان، كونىلىقلا ئېسىلئۇالىدىغان، پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ياقلايدىغان، دىنىي چەكلىمە تۇيغۇسى كۈچلۈك بولغان ھەم ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىغا ۋە دەپسەندە قىلىشقا ئۇچرىغان كونا ياۋروپا بىلەن

---

① سېباستىئان خافېنر: «گىتلېر ئۇستىدە تەھلىل» مىيۇنخېن، 1978 - يىلى نەشرى.

قارشى قويۇۋېلىپ، ئۆزىنى جىنايەت بىلەن تولغان دۇنيادىكى «يېڭى يېرۇسالېم» قىلىپ پەردازلاپ كۆرسىتىشىدۇ. مۇستەملىكە ئاچقۇ-چىلار يەرلىك ئاھالىلەرگە قارشى؛ شىمالدىكى ئىشتاتلار جەنۇبتىكى ئىشتاتلارغا قارشى؛ ئەركىن، دېموكراتىك ئامېرىكا ياۋايى مۇستەم-لىكە زومىگەرلىرىگە قارشى كىشىلەر ئامېرىكا تارىخىدىكى بۇ ئىشلارنى ھېلىمۇ ئەسكە ئالالايدۇ، بۇ دەۋردە «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئىدىيەنىڭ ئىزنالىرى يەنىلا گەۋدىلەنگەن. بارلىق كۈچلەر ئالدى بىلەن ئۇرۇشقاق گېرمانىيە پادىشاھى ۋىلھېلىمغا تاقابىل تۇرۇشقا، ئاندىن رەزىل كۈچلەرنىڭ غەلىتە مەھسۇلى گىتلېرنىڭ ناتسىستلار گېرمانىيەسىگە ۋە توجوخېدىكى باشچىلىقىدىكى مىلە-تارىستىك ياپونىيەگە تاقابىل تۇرۇشقا مەركەزلەشكەن. ئىككى قې-تىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ سىنىقىنى باشتىن كەچۈرگەن ئامېرىكا دۇنيانىڭ داھىيسىلىق رولىنى قانداق ئويناشنى تېزلا بىلىۋالغان، ئۇلار ھەمىشە ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى ۋە بۇرچىنى «ھەققانە-يەت» (دېموكراتىيە، ئىنسانىي ھوقۇق دېگەندەك)نى قوغداپ، «رە-زىللىك»كە قارشى تۇرۇش، دەپ چۈشىنىۋالىدۇ.

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە ياپونىيەدىن ئىبارەت ئۈچ فاشىست دۆلەتنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگە-شىپ، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشمۇ باشلاندى، جون تاغا بىلەن ئۇرۇش داۋامىدا بۇ ئىتتىپاق ھەمراھىنىڭ مەنتىقىگە ئۇيغۇن مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى، ئامېرىكىلىقلارنىڭ قارىشىچە، ستالىندىن ئىبارەت بۇ قىزىل ھاكىمىيەتنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانى گىتلېرنىڭ ۋارىسىغا ئايلىنىپ قالغاندى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ پارتى-

لىشى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى ئوخشاشمايدىغان بايانلارنىڭ ئورنىنى ئەڭ ئاددىي بولغان دۇشمەنلىشىش نەزەريىسى ئالدى، دىپلومات ۋە تارىخشۇناس گېئورگى كېننان 1946 ـ يىلـ. دىن 1947 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا ئوتتۇرىغا قويغان سوۋېت ئىتتى. پاقىنى ئومۇمىيۈزلۈك «ئىسكەنجىگە ئېلىش» سىياسىتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى. كېننان ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، بىر مۇرەككەپ «تور» ھاسىل قىلىپ، كوممۇنىزمنىڭ كېڭىيىش «پاسىلى» ۋە «تۆمۇر پەردە» ئارقىسىدىكى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۇرگۈچىلەر دۇنياسىنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بىراق، ئۇزاققا بارمايلا بۇداق نىسپىي «يۇمشاق» سىياسەت يىراقلارغا چۆرۈپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەنئەنىۋى ھەربىي زوراۋانلىق سىياسىيسى ئىگىلىدى. «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەريىەسى بىلەن ھەربىي «ئىسكەنجىگە ئېلىش» سىياستى ئىستراتېگىيەسى مۇشۇ ئاساستا تەرەققىي قىلغانىدى[1]. شۇبھىسىزكى، خۇنتىنگتون مۇشۇ نەزەريىەدىن ئۈلگە ئالغان، چۈنكى ئۇنىڭدا دائىرىسى ئېنىق بولغان بىر پارچە دۇنيا سىياسىي «خەرىتىسى» سىزىپ چىقىلغان، ئۇ كۆچىلىككە ھەر ۋاقىت نىشاننى ئېيتىپ بېرىپ، يولدىن ئېزىپ قالغانلارغا يولنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەريىەسى دۇنيانى ئىككى چوڭ لاگېرغا ئايرىۋەتتى: بىرى، ئامېرىكا رەھبەرلىكىدىكى «ئەركىن دۇنيا»؛ يەنە بىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھوقۇقنى مەركەز-

---

① يوسىف ئىستالىن: «لېنىنىزمنىڭ ئاساسى توغرىسىدا»، Berlin، 1952 ـ يىلى نەشرى.

لەشتۇرۇش ھۆكۈمرانلىقىدىكى كوممۇنىزم لاگېرى ئىدى. دۇنيادا-
كى باشقا ھەممە ئىش مۇشۇ ئىككى چوڭ لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى
تىركىشىشنى چۆرىدەپ قانات يېيىشى لازىم ئىدى. «ئۇچىنچى دۇنـ-
يا»دا دۆلەت ھالقىغان كارخانىلارغا قارىتا دۆلەت ئىلكىگە كىرگۈ-
زۈۋىلىش يولغا قويۇلدى، ھۆكۈمەت مىللەتچىلىك خاھىشىغا ئىگە
بولدى، مۇستەملىكىچىلىككە قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى
تەشكىلاتلىرى ۋە بەزى سوتسىيالىستىك سىياسىي پارتىيەلەر (مۇ-
شۇ دۆلەتلەر ياكى سىياسىي پارتىيەلەر مەلۇم خاتا خاھىشقا ئىگە
ھەم تۇيۇق يولغا ماڭغان دەپ قارىلىدۇ) بىر بولسا 5 ـ كالوننا-
قېتىلىشى ياكى بولمىسا سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىزمىنىڭ كەت-
مىنىنى چاپىدىغان دەلدۇشلەردىن بولۇشى كېرەك. كوممۇنىزمغا
قارشى بەزى ئىستىبدات ھۆكۈمرانلار، مەسىلەن، ئىسپانىيەدىكى
فىرانكو، فىلىپپىندىكى ماكس ئىشەنچلىك ئىتتىپاقداشلار دەپ
تەرىپلەندى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئامېرىكىنىڭ سىياسىيسى ئىت-
تىپاق تۈزمەسلىك ھەرىكىتىنى قىلچە چۈشەنمەيدۇ، شۇغىنىسى بۇ
دۆلەتلەر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەپچىل-
لىك بىلەن موكىدەك قاتراپ يۈرۈشىدۇ. ئامېرىكىنىڭ ئىچكى
قىسمىدىكى ئۆكتىچىلەرمۇ ئەسەبىيلىكنىڭ مىسالى سۈپىتىدە
ئوخشاش ئاقىۋەتكە دۇچار بولىدى: 50 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدىكى
«ماك كارتى دەۋرى»دە، مەلۇم جەھەتتە كوممۇنىستىك پارتىيەگە
ھېسداشلىق قىلىدى، دەپ گۇمان قىلىنغان ئامېرىكا سول قانات
لىبېرالىستلار پارتىيەسىدىكىلەر بىكارغىلا سىياسىي
زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. بۇنىڭغا چېتىشلىق ئادەمنىڭ كۆپلۈكى،
ساھەسىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتىن مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىش ھېـ-
سابلىناتتى. «ئاتوم بومبا ئاتىسى» روبېرت ئوپپېنخېيمىدىن تارتىپ
خامفۇردى بېركاتقىچە ھېچقايسىسى بۇ بالا ـ قازادىن قېچىپ قۇـ-

تۇلالىغان ئەمەس.

ئەمەلىيەتتە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەڭ مۇھىم خەلقئارالىق تەشكىلات بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىمۇ ئىلگىرى مۇشۇنداق تەپەككۇر ئەندىزىسى بويىچە ئىش كۆرگەن، شۇڭا غەرب ئەللىرى ۋە ئامېرىكاپەرەس ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرى (ئاساسلىقى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئەللەر) بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەندە، ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان قورال، دەپ بىلگەن. بۇنداق پايدىلىنىش ئالدى بىلەن چاۋشيەن ئۇرۇشىدا ئىپادىلەندى، ئاسىيادا كوممۇنىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارىتىلغان بۇ بىر مەيدان ئۇرۇشنى ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تۇغى ئاستىدا قوزغىدى. ئەمما، 50 ـ، 60 ـ يىللاردىن بېرى، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى دولقۇننىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، ئىتتىپاق تۈزمىگەن دۆلەتلەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى يىغىندا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەپ، بىلەت تاشلاپ ئاۋاز بېرىشتە بارغانسېرى تېخىمۇ كۆپ سوتسىيالىزم لاگېرى ئەللىرى بىلەن يەڭ ئىچىدە يېقىنلىشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئامېرىكا تەرىپىدىن خەلقئارالىق سىياسىيدىكى ئۆكتىچىلەرنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى دەپ قارالدى، ئامېرىكا سىياسەتچىلىرى شۇنىڭدىن تارتىپ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا قىزىقمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنداق ھالەت تاكى بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. كىشىنى چۆچۈتىدىغان ۋەقە 1997 ـ يىلى ئاخىر يۈز بەردى، ئامېرىكا پارلامېنتى ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا قەرز بولۇپ قالغان بىر مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىدىغان ئەزالىق بەدىلىنى تۆلەشنى رەت قىلدى. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇنىڭ مەنىسى نېمىدېگەن چوڭقۇر ـ ھە!

ئامېرىكا خەلقئارا مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىدىغان زور بىر تۈركۈم كۆزگە كۆرۈنگەن مۇتەخەسسىسلەرگە ئىگە، ئۇلار مۇرەككەپ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى ئىنتايىن چوڭقۇر چۈشىنىش ۋە تەھلىل قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىغانىدى، بەزىدە ئۇلارنىڭ نەزىرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن ھەيران قالىمىز. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇنىمۇ كۆرۈپ يېتىشىمىز كېرەككى، شەيئىلەرنى ئاددىيلا يوسۇندا ئىككى تۈرگە ئايرىش، يەنى «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئىدىيە ھەم ياخشى بىلەن يامان ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشىش قاتارلىق نۇقتىئىنەزەرلەر ئامېرىكىنىڭ سىياسىي ساھەسىگە ئىزچىل تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن ئەڭ يادرولۇق بىر قىسىم بولۇپ قالدى. مەسىلەن، كىشىلەر ناھايىتى ياقتۇرىدىغان زۇڭتۇڭ رونالد رېگان ھەمىشە سوۋېت ئىتتىپاقىغا «رەزىللىك پادىشاھلىقى» دېگەن قالپاقنى كىيدۈرەتتى. ئامېرىكىدا تاشقى سىياسىيدىكى ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىش سىياسىي سەردارلارغا نىسبەتەن ئىنتايىن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى، بۇمۇ ئامېرىكىنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتى ۋە سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئامېرىكىنىڭ سىياسىيسى «ئىچكى تارتىش كۈچى»نىڭ تەسىرىگە خېلى زور دەرىجىدە ئۇچرىغان، بىر جەھەتتىن، ئامېرىكىنىڭ زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان قىزىقىشى مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرىغان. يەنە بىر جەھەتتىن، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئامېرىكىلىقلارنىڭ تاشقى دۇنيانى تونۇشىمۇ ئىنتايىن چەكلىك بولغان. شۇڭا، ئايرىمىلىق سىياسىي ئېقىمى سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلگەن. ناۋادا بىز زۇڭتۇڭ غايەت زور بايلىق سەرپ قىلىپ بىر قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشماقچى ۋەياكى خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى رەقىبى بىلەن

ئۇزاققىچە كۆرەش قىلماقچى بولسا، ياكى داھىيسىنى يوقىتىپ قويغان دۇنيادا داھىيلىق رولىنى ئالماقچى بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئامېرىكىنىڭ دۆلەت بايلىقىنى، يەنى مۇشۇ ئەسىردە ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتى ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان ئاشۇ بايلىقنى ئىشلىتىشى كېرەك. بۇ زۇكۇتۇك ئەپەندىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شەك ـ شۇبھىسىز ئىنتايىن قىيىن بىر مەسىلە، ئۇ ئايرىمچىلىقنىڭ قاتمۇقات توسالغۇلىرىنى قەدەممۇ قەدەم يېڭىپ، ئىئوۋا ئىشتاتىدىكى دېھقانچىلىق مەيدان ئىگىلىرى، ۋيومىڭ ئىشتاتىدىكى چارۋىچىلار، تېكساس ئىشتاتىدىكى نېفىت ئايرىش ئىشچىلىرى ۋە چېكاگودىكى ئايال كاتىپلار تاپشۇرغان باج پۇللىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن دۆلەت ئىچىدىكى پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلمەي، بەلكى تاشقى سىياسەت ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكى ۋە ئامېرىكا ئەسكەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي يىراقتىكى دۆلەتلەرگە بېرىشى كېرەكلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرمىسە بولمايدۇ، چۈنكى پۇقرالار بەزىدە مۇشۇ دۆلەتلەرنىڭ يەر شارىنىڭ قايسىبىر بۇلۇڭى ـ پۇچقىقىغا جايلاشقانلىقىنىمۇ بىلمەيدۇ. ناھايىتى روشەنكى، خېلى تەسكە توختايدىغان بۇنداق سۆز بىلەن قايىل قىلىش خىزمىتى يۈزەلا ئاددىيلاشتۇرۇش ئىقتىدارى ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تېزلا تاماملىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئالدىدا خەتەرلىك، رەزىل ھەم قۇدرەتلىك بىر دۈشمەن نامايان بولۇپ، «بىز» بوكس مەيدانىدىكى رەقىبلەرگە ئوخشاش شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، «ئۇلار» (دۈشمىنىمىز)نى يەر چىشلىتىشىمىز كېرەك، دېگەن قاراش پەيدا بولىدۇ، بۇ خىل قاراش ئامېرىكا پۇقرالىرى ئارىسىدا غايەت زور تەسىر كۆچكە ئىگە. شۇڭا ئامېرىكىدا خەلقئارالىق سىياسىي نەزەريەنى شەكىللەندۈرۈشتە «ئاددىيلىقتىن ئىبارەت تەلۈلۈك

كېسىلى» ئەۋج ئالغان، ياكى بولمىسا نەزەريىەدە (قارىمۇقارشى بولغان ئىككى قۇتۇپتىكى) مانىي دىنىچە خاھىش ئىپادىلىنىدۇ، ياكى بۇ نەزەريىە سىياسىي سەردارلار ئارىسىدا كەڭ قوللاشقا ۋە ئاۋاز قوشۇشقا ئېرىشىدۇ، بۇنىڭمۇ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق.

ئاددىي نەزەريىە ئۇچۇن تۆلىنىدىغان يۇقىرى بەدەل

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەريىەسى بۇگۈنكى كۈندە توغرا ھەم مۇۋەپپەقىيەتلىك دەپ قارىلىدۇ. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب دۇنياسى ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، كىشىلەر 90 ـ يىللاردا بۇ غەلىبىگە ھەدەپ مەدھىيە ئوقۇۋاتقاندا، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان بەزى «ئەمەلىي پاكىت»لارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۆزدىن نېرى قىلماي بولمايتتى، يەنى بۇ «غەلىبە» ئۇچۇن تۆلەنگەن بەدەل بەك يۇقىرى بولۇپ كەتتى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى نۇرغۇن نەرسىلەر ئەمەلىيەتتە بىھۇدە قۇربانلىق بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ دەۋرنىڭ ھەمدەپنىسىگە ئايلىنىپ كەتتى. «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەريىەسىنىڭ زىيادە ئاد-دىيلىقى، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ زىيادە ئەسەبىيلىكى بۇنداق ئاقىۋەت-نىڭ كېلىپچىقىشىدىكى بىۋاستە سەۋەب ئىدى. بۇنىڭدىن كېلىپ-چىققان ياماق ئاقىۋەتنى بۇگۈنمۇ ھېس قىلالايمىز[1].

بىرىنچىدىن، ئامېرىكا كوممۇنىزم دۇنياسىنى بېكىنمە لاگېر قاتارىغا چىقىرىۋەتكەنلىكتىن، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇنىڭ جۇڭگو مەسىلىسىگە قاراتقان سىياسىتىمىدە نۇرغۇن ئېغىشلار كۆرۈلدى، ھەتتا مىللەت ئامىلىنىڭ جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتىدىكى رولىغا پۈتۈنلەي سەل قاراپ، ستالىنزمنىڭ

① جون لېۋىس گاددىس «يۇقىرى دەرىجىدىكى تەھلىلچى»

جۇڭگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئۇزۇكسىز كۈچىيىشىگە قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇردى، شۇڭا ئۇ جۇڭگو مەسىلىسىدە تۇرلۇك «بېسىش» سىياسەتلىرىگە باشتىن - ئاخىر ئەمەل قىلدى ھەم ئۇنى ئەڭ قاتتىق ئىجرا قىلدى. چاۋشيەن ئۇرۇ-شى ۋە 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەيۋەن بوغۇزى كىرىزىسىدا، ۋاشىنگتون ھەتتا جۇڭگوغا ئاتوم بومبىسى ئاتماقچى، دەپ تەھدىت سالدى، بۇنىڭ تەسىرىدە ئىككى ئەۋلاد جۇڭگولۇقلار ئامېرىكىغا ھەم پۈتكۈل غەرب دۇنياسىغا قەتئىي ئىشەنمەس بولۇپ قالدى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ جۇڭگونىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زاتلىرى يەنىلا جۇڭگونىڭ 19 - ئەسىردىكى پاجىئەلىك تارىخى — ئاجىزلار كۈچ-لۈكلەرگە يەم بولۇش، خەلق خالىغانچە تالان - تاراج قىلىنىشتەك ئاشۇ كۈلپەتلىك كۈنلەرنى تۇختىماي ئەسلەپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىدىيەسىدە بۇ ئىشلار چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان. مۇشۇ ئىشلار تۈپەيلى-دىن بۇگۈنكى كۈندە ئاسىيا رايونىدا تىنچلىق شەكلى ئارقىلىق تەرتىپ ساقلاش ناھايىتى تەس. يەنە بىر جەھەتتىن، ھىندىستانىنىڭ «بىتەرەپلىك» سىياسىتى ۋە يېڭى دېھلىنىڭ موسكۋا بىلەن دوستانە مۇناسىۋىتى ئورنىتىش ئۈستىدە ئىزدىنىشىنىمۇ ئامېرىكا چۈشىنەلمەيدۇ ۋە قوبۇل قىلالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئامېرىكا بىلەن ئاسىيادىكى ئىككىنچى گىگانت ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىدە بۇگۈنگە قەدەر باش ئاغرىقى توختىماي كەلدى.

ئىككىنچىدىن، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىزچىل تۇردە ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن بېكىنمە دۆلەت دەپ قارىغانلىقتىن، خرۇششىفنىڭ ئىسلاھاتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى — ئىنتايىن قىيىنغا توختىغان «پولات ئارقاندا مېڭىش ھەرىكىتى»نى خاتا چۈشىنىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رەھبىرى رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ستالىنزمچىلارغا

نسبەتەن ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي ئىتتىپاق ئارقىلىق ئىسلاھ قىلىشتەك زور تەدبىرنى قوللىنىشقا ئۇرۇنغانىدى. خەرۇشچوف ئەمەلىيەتتە ھەربىي ھازىرلىقلار خام چوتىنى كېمەيتىش، ھەربىي كۈچنى تىزگىنلەشكە قىزىقاتتى، ئەمما بەش بۇر جەكلىك بىنا ۋە ئاقساراي بۇ ئىشلارغا دىققەت قىلمىدى. ناۋادا ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى چەكلىمىگە ئاز راق ئۇچرىغان يوسۇندا بايقىۋالالىغان بولسا، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى توڭنى بەلكىم تېخىمۇ بالدۇرراق ئېرىتكىلى بولغان بولاتتى؛ 70 ـ يىللاردىكى ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىدىنمۇ ساقلىنىش مۇمكىن ئىدى. بولۇپمۇ، بەزى رايونلاردا كىشىلەر شۇ تۇپەيلىدىن ئېغىر ئاقىۋەتلەرگە قالمىغان بولار ئىدى. مەسىلەن، سابىق دېموكراتىك گېرمانىيە (شەرقىي گېرمانىيە) ئاھالىلىرىنىڭ ئەركىنلىكى بېرلىن تېمىنىڭ سېلىنىشى بىلەن چەكلىمىگە ئۇچرىدى، تېخىمۇ يامان بولغىنى شۇكى، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان 90 ـ يىللاردا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى يەنىلا 50 ـ يىللاردىكى سەۋىيەدە توختاپ قالغانىدى، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىشلاردىن تامامەن ساقلىنىشقا بولاتتى.

ئۇچىنچىدىن، ئامېرىكا ھەمىشە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى تەبىئىيلا موسكۋا رەھبەرلىكىدىكى كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى قىلىۋالىدىغانلىقتىن، بۇنداق خاتا قاراش ئامېرىكا ھۆكۈ مىتىنىڭ ۋىيېتنامدىكى ئىچكى ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرىنى قاتتىق بۇرمىلىۋېتىشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇلار ئۇرۇشنى مۇستەملىكە ھۆ كۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىنكى مىللىي بىرلىككە كې لىش ئۇرۇشى دەپ قارىماي، بەلكى ۋىيېتنام ئىنقىلابىي پارتىيەسى دىكىلەرنى كوممۇنىزمنى كېڭەيتكۈچى چاپارمەن، ئەركىن دۇنياغا بولغان تەھدىت دەپ قارىدى، تۇپتىن خاتا بولغان بۇنداق ھۆكۈم

ۋاشىنگتوننى ئۇزاققا سوزۇلغان، تۇتۇرۇقسىز، قانلىق ھەم مەغلۇ-
بىيەتلىك بىر مەيدان ھەربىي ھەرىكەتكە سۆرەپ كىردى، ۋىيېتنام
ئۇرۇشىدىن ھېچقانداق نەتىجىنىڭ چىقماسلىقى ئامېرىكىنىڭ ئۇ-
چىنچى دۇنيا ئەللىرى ۋە ياش ئىتتىپاقداشلىرى ئارىسىدىكى نوپۇ-
زىنىمۇ چوڭقۇر زەخمگە ئۇچراتتى، ھەتتا بۇگۈنكى كۈندىمۇ كۆپ-
چىللىك بۇ چوڭقۇر جاراھەت ئىزلىرىنى يەنىلا كۆرۈۋالالايدۇ. بۇ
تۇتۇرۇقسىز ئۇرۇش تۇپەيلىدىن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئامېرىكا
ئەسكەرلىرى ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى نەچچە مىليون ئاۋام-
پۇقرا تېنىدىن، ھەتتا قىممەتلىك جېنىدىن ئايرىلدى، بۇنىڭ بەدە-
لىگە كوممۇنىستىك يېڭى ۋىيېتنام دۇنياغا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن
غەرب ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى تەسىر كۈچىدىن ئۇزۇل-
كېسىل ئايرىلىپ قالدى. بىراق، بۇ رايونلاردا نەزەرىيەچىلەر بېشا-
رەت بەرگەندەك «دومىنو ئېففېكتى» يۈز بەرمىدى؛ شەرقىي جەنۇبى
ئاسىيا ئەللىرى بىر - بىرىگە ئەگىشىپ كوممۇنىزمغا ئۆتۈپ كەت-
مىدى، ئەكسىچە ئۇلار ئەينى چاغدا كىرىزىس پاتقىقىغا پېتىپ قال-
غان بولسىمۇ، ئاخىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان كاپىتالىستىك تە-
رەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتكە ئايلاندى. بۇ ئارىلىقتا ۋىيېتناممۇ كوم-
مۇنىزمدىن خوشلىشىپ، بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات يولىدا قوش-
نىلىرىغا يېتىشىۋېلىش ۋە قوشنىلىرىدىن ئېشىپ كېتىش ئارزۇ-
سىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتتى[①].

خۇلاسە كالام شۇكى، ئاتالمىش مۇۋەپپەقىيەت قازانغان «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نەزەرىيەسى ئۆزىدىكى ئەجەللىك كەمتۈكلۈك تۇپەيلىدىن ماھىيەتتە بىزنى ئېغىر بەدەل تۆلەتكۈزدى

---

① ئولېگ گىرىنېۋسكىي: «توڭنى ئېرىتىش دەۋرى»، «بوشىشىش، كىرىزىس ۋە يېڭى مۇز دەريا ئېراسى»، بېرلىن، 1996 - يىلى نەشرى.

ۋە بىزگە قىسقا مۇددەتتە داۋالاپ ساقايتقىلى بولمايدىغان جاراھەتلەرنى قالدۇردى. شۇڭا، كوممۇنىزم لاگېرىنىڭ «غەلىبىسى» ئۇنىڭغا مەنسۇپ، بۇنى ھەقىقەتەن بىر كۈلكىلىك گەپ دېمەي بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە 70 ـ يىللارنىڭ دەسلەپىدىكى يۇمشاق سىياسەت دۇنيا ۋەزىيىتىدە تەدرىجي كىچىك ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغانىدى، نىكسون جۇڭگوغا قارىتىلغان «دۇنيانى ئۆزگەرتكەن بىر ھەپتە»لىك زىيارىتى ئارقىلىق ئاسىيادا يۇمشاق سىياسەتنىڭ مېۋىسىنى كۆردى. ئامېرىكا شۇ ۋەجدىن بۇ رايونغا بولغان يۇمشاق قوللۇقنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەچكە، ھەربىي جەھەتتىكى چەكلەش ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېمەيتىش ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى ئىتتىپاقداشلىرىغا قاراتمىلىق ھالدا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىنىدىغان بولدى. يۇمشاق سىياسەتنىڭ تەسىرىدە سوتسىيالىزم لاگېرىدىكى ھەرقايسى ئەللەر، گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ئارازلىق كۈچىيىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گۇرۇھ ئەزالىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت يەنمۇ كەسكىنلىشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «ئىككىنچى قېتىملىق سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى»نىڭ تەسىرىدە «گورباچېف ھادىسىسى»نىڭ يۈز بېرىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بىراق، بۇ ھەرگىزمۇ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى نەزەريىيەسىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ تۆھپىسى ئەمەس.

خۇنتىنگتون بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بۇنى مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى دېمەي، يەنە نېمە دەيمىز؟» دەيدۇ ھەم مۇشۇنداق مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ نەزەريىەسىدە پاكىت ۋە تەبىئىي پەنگە توغرا كەلمەيدىغان جايلار بار، دەپ تەنقىد قىلىشىدۇ، ئۇمۇ بۇنىڭغا ئىقرار، ھەممىنى توغرا چۈشەندۇرۇپ كېتەلەيدىغان نەزەرد-

يه تېخى يوق ـ ته. ئۇ چاغدا بىز ئۇنىڭ مەدەنىيەت نەزەرىيەسىدىن باشقا يەنە كۆپچىلىك تاللىۋالغۇدەك باشقا نەزەرىيەسى بارمۇ؟ دەپ سورايمىز. دۇشمەنلىك ۋە قارشىلىششىنى تۇگىتەلەيدىغان ئاددىي ئۇسۇل بىلەن بۇ دۇنيانى ئۆز يولىدا تېخىمۇ ياخشى چۇشىنەلەيمىز. خۇنتىنگتون بۇ مەسىلىدىن ئەپچىللىك بىلەن ئۆزىنى قاچۇرغان. ناۋادا «ھەممە»نى چۇشەندۇرۇشكە قۇربى يەتمەيدىغان نەزەرىيەنى قۇ- رۇق گەپكە چىقىرىۋەتسەك، ئوخشاشلا خەلقئارا سىياسىيدىكى كۆپ قىسىم رېئاللىققا سەل قارايدىغان، توغرا بولمىغان، ئاغزىغا كەل- گىنىچە ئېيتىپ قويۇلغان ۋە يالغان ـ ياۋىداق گەپلەر بىلەن تولغان بىر خىل نەزەرىيەنىڭمۇ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا، ھەممىنى چۇشەندۇرۇپ بېرەلەيدىغان، ئوخشاشلا ئاددىي بولغان باش- قا بىر خىل نەزەرىيەنى ئىزدەپ يۇرۇش ئارتۇقچە ئىش بولۇپ قالـ- دۇ، چۇنكى بۇنداق نەزەرىيە قەتئىيلا مەۋجۇت ئەمەس، ئۇنى ئىزدەپ ئاۋارە بولۇشنىڭمۇ زۆرۇرىيىتى يوق، ئەلۋەتتە. «بىز» «ئۇلار»غا قارشى دەيدىغان ئەندىزىدىكى نەزەرىيەدە (بۇ خۇنتىنگتوننىڭ «غەرب بىلەن باشقا رايونلارنىڭ قارشىلىشىشى» دېگەن كىتابىدا ئۇچرايدۇ) ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى، سوتسىيال دارۋىنىزم، ماركسىزم، لې- نىنىزم ۋە رېئاللىزم توغرىسىدىكى ئىشلار شەرھلەنگەن بۇ نەزەرىيە- لەردە، ھەقىقەتنى قۇربان قىلىۋېتىش ھېسابىغا ئۆزىدىكى ئاد- دىيلاشتۇرۇش گۇزەل ئەخلاقنى قوغداپ قالغان ئىشلار كۆپ. ئاشۇ ئاددىي نەرسىلەرنىڭ نۇقسانلىرىمۇ يېتىپ ئاشقۇچە بار، ئاشۇ نەر- سىلەر ھەمىشە كىشىلەرنى ئۆزىگە بەك ئىشەنىدۇرۇۋالىدۇ، بۇ كە- شىلەرنىڭ ئاسان چۇشىنىۋېلىشىدەك يېتەكچى پىرىنسىپ بىلەن باشلىنىپ، ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى، ئۇرۇش ۋە قىرغىن قىلىشلار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بىز بۇنداق نەزەرىيە- لەرگە موھتاج ئەمەس.

بىر خىل خەلقئارالىق سىياسىي نەزەرىيە بىزگە نېمە - لەرنى تونۇتۇشى كېرەك؟

«ئوكخامنىك ئۇستىرىسى» نائۇستا ساتىراشنىك قولىغا چۈ - شۈپ قالىدىغان بولسا، بىرلا سىيرىلىش بىلەن ئەجەللىك جاراھەت پەيدا قىلىپ قويۇشتەك خەۋپ - خەتەردىن ساقلانغىلى بولمايدۇ يا - كى خۇنتىنگتوننىك گېپى بويىچە ئېيتساق، ئاددىيلا سىزىلغان بىر ۋاراق خەرىتىنى ئەملىي يەر شەكلىنى چۈشەنگەن ئەھۋالدىلا پايدىلانغىلى بولىدۇ. تاغقا چىقىش تەنھەرىكەتچىلىرى ماسىشتابى 1:25000 لىك خەرىتىنىكىلا ئۆزىگە يارىدىمى تېگىدىغانلىقىنى ئوب - دان بىلىدۇ، ماڭغۇدەك يول يوق، قورام تاشلار چوقچىيىپ تۇرغان يەرلەردە (ئەڭ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا)، ئاددىي ماسىشتاب - لىق خەرىتە كىشىنى تۇيۇق يولغا باشلاپ قويىدۇ، خەلقئارالىق مۇ - ناسىۋەتلەردە نەزەرىيەنىڭ رولى خەرىتىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇ بىز - نىڭ رېئاللىقتىكى تىك قىيالارغا يامىشىپ چىقىشىمىزدا يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلقئارالىق مۇناسىۋەت نەزەرىيەسى شەرھلەيدىغان ۋە چۈشەن - دۈرىدىغان مەزمۇنلار رېئاللىقنىڭ كەڭ دائىرىلىكىلىكى بىلەن ماس - لىشىشى كېرەك. بۇ دېگەنلىك ئۇ نەزەرىيە رېئاللىقتىكى ھەربىر تەپسىلاتلارنى بىر - بىرلەپ شەرھلەپ بېرىشى كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇ رېئاللىقنىڭ تولۇق ئىنكا - سى بولۇپ قالىدۇ - دە، بىزگە ھېچقانداق يارەدەم بېرەلمەيدۇ. بى - راق، بىز خەلقئارالىق سىياسىينىڭ مۇھىم مۇساپىسىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان بارلىق ئامىللار ۋە ئۆزگەرگۈچى مىقدارلارنى نەزەرد - يەگە كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلىشىمىز كېرەك. مۇناسىپ كەلمەيدد - غان بىر ئۆلچەم ماسىشتابى بىلەن دۇنيانى كىچىكلىتىمەن دېسەك

قاملاشمايدۇ.

مەبلەغ پۈتكۈل دۇنيادا كۆپلەپ ئوبوروت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك؛ زامانىۋى پەن ـ تېخنىكا ئەڭ كەڭ تۈرده تارقىلىشى كېرەك؛ ئىچكى يۆلەنچۈكمىز بولغان يەر شارى ئېكولوگىيەلىك سىستېمىسى قوغدىلىشى كېرەك؛ دۆلەت هالقىغان ئاخبارات يەتكۈزۈش ۋاسىتىسى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشى كېرەك. بىز مانا شۇنداق «يەر شارىلاشتۇرۇش» مۇساپىسىگە ئىنتىلىمىز. بىز سىياسىي تەشكىلىي شەكىل (دۆلەت ۋە ئۇلارنىڭ خەلقئارالىق تەشكىلاتلىرى) دىن ئۈنۈملۈك باھا بېرىشنى تەلەپ قىلساق بولىدۇ. خەلقئارالىق مۇناسىۋەت پائالىيەتچىلىرىنىڭ قوشۇنى مۇھىم غەيرىي دۆلەت تەشكىلاتى، مەسىلەن، دۆلەت هالقىغان كارخانا ۋە غەيرىي هۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى چۆرىدەپ ئىش كۆرسە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تارىخىي ئامىل ۋە مەدەنىيەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن قىممەت سىستېمىسى غىمۇ ئاخىرىدا تېگىشلىك ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ.

خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر نەزەريىسىدە مۇنداق بىر پاكىتنى تولۇق نەزەرگە ئالماي بولمايدۇ، ئۇ بولسىمۇ بۈگۈنكى دۇنيانىڭ «زاماناشسىزلىقىنىڭ زاماناشلىقى»دۇر، ئۇ كەسكىن يەر شارىلىشىش داۋامىدا كېلىپچىققان. ئاددىيلاشتۇرۇش ۋە ئاددىيلىق هەممە مەسىلىنىڭ تۈگۈنىنى يېشىدىغان ئالتۇن ئاچقۇچ ئەمەس، ئۇلار ئاپېرىكىنىڭ ۋاستىلىرى ياكى سىياسىي مەدەنىيىتى ئۈچۈن بازارلىق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرالىسمۇ، بىراق خەلقئارالىق سىياسىيىنى تەھلىل قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزى تەلىيىنىڭ كاج كەلگەنلىكىدۇر. كۆپ مەنبەلىك دۇنيا بىزگە كىرىزىس ۋە خىرىس ئېلىپ كېلىدىغان دۇنيا، شۇڭا بىز كۆپ مەنبەلىك كۆزىتىش نۇقتىسىغا موهتاج.

ئىككىنچى قىسىم
ئىدىيە

1

مەدەنىيەت، مەدەنىيەتلىك، دۆلەت ۋە جەمئىيەت

بىز «مەدەنىيەت» (Kultur) دېگەن چوڭقۇر مەنىلىك بۇ سۆزنى زادى قانداق چۈشىنىشىمىز كېرەك؟ نېمىس تىلىدا «مەدەنىيەت» (Kultur) نى بىلدۈرىدىغان سۆزنىڭ مەنىسى ئىنگلىز ياكى فىراڭ-سۇز تىللىرىدا «مەدەنىيلىك» (Zivilisation) دېگەننى بىلدۈرۈپ كې-لىدۇ. دېمەك، نېمىس تىلىدىكى «مەدەنىيەت» ئۇقۇمى باشقا ئىككى تىلدىكىدىن پەرقلىنىدۇ، دېگەن گەپ. بۇ تاسادىپىيلا چىقىپ قالغان پەرق ئەمەس، بۇ ئوخشاشمايدىغان ئىدىيە تارىخى شەكىللەنگەن تۈپ-راقتىن قوبۇل قىلىنغان ئوزۇقلۇقنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن تەبىئىيلا ئوخشاشمايدىغان نەتىجە چىققانلىقتىن بولغان. بىزنىڭ ياۋروپادىكى قوشنىلىرىمىز ۋە ئامېرىكىلىقلارنىڭ قارىشىچە، «مە-دەنىيەت» مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا ياشاش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغان ئىجتىمائىي قورالالارنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئۇ ئىقتى-سادىي شەكىل، تەسىر كۆچكە ئىگە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، سى-ياسىي جەھەتتىكى ئىجتىمائىي ئالاقە، كۆچمەنلەر سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلمىسى، مائارىپ سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىن، قىممەت سىستېمىسى ۋە ئېستېتىكا-نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىسقىسى، مەدەنىيەت ئۇقۇمى ئىجتىما-

ئىي ئەمەلىيەتنى قاپلىغان ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك بىر ئۇقۇم شۇڭا ئورتاق مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت سىستېمىسى ئوخشاش «مەدەنىيەت» توپى دەپ قارىلىشى كېرەك.

گېرمانىيەدە «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەزەلدىن «ھەقىقىي يەرلىكلىشىش»نى ئىشقا ئاشۇرالمىدى، چۈنكى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى گېرمانىيەدىكى ياخشى تەربىيە ئالغان شەھەر ئاھالىسى قاتلىمىدا «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم ۋە ئىش ـ ھەرىكەتنى چۈشىنىشكە قارىتا چەتنەش پەيدا بولدى ھەمدە ئۇنى كۆزىتىدىغان نەزەرلەرمۇ ناھايىتى تار دائىرىلىك بولدى. بۇ ئىجتىمائىي قاتلام «مەدەنىيەت» (kultur) دېگەن بۇ سۆزنىڭ گېرمانىيەدىكى مەنىسىگە ناھايىتى مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. بۇ مەزگىلدىكى گېرمانىيە شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنىڭ ۋەزىپىسى پۈتۈنلەي ئىجتىمائىي رېئال پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەس ئىدى. ئۇلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەمەلىيەتكە قاتنىشىش ئۈچۈن، مەخپىي ياكى يېرىم ئاشكارا دائىرىدە «سەممىيلىك، ئاق كۆڭۈللۈك، گۈزەللىك» ھەرىكىتىگە ئۆزىنىڭ بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلدى. ① شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي يېتەكچى كۈچ ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بۈگۈنگىچە گېرمانىيەدە «مەدەنىيەت سىياسىتى» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنسا، كىشىلەرنىڭ ئېسىگە ئالدى بىلەن ئوپېرا، رەسساملىق، ئەدەبىيات قاتارلىقلار كېلىدۇ، ھەرگىزمۇ پەن ـ تېخنىكا كەلمەيدۇ. ئوسۋۇلد سپېڭلېر ئىلگىرى يازغان «مەدەنىيەت، مەدەنىيلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە يو-قىلىشى» ناملىق نېمىسچە ئەسىرىدە، ئۇ مەدەنىيلىكنى مەدەنىيەت-

---

① جېرگېن خابېرماس: «جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ــ شەھەر ئاھالىلىرى ئىجتىمائىي كاتېگورىيەسىنى تەكشۈرۈش»، نيۇۋېد/ بېرلىن، 1968

نىڭ يىمىرىلىش باسقۇچى دەپ چۈشەندۈرىدۇ، بۇ باسقۇچتا نوپۇس-نىڭ شەھەرلىشىشگە ئەگىشىپ، كىشىلەر رېئال تۇرمۇشقا بەكرەك كۈچ سەرپ قىلىدۇ، بولۇپمۇ سودا ساھەسىدىكىلەر مەنسۇبلىك، ئەخلاقىي - پەزىلەت ۋە سەنئەت دېگەنلەرنى ئانچە بەك تەكىتلەپ كەتمەيدۇ، بۇ بىر خىل ئۆزگىچە بولغان گېرمانچە چۈشىنىش ئۇسۇلىدۇر.① ئەكسىچە، ئانگلو - ساكسون مىللىتى مەملىكىتى ۋە فىرانسىيەدە بۇ باسقۇچ راۋاجلىنىپ، شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنى ئازاد قىلدى، ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىدىكى ئاساسىي كۈچ ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي هوقۇقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلاندى. بۇ ۋاقىتتا كىشىلەر «مەدەنىيەتلىك» ئۇقۇمى ئارقىلىق، بىر دەۋرنىڭ مۇهىم ئالاهىدىلىكلىرىنى ئويلاشتى، لېكىن هەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش دائىرىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىرنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىكى مەنىسىنى ئويلاشمىدى.

شۇبهىسىزكى، «مەدەنىيەت»نىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشىنىش مەسىلىسىدە، ئەنگلىيەلىكلەر بىلەن فىرانسىيەلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەپەككۇرى گېرمانىيەچە تەپەككۇرغا قارىغاندا تېخىمۇ قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى بارلىق

---

① ئوسۋولد سپېڭلېر: «ياۋروپانىڭ زاۋاللىقا يۈزلىنىشى»، «دۇنيا تارىخى يەر شەكلى تۈزۈلۈشىنىڭ ئومۇمىي ئەهۋالى»، مۇنچ، 1980؛ باسسام تىبى يەنە بىر يۇرۇش سىستېما ئىجاد قىلىدۇ، ئۇ مەدەنىيەت سىستېمىسى يەرلىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، مەدەنىيلىكنىڭ مەنىسى تېخىمۇ كەڭ بولىدۇ، ئۇ ئادەتتىكىچە قىممەت سىستېمىسىغا ئىگە، دەپ قارايدۇ (مەسلەن، مىسىر مەدەنىيىتى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى دېگەندەك). مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيىلىك ئۇقۇمىنىڭ ئانچە چوڭ پەرقى يوق، ئۇلارنى ئاسان چۈشەنگىلى بولمايدۇ. باسسام تىبى: «مەدەنىيىلىك جېڭى» ناملىك كىتابنىڭ «ئاقىلانىلىك بىلەن ئىپتىدائىي دىنىي ئەقىدىچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ۋە دىن» دېگەن بابى، هامبۇرگ، 1995

«ساقلاپ قېلىنىدىغان تۇرلەر»گە قارىتىلغان. بۇنداق قاراش بىر خىل مەدەنىيەت شارائىتىدا ئىناق ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە مەۋجۇتلۇق مەسىلىسىدە كاپالەتكە ئىگە بولۇشىغا پايدىلىق. ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنە گېرمانىيە ئەنئەنىسىدىكى «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن. ئىنسانلارنىڭ «گۈزەل» ھەرىكەتلىرىنى مۇشۇنداق لايىقىدا ئۇقۇم ئارقىلىق چۈشىنىش ۋە تەسۋىرلەش پۈتكۈل «ساقلاپ قېلىنىدىغان تۇرلەر»نىڭ بىر قىسمى، ئەگەر مۇشۇ بىر قىسمى بولمىسا، بۇنداق «گۈزەل» ئىش ـ ھەرىكەتلەرنىڭ تارىخىي پاكىتلار ئىچىدە چۈشىنىدىغان كىشىنىڭ چىقىشى ئىنتايىن تەس.

ھايۋانلار ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارىغا تايىنىپ ياشايدۇ، ئەما ئىنسانلار بىيولوگىيەلىك بۇزۇلۇشتىن سەزگۈ جەھەتتە دېگەندەك سەزگۈر بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئۆزىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى «مەدەنىيەت ئەسۋابلىرى» ئارقىلىق تولۇقلايدۇ. «كوللېكتىپ ئۇقۇمى»نىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. تەبىئىي خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقان ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىمەن دەيدىكەن، ئالدى بىلەن ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغان مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى توپلاپ، كوللېكتىپ ھەمكارلىشىشى كېرەك. ئۇ ئومۇمەن ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ شەكىللىنىشى كۈرسىتىدۇ. مەسىلەن، ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى، تاشقى خەۋپكە تاقابىل تۇرۇش جەھەتتىكى خەۋپسىزلىك تەدبىرلىرى، تالاش ـ تارتىشلارنى پەسەيتىش ئۇسۇللىرى، ياش ئەۋلادلار قاتناشقان مەلۇم خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانداق تەشكىللەش قاتارلىقلار. بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىمەن دەيدىكەن، مۇشۇ شەرتلەرنى ھازىرلىمىسا بولمايدۇ. ئىنسانلار كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى مۇرەككەپ، چىگىش مۇ-

ناسىۋەتلەر ئىچىدىن ئۆزىنىڭ نىشانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ، ئىش ـ ھەرىكىتى بىلەن كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرىنى ياخشى ماسلاشتۇرۇپ تۇرۇشى كېرەك، بولمىسا ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىققا دەخلى يېتىدۇ. كىشىلەر ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ ئەھمىيىتىگە نىسبەتەن ئۆزئارا بىردەك قاراشنى شەكىللەندۇرۇپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ماسلاشتۇرۇشى كېرەك. بۇلاردىن سىرت، كۈندە دۇچ كېلىۋاتقان ھەر خىل ئەھۋال ۋە خىرىسلارغا ئۆزىمىز ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۇسۇلى بويىچە يۈزلەنسەك بولمايدۇ، بەلكى ئۇنى ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگەرتىپ تۇرۇشىمىز كېرەك. جەمئىيەت ئەزالىرى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ھادىسىلەرگە تېزلىكتە مۇناسىپ تەدبىر قوللىنالىسا، پۈتكۈل جەمئىيەت تەشكىلى ھەرگىزمۇ يىمىرىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەيدۇ. شۇڭا، ئۆزىدە ياخشى بولغان زۆرۈر ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ھازىرلاش ئۈچۈن، قىممەت سىستېمىسى ۋە بىلىم سىستېمىسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇش (مەدەنىيەت تارقىتىش) ئەلۋەتتە زۆرۈر. ئىقتىسادىي شەكىل بىلەن پەن ـ تېخنىكا بۇ جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت، يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىدىن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىگە تەرەققىي قىلىشى مۇشۇ ئىككى ئىجتىمائىي ئۆزگەرگۈچى مىقدارىنىڭ ئۈزۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. كىشىلەر ناۋادا ئۇلارنىڭ رولىغا سەل قارىسا، ماشىنا دەۋرىدە ئىلاجسىز قالىدۇ. ئەگەر 19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى كىشىلەرنى ھازىرقى كومپيۇتېر دۇنياسى ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈر، دەيدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ قانچىلىك تەس كۈنگە قالىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس ئەمەس. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ماركسىزم، لېنىنىزمنىڭ «ماددا ئاڭنى بەلگىلەيدۇ» دەپ دوگ-

مىلارچە تەكىتلەپ كېتىشى بەكلا يۇزەكى بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە، پەن - تېخنىكا بىلەن ئىقتىسادىي شەكىللىنىش «مەدەنىيەت»كە نىسبەتەن پەيدا قىلغان تەسىر كۈچىگە ئوخشاشلا، ئىنسانلارنىڭ قىممەت سىستېمىسىمۇ بىزنىڭ پەن - تېخنىكىنىڭ تەسىر كۈچىگە بولغان پوزىتسىيەمىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ سەل قاراشقا قەتئىي بولمايدۇ. بىراق، بىر خىل «مەدەنىيەت»نىڭ تېخنىكا سەۋىيەسى ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەستايىدىل كۆزەتمەي تۇرۇپ، بۇ خىل «مەدەنىيەت»نى چۈشىنىمىز ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىمىز دېسەك، تامامەن خاتالاشقان بولىمىز. ھەتتا، بۇنداق ئىشلار ئەقلىگىمۇ سىغمايدۇ. خۇنتىنگتوننىڭ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىغا بولغان چۈشەنچىسى قىممەت سىستېمىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىننى ھەل قىلغۇچ ئۆلچەم قىلىۋالغان، بۇنداق چەكلىمىنى پايدىلىنىشقا بىر «سىر» يوشۇرۇنغان بولۇپ، ئۇ بىزنى خۇتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسى بىلەن رېئال دۇنيا ئوتتۇرىسىدا بۇنچە كۆپ ئوخشاشلىق ۋە ماسلىقىنىڭ بارلىقىغا ئىشەندۈرۈپ قويىدۇ، ئەمما بۇنىڭدا ئاسىيا، ياۋروپا ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق ئۇر-تاقلىقلار نەزەردىن ساقىت قىلىنغان، بىز كېيىن بۇ مەسىلىنى يەنە تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىمىز.

ماھىيەتتە، مەنمۇ مۇشۇ خىل تونۇشنى بويىلاپ «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىدىن ۋە خۇنتىنگتوننىڭ نەزەرىيەسىدىن پايدىلانسام بولىدۇ، لېكىن بۇنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىمنى توغرا شەرھىلەشكە قىلچە پايدىسى يوق. خۇنتىنگتوننىڭ ئىدىيەسى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ماركا بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، بۇ پاكىتقا سەل قارىساق، ئاقىلانىلىك بولمايدۇ.

ئەگەر بىز بىر خىل مەدەنىيەتنى مۇكەممەل تەسۋىرلەيمىز

دەيدىكەنمىز، ئۇنداقتا تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى، ئىقتىسادىي شەكىل، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ ئايرىلىشى، قانۇن - تۈزۈم ۋە قىممەت سىستېمىسىدىن ئىبارەت بىرقانچە جەھەتنى ئەتراپلىق ئويلىشىشىمىز كېرەك. بۇ مەسىلىدە دېڭتېر سېنىڭخاۋس «ئالتە تەرەپلىك» نەزەرىيەسى ــ مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئالتە تەرەپلىكنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇنى جەمئىيەتنى ئالغا يېتەكلەيدىغان ئۆلچەملىك مەنىدىكى ھەرىكەت مىزانى قىلىۋالغان بولۇپ، بۇ ئالتە تەرەپلىكنىڭ ئالتە تەرىپى دۆلەتنىڭ ھوقۇق مونوپوللۇقى، قانۇن - تۈزۈم سىستېمىسى، دېموكراتىك قاتنىشىش، زورلۇق كۈچى بولمىغان زىددىيەت مەدەنىيىتى، جەمئىيەتنىڭ ئادىللىقى ۋە ھېسسىياتنى تىزگىنلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[1]. ئاخىرىدا بۇ ئۇقۇم مائارىپ ۋە ئىجتىمائىيلىشىش-نىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ رەت قىلىۋېتەلمەيدىغان بىر تەرەپلىمە قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئەمدى بىز مۇشۇ ئىجتىمائىي ئامىللارغا ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان رولى ۋە تەسىرىگە قارايدىغان بولساق، ھەممىسى ئايدىڭلىشىدۇ، دېمەك، بۇ يەردە ھېچقانداق مەدەنىيەت تۈرغۇنلۇقىنىڭ ئىزناسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ھەمىشە ئۆزۈكسىز ئالماشتۇرۇلۇش، قوشۇلۇش نەتىجىسىدە ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇلار ئۆزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزۈكسىز ئۆگەرتىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش كۆپ چاغلاردا ئىنتايىن ئاستا بولىدۇ، بىراق بەزىدە شىددەتلىك ئىلگىرىلەش يۈز بېرىپ، سۈپەت جەھەتتە ئۇچۇش كۆرۈلىدۇ. بىز ئۇلارنى

---

① دېڭتېر سېنىڭخاۋس: «دۇنيا نەگە بارىدۇ ــ تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشنىڭ كەلگۈسى توغرىسىدا»، 20~30 - بەت، فىرانكفۇرد، 1994 - يىلى نەشرى.

مەدەنىيەتنىڭ قايتا تەشكىللىنىشى ۋە قايتا بەرپا قىلىنىشى دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ، بۇ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان بىر خىل تەرەققىيات جەريانى ھېسابلىنىدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەنلىكىگە قاراپلا، ئۇلارنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش بولىدىغانلىقى ۋە ئۇلارنى ياراشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا جاھىللارچە بېشارەت بېرىپ يۈرسەك قاملاشمايدۇ.

زامانىۋىلىشىش ــ مەدەنىيەتكە بولغان خىرىس

بىز مەدەنىيەتنىڭ نىسپىي تۈرغۇنلۇق ھالىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئادەتلىنىپ قالغان ئۇسۇل بەلكىم ئۆتكەن بىرقانچە ئەسىردە ئىنتايىن مۇۋاپىق كەلگەن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا زور كۆلەملىك كۆچمەنلەر ھادىسىسى كۆپ كۆرۈلمىگەنىدى، مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش ۋە ئالماشتۇرۇشمۇ چەكلىكلا بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زامان ۋە ماكان ئارىلىقمۇ ئىنتايىن يىراق ئىدى. ئەينى چاغدا قاتناش قوراللىرى ۋە خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرى چاغلىقلا بولغاچقا، ئۇچۇرلارنىڭ يەتكۈزۈلۈشمۇ ئىنتايىن ئاستا ئىدى. شۇڭا، مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش پۈرسىتىمۇ ئىنتايىن چەكلىك بولۇپ، ئاكتىپ ياكى پاسسىپ بويسۇندۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمىي ئەھۋال يۇقىرىقىدەك ئىدى. بۇ ھالدا، نىسپىي تۈرغۇنلۇقتىكى پەرقنى چىقىش قىلىپ، سىياسىينىڭ ئىستىقبالىنى پەرەز قىلىشقا بەلكىم يېتەرلىك سەۋەب ۋە ئاساس تېپىلىپ قالار، ئەمما بۇنداق دەۋر ئەمدى كەلمەسكە كەتتى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدە قىسقىغىنا بىرقانچە دەۋر

ئىچىدە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر كۆپ بولدى، بەزىدە بۇنداق ئۆز-گىرىشلەر ھەتتا بىر دەۋر كىشىلىرى ئىچىدىلا يۈز بەردى. كومپيۇ-تېر تۇرمۇشىمىزنى ئۆزگەرتىپ، ئادەتلىنىپ كەتكەن تۇرمۇشىمىز-غا شىددەت بىلەن بۆسۈپ كىردى. ئۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە بىزگە يېڭى ئۆلچەم تۈزۈپ بەردى. مەسىلەن، بىلىم قۇرۇلمىسى، بىلىم ئېلىش يوللىرى ۋە بىلىمنىڭ يېڭىلىنىشى دېگەندەك. يەنە كېلىپ ئۇ قىسقىغىنا بىرنەچچە يىل ئىچىدە خەۋەرلىشىش ئۇسۇلىمىزنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەدەنىيەتنىڭ مۇ-ھىم ۋە يېڭى ئالاھىدىلىكى دېمەي بولمايدۇ.

كومپيۇتېر ئىنسانلار بۈگۈنگە قەدەر يەتكەن يۇقىرى پەللە، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئىككى - ئۈچ يۈز يىلغا سوزۇلغان زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىنقىلابىنىڭ بىر باسقۇچى. غەرب مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاقارتىش دەۋرىدىن باشلاپلا زامانىۋىلىشىشقا قەدەم قويغان بولۇپ، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ غايەت زور نەتىجىسى دۇنيا-نىڭ ھەربىر بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىنىمۇ زىلزىلىگە سېلىۋەتتى، شۇ دەۋردىكى بارلىق مەدەنىيەتلەر مۇشۇ ئۇلۇغۋار، نەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدىكى «تالاش - تارتىش»نىڭ مەھسۇلى بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق تارىخ مۇساپىسىگە قارشى ھالدا، ھەقىقىي «ئالتۇن دەۋر»گە قايتىشقا ئۇرۇنۇش بارلىق چېكىنمە ئىـ-دىيەۋى ئېقىمنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولسا كېرەك. ئۇلار كىـ-شىلەر قەلبىنى ھاياجانغا سېلىشىمۇ، ھەيرانلىق ئىچىدە تەئەججۈپ-لەندۈرۈپ قويۇشىمۇ مۇمكىن، بىراق بۇ بىھۇدە ئاۋارىچىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

زامانىۋىلاشتۇرۇش جەمئىيەتنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بىر قاتار جەريانلار بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، پۇل ئىگىلىكىدىن ئىـ-بارەت زەپەر قۇچقان قوشۇن بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر ھالقا، بۇ يەنە

تېخنىكا دەۋرىدىكى نەتىجىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئۇلار مەھسۇلات قۇرۇلمىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىنىمۇ ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتىۋەتتى. كۇنسېرى ئىنچىكە ئايرىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەمئىيەتتىكى ئۇل ساھەلەردە بۆلۈ ـ نۇش پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ رايون ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتـ لەرنىڭ چەكلىمىسىنى قايرىپ قويۇپ، كەسپىي ئىش تەقسىماتىنى شەكىللەندۇرۇشىگە تۇرتكە بولدى؛ كىشىلەر يەرنىڭ ئاساراتىدىن قۇتۇلدى، جەمئىيەتتە سىنىپ، قاتلام، تەبىقە يېكى سالاھىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى. سىياسىي ھۆكۇمرانلىق مـۇ ـ ۋاپىق ئىسلاھ قىلىنىپ، دىنىي ئاساستىن ئاجرىتىلىپ، ھاكىمـ ـ يەت بىلەن دىن ئايرىلدى. باشقۇرۇش بىيۇروكراتلىشىپ كەتتى؛ قانۇن ئۆزى باب كېلىدىغان ئىجتىمائىي دائىرىنى «مۇۋاپىق تاللـ ـ ۋالدى». سۇيىئىستېمالچىلىق ۋە مۇناسىپ قائىدە ـ يوسۇنلار ئۆز لايىقىدا ھەرىكەت مىزانىغا ئايلىنىپ، كىشىلەر دىنىي ئەھكاملار يېكى ئۆرپ ـ ئادەتنى سەۋەب قىلىپلا بىرەر ئىشقا تۇتۇش قىلىپ كەتمەيدىغان بولدى. زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگەنلىك مۇشۇ ئالاھىدە ـ لىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى يېكى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ زەربىسىگە قىسمەن ئۇچرىغان جەمئىـ ـ يەت، مەسىلەن، ئىلگىرى مۇستەملىكە قىلىنغان دۆلەتلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار مىللەت ۋە ئىرق مەسىلىسىنى ھەل قىلالماي چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۇلارنىڭ يېڭىباشتىن تەڭپۇڭلىشىشى ئۇچۇن تېخىمۇ ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ.

زامانىۋىلىشىش ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە جەڭ ئېلان قىلدى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىكى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن نەرسـ ـ لەرنىڭ بۇنداق تېز ئۆزگىرىشكە ماسلىشىپ كەتمىكى تەسكە چۇشـ ـ تى، بۇنداق ئۆزگىرىش ھايات ـ ھۇيت دېگۇچىلا ئۇلارغا شىددەت

بىلەن تاشلاندى. جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى ۋە سىياسىي مۇقىملىق دېگەنلەرمۇ مۇشۇنداق خىرىس تۇپەيلىدىن ۋەيران بولۇشى مۇمكىن، زامانىۋىلىشىش مەدەنىيەتنىڭ ئاستا بولغان تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى بۇزۇپ، ئۇنى ئۇچقاندەك ئالغا ئىلگىرىلەتتى. مەدەنىيەتنىڭ ئىنىپرتسىيەسى ناھايىتى زور بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا زامانىۋىلىشىشنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە ۋە مەجبۇرلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى تېز، ئەمما ئازابلىق بولغان ئۆزگىرىش قاينىمىغا كىرىپ قالدى.

زامانىۋىلىشىش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى بۇرۇلۇش: گېرمانىيە مىسال قىلىنىدۇ

ئەمدى بىز قىممەت سىستېمىسى ھەمدە ئۇلار ۋە باشقا جانلىق مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىرىگە نەزەر سېلىپ باقايلى، ئۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىمىزكى، ئۆزگەرمەس مەدەنىيەت ئۇقۇمىغا ئېسىلىۋېلىش كىشىنى قايىل قىلالمايلا قالماي، بەزىدە ھەتتا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىز دۆلىتىمىزنى مىسال ئېلىپ كۆرۈپ باقايلى: 19 ـ ئەسىردە گېرمانىيە تەبىقە تۈزۈمى قاتتىق، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقتىكى دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ قىممەت قارىشى ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ ئىدى، تەرىشچانلىق، ئىنتىزام، بويسۇنۇش، نوپۇزنى ئېتىراپ قىلىش، ئائىلىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە ئىقتىسادچانلىق بىلەن كۈن كەچۈرۈش جەمئىيەتتە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان قىممەت قارىشى ئىدى[1].

---

① توماس نىپپېردېي: «1866 ـ يىلىدىن 1918 ـ يىلىغىچە بولغان گېرمانىيە تارىخى» 1 ـ قىسىم، «خىزمەت دۇنياسى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ روھى»، مىيۇنخېن، 1990 ـ يىلى نەشرى. ھانس ـ ئۇلرىچ ۋېخلېر: «گېرمانىيەنىڭ جەمئىيەت تارىخى» 3 ـ قىسىم، مىيۇنخېن، 1995 ـ يىلى نەشرى.

غەربىي ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئەركىن سودىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ۋېيمار دەۋرىدە قائىدە ـ يوسۇن بىر چەتكە قايرىپ قويۇل ـ غان قىسقىغىنا خۇشاللىق پەيتى باشتىن كەچۈرۈلگەن بولسىمۇ، بىراق گېرمانىيە جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولغان ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە ئوتتۇرا، يۇقىرى قاتلامدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر تاكى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقانغا قەدەر يەنىلا ئەنئەنىۋى قىممەت ئۆلچىمىدىن ۋاز كەچمىدى. دەل مۇشۇنداق قىممەت پەلسە ـ پەسى ۋە بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ئىجتىمائىي تەبىقە ئايرىمىسى نەتىجىسىدە ناتسىستلار ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كې ـ لىپ، ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇن چىقىرىش پىرىن ـ سىپى ھېچقانچە تەسىر پەيدا قىلالماي قالدى[1]. ناتسىستلار مۇشۇن ـ داق قىممەت سىستېمىسىدىن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ پايدىلىنىپ، بىر مەيدان قاباھەتلىك تىراگېدىيەنى ئويناپ چىقتى (شۇ ۋەجدىن ئۇ ـ رۇشتىن كېيىنكى نەچچە ئەۋلاد كىشىلەر خانۇۋەيرانچىلىقىغا ئۇچ ـ رىدى)، ئۇلارنىڭ قەبىھ قىلمىشلىرى كونا جەمئىيەتنىڭ ئۇلىنى ۋە قىممەت سىستېمىسىنى ۋەيران قىلىۋەتتى.

تارىخقا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى، «غەرب» دېيىلگەندە تېخى گېرمانىيەنى ئۆز ئىچىگە ئا ـ مايتتى، بۇ خىل قاراش گېرمانىيەدىلا شۇنداق بولۇپ قالماي، ھەت ـ تا ئەينى چاغدىكى «غەرب دۇنياسى»دىمۇ گېرمانىيەنىڭ زادى ئۆز ـ لىرىنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تەۋە ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدە گۇمان بار ئىدى. گېرمانىيەنىڭ ئۆزىنى ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ئىلىم ساھەسىدىكى مۇتەئەسسىپ زاتلار ئۆز دۆلىتى بىلەن غەرب مەدەنى ـ

---

① Heinrich August Winkler «ۋېيمار جۇمھۇرىيىتى 1918 ـ يىلىدىن 1933 ـ يىغىلىغچە» گېرمانىيەدىكى تۇنجى دېموكراتىيەنىڭ تارىخى، 1993 Munich.

يىتى ئوتتۇرىسىدا پەرق بارلىقىدا چىك تۇرۇۋېلىپ، غەرب مەدەنى-
يىتىنى چۈشكۈنلىشىش ۋە گېرمانىيەدىن ياتلىشىشنىڭ سىمۋولى
دەپ قاراشتى. ئۇچىنچى ئىمپېرىيەنىڭ قۇرۇلۇشى غەرب ئەللىرى-
نىڭ غەرب مەدەنىيىتى تۈزۈمىنىڭ گېرمانىيەنىڭ سىياسىي، قانۇن
ۋە قىممەت سىستېمىسىدا پۈت تىرەپ تۇرۇش - تۇرالماسلىقىغا
بولغان گۇمانىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئەنگلىيە ئىككىنچى دۇنيا
يا ئۇرۇشىغا ئائىت تەشۋىقاتلاردا گېرمانىيەلىك دۈشمەنلەرنى «ياۋا-
يى ھۇنلار» دەپ ئاتاپ، گېرمانىيە مەدەنىيىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى-
گە بولغان گۇمانىنى بەس - مۇنازىرە شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە، فرانسىيە،
ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرى گېرمانىيەنى رايونغا
ئايرىپ ئىشغال قىلدى، گېرمانىيەنىڭ غەربىي قىسمىدا ئامېرىكا
قوللىغان دوكتور ئادېناۋېر ئۇرۇشتا ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان
بۇ دۆلەتنىڭ رەھبىرى بولۇپ قالدى. ئادېناۋېر ھاكىمىيەت يۈر-
گۈزگەن مەزگىلدە، غەرب دۇنياسى گېرمانىيە مەدەنىيىتىگە ئىشەن-
مەسلىك تۇيغۇسىنى تەدرىجىي تۈگەتتى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي
گېرمانىيە ئۇلارنىڭ كوممۇنىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى تۇرۇش-
تىكى «يېقىن ھەمراھ»ى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
ئادېناۋېر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا چەكلىك دائىرىدە مەدەنىيەتنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويدى. «كونا قىممەت پەل-
سەپىسى» يېڭىباشتىن ئىش - ھەربىكەتنىڭ باشلامچىسىغا ئايلاندى،
بىراق ئۇرۇشتىن كېيىنكى قايتا قۇرۇشتىن ئىبارەت بۇنداق غايەت
زور قۇرۇلۇشقا سەپەرۋەر قىلىش شەكلى (ئىدىيەۋى تەييارلىق)
بولغان مەدەنىيەتنى قىسمەن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر
ئىدى. ياشراق بىر ئەۋلاد كىشىلەر زامانىنىڭ مۇنداق ئۆزگىرىشلە-
رىنى تولا كۆرگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە قىممەت

سىستېمىسىدا مەسىلە كۆرۈلۈشى چوقۇم ئىدى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قىممەت قارىشى ناتىستلارنىڭ سەۋەبىدىن تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق بىرنەرسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. 1968 ـ يىلىدىكى ھەربىكەت غەربنىڭ قىممەت قارىشىغا قارشى تۇرۇشتىكى خېلى چوڭ بىر قېتىملىق ھەربىكەت بولدى، گەرچە ئۇ سىياسىي تۈس ئېلىپ قالغان بولسىمۇ، شۇنداق دېمەي بولمايدۇ. فېدېراتىپ گېرمانىيە مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى بولغان ئەركىن ئىدىيە دەل شۇ دەۋر-نى مەنبە قىلىپ شەكىللەنگەن. كىشىلەر «كونا قىممەت قارىشى»نى بىراقلا چۆرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭدىكى بەزى نەرسىلەرنىڭ جەمئىيەتكە پايدىسى بار ـ يوقلۇقى ئۇستىدە ئەستايىدىل ئويلاشمىسا، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ناۋادا بىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدىغان قورالنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى (بۇمۇ ئوخشاشلا بىزنىڭ قىممەت قارىشىمىز ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىمىزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىلغىمايلا پۈتۈنلەي چۆرۈپ تاشلىساق، ئۆزىمىزنى بالاغا ئىتتىرمەي قالمايمىز. بۈگۈنكى ئىسلاھات دەۋرىدە كىشىلەر ئىلگىرى تاشلىۋەتكەن «ئانچە مۇھىم ھېسابلانمىغان گۈزەل ئەخلاق» كېرەك بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، بىراق بۇ گۈزەل ئەخلاقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ـ كەلتۈرمەسلىك يەنىلا ئوبدان باش قاتۇرۇشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە.

شۇنداق بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، گېرمانىيەلىكلەرنىڭ قىممەت سىستېمىسى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تارىخىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار ئۆزۈل ـ كېسىل بۇرۇلۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، گېرمانىيە مەدەنىيىتىنى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەۋرەنمەس تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇردى. شۇڭا، بىز

شۇنداق دېيەلەيمىزكى، بىر مىللەت مەدەنىيىتىگە چىقىرىلغان ھۆكۈم مەڭگۈلۈك بولماستىن، بەلكى دەۋرنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

زامانىۋىلىشىش بىلەن مەدەنىيەتنىڭ يېقىنلىشىشى: ياپونىيە مىسال قىلىنىدۇ

ئىككىنچى مىسالدا بىز نەزىرىمىزنى ياپونىيەگە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى يەنە بىر مەغلۇبىيەتچىگە ئاغدۇرۇپ باقايلى، چۈنكى ياپونىيەمۇ ئۇرۇشتىن كېيىنكى قايتا قۇرۇشتا غەلىبە قىلغان. سىرتىدىن قارىغاندا ياپونىيە مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قىلچە ئوخشاشلىقى يوقلۇقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ياپونىيە ئۆز ئەنئەنىسى ۋە مەدەنىيىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە ساقلاپ قېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا زامانىۋى دۆلەتكە ئايلاندى. ئەمما ئىنچىكە كۆزىتىدىغان بولساق، بۇگۈنكى ياپونىيە مەدەنىيىتىنىڭ غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ناتونۇش ۋە قىلچە ئالاقىسى يوق مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئەمەسلىكىنى بايقىۋالماق تەس ئەمەس.

ياپونىيە ئېدوباكو دەۋرى (جامىس كىلۇھېرسىنىڭ بازارلىق كىتابى «شوگۇنات دەۋرى»دە توكوگاۋا شوگۇناتىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان توكوگاۋا ئېيياسۇ تەسۋىرلەنگەن)دىن تارتىپلا دۆلەتنى بىر كىنىملىك بىلەن قامال قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلغان ھەمدە «باشقا دۇنيا» بىلەن ئۇچرىشىشنى قاتتىق تىزگىنلىگەن. توكوگاۋانىڭ مەقسىتى ياپونىيە جەمئىيىتىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى سىرتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتماسلىق ئىدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ سامۇرايلار قاتلىمى مۇقىم، ئىنتىزامچان بىر خىل بىيۇروكىرات

ئىمتىيازلىقلار سىنىپىغا ئايلىنىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-
قىتتا ئۇلار يەنە كېيىنكى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ئىنتايىن مۇھىم
ئاساس سالدى. 1853~1854 - يىللىرى ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيە-
سىنىڭ بىرىگادا گېنېرالى بۇرلېينىڭ ھەربىي جەھەتتە ئاجىز ئو-
رۇندا تۇرغان ياپونىيەنى چېگرانى ئېچىۋېتىشكە قورال كۈچى ئار-
قىلىق مەجبۇرلىشى نەتىجىسىدە، شوگۇنات تۈزۈمى ئاخىر يىمىرىل-
دى. بۇنداق زەربە ئاستىدا ياپونىيە «مېيجى يېڭىلىقچا كۆچۈش» ھە-
رىكىتىنى يولغا قويدى، يەنى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى ئىسلاھات
يۈقىرى قاتلامدىن باشلاپ تەۋرەنمەستىن يولغا قويۇلدى. بۇ جەريان-
دا ھۆكۈمرانلارنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن ياپونىيەنىڭ سىياسىي تۈ-
زۈلمىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى زور دەرد-
جىدە ساقلاپ قېلىندى، بولۇپمۇ ئەڭ قاتتىق بولغان تەۋەلىك ئىن-
تىزامى، قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتى ۋە يۇقىرى ھەربىي
ئۇنۋان بىلەن مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەبىقە تۈ-
زۈمى تېخىمۇ شۇنداق بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار قۇر-
بان بېرىش روھى، باتۇرلۇق ۋە شەرتسىز بويسۇنۇشتەك پەزىلەتنى
يۇكسەك پەللىگە كۆتۈردى.

ئەلۋەتتە، مېيجى يېڭىلىقچا كۆچۈش دەۋرى ياكى 30~40 -
يىللاردىكى تېننو خىروخىتو دەۋرىدىكى ياپونىيەگە نەزەر سالىدىغان
بولساق، ياپونىيەنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتىدا زامانىۋىلىشىش
ئىزنالىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاقسۆڭەكلەر (سامۇرايلار قاتلىمى)
بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتتىق ئايرىمىچىلىق
بىكار قىلىندى. ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ساھەسىدىكى يۇقىرى
قاتلامدىكىلەرنىڭ تەشكىللىنىشى جەھەتتە، ئۇنىڭ تۈزۈلمىسى
تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇ دەۋردە
ئىقتىسادىي ساھەدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقانلارنىڭ سىياسىي

هوقۇقنا يېقىنلىشىش يولى قاتتىق قامال قىلىنمايدىغان بولدى، چۈنكى زامانىۋىلىشىش سىياسىي بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆزگەرگەن، ئىگىلىكنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېغىر سانائەتتە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دەۋردىلا ئىشقا ئاشىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىقتىسادشۇناسلىق دەل ھۆكۈمرانشۇناسلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، ھاكىمىيەت تۈتقانلار ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ باھالاپ بېكىتىشىنى رەت قىلالمايدۇ، شۇڭا دۆلەت ۋە جەمئىيەت «ياماتو مەدەنىيىتى»نىڭ نوقۇل يوسۇندىكى قانۇنلۇق تەبىقە غايىسىگە يەنە ماسلىشىپ كېتىۋەرمەيدۇ.

رايون خاراكتېرلىكى كۈچلۈك دۆلەت ياپونىيە زور كۆلەملىك قوراللىق كۈچكە ئېھتىياجلىق بولغاچقا، ئاۋام ـ پۇقرالارمۇ ھەر ـ بىي ئىشلارغا مايىل ئادەتنى يېتىلدۈرگەنىدى، بۇ خىل كەيپىيات يۈكسەك ئىنتىزامچان ياپونىيە ئارمىيەسىدە تېخىمۇ ئەۋج ئالغانـ ـدى. شۇنىڭ بىلەن ياپونىيەنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي قاتلاملىرى ئارىسىدىكى پەرقمۇ ئاخىر تۈگىگەندەك بولدى، بىراق بۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھەربىي ئىشلارغا مايىل ئاقسۆڭەكلەر بىلەن قورالسىز ئاۋام ـ پۇقرالار ئارىسىدىكى سىنىپىي ئايرىمىچىلىق بىلەن ماسلىشىپ كېتەلمىدى، مېيىجى يېڭىلىقىغا كۆچۈش دەۋرىدىكى ياپونىيە تەسىرى ئۇزاققىچە داۋاملىشىدىغان زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىنىڭ زىلزىلىگە سېلىشى نەتىجىسىدە، ئىنتايىن زور تەـ ـرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىراق «ياماتو مەدەنىيىتى»نى تو ـ لۇق قۇتقۇزۇپ قېلىشقا ئامال قىلالمىدى.

زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بۇنداق جەمئىيەت كونىلىقتىن چېكىنىپ يېڭىلىقىغا ئۆتمەسە بولمايتتى، گەرچە ھۆـ ـكۈمرانلىق قاتلىمىدىكىلەر ياپونىيەنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى

ئىمكانىيەتنىڭ بارچە قۇتقۇزۇپ قېلىپ، زامانىۋى جەمئىيەتتە يە-
نىلا ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق پەسەيتكىلى بول-
مايدىغان زىددىيەتلەر پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. بۇنداق ئەنئەنىچىلىك
ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا چىققاندى،
20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا ئەركىن تەدرىجىي تەرەققىيات
نەزەريەسى ياپونىيەدە باش كۆتۈرۈپ، ئاخبارات ئەركىنلىكى ۋە
جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ھەرىكىتى ئەينى
چاغدىكى ھاكىمىيەتكە تەھدىت سالدى، ياپونىيە جەمئىيىتىدە شۇ
ۋەجىدىن پەيدا بولغان جىددىي ۋەزىيەتنى تاشقى دۇنياغا تاينىپ
پەسەيتىشكە توغرا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن يېقىنقى، ھازىرقى زامان-
دىكى ياپونىيە جان تىكىپ كېچەيمىچىلىك قىلىدىغان دۆلەتكە ئاي-
لىنىپ، ھەربىي كۈچنى ئالدىراپ - تېنەپ چەت ئەللەرگە —
چاۋشيەن يېرىم ئارىلى، جۇڭگوغا يۆتكەپ، ئاخىرىدا پۈتكۈل شەر-
قىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىغا كېچەيمىچىلىك قە-
لىپ، شۇ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى جىددىي كىرىزىسنى پەسەيت-
مەكچى بولدى. بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ياپونىيەنىڭ غەرب ئەل-
دىنىسىگە ئەمەل قىلماي زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغىنى بىلەن
قىلچە ئالاقىسىز بولغاچقا، ياپونىيە شۇ تۈپەيلىدىن ئىككىنچى دۇن-
يا ئۇرۇشى پاتقىقىغا پېتىپ قالدى، بۇ گېرمانىيەدىكى ئۇرۇشخۇمار
كۈچلەرگە ئوخشاشلا ئۆزىگە لايىق پەۋقۇلئاددە زامانىۋىلاشتۇرۇش
يولىنى تاللاشتىكى بىر خىل مەغلۇبىيەتنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيتتى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇشتەك ئېچىنىشلىق
پاكىت ياپونىيە مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن زامانىۋىلىشىش يولىغا مې-
ڭىشتىكى ئىككىنچى قېتىملىق زور بۇرۇلۇشتىن دېرەك بەردى،
مىلىتارىزمنىڭ تەسىر كۈچى مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىن ئېغىر ئو-
ڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن «سامۇ-

راي جەمەتى» تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭمۇ ئابرۇيى قالمىدى، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇلارنى ھىمايە قىلمايدىغان بولدى. مۇتەئەسسىپ ھەتتا ئۆزگىچە تۇس ئالغان كۆپ پارتىيە دېموكراتىيەسى ئامېرىكىنىڭ تۇرتكىسىدە سىياسىي سەھنىگە چىقتى. ئۇلار ياپونىيە جەمئىيىتىدىكى تەبىقە تۇزۇمىنى تۇپتىن يوقىتىۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۆپ مەنبە-لىكلىكى ۋە سىڭىشچانلىقىنى ئىشقا ئاشۇردى. «غەرب» مەدەنىيە-تىنىڭ مۇھىم يېڭى ئامىلى بولغان «سۆز ئەركىنلىكى» ۋە «تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ئەركىنلىكى» ياپونىيەگە كەلدى، بايلىققا قاراپ رەتكە تىزىش رەھبەرلىك ئورنىدىكى ئەلەرنى سايلاشنىڭ ئاساسلىق ئۆلچىمى قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق ياشراق بولغان قابىل كۇچلەر بارغانسېرى رەھبەرلىك قاتلىمىغا كۆپلەپ كىرىپ، كۇنسېرى كۆ-پىيىۋاتقان قابىل ئاياللارمۇ كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتى ئۇزاقتىن بۇيان ياپو-نىيەنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىكى مۇھىم بىر تەركىبىي قىسىم بولۇپ كەلگەنىدى، ئەمما كىشىلەر بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ پەقەت كارخانىلاردىلا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغانلىقىغا سەل قاراشتى. شۇغىنىسى، ئوتتۇرا ـ كىچىك كارخانىلاردا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدىغىنى كاپىتال بىلەن ئەمگەك مىقدارىنىڭ نىسبەت مۇنا-سىۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تەرىپى غەرب ئەندىزىسىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. ھازىرقى يەر شارىلاشتۇرۇش دەۋرىدە ياپو-نىيە ئىقتىسادىي ساھەسىگە تۇرتكە بولۇۋاتقان گىگانتلار، يەنى چوڭ كارخانىلار تەدرىجىي بۇنداق قانات ئاستىغا ئېلىش مۇناسىۋىتىنى ئۆزىنىڭ يالالانما خادىملىرى ۋە خىزمەتچىلىرىگە قاراتتى.

شۇڭا، بىزنىڭ ياپونىيە تېخى پۈتۈنلەي غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ كېتەلمىدى، دەپ قاراشقا ئاساسىمىز بار. ياۋرو-

پا ۋە ئامېرىكىنىڭ مەھسۇلاتلىرى ياپونىيە بازارلىرىغا كىرگەن چاغدا، «مەدەنىيەت» قورغىنى مۇتلەق مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالمىغان بولسىمۇ، باشتىن - ئاخىر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، يەنە كېلىپ نىشاننى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئەتراپلىق پىلانلانغان بازار تاكتىكىسى ئارقىلىق بۇ توسۇقتىن ئۆتۈپ كەتكىلى بولاتتى. سانائەت تارماقلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك تۈجۇپىلەپ باشقۇرۇش ۋەكىلىكىدىكى سىياسىي مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسى بىلەن چوڭ كونسېرن كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق مەۋجۇتلۇق مۇناسىۋىتى ئۇزاقتىن بېرى ساقلىنىپ كەلدى، ناۋادا بىز 150 يىل ئاۋۋالقى شوگۇنات دەۋرىدىكى ياپونىيە، مېيجى يېڭىلىقىغا كۆچۈش دەۋرىدىكى ياپونىيە ۋە بۈگۈنكى دېموكراتىك ياپونىيەنى غەرب جەمئىيىتى بىلەن بىر - بىرلەپ سېلىشتۇرىدىغان بولساق، بۇ ئىككىسى ئارىسىدىكى پەرقنىڭ بارغانسېرى كىچىكلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەلۋەتتە، بۈگۈنكى ياپونىيە ياۋروپا جەمئىيىتىگە مەنسۇپ ئەمەس، بىراق مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئورتاق جايلىرى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا خېلى كۆپەيدى، ھازىر ئۇنۇملۇك بولغان زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى ياپونىيەنى غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىشقا مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن زور قۇربانلىقلارنى بەردى.

زامانىۋىلىشىش ۋە كۆپ مەنبەلىشىشنىڭ باشلىنىشى: جۇڭگو مىسال قىلىنىدۇ

دۇنيا سىياسىي سەھنىسىدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان، ئەمما غەرب مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە نىسبەتەن ئىنتايىن ناتونۇش بولغان گىگانت ــ جۇڭگودۇر. شەرقتىكى بۇ گىگانتنىڭ 5000

يىللىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بار، ئۇ كۈڭزىچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى، ئۇ ھازىرغا قەدەر كوممۇنىستىك پارتىيەدىن ئىبارەت بىر پارتىيە تۈزۈمى ۋە ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا كېتىۋاتىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر جۇڭگو ئۇزاققا بارماي غەرب جەمئىدىيىتى بىلەن ھەقىقىي ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان بىردىنبىر كۈچ بولۇپ قالىدۇ، دەپ پەرەز قىلىشماقتا. خۇنتىنگتونىڭ قارىشىچە بولغاندا، جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور پەرق شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان دۆلەت زامانىۋىلاشتۇرۇشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. ئۇ جۇڭگو 21 ـ ئەسىردە بارلىق توقۇنۇشلارنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، دەپ پەرەز قىلغان.

جۇڭگو زامانىۋى جەمئىيەتكە كىرىشتە ياپونىيە ياكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوخشاش يول تۇتۇشى ناتايىن، چۈنكى بۇ ئىككى دۆلەت ئېغىر سانائەت ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن دەۋردە بۇ مۇساپىنى تاماملىغان، ئۇ دەۋردە مەركەزنىڭ تەقسىماتى ۋە قاتتىق تەبىقە ئايرىمىسى تېخىمۇ پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن. بۇگۈنكى دۇنيا ئۇ چاغدىكىگە ئوخشىمايدۇ، ئىنسانلار ھازىر كېيىنكى سانائەت دەۋرىگە قەدەم قويدى. ناۋادا جۇڭگو رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولۇشنى ياكى مەلۇم جەھەتلەردە ئۆز ئەۋزەللىكىنى ساقلاشنى، شۇنداقلا كەلگۈسىدە يەنىلا ئىقتىسادنىڭ تېز ئېشىش نىسبىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن، ئۇنداقتا سودا ئىشلىرىنى ئېلېكترونلاشتۇرۇشتەك دەۋر تەلىپىگە تىرىشىپ ئۇيغۇنلىشىشى كېرەك. بۈگۈنكى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ بۇنچە تېز تەرەققىي قىلىشىدىكى سىر خەۋەرلىشىشتە، ناۋادا ھەرقانداق بىر دۆلەت ئۇچۇر ئالماشتۇرىدىغان ئېلېكترونلۇق تور سىستېمىسىغا كىرەل-

مسه، دۇنيادىكى بۇ مەيدان رىقابەتكە قاتنىشالمايدۇ. جۇڭگومۇ مۇ-
شۇنداق جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، نۇرغۇن ساھەلەردە قوللىنىل-
غان سىياسەتلەر سىياسىي تۈزۈلمىسى بىلەن ماسلاشمىسىمۇ يەنىلا
ئازابلىق ھەم مەجبۇرىي يوسۇندا پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگە-
لىكىگە ئۆتتى. مەسىلەن، ئالاقە تورىدىكى ئۇچۇر ئەركىنلىكى بە-
لەن ئاخبارات تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپچە-
قىشتىن ساقلانماق تەس. بىراق، بۇگۈن مىڭلىغان جۇڭگو ئالىملە-
رى ئېلېكترون پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى مۇتەخەسسىسلەر
سۆھبىتىگە قاتناشتى، سان - ساناقسىز ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچە-
لىرى ۋە ئالىملار ئالاقە تورىدىن نۇرغۇن پايدىلىق ئۇچۇرلارغا ئې-
رىشتى.

جۇڭگو ھازىر ئىقتىسادىي خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ئىستراتېگە-
يەسىنى تەۋرەنمەي يولغا قويۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونلە-
رىنى ئايرىپ ھەم ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى
قوللىنىپ، پۈتكۈل دۇنياغا قارىتىلغان ئېلېكترونلۇق ئالماشتۇ-
رۇلىدىغان ئۇچۇر ساھەسىنى ئىلاجسىز ئېچىۋەتتى. بۇ ئۇچ جەريان
جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى ئۆزۈكسىز تۈرده
خىرىسقا يۇزلىنىشكە مەجبۇر قىلدى. بولۇپمۇ، ھۆكۈمرانلىق شەك-
لى جەھەتتە تېخىمۇ شۇنداق بولدى. ماۋ زېدۇڭ دەۋرىگە سېلىش-
تۇرغاندا، بۇگۈنكى جۇڭگودا ئۆزگىرىش چوڭ، يەنە كېلىپ مۇشۇن-
داق ئۆزگىرىش جەريانىنى ئىزچىل ساقلاپ، 5000 يىللىق قەدە-
مىي جەمئىيەتكە ئىمكانقەدەر ماس كېلىدىغان سۇرئەتتە ئالغا قاراپ
ئىلگىرىلىمىسە بولمايدۇ. ياپونىيە بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپا-
قىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانى مۇئەييەن بېسىمنىڭ ئۆزۈكسىز
ئېشىپ بېرىشى ئارقىسىدا داۋاملاشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا

سىرتقى دۇشمەن كۈچلەرگە قارشى كۈچنى قوزغىتىش ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى، بىراق بۇنداق ئىش جۇڭگودا ئاقمايدۇ. بۈگۈن تاشقى مۇھىتتا مىسلىسىز ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، پەن ـ تېخنىكا ئىقتىسادنىڭ ئېشىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى، بۇنى پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ۋە تاشقى دۇنيا بىلەن كەڭ تۈردە ئالاقە باغلاش ئاساسىغا تۈرغۇزۇش زۆرۈر، شۇڭا جۇڭگو ئۆزىنىڭ بازىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېچىشى كېرەك، ئۇنداق بولمىسا، ئۇنىڭ زامانىۋىلىشىش مۇساپىسى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ.

بىز جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى تەدرىجىي غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىۋاتىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق بولىدۇ. بىراق، بىز بۇ مۇساپىنىڭ ھېچقانداق قىيىنچىلىقسىز، توقۇنۇشسىز تاماملىنىدىغان ـ تاماملانمايدىغانلىقىنى پەرەز قىلالمايمىز. ئەمدى ھەر قايسى دۆلەتلەردىن تەشكىل تاپقان دۇنيا توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمەيمۇ بولمايدۇ.

مەدەنىيەت ۋە دۆلەتلەر دۇنياسى

«مەدەنىيەت» قانداقسىگە خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى جاڭلىق ئامىلغا ئايلىنىپ قالدى؟ بۇ مەسىلە نەزىرىمىزنى تەبىئىيلا «دۆلەت» ئۇقۇمىغا بۇرايدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، تېررىتورىيە ئايرىشنى ئۆزىنىڭ بەلگىسى قىلغان دۆلەت ئەڭ ئاساسلىق سىياسىي تەركىبكە ئايلاندى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن دۇنيا سىياسىي سەھنىسىدىكى ئەڭ مۇھىم «ئاكتىپ»قا ئايلىنىپ قالدى. دۆلەتنىڭ رولى ھەممىگە قادىر بولمىسىمۇ، ئۇلار بىردىنبىر شەكىل ۋە ھۇقۇق ئېلىپمېنتى ئارقىلىق بىرىكتى، بۇنداق بىرىكىشنى ئۇلارنىڭ «رىقابەتچىلىرى» (دۆلەت ھالقىغان چوڭ كارخانىلار، خەلقئارالىق

تەشكىلاتلار خەلقئارالىق جىنايەت گۇرۇھلىرى) دوريالمايدۇ؛ ئۇنىڭ باج كىرىمىدىن ئۇزۇكسىز كېلىپ تۇرىدىغان مالىيە مەنبەسى، چېنىقتۇرۇلغان ساپالىق ئارمىيەسى ۋە ساقچىسى، مەخپىي ساقچىلارنىڭ ئۇچۇر مەنبەسى، نوپۇس باشقۇرۇش ئاپپاراتى، جامائەت خەۋپسىزلىك تەكشۈرۈش ئورگىنى ۋە ئىستاتىستىكا ئاپپاراتى، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى، قانۇن ئىجرا قىلىش ھوقۇقى ۋە كېسىم چىقىرىش ھوقۇقى قاتارلىق قانۇن بايلىقى مەنبەسى ۋە دۆلەتنىڭ مەمۇرىي تەشكىلىي بايلىقى مەنبەسى بولىدۇ. بۇ ھوقۇق يوشۇرۇن كۈچلىرى دۆلەتنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىنىڭ ئۇنۇمىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ، ھەربىر دۆلەتنىڭ «ياد-رو»سىدا ساقلىنىپ تۇرىدۇ. ھۆكۈمرانلار ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ غۇلاپ چۈشۈشى ياكى ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇشنى خالىمىسىلا، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنالايدۇ.

مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھوقۇق يۈرگۈزۈش ھەم خەلقئارا-لىق تەسىر كۈچكە ئىگە بولۇش ئىدىيەسى مۇقەررەر ھالدا ئارمىيە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي پائالىيەتلەرنىڭ ھامان بىر كۈ-نى دۆلەت ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشىغا تۈرتكە بولاتتى. ئۇلار دۆلەت-نىڭ ھازىرقى ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشى ياكى دۆلەتنىڭ ھوقۇق يادروسىغا قاتنىشىشى ۋەياكى زېمىننى بۆلۈۋېلىپ، يېڭىدىن بىر دۆلەت قۇرۇشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە زور قوراللىق كۈرەشلەر-نىڭ ھەممىسىنى ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقىدا، دىن، جەمئىيەت ياكى ئىدېئولوگىيەنى چىقىش قىلىشتىن قەتئىينەزەر، مۇشۇ ئەندىزىگە ئەمەل قىلاتتى.

ئەكسىچە، مەدەنىيەت ئامىللىرى سىياسىي سەھنىدىكى ئاك-تىپلاردىن بولمىغاچقا، خەلقئارالىق سىياسىي جەھەتتە رولىنى بە-ۋاستە جارى قىلدۇرالمايدۇ، مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى دېگىنى ئەمە-

لىيەتتە بىر ئوخشىتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن كۆزگە سىڭىشىپ قالغان سىياسىي رېئاللىق ئەمەس. سىياسىي دۇنيا شەكىللىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىك دۆلەت تېررىتورىيەسىنىڭ ئايرىلىشىدا ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىدۇ، يەنى دۆلەت جۇغراپىيەلىك پاكىت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ھۆكۈمران ۋە ئۇنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن ناماياندۇ، كىمكى دۆلەتنىڭ شەكىللىك مەۋجۇتلۇقىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويىدىكەن، دۆلەتنىڭ نوپۇزىنى قوغدايدىغان ساقچى بەلەن ئارمىيە ئۇنى تېزلا ئېسىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا «ئازاب»نىڭ تەمىنى تېتىتقۇزۇپ، تېگىشلىك بەدەل تۆلەتكۈزىدۇ.

ھازىرلا خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەر نەزەريىسىدە باش كۆتۈرگەن كېيىنكى مودېرنىزم ئىلمىي مۇلاھىزىلەردە دۆلەت ئۇقۇمىنى تارايتىپ، نوقۇل بىر قۇرۇلما شەكلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە ھەر خىل ئەھدىنامىلەر ۋە شەرتنامىلەرگە ئاساسەن شەكىللەنگەن ھازىرقى زامان دۆلەت ئەندىزىسىنىڭ چېگرا پاسىللىرىنى يېڭىباشتىن ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ھاكىمىيىتىدىكى دۆلەتنىڭ كونكرېت مەۋجۇتلۇقىدىن ئىبارەت ئوبيېكت ئەمەلىيەتتە كۆپ سانلىق دۆلەت پۇقرالىرىدىن كۈندىلىك تۇرمۇشتا «دۆلەت»نىڭ قانۇنلۇق يوسۇندا مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشىنى مۇقەررەر تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ كېيىنكى مودېرنىزمچە پىكىر ئەمەس، ماكس ۋېبېر بۇ نۇقتىنى بۇرۇنلا ھېس قىلغان. يەنە بىر جەھەتتىن دۆلەتنىڭ ئېنىق، شەكىللىك مەۋجۇتلۇقى ئۇنىڭ ئۇقۇمىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشتەك ئىدىيە ئېقىمىغا ئېنىقلا قاتتىق «قارشى» تۇرىدۇ، چۈنكى دۆلەتنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى خەلقئارالىق سىياسىي ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتىكى زۆرۈر ئالدىنقى شەرت.

بۇنىڭ ئەكسىچە، مەدەنىيەتتە بۇنداق شەكىللىك ئالاھىدىلىك كەمچىل بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇ-رۇش، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى ئۇزۇكسىز تەكرار ئىش-لەپچىقىرىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە مۇئەييەن تېر-رىتورىيە ياكى ئىرقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت ئۆلچىمى تېخى ھېچقانداق بىر-ر قانۇنغا كىرگۈزۈلگىنى يوق، ھەتتا تەسىرى زور، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولغان مۇقەددەس دىنىي كىتابلارغىمۇ مەدەنىيەتكە دائىر ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم مەزمۇنلارلا كىرگۈزۈل-گەن. شۇڭا، مەدەنىيەت بىلەن سىياسىينىڭ ماسلىشىشچانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك تامامەن «نامايان قىلىش»تىن ئىبارەتتۇر. خۇددى بەزى ئەپسانە ۋە چۆچەكلەردە تەسۋىرلەنگەندەك، ئەرۋاھ ياكى جىن ئادەم تېنىگە قوشۇلۇپ كەلگەندىلا، ئاندىن بۇ شەكىللىك دۇنـ-يادا ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تاپالايدۇ.

خۇنتىنگتون بۇ نۇقتىنىمۇ ئېنىق كۆرۈپ يەتكەن، ئۇ ئوقۇر-مەنلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ، ئۆزىنىڭ گېپىنى قايىل قىلىش كۈ-چىگە ئىگە قىلىش ئۇچۇن، بىر «ئەپچىل چارە» تاپقان، يەنى ھەر-بىر ئۇرۇشخۇمار مەدەنىيەتلەر دائىرىسىدىن بىردىن يادرو دۆلەتنىڭ ئىسمىنى كۆتۇرۈپ چىقىرىپ، شەكىلسىز «مەدەنىيەت ئەرۋاھى»نى شەكىللىك دۆلەت گەۋدىسىگە يۇكلىگەن. ئوخشاش بىر مەدەنىيەت فورماتسىيەسىدىكى باشقا دۆلەتلەر مۇشۇ يادرو دۆلەتنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان. خۇنتىنگتون بۇنداق ئۇقۇمنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويمىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ يەردە شۇبھىسىزكى بىر ئەنئەنىۋى زومىگەر دۆ-لەتلەر ئىتتىپاقى تەسەۋۋۇرى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى يادرو دۆلەت (مە-سىلەن، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلا-تىدىكى ئورنى) سىياسىي داھىيلىق رولىنى ئالىدۇ، مەدەنىيىتى

ئوخشاش بولغان باشقا دۆلەتلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇنىڭغا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئەگىشىدۇ. بۇنداق ئوق مەركىزى ۋە ئەتراپتىكى جايلاشتۇرۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، مەدەنىيەت ئاخىر ئۆز تېررىتورىيە گەۋدىسى ۋە خەلقئارالىق سىياسىيغا ئارىلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ. بىراق، خۇنتىنگتون قوللانغان بۇ، ئۇستىلىق بىلەن يۆتكەش ۋاستىسى كىشىنى ھەقىقەتەن قايىل قىلالار-مۇ؟

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ پائالىيەتچانلىقى

ئەمەلىيەتتە، ھەرقايسى دۆلەتلەر خەلقئارالىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش شەكلى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتە، ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرەلمەيدۇ، دۆلەتلەر دۇنياسى خاسلىق، قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالدىنقى شەرتنى ئالاھىدىلىك قىلىپ تەشكىللەنگەن توپ بولغاچقا، شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى دۆلەتلەر ۋە شۇ دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەرىكىتىدىكى «ئەركىن ـ ئازادىلىك»كە چەك قويۇلغان. ئاتالمىش «خەۋپسىزلىك مۇشكۇللۇكى» بۇ خىل قۇرۇلما شەرتلىرى ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى ھېسابلىنىدۇ. دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تۈزۈلمىسى ئاساسەن «ھۆكۈمەتسىز ھالەت»تە تۇرۇۋاتقانلىقتىن، يەنى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئىشلارغا كىيىم چىقىرىپ، دۆلەت ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ ئادىل، قانۇنلۇق بولغان ـ بولمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىدىغان سوتچى بولمىغانلىقتىن، تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش، ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مۇستەقىللىق مەسئۇلىيىتىنى ھەربىر دۆلەت ئۆزىگە ئۈستىگە ئالمىسا ھەم ئۆزىدە تاشقى بېسىم، قورقۇتۇش ۋە تەھدىت سېلىشلارغا بەرداشلىق بەرگۈدەك ئىقتىدار ھازىرلىمىسا بولمايدۇ. ھازىر مەسىلە شۇ يەردىكى، دۆلەتنىڭ ئۆزىنى قوغداش تەدبىرلىرى ھەمىشە قوشنا ئەللەر تەرىپىدىن بىر خىل تەھدىت دەپ

قارىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ بۇنىڭغا مۇناسىپ تەدبىر قوللىنىدۇ. بىراق، ئۇلار ئۆزىنى قوغداش تەدبىرلىرىدىن ۋاز كېچىپ، تىنچ قوشنىدارچىلىقنى ساقلاش ئارزۇسىنى ئىپادىلىسە، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قوشنا ئەللەر ئىچىدىن بەختكە قارشى ئۇرۇشقاق «باس-مىچى دۆلەت»تىن بىرەرسى چىقىپ قالغاندا، ئۇلار ئىنتايىن ئېغىر خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ، دېگەن گەپ. ئىغۋاگەرلەرچە ھەربىي هازىرلىقلارنى كۈچەيتىپ، ئۇرۇشقا هازىرلىق كۆرۈش بىلەن «ياخشى نىيەتتە ياردەم بېرىش»تەك تىنچلىق سىياسىتى ئارىسىدا، دۆلەتلەر ھەر ئىككىلا جەھەتتە مۇشكۈل ئەهۋالغا قالىدۇ. ئۇلارنىڭ قىلغان ئەتكەنلىرى خاتا بولۇشى، بۇ قىلچە زۆرۈرىيىتى بولمىغان ھەربىي هازىرلىقلار مۇسابىقىسىگە سەۋەبچى بولۇپ، ھەربىي كىرىزىس ۋە ئالدىن ئۇرۇش قوزغاشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ياكى قۇدرەتلىك قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىغا ئۇچراپ، كۈچلۈك دۈشمەن ئالدىدا ئۆزىنى قوغداشقا قۇربى يەتمەي قېلىشىمۇ مۇمكىن[1].

«رېئالىزمچىلار»نىڭ قارىشىچە، پەقەت ئۆزىنى قۇتقۇزۇشلا بىردىنبىر چىقىش يولى ئىكەن، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، گاھىدا پەۋقۇلئاددە خەۋپلىك تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن باشقا دۆلەتلەر بىلەن ۋاقىتلىق ئىتتىپاق تۈزۈشى كېرەك ئىكەن. ياخشى بولغىنى شۇكى، دۆلەتلەر دۇنياسى سىستېمىسى هازىر مۇكەممەل ھەم تاللاشقا بولىدىغان ھەر خىل هەل قىلىش يوللىرىنى هازىرلىغان بولۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشى بىلەن ھەقسانىي ھەرىكەتنى پەرقلەندۈرۈشنى بىلىۋالدى؛ مۇلايىملىق سىگنالىرىنى

---

① پاۋل كېننېدي: «چوڭ دۆلەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە زاۋال تېپىشى: 1500 ـ يىلدىن 2000 ـ يىلىغىچە بولغان ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش ۋە ھەربىي توقۇنۇشلار»، فىرانكفورد، 1989 ـ يىلى نەشرى.

چۇشەندۇرۇش ۋە چۇشىنىشنى ئۆگىنىۋالدى؛ ھەربىي ھازىرلىقلارنى تىزگىنلەش ئارقىلىق خەۋپسىزلىك مۇشكۈلاتلىرىدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىۋالدى. ئەمما، يەنە بەزى دۆلەتلەر پۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش نۇقتىسىدىن چىقىپ ۋە بىر گەۋدىلىشىش قەدىمىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق خەۋپسىزلىككە تەھدىت سالىدىغان يوشۇرۇن مەسىلىلەرنى ئۇزۇل ـ كېسىل ھەل قىلىش ئارزۇسىدا بولدى.

ناۋادا ئۇرۇشقاق قوشنا ئەللەر تاللاشقا بولىدىغان بۇ يوللارنى ياقتۇرمىسا، بۇ تەدبىرلەرنىڭمۇ رولى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ تەدبىر-لەرنى يولغا قويۇشتا زۆرۈر ئالدىنقى شەرت كەم بولسا بولمايدۇ، يە-نى دۆلەت زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە خەلقئارالىق قانۇنلاردىكى باراۋەرلىك پىرىنسىپى ھەققىي تۇرده ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، تەھدىت خاراكتېرىنى ئالغان مۇشتۇمزورلۇق ھەرىكەتلىرى دۆلەت-لەر دۇنياسىنى «ئۆزىگە ئۆزى يارەم قىلىدىغان» كونا ئەندىزىگە بىراقلا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، بىر رايوندىكى كۈچلۈك دۆلەت ھەمراھلىرىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، رەھ-بەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنىدىكەن، ئۇنداقتا ئاتالمىش ھەمكارلىق يوسۇنىدىكى خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرى ناھايىتى تېزلا چوڭقۇر پاتقاققا پېتىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇردىكى «ئە-گەشكۈچىلەر» تەھدىتكە ئۇچرىغاندەك ھېس قىلىدۇ ـ دە، «كۈچلەر باراۋەرلىكى» نەزەريىەسىنىڭ مۇۋاپىقلىقى «شەپقەتسىز»لەرچە كۈ-چىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ؛ تەھدىتكە ئۇچرىغان دۆلەتلەر بىرلە-شىپ، مەنمەنچىلىك قىلىدىغان مۇشتۇمزورلارغا قارشى چىقىدۇ. ناۋادا ئۇلارنىڭ ئورتاق كۈچىمۇ بۇ قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ كۈچىگە

تەك كېلەلمىسە، كىشىلەر بۇ رايوننىڭ سىرتىدىن مۇئاپىق ئىتتە-
پاقداش ئىزدەيدۇ.

تەھدىتكە ئۇچرىغان چاغدا، نېمە ئۈچۈن كۆچلەر باراۋەرلىكى
پىرىنسىپىنىڭ ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توسۇقنى
بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە
چۈشەندۈرۈپ كەتمەك تەس. ئىنسانىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان
بولساق، بۇنداق مىساللار ساماندەك. ئۇ ئاساسەن دۆلەتلەر دۇنيا-
سىنىڭ «تارىخي تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرى» بىلەن مۇناسە-
ۋەتلىك، ئەگەر مەدەنىيەت خەلقئارالىق سىياسىيغا تەسىر كۆرسە-
تىمەن دەيدىكەن، ئۇنداقتا دەل شۇنىڭ يارىدىمىگە تايانمىسا بولمايۋ-
دۇ. تەڭپۇڭ سىستېمىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدىغىنى دۆ-
لەتلەر تەشكىلى (ئىتتىپاقى)نىڭ ھەربىكەت مىزانى بولۇپ، ھەر-
قايسى دۆلەتلەرنىڭ كەينىدىكى ۋەكىللىك قىلىدىغان مەدەنىيەت
ئۆزىدىكى ئەسلي قانۇنىيەتتىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ، ئۇنداق قىل-
ماي، مەدەنىيەت قائىدىسىگە چىڭ ئېسىلىۋالغان دۆلەتلەر خەلقئا-
رالىق كۆچلەر رىقابىتىدە ئىلاجسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ،
سەپتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. مەدەنىيەت «ئوخشاشلىقى»
تەڭپۇڭلۇق قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى يوقىتالايدىغان ئىش بولسا،
بىز نۆۋەتتە بۇنىڭغا تېخىمۇ تولۇق ھەم مۇئاپىق ئاساس تېپىشقا
ئامالسىز. تارىختا تەڭپۇڭلۇق تۈزۈلمىسى بىلەن ئىچكى قىسمغا
قارىتىلغان ئىتتىپاق ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تە-
ئەللۇق بولغان دۆلەتلەرنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويغان[1].

---

① خېلمۇت ۋىلىكى: «دۆلەت سېھرىي كۈچىنىڭ يوقىلىشى — جەمئى-
يەتنى تىزگىنلەش نەزەريەسى توغرىسىدا تەپەككۇر»، كوئېنىكستېين،
1982 - يىلى نەشرى. «دۆلەتكە كىنايە — كۆپ مەنبەلىك ئىجتىمائىي دۆلەت
نەزەريەسىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى»، فىرانكفورد، 1992 - يىلى نەشرى.

بۇنداق مەسىلىلەر توغرىسىدا كېيىنكى باب ـ پاراگرافلاردا يەنە بىر ـ بىرلەپ توختىلىمىز. ئەمەلىيەتتە، ئاسىيادىكى بارلىق ئا ـ سىيا ئەللىرى ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىشلىرىدىن شۇ ئايان بول ـ دىكى، بۇ ئۆزگەرمەس سىياسىي قانۇنىيەت ئۇ يەرلەردە ھەل قىل ـ غۇچ رول ئوينىماقتا.

ئەمما، خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى «يادرو دۆلەت» توغرىسىدىكى بايانلىرى يەنىلا كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ، ئۇنىڭ پىكرى بويىچە بولغاندا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھەربىر يادرو دۆلەت ھەربىر كەت جەھەتتە ئۆزى تەئەللۇق بولغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت ـ تا يەنە مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى باشقا دۆلەتلەرگە ھۆكۈم ـ رانلىق قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىشى كېرەك. ناۋادا دۆلەت دائىر ـ رىسى ۋە مەدەنىيەت چەك ـ چېگرالىرى ھىندىستانىنىڭكىگە ئوخشاش تولۇق بىرىكمىگەن بولسا، ئۇنداقتا ئوخشاش بىر پارچە زېمىندا يۇ ـ قىرىقى مەقسەتكە يېتىشتە، تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئۇسۇلغا تايى ـ نىشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى، «دوستانە»، ئەمما ئۆزىگە ئانچە چوڭ تەھدىت سالالمايدىغان «مۇشتۇمزور»دىن بىرنى تېپىش ئارقىلىق تىزگىنلەش كېرەك. بۇ «مۇشتۇمزور» چوقۇم ئەتراپتىكى رايونلاردا مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندا ئۇ ـ نىڭغا قارشى چىقىشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ، شۇن ـ داقلا قارشىلىقتىن ھېچقانداق نەتىجىمۇ چىقمايدۇ، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئورنى بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئەڭ رو ـ شەن مىسالى بولالايدۇ. ئىككىنچىسى، دۇنيانىڭ باشقا ھەرقانداق را ـ يونىدا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاتالمىش «يادرو دۆلەتلەر»نىڭ ھەم ـ مىسلا ئۇنچە قۇدرەتلىك ئەمەس، ئەگەر تىزگىنلەش مەقسىتىگە يېتىشكە توغرا كەلسە، بېسىم قىلىش چارىسىنى قوللىنىش كې ـ

ـرەك، زۆرۇر تېپىلغاندا ھەتتا قورال كۈچى ئىشلىتىشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزلۈكىدىنلا دۆلەتلەر ئارا ئىتتىپاق شەكىللىنىپ، ئورتاق قارشىلىق ئۆزىنى ئۈستۈن چاغلايدىغان مەدەنىيەت يادرو دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە تىزگىنلىشىدە بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ئىتتىپاق ئۆزى ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوخشاش بىر مەدەنىيەتتە چاك پەيدا قىلىپ، يادرو دۆلەتنىڭ مەدەنىيەتكە «كۆپ پايدىسى تېگىدىغان» سىياسىي ئىشلارنى قىلىشىغا توسالغا پەيدا قىلىدۇ. تېخىمۇ چاتاق يېرى شۇكى، ناۋادا بۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ھەر خىل كۈچلەرنىڭ تەقسىملىنىشى تەكشى بولماي، تەڭپۇڭلۇقنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمىسا، بەزى دۆلەتلەر بۇ مەدەنىيەت چەك ـ چېگرا سىدىن ھالقىپ چىقىپ، بۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ سىرتىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشى مۇمكىن.

بىز «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نەزەرىيەسى بويىچە تەپەككۇر قىلساق، تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چىقىدىغانلىقى ئېنىق: بۇ سىستېمىدا، پەقەت مەلۇم مەدەنىيەت دائىرىسىدىكى ئەۋزەللىككە ئىگە يادرو دۆلەت ئەتراپىدا مەدەنىيەت ئىتتىپاقىنىڭ تەڭپۇڭ ھالىتى شەكىللەنگەندىلا، بۇنداق ئۆزگىرىش جەريانى ئاندىن سىستېمىلىق ئېتىراپ قىلىنغان بىردىنبىر جەريانغا ئىگە بولىدۇ. بۇ خۇنتىنگتون ئوتتۇرىغا قويغان پۈتكۈل نەزەرىيە ئىمارىتىنىڭ بىر پارچە ئۇل تېشى. ئەمما، بۇ جەريانداا شۇنىڭغا مۇناسىپ ئەكس تەسىر كۈچ چوقۇم قارشى يۆنىلىشلىك ھەرىكەتنى پەيدا قىلىپ، بۇنداق نەتىجىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئاقىۋەتتە مەدەنىيەت ئاملىنىڭ خەلقئارا سىياسىيدىكى رولى ئاجىزلاپ كېتىدۇ، چۈنكى رېئال دۇنيادا مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىدىن ھالقىغان خەلقئارالىق ئىتتىپاق شەكىللىنىشىمۇ ئېھتىمالغا يېقىن، دۆلەتلەر دۇنياسى-

نىڭ «ئۆزىنى جانلاندۇرۇش» قائىدىلىرى ئاتالمىش «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»نى يوقىتا چىقىرىۋېتەلەيدۇ.

دۆلەت ۋە جەمئىيەت

يېقىنقى سىياسىي ئىلىم تەتقىقاتىدا، دۆلەت ئۇقۇمىنىڭ مەزمۇنىدىكى ئۆزگىرىش كىشىلەر كۆپرەك مۇلاھىزە قىلىدىغان نۇقتا بولۇپ قالدى. بۇگۈنكى «دۆلەت»نى ئۆتمۈشتىكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرى ھازىر قالمىدى. دۆلەت مەنسىنىڭ يوقىلىشى، مەزمۇنىنىڭ تارىيىشى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ، بۇنىڭغا شەك كەتمەيدۇ. دۆلەتنىڭ يېڭى ئۇقۇمى كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك ھۆكۈمرانلىق، تىزگىنلەش نەتىجىسىنى رويابقا چىقىرالمايدۇ. ئىجتىمائىي ۋە خەلقئارالىق ئالاقىلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى بارا ـ بارا تۆۋەنلەپ كەتتى. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، يەر شارىلاشتۇرۇش مۇساپىسى دۆلەتنىڭ «جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ يوقىتىلىشى»نى تېزلەتمەكتە[1].

شۇبھىسىزكى، بۇنداق «جەلپ قىلىش كۈچىنى يوقىتىش» ئەھۋاللىرى ھەقىقەتەن يۈز بەردى، ئەمما بىز بۇ جەھەتتە سوغۇققانلىق بىلەن تەپەككۇر قىلىپ، توغرا ھۆكۈم چىقىرىشىمىز، شۇنداق ئارقىلىق توغرا يەكۈنگە ئېرىشىشىمىز لازىم. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق ھادىسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش ئىگىلىك ھەققا ئىگە دۆلەتنى تارىخنىڭ ئارخىپ ئىشكاپىغا سېلىۋېتىشكە بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، خۇددى بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ

---

① ئېرنېست ـ ئوتتوكزىمپېيل: «ئۆزگىرىۋاتقان خەلقئارالىق سىياسىي»، 2 ـ نەشرى، 3 ـ باب. مىيونخېن 1996 ـ يىلى نەشرى.

ئۆتكەندەك، هوقۇق بايلىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، «دۆلەت» ئۆزىگە تەھدىت پەيدا قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان دۇشمەن كۈچلەرنى ئۇزۇكسىز تۇردە «كىشىنى قايىل قىلغۇدەك هالدا» يوقىتىپ تۇ- رۇشى كېرەك. ئۇنىڭ هازىرقى ئىگىلىك هوقۇقىنى مۇستەبىت دۆ- لەتلەرنىڭ ئىگىلىك هوقۇقى بىلەن بىر يەرگە قويۇشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىش ئىقتىدارىنى گىت- لېر ۋە ستالىننىڭ هوقۇق مەركەزلەشكەن دۆلىتى بىلەن سېلىش- تۇرغىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. بىراق، هازىرقى زامانىكى دېموكراتىك دۆلەتلەر يەككە خەلقئارا پائالىيەتچى سۈپىتىدە بارلىق مۇهىم خەلقئارالىق مەسىلىلەردىكى تەدبىر بەلگىلەش تورىغا ئاكتىپ قاتـ- نىشىدۇ، بۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات يۆنـ- لىشىنى بەلگىلەش مەسىلىسى؛ ئىقتىسادىي ساهە، پۈل مۇئامىلە ساهەسى؛ مائارىپ ئىشلىرى ۋە تېخنىكا تەرەققىياتى؛ قانۇن ـ تۇ- زۇم قۇرۇلۇشى ۋە مۇهىت ئاسراش قاتارلىق ساهەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەلۋەتتە، دۆلەتلەر مۇشۇ پائالىيەتلەردە هەمىشە ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ بولالمايدۇ هەمدە مەڭگۈ جەمئىيەت ئۈچۈن بەخت يارىتىپ بولالمايـ- دۇ. شۇنداق بولغاچقا، دۆلەت جەمئىيەتكە نىسبەتەن ياخشى ـ يا- مان، كۈچلۈك ـ ئاجىز، چوڭ ـ كىچىك بۇلوشىدىن قەتئىينەزەر هامان تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدۇ.

«دۆلەت»نىڭ ئەهمىيىتى دېپلوماتىيە سىياسىتى ۋە خەۋپسىز- لىك سىياسىتىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتە ئىزچىل مەركەزلىك ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە، هەر قېتىم بۇ ئىككى تەرەپ تىلغا ئېلىنـ- سا، ئۇلارنىڭ «دۆلەت» بىلەن بولغان قوشكېزەكلىك مۇناسىۋىتىنى بايقىيالايمىز، دېمەك ئۇلار ئايرىلماس بىر گەۋدە. ئەگەر دۆلەتنىڭ بۇ ئۇقۇمنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دېپلوماتىيە ۋە خەۋپسىز-

لىك سىياسىتى توغرىسىدا چوڭ گەپ قىلىپ يۈرسەك، شۇبھە-
سىزكى ئەخمىقانە ھەم كۈلكىلىك ئىش قىلغان بولىمىز. بىراق،
خۇددى ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھازىر خەلقئارا مۇناسە-
ۋەتلەردە، بەزى ئامىللارنىڭ تەسىرى ھەقىقەتەن تەدرىجىي كۈچەي-
مەكتە. بۇ ئامىللار دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ مەنپەئەتىنى مەلۇم شە-
كىللەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشى كېرەك. بۈگۈنكى ھەرقايسى
ئەللەر ھۆكۈمەتلىرى، بولۇپمۇ دېموكراتىك ئاساسىي قانۇننى ئا-
ساس قىلغان ھۆكۈمەت ھەرگىزمۇ ماكىياۋىللى (15 ـ ئەسىردە ئۆتـ-
كەن ئىتالىيە سىياسىيونى ھەم تارىخشۇناسى، ئۇ سىياسىي مەق-
سەتكە يېتىش ئۈچۈن ۋاستە تاللىماسلىقنى تەۋسىيە قىلغان.
«كېيىنكى ماكىياۋىللىزم» ھېيلە ـ مىكىر ئىشلىتىش، سىياسىي
جەھەتتە ۋاستە تاللىماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ
قالغان) ئېيتقاندەك فېئودال پادىشاھ ـ تۆرىلەرگە ئوخشاش مەنپە-
ئەت ئۈچۈن خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە خىيالىغا كەلگىنىچە ئىش
قىلىدىغان بولمايدۇ. بۈگۈنكى ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرى دۆلەت
ئامىللىرىنى باشقا ئامىللارنىڭ رولىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ كۆ-
رۈشى كېرەك. ناۋادا دۇنيا بانكىسى ئارىلاشمايدىغان ئىش بولسا،
دۆلەتنىڭ خەلقئارا مالىيە سىياسىتىنى ئەسلا تۈزۈپ چىقالمايمىز؛
نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر ئورتاق قاتناشمايدىغان ئىش
بولسا، دۇنيا ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ مۇۋاپىق تەمىنلىنىشى ۋە
تەقسىملىنىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ؛ خىمىيەلىك قو-
راللارنى چەكلەيدىغان تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش سىستېمىسىنى بەرپا
قىلىشتا، ھۆكۈمەت خىمىيە سانائىتىگە ئارىلىشىشى كېرەك؛
خەلقئارالىق مۇھىت ئاسراش سىياسىتىنى تۈزۈشتە، بەزى ئىلىم ـ
پەن تەشكىلاتلىرى ياكى خەلقئارالىق ئېكولوگىيەنى قوغداش تەش-
كىلاتى (مەسىلەن: يېشىل تىنچلىق تەشكىلاتى)نىڭ تۈرتكىلىك رو-

لىغمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. بۇلار ئارقىلىق شۇنى بايقايمىزدىكى، ھەر خىل «پائالىيەتچى» سالاھىيىتى ۋە قىياپىتىدىكى «ئىجتىمائىي» ئامىللار (ۋاستىلىك، شۇنداقلا ئىمكانىيەتلىك يوسۇندا) بۇ-گۇنكى كۈندە سۆھبەت ئۇستىلىگە چىقتى ھەمدە بارغانسېرى مۇ-ھىم رول ئويناماقتا.

بۇلاردىن سىرت، خەلقئارالىق سىياسىيدا ئىجتىمائىي كۇل-لېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ تەسىر كۈچىنى ئىككىنچى خىل يول ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. دېمەك، جامائەتچىلىك ۋە مەد-پەئەت گۇرۇھلىرى ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى سىياسەتلىرىنى بەلگىلەش جەريانىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە بىرقانچە مىسال كەلتۈرد-ىمىز: ناۋادا 80 ـ يىللاردىكى ھەربىي ھازىرلىقلارنى كەڭ كۆلەمدە قىسقارتىش توغرىسىدىكى جامائەت پىكرىنىڭ چاقىرىقى ۋە تىنچ-لىق ھەرىكىتى بولمىغان بولسا، جاھىل رېگان ھۆكۈمىتى «پىلانې-تالار ئۇرۇشى»دىن ئىبارەت تەلۇلەرچە خىيالىدىن ۋاز كېچىپ، بۇنداق تېزلا ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش سۆھبىتىگە چۈش-مىگەن بولاتتى؛ زۇكۇتۇك كىلىنتونىنىڭ توساتتىنلا شىمالىي ئاتلان-تىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرقە كېڭىيىشىگە پايدىلىق قارارنى چىقىرىشى كەم دېگەندىمۇ پولشا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇنۇملۇك پائالىيەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئاز ـ تولا ئۇچرىماي قالمىغان، پولشا كۆچمەنلىرى ئاساسلىقى دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ مۇھىم بازد-لىرىدىن بىرى بولغان چىكاگو ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان؛ سىكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارالىق ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداشقا نىسبەتەن قوللاش سىياسىتىنى قوللىنىشىمۇ ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ دۆلىتىد-ە كۈچى زور مۇھىت ئاسراش تەشكىلاتىنىڭ بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھۆكۈمەت سىرتقا قارىتا ۋەكىللىك قىلغان «خەلق مەنپەئىتى» ئاساسەن دېگۈدەك ئىجتىمائىي كۇل-لېكتىپ مۇھاكىمىسىنىڭ نەتىجىسى. جەمئىيەت جامائەتچىلىك-نىڭ بەس - مۇنازىرىسى، پارلامېنتنىڭ قارارى ۋە تەدبىر بەلگىلە-گۈچى ھەم بىيۇروكراتلارنىڭ ۋائىزلىق قىلىشى قاتارلىق شەكىل-لەر ئارقىلىق ئۆز تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ ئا-تالمىش «دىپلوماتىيە سىياسەت ئىمتىيازى» ئەمدى ئۆزىنى كۆر-سىتەلمەيدۇ[1].

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، پەقەت دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىلا يۇقىرىقى تەھلىلىمىزگە ماس كېلىدۇ، دېموكراتىك بولمىغان ھۆكۈمەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، جەمئى-يەتنىڭ رولى بۇنچە كۈچلۈك بولمايدۇ. بىراق، مۇستەبىتلىكتە ئۇچىغا چىققان ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، جەمئىيەتنى تۆمۈر تاپىنى ئاستىغا بېسىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھاكىمىيەتلا جەمئىيەتتە بولۇۋاتقان جامائەت پىكرىگە قارىمايى، ئۆز خاھىشى بويىچە دىپلو-ماتىيە سىياسىتى يۈرگۈزىدۇ. بىراق، مۇستەبىتلىك بىلەن ھو-قۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان ھۆكۈمەتمۇ، جامائەتچىلىكنىڭ ئىرا-دىسىگە خىلاپ سىياسەتنى زورلۇق بىلەن يۈرگۈزۈشتىن ئىلگىرى ھەر ھالدا ئويلىشىپ ئىش قىلىدۇ. گەرچە مۇستەبىتلەر «جەمئى-يەت»تىكى جامائەت پىكرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ئۆزىنىڭ دېگەن يېرىگە ئەكېلىپ، ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرسىمۇ، بىراق ئۇلار جامائەت پىكرىنىڭ تەسىرىنى كۆرمەسكە سېلىشقا پېتىنالـ مايدۇ.

---

① نۇكلاس لۇخمان: «ئىجتىمائىي تۈزۈم ــ ئومۇمىي نەزەرىيە ھەققـ-ىدە ئومۇمىي بايان»، فىرانكفورد 1984 - يىلى نەشرى.

سودا دۆلىتى ۋە جامائەت پىكرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى

ھازىرقى جەمئىيەتتە، ئىجتىمائىي كوللېكتىپ (سىياسىي تەشكىلات) ۋە سودا تەشكىلاتى بارغانسېرى كەڭ دائىرىلىك بولۇۋاتقان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەريانىدا ئايرىلىپ چىقتى، «لۇخمان سىستېمىسى» نەزەريىەسىدە بۇنىڭغا ئېنىق چۈشەنچە بېرىلگەن، ئۇنىڭدا جەمئىيەتتىكى بېقىندى سىستېما، مەسىلەن، قانۇن ـ تۈزۈم سىستېمىسى، مائارىپ سىستېمىسى، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي سىستېما قاتارلىقلار ئۆز سىستېمىسىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۆز ئىشلىرىنى بىخەتەر يۈرگۈزىدۇ ھەمدە ئۆز سىستېمىسى ئىچىدە ئۆزىنىڭ سىستېما شىفىرى ئارقىلىق ئالاقە قىلىدۇ، بۇ شىفىرلارنى باشقا بېقىندى سىستېمىلار «يېشەلمەيدۇ»[1] دەپ كۆرسىتىلگەن. مۇشۇنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغاندا، كىشىلەرنىڭ جەمئىيىتىمىزدىكى ھەرقايسى كوللېكتىپلارنىڭ نىسپىي ئوڭۇشلۇق كېتىۋاتقان ماس مۇناسىۋىتىنى چۈشەنمەكى تەسكە چۈشىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئىشنى نەدىن باشلاشنى بىلمەيدۇ، شۇنداقلا بىز ئۇلارنىڭ شىفىرىنى ئەسلا بىلەلمەيمىز. گەرچە بۇ خىل چۈشەندۈرۈشتە بەزى ئېغىپ كېتىش ئەھۋاللىرى بولسىمۇ، بىراق بۇنى يولسىزلارچە چۈشەندۈرۈش دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، بۇ نەزەرىيەدە تەكىتلەنگىنى ھازىرقى جەمئىيەتتە سىياسىي كوللېكتىپ بەلەن سودا تەشكىلاتىنىڭ پەرقلىنىشى ۋە كەسىپلىشىشى بولۇپ، بۇلار ئىنتايىن پايدىلىق نۇقتىئىنەزەرلەردۇر[2].

---

① ئۇۋېي سىچاڭ: «ئىجتىمائىي پەرق نەزەريىەسى»، 1996 ـ يىلى نەشرى.

② فىرىتز شارف: «20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەرىكەت ئىقتىدارى»، 93~115 ـ بەتلەر.

ناۋادا بۇنداق تۈزۈلمه ئەمەلگه ئاشىدىغان بولسا، هوقۇق مەر-
كەزگه مەركەزلەشكەن دۆلەت هۆكۈمرانلىقى شەكلىدىن ۋاز كېچىش
كېرەك، شۇنداق بولغاندا «دۆلەتنىڭ سېهرىي كۈچىنى يوقتە-
شى»دەك ۋەزىيەت زامانىۋىلىشىش جەريانىدا تەدرىجي شەكىللىنە-
دۇ، ئىقتىساد ئۈزۈكسىز ئېشىپ بېرىۋاتقان، «ئالاقه توری» ئارقە-
لىق ئۇچۇر تېز تارقىلىۋاتقان ۋە ئالماشتۇرۇلۇۋاتقان ئېلېكترون
دەۋرىده، جەمئىيەتتىكى هەرقايسى بېقىندى سىستېمىلارنىڭ جاۋ-
لىقلىقىمۇ ئۈزۈكسىز تېز تەرەققي قىلىدۇ. بىراق، جەمئىيەتتىكى
بېقىندى سىستېمىلارغا قارىتا هوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ هۆكۈم-
رانلىق قىلىشتىن ۋاز كېچىش شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، يېڭى
تۈزۈلمىده جەمئىيەتتىكى بۇ بېقىندى سىستېمىلار سىياسي تەد-
بىر كۆرۈشكه تەسىر كۆرسىتىدىغان كۈچكه ئىگه بولۇپ، تارقاق
تور سىستېمىسى ئارقىلىق جەمئىيەتنى تىزگىنلەشنىڭ پۈتكۈل
جەريانىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. بۇنداق قاتنىشىش سىنىپ
بىلەن ئىجتىمائىي قاتلام ئارىسىدىكى هوقۇق تەقسىمات مەسىلە-
سىلا بولۇپ قالماي، بەلكى دۆلەت بىلەن جەمئىيەتنىڭ رولىنى جا-
رى قىلدۇرۇشىدىكى ماهىيەتلىك «زۆرۈر بۇيۇم» بولۇپ قالدى.

هازىر ئېغىرلىق مەركىزى «جەمئىيەت»كه پايدىلىق يۆنىلىش-
كه قاراپ سىلجىماقتا، شۇڭا ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ دۆلەت
سىياسىتىگه ئارىلىشىشى ۋە سىياسەت تۈزۈشىگه چوقۇم كاپالەتلىك
قىلىش كېرەك. دۆلەت ۋە هۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقلۇقى هەمده مۇ-
قىملىقى «سادىق چاكارلار» يىكى «بۇرۇندىن ئەگىشىپ كەلگەن-
لەر»گه باغلىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۆلەت ۋە هۆكۈمەتنىڭ
ئوچۇق ـ ئاشكارا بولۇشىغا، ئۆلچەپ بېكىتكىلى بولىدىغان سىيا-
سي نەتىجىگه، يەنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلەر-
نىڭ قانائەتلەندۈرۈلۈش دەرىجىسىگه تېخىمۇ بەكرەك باغلىق بولى-

دۇ. بۇ تەلەپلەرنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەت ۋە ھەرقايسى ئەزالارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى ئاشۇرۇشتىن باشقا مەقسىتى يوق. شۇڭا، دۆلەتنىڭ ھەرىكەتتىكى مۇھىم نۇقتىسى زوراۋانلىق سىياسىيسى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە تاشقى كېڭەيمىچىلىكتىن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيەسىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئۆستۈرۈشكە يۆتكىلىدۇ. بۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ئىقتىسادىي تەرەققىيات مۇساپىسىگە بىۋاسىتە كىرسۇن ـ كىرمىسۇن، يەنىلا لايىقىدا تەدبىر قوللىنىپ، خۇسۇسىي ئىگىلىك پائالىيىتى ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك ئىقتىسادىي مۇھىت (يەنى يېڭى لىبېرالىزم ئوتتۇرىغا چىقارغان مۇھىتتەك)نى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يارىتىش ئىنتايىن مۇھىم، چۈنكى بۇ ئىككى خىل ئەھۋالدا، دۆلەتنىڭ مەقسىتى بىردەك.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاشقى سىياسەت جەھەتتە تۈرلۈك ئامىللارنىڭ رەت تەرتىپىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. زېمىن كېڭەيمىچىلىكى قىلىش تامامەن ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ، خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرىمۇ مۇھىم بولغىنى بىلەن دىپلوماتىيە سىياسىتىدىكى مەركەزنى ئىگىلىيەلمەيدىغان قوشۇمچە شەرتكە ئايلىنىپ قالدى. ئەكسىچە، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە پەن ـ تېخنىكا قاتارلىق ئامىللار تاشقى سىياسەت تىزىملىكىدە ئالدىغا تىزىلىدىغان بولدى. بۇ جەرياننىڭ زادى قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى مېنىڭچە شەرق، غەرب لاگېرلىرىدىكى توقۇنۇش ئۈزۈل ـ كېسىل ئاخىرلاشقاندىن كېيىن چوقۇم ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

شۇڭا، ھازىرقى زامان خەلقئارا سىياسىي سىستېمىسىدىكى تىپىك يەككە گەۋدە زومىگەر دۆلەتلەر ئەمەس، بەلكى سودا دۆلەتلىرىدۇر. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى: ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي تەلەپكە بولغان «سەمىمىيلىك دەرىجىسى»؛ مەنپەئەت

گورۇھلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى ۋە ھەمكارلىشىشى؛ تاشقى سىياسەتنىڭ نىشانى جەھەتتە، ھوقۇق ۋە خەۋپسىزلىك مەسىلىلىرىگە قارىغاندا، ئىقتىسادنىڭ روشەن ئالدىدا تۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى؛ ھەربىي ھازىرلىقلار خامچوتىنىڭ بىرقەدەر تۆۋەن سەۋىيەدە ساقلىنىشى، تاشقى سودىنىڭ ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ توپلىنىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان رولغا ئىگە ئىكەنلىكى، بېكىنمىچىلىكتىن ھامان ۋاز كېچىلىدىغانلىقى، بىر - بىرىگە تايىنىۋېلىشنىڭ ئەمەلىيەت ئىكەنلىكى، يەنە كېلىپ ئاجىزلىق دەپ قارالماسىتىن، مۇۋەپپەقىيەت دەپ قارىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىتى خەلقئارالىق قانۇنلارنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە يولغا قويۇلۇشىنى كۈچەيتىلىدۇ، ئەگەر خەلقئارا قانۇن بىخەتەرلىكىنىڭ دائىرىسى كېڭەيسە، ھەرقايسى ئەل ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىدىكى سۈركىلىشلەرمۇ مۇناسىپ ئازىيىدۇ. شۇڭا، سودا دۆلەتلىرى كۆپ تەرەپلىك سودا تۈزۈلمىسى ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتلار سىستېمىسىغا ناھايىتى خۇشتار. «قورقۇتۇش»نى دىپلوماتىيە سىستېمىسىدىكى بىر خىل ۋاستە قىلىۋېلىش ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى، قويۇق پۇقراۋى دىپلوماتىيە ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

ھازىرقى زامان سودا دۆلەتلىرى ئىچكى سىياسەتلىرىنى پۇقرا ۋە كۈچلەر ئارقىلىق تولۇقلاپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي قىممەتنى باھالاشتا ھەربىي ئىشلار نىسبەتەن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ. جەمئىيەتتە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە بىر خىل ساقلاپ قېلىش پوزىتسىيەسى نامايان بولۇۋاتىدۇ، ئۇنىڭدا ھەربىي ئىشلاردىكى تەۋەككۈلچىلىككە قارشى كەيپىيات تازا ئېنىق ئىپادىلەنگىنى يوق، بىراق بۇنداق كەيپىيات ھەربىي ھازىرلىقلارغا كېتىدىغان سېلىنما جەھەتتىكى

غايەت زور خەۋپ ـ خەتەر ۋە زور چىقىمغا نىسبەتەن ئىنتايىن سەزگۈر. ئىنتايىن كۆچلۈك بولغان بىر تىنچلىقپەرۋەرلىك يوشۇرۇن ئېقىمى جامائەت پىكرىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىگىلەپ، خەلقئارالىق پائالىيەتلەر ئۈچۈن توپلانغان ۋە هازىرلانغان زور بايلىقلار ئاساسلىقى پۇقراۋى ئىشلارغا ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. فىرانسىيەلىكلەرنى چۆچۈتكەن «گېرمانىيەنىڭ ئاتوم بومبىسى — گېرمانىيە فېدېراتسىيە مەركىزىي بانكىسى» بۇ تارىخىي رېئاللىقنىڭ ئەجەللىك يېرىگە تەگدى. هازىر ياپونىيە ۋە گېرمانىيە زامانىۋى سودا دۆلەتلىرىنىڭ تىپىك مىسالى دەپ قارالماقتا؛ ئۇلارنىڭ تايانغۇدەك قۇدرەتلىك هەربىي كۈچى يوق، ئەمما ئۇلار ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچ ۋە پۇقراۋى كۆچكە تايىنىپ، غايەت زور هوقۇق ۋە پەۋقۇلئاددە خەلقئارالىق تەسىر كۆچنى قولغا كەلتۈردى. بۇنىڭغا قايىل بولماي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە!

سودا دۆلەتلىرىنىڭ هاياتىي كۈچى

فىزىكىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقى پىرىنسىپىنىڭ مەنتىقىسىگە ئاساسلانغاندا، هازىرقى زامان خەلقئارالىق سىياسىي سىستېمىسىدا، سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىمۇ ئوخشاشلا تەسىر كۈچ — «هاياتىي كۈچ» پەيدا قىلىدۇ. ئۇ خەلقئارادىكى ئۆزئارا تايىنىش پىرىنسىپى ئاستىدا پەيدا بولغان سىستېمىلىق هالەت، بۇ ئۇقۇم پۈتكۈل دۇنيا ئىقتىسادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇهىم نىشانى مىللىي بايلىقنى كۆپەيتىش، بۇنى هەرگىز بېكىنمە هالەتتە ئۆزى يالغۇز ئورۇنلاپ كېتەلمەيدۇ. خەلقئارادىكى ئۆز مەيلىچە رىقابەتلىشىش پەيدا

قىلىدىغان سەلبىي ئاقىۋەتتىن ساقلىنىشتا، مۇۋاپىق خەلقئارالىق پىرىنسىپ كەم بولسا بولمايدىغان ھەل قىلغۇچ شەرت ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئىشلار ئاڭلىماققا ھېچقانچە ئىش ئەمەستەك بىلىنىدۇ، بىراق رېئال دۇنيادا بۇ نىشانغا يەتمەك ئىنتايىن تەس. ھەرقايسى سودا گۇرۇھلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى ئۆز ئىلكىدىكى بايلىقنى ئەڭ تېز سۈرئەتتە كۆپەيتىشكە ئالدىرىغانلىقتىن، دۆلەت ۋاكالەتچىسىنىڭ خەلقئارالىق سۆھبەتلەردە مۇۋاپىق يول قويمىقىمۇ ئىنتايىن تەس، بىراق زۆرۈر كېلىشتۇرۇش ۋە يول قويۇش بولمىسا، سودا، پۇل مۇئامىلە، بانكا، تېلېگراف، ئاۋىياتسىيە قاتارلىق ساھەلەردە خەلقئارالىق ئىقتىساد، سودا كېلىشىمى ھاسىل قىلىش مۇمكىن بولمايدۇ. بۇ مەسىلىدە قىيىنچىلىق زور بولسىمۇ، بىراق نەچچە ئون يىلدىن بۇيان خەلقئارا سودا ۋە ئالاقە يەنىلا ئۇزۇكسىز ئېشىپ بارماقتا، بۇ ئۆزگارا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ سودا دۆلەتلىرىنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە توسقىلى بولمايدىغان تارىخىي يۇزلىنىش بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سودا دۆلەتلىرىنىڭ «ھاياتىي كۈچى» تۆۋەندىكىدەك قانۇنىيەت بويىچە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ: ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ مەنپەئەتكە ئېرىشىشىدە، دۆلەت ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىشى زۆرۈر، شۇنداق بولغاندا ئۇلار خەلقئارالىق سۆھبەتلەرگە ئوخشىمايدىغان شەكىلدە قاتنىشىپ، خەلقئارلىق قائىدىلەرنى تۈزىدۇ، ئادەتتە قانۇنىي شەكىلدە ئىپادىلىنىدىغان بۇنداق كېلىشىملەر ئارقىلىق رىقابەت جەريانىدا كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئەھۋاللارنىڭ كېلىپچىقىشىدىن

ساقلانغىلى بولمايدۇ. بەزى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار بۇ خەلقئارالىق قائىدىلەرگە بويسۇنۇش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشنى ھەمىشە ھاۋالە بويىچە باشقۇرىدۇ ۋە نازارەت قىلىدۇ. ھەرقايسىسىنىڭ بۇ قائىدىلەرنى چۈشەندۈرۈشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ھەمىشە بەزى سۈركىلىشلەر كۆرۈلۈپ، قائىدىگە خىلاپ ئۇششاق ئىشلارمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ قائىدىلەرنى ئۇزۇكسىز تولۇقلاش ۋە تەپسىلىيلەشتۈرۈش ھەم ئۇلارنى كۈنسايىن مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. خەلقئارالىق تالاش ـ تارتىشلارنى كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى بېكىتىلسە ھەم خەلقئارالىق جازالاشلار ئارقىلىق بۇ قائىدىلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى ساقلانسا، خەلقئارالىق قانۇن ۋە خەلقئارالىق تەشكىللەر ئۇزۇكسىز مۇكەممەللىشىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىپ زورىيىدۇ. كۈچ تەڭپۇڭلۇقى مەنتىقىسىدىن باشقا ئىشلاردا، بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پىرىنسىپىنىڭ تۈرتكىسىدە خەلقئارالىق ھەمكارلىقنىڭ ئۇزۇكسىز كۈچىيىشى خەلقئارالىق سىياسىيدىكى ئىككىنچى مۇھىم جانلاندۇرۇش مۇساپىسى بولۇپ قالىدۇ.

سودا دۆلەتلىرىدىكى چەكلىمىلەر

يۇقىرىقى ئىككى مۇساپىنى ھامان يېقىن ھەمكارلىشىپ كېتىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. بەزىدە ئۇلار بىر ـ بىرىگە قارشى يول تۇتۇپمۇ قالىدۇ. ھازىر خەلقئارا جەمئىيەتتە، سودا دۆلەتلىرى ھادىسىسى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق زومىگەر دۆلەتلەر تېخى تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگىنى يوق. دۇنيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىدا بۇ ئىككى خىل ھادىسە ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەنگەن، ئۇ خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە باش رول ئېلىپلا قالماي، دۇنيا ئىقتىسادىي سەھنىسىدىمۇ ئەڭ

مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئۆتكەن 30 يىلدا ئامېرىكا ئىقتىسادى بىر - بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پىرىنسىپىنىڭ ئومۇمىيۈز - لۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودىسى خەلق ئىگىلىكى ساھەسىدىكى ئايرىم تارماقلار بىلەنلا چەكلىنىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي سوممىسى مىللىي ئىشلەپ - چىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئاران 6% نى ئىگىلەيتتى؛ ئەمما ھازىر، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودىسى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئو - مۇمىي قىممىتىدە 20% تىن ئېشىپ، ئاكتىپ سودا ۋە پاسسىپ سودىدا ئامېرىكا ئوخشاشلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا يەنە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە دۇنيادا - كى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى قۇدرەتلىك دۆلەت. دۇنيادا تېخى ھېچقانداق بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئامېرىكىدەك يەر شارىنىڭ ھەر بىر بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە مۇۋەپپەقىيەتلىك كې - ڭەيتەلگىنى يوق. بۈگۈن ئامېرىكا ئارمىيەسى «21 - ئەسىردە ئۇ - رۇش قىلىش»نىڭ ئىستراتېگىيەللىك تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئالدى، بۇ ئەڭ ئىلغار ئېلېكترونلۇق رازۋېدكا ۋاسى - تىسى، ئۆتكۈر ئېلېكترون تېخنىكىلىق ئىستراتېگىيەلىك يادرو قوراللار، نىشانغا دەل تېگىلىدىغان «ئەقلىي ئىقتىدارلىق» باشقۇ - رۇلىدىغان بومبا سىستېمىسى، ئېلېكترونلۇق كاشىلا پەيدا قى - لىدىغان رازۋېدكىغا قارشى تېخنىكا، رادارغا قارشى (ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم) تېخنىكىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بى - لەن بىللە پەقەت ئامېرىكىنىڭلا يېتىشكەن، بۇ ھەربىي تېخنى - كىلارنى ئۇنۇملۈك قوللىنالايدىغان كەسىپي قوشۇنى بار. ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى سودا دۆلەتلىرى پەقەت ئامېرىكىدىن ئىبارەت قۇد - رەتلىك كۈچنىڭ سايىسىدىلا باش كۆتۈرۈش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

بىراق، بۇگۈنكى دۇنيادا سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئىدىيەسى تېخى ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى، كىشىنى خاپا قىلمىدىغان تاسادىپىي ۋەقەلەر يەنىلا يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ ھەم ھەر ۋاقىت يۈز بېرىشى مۇمكىن؛ ئىناقلىققا ئېرەن قىلىپ كەتمەيدىغان تۇراقسىز رۇسىيە؛ ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭلىگە پۈككەن جۇڭگو؛ سادام ھۈسەيىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا پارس قولتۇقى رايونىدا تېرىسىگە سىغمايۋاتقان مۇشتۇمزور دۆلەت ئىراقنىڭ ئىستراتېگىيەچىلىرى بۇنداق خەتەرلىك ئامىللار ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىشماقتا. كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ھەربىي ۋاستىلەر ئارقىلىق خەۋپ ـ خەتەرنى تۇگىتىپ، ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ۋە بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئارزۇ قىلماقتا.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، ياپونىيە ۋە گېرمانىيەنىڭ كەسكىن بەس ـ مۇنازىرىلىرىدىن شۇ نەرسە ئايان بولدىكى (ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەنىڭ ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە دائىمىي ئەزا دۆلەت بولۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بارلىق تىرىشچانلىقلىرى ۋە جامائەت پىكرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ دەبدەبىلىك سۆز ـ ئىبارىلەر ـ دىن ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىگە باراۋەر كەلگۈدەك خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتلەرنى زىممىسىگە ئېلىش ئارزۇسى چىقىپ تۇرىدۇ ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، پۇقراۋى كۈچلەر بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يولىدا ئىزدەنمەكتە. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن بۇيان، بۇ مەسىلىلەرنى ئاددىي يوسۇندا كۆرمەسكە سالىدىغان، پەقەت ۋاشىنگتوننىڭ «ئاكا» بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتلەرنىڭ رېئاللىققا ئانچە ماس كەلمەيدىغانلىقى ئايان بولدى. بىراق، بۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ دېڭىز ئارمىيە كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسىگە ئوخشاش يەر شارىنىڭ تەرتىپىنى باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ

تەرتىپكە سېلىشقا ئۇرۇنۇش كېرەك، دېگەن يەكۈننى چىقىرىشقا قەتئىي بولمايدۇ. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، گېرمانىيە ۋە تېخمۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتىدىغان ياپونىيە كۆپ تەرەپلىك ھەربىي ھەرىكەتلەرگە چەكلىك يوسۇندا قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆز-لىرىنىڭ غەرب (ياكى پۈتكۈل دۇنيا) مىللىي قوغدىنىش قوشۇنى-نىڭ ئىشەنچلىك ئەزاسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىزدەن-مەكتە. كۆپ تەرەپلىك تۈزۈلمىنى قوغداش ۋە خەلقئارالىق ئومۇمىي قانۇننى ھۆرمەت قىلىش سودا دۆلەتلىرىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسى-تىدىكى ئىككى تۈۋرۈك، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەۋپسىزلىكنى قوغداش جەھەتتىمۇ ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئامىل. پەقەت باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە ب د ت نىڭ ياكى بىر يەرلىك خەلق-ئارالىق تەشكىلىنىڭ ھوقۇق بېرىشىگە نائىل بولغاندىلا، گېرمانىيە بىلەن ياپونىيە ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ئاندىن بىۋاستە قاتنىشالايدۇ. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى دۆلەتنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلار كۈچىنى ئاشۇرۇش ياكى مەلۇم ھەربىي ئۈستۈنلۈكنى ساقلاش ئەمەس، بەلكى مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى خەلقئارالىق ھەربىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىشتىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپ دېگەندە تىنچلىق ساقلاش ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، قورالىق قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن رايونلارنىڭ تەرتىپىنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ياردەم بەرگىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇئەييەن چەكلىمە بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلماقتا. ئەمما، غەربتىكى نۇرغۇن ئىستراتېگىيەچىلەر غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇ-رىسىدىكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشنىڭ ئاخىرلىشىشىغا ئە-گىشىپ، ياپونىيە بىلەن گېرمانىيەدىكى مىلىتارىزم ئەرۋاھلىرى-نىڭ يادرو قورالىرىنىڭ قۇتۇرتىشى بىلەن يېڭىباشتىن خەلقئارا سىياسىي سەھنىگە چىقىپ، قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن ئەندىشە قىل-

ماقتا. بۇنداق ئەندىشە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، ياپونىيە، گېرمانىيەدىكى ئاۋامنىڭ كۆچىگە ۋەكىللىك قىلمىدىغان ئىجتىمائي كوللېكتىپلارنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىگە قويغان قاتتىق ئىنتىزامچانلىق تەلەپلىرى بۇ پاكىتنى مەلۇم جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىجتىمائي دۇنيانىڭ هاياتنى كۆچى

تۆۋەندە بىز يەنە ئىلگىرى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تېما ئۈستىدە توختىلىپ، ئىجتىمائي كوللېكتىپلار ۋە تەشكىلاتلارنىڭ خەلقئارا سىياسىيدىكى تەسىر كۈچ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى. «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت»تىن ئىبارەت بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكى ئۈستىدە، كىشىلەر ئۇزاقتىن بۇيان توختىماي تالاش ـ تارتىش قىلىپ كەلدى: ھەرقايسى ئىجتىمائي كوللېكتىپلار ۋە تەشكىلاتلار شۇنچە ئوخشىشىپ كېتىۋاتامدۇ ـ يوق؟ ئۇلار پۈتۈنلەي ئوخشاش يەككە گەۋدىلەرنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقىنى يوق، بەلكى ئۇلار ئارىسىدىكى ئۇزاقتا سوزۇلغان بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋىتى مۇرەككەپ بىرلىككە كەلگەن بىر گەۋدىنى شەكىللەندۈرگەن. سەيمىل خۇنتىنگتون ۋە ئاشۇ كوممۇنىزم نەزەرىيەچىلىرى ھەم تەشەببۇسچىلىرى (ئۇلار ھەر خىل مەدەنىيەت گۇرۇھلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى، پەۋقۇلئاددىلىكى ۋە ساقلىنىپ قېلىشچانلىقىنى تەرغىب قىلىشىدۇ) يۇقىرىقىدەك ئاتاشقا كۆچلۈك ئېتىراز بىلدۈرۈشى مۇمكىن. ئەمما، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى سودا، پۇل مۇئامىلە، قاتناش ۋە خەۋەرلىشىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى كۆپلەپ تەتقىق قىلغان مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت» ئۇقۇمىغا گۇمانىي پوزىتسىيە تۇتىدىغانلىرى نىسبەتەن

ئاز.

سزىمپىئىل «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت» ئۇقۇمىنىڭ ئورنىغا «ئىجتىمائىي دۇنيا» ئۇقۇمىنى دەسسىتىش تەكلىپىنى بەرگەن. بۇ ئاتالما نۇرغۇن ئالىملارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەكەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، بىر جەھەتتىن «دۇنيا خاراكتېرلىك جەمئىيەت»نىڭ تەرغىباتچىلىرى تەسۋىرلىگەندەك «كەڭ كۆلەملىك يۇغۇرۇلۇش» تېخى يۈز بەرگىنى يوق، بولۇپمۇ خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر ھازىر خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى بۆلۈۋېتىۋاتقان پەيتتە تۇرۇۋاتىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، «ئىجتىمائىي دۇنيا» ئۇقۇمى يەنە شۇنى ئىپادىلەيدۇكى، ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە ئىككىنچى قاتلام شەكىللىنىپ، ھەرقايسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ۋە تەشكىلاتلارنىڭ تەسىر كۈچى ئۆز ھۆكۈمەتلىرىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىي بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە دۆلەتتىن ھالقىپ ئەركىن، مۇستەقىل پائالىيەت قىلىپ ھەم بىر - بىرى بىلەن چېگىلىنىپ، بارغانسېرى مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. CNN تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، ئالاقە توري ۋە ھۆكۈمەت خاراكتېرىنى ئالمىغان دۆلەت ھالقىغان ئاپپاراتلار دەل مۇشۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشىنىڭ روشەن ئىزناسىدۇر.

سىز ماشىنىڭىزنى ھەيدەپ تېھران ياكى بېيجىڭنىڭ كوچىلىرىدىن ئۆتسىڭىز، ئۆگزىلەرگە ئورنىتىلغان سان - ساناقسىز سۈنئي ھەمراھ ئانتېنىلىرىنى كۆرىسىز. بۇ يېرىم بېكىنمە ھالەتتىكى سىياسىي گەۋدىلەر بۇنداق ئىشلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قاتتىق باشقۇرۇپ، دۆلەت ئىچىدىكى خەلق ئېرىشەلەيدىغان ئۇچۇر مەنبەلىرىنى نازارەت قىلىپ، تىزگىنلەپ تۇرسىمۇ، تەكشۈرۈش مۇمكىن

بولمىغان نۇرغۇن ئۇچۇرلار سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق بۇ يەرلەرگە ئۆزۈكسىز كىرىپ، كىشىلەر دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئەھۋاللارنى كۆرۈپ تۇرماقتا؛ ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپلا ئۆزلىرىمۇ سەزمەيگەن ھالدا باشقا مەدەنىيەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بەلەن ئۆزلىرىنى سېلىشتۇرماقتا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرماقتا. بۇنى بىرنەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى بېكىنمىچىلىك بىلەن سېلىشتۇرغاندا، غايەت زور تەرەققىيات دېمەي بولمايدۇ. ئەمدىلىكتە پۈتۈن دۇنيانى قاپلىغان «ئالاقە توری شامىلى» بۇ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ، دۇنيانى چىڭ باغلاپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىلغا ئايلاندى قويدى.[1] بۇ خىل خەۋەرلىشىش شەكلىنىڭ نۆۋەتتىكى ئومۇملىشىش نىسبىتى يەنىلا بىرقەدەر تۆۋەن (1997 ـ يىلىغا قەدەر شۇنداق ئىدى ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، ئەمما بۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. بىزگە مەلۇمكى، كىشىلەر كۆپ مەدھىيەلەر ئوقۇشقان، غەرب مەدەنىيىتىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئىككى ھەرىكەت ــ ئۆز خاسلىقىنى يېڭىباشتىن بايقاشتىكى گۇمانىتارىزملىق ھەرىكىتى (يەنى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى قايتا گۈللەندۇرۇش ھەرىكىتى) ۋە فېئودال قامال قىلىشلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىدىيە ئەركىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرغان ئاقارتىش ھەرىكىتىگە دەسلەپتە جەمئىيەتتىكى ئىنتايىن ئاز سانىدىكى سەركىلەرلا ئاۋاز قوشقاندى. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش ھەرىكىتى ۋە گۇمانىتارىزم ھەرىكىتى لاتىن تىلىنى ۋاستە قىلىپ تارقالدى. ئەمما، ئەينى چاغدىكى غەرب دۇنياسىدا، كاتولىك دىنى كاھىنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاز سانىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە تەربىيە كۆر-

---

① نوربېرت ئېلىئاس، «مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇسابىقىسى توغرىسىدا»، «ئىجتىمائىي گېپىنىڭ تەكشۈرۈش» فىرانكفورد، 1978 ـ، 1979 ـ يىللىرى نەشرى.

گەن شەھەر ئاھالىلىرىلا لاتىن تىلىدىن خەۋەردار ئىدى. ئاقارتىش ئىدىيەسى دەسلەپ فىرانسۇز تىلىدا ئالماشتۇرۇلدى ۋە مۇھاكىمە قىلىندى، ئەمما فىرانسۇز تىلىنى باشقا دۆلەتلەردە ئوخشاشلا ئاق-سۆڭەكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پەقەت تەربىيە كۆرگەن ئىنتايىن ئاز سانىدىكى كىشىلەرلا بىلەتتى. بىراق، بۇ ئىككى قېتىملىق بۇ-يۇك مەنىۋى ھەرىكەت شۇ سەۋەبتىن چەكلىمىگە ئۇچراپ قالمىدى، بەلكى ئۇلار غەرب مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن چوڭ-قۇر تەسىر كۆرسەتتى.

نوربېرت ئېلىئاس «مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇساپىسى» دېگەن ئەسە-رىدە، مەدەنىيەت «مىزان» لىرىنىڭ «يۇقىرى»دىن «تۆۋەن»گە تار-قىلىش جەريانىنى جانلىق تەسۋىرلىگەن ۋە ئوبرازلىق، كىشىنىڭ ئېسىدىن چىقمايدىغان بىر مىسالنى كەلتۈرگەن. بەزى خان جەمە-تىدىكى ئاقسۆڭەكلەر تاماق ئۈستىلىدە پىچاق ۋە ۋىلكا ئىشلىتىپ غىزالىنىدىغان بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمى-دىكىلەر بۇنداق يېڭى ئادەتنى ئالدى بىلەن دوربدى. ئارقىدىنلا كا-تولىك دىنى كاھىنلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ شۇنداق قىلىدىغان بولدى، ئاخىر بېرىپ بۇ «مىزان» دېھقانلار ۋە شەھەر پىرولېتارلە-رى ئارىسىغىمۇ تارقالدى، بۇنداق ئومۇملىشىش جەريانى بەلكىم بىرقانچە ئەسىردىن ئۇزاق داۋاملاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ نۇقتىئىنەزەر پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان بولسا، خۇنتىنگتون ئېيتقاندەك، ئىنگلىز تىلىنى ئىگىلىگەن ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتى دۇنيا دائىرىسىدە كىچىكلەپ بارغان بولىدۇ (خۇنتىنگتون كۆرسەتكەن سەۋەب شۇكى، ئىسلام دۇنياسى ۋە باشقا ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرى-نىڭ ئاھالىسى تېز كۆپىيىۋاتىدۇ، ئەمما غەرب ئەللىرىنىڭ ئاھا-لىسى كېمىيىۋاتىدۇ)، ئەمەلىي ئەھۋال خۇنتىنگتوننىڭ ئېيتماقچى بولغىنىغا ئانچە ئوخشاشمىسىمۇ، نۇرغۇن ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرى

ئىنگلىز تىلىنى ئالدى بىلەن ئۆگىنىدىغان چەت ئەل تىلى قىلىپ تاللىماقتا، مەكتەپلەردە ياشلار ئاتا ـ بوۋىلىرىغا قارىغاندا ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشتە تېخىمۇ كۆپ پۇرسەتكە ئېرىشتى. مەسىلەن، جۇڭگودا ئەھۋال شۇنداق بولۇۋاتىدۇ، بىراق نېمىلا دېگەنبىلەن بۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي دۇنيادىكى يېقىن ھەمكارلىقنىڭ مەدەنىيەتكە كۆرسىتىدىغان چوڭقۇر تەسىرىنى ئىنكار قىلىش خىيالىدا بولۇش ئاقمايدۇ. قارىغاندا خۇنتىنگتون نۇرىبېرت ئېلىئاسنىڭ بۇيۇك ئەسىرىنى ئوقۇمىغان بولسا كېرەك، ئەگەر ئوقۇغان بولسا ئۇنىڭ بىزنىڭ نۇقتىئىنەزىرىمىزنىڭ ئەكسىچە قاراشتا بولۇشىمۇ ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس.

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى دۆلەت، رايون ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە بىر كۆۋرۈكنى شەكىللەندۈرگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ ئاپپاراتلار ماددىي مەنپەئەتنى ئانچە قوغلىشىپ كەتمەيدۇ، گەرچە بەزى چوڭراق خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ھەمىشە ئۆزىنىڭ بىيۇروكراتىك مەنپەئەتنى قوغداش خاھىشىنى ئاشكارىلاپ تۇرسىمۇ، بىراق كۆپ چاغلاردا ئۇلار يەنىلا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن يەرلىك، رايون خاراكتېرلىك ياكى دۆلەت دەرىجىلىك كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلار ئۆز دۆلىتىدە مەقسىتىنى ئۆزى مۇستەقىل ھالدا ئىشقا ئاشۇرالماسلىق تۇپەيلىدىن، بىر ئورتاق نىشان ئۈچۈن چەت ئەللەردىكى مەسلەكداش كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلار بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتىپ، دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ ھەمكارلىشىدۇ. مەسىلەن: خەلقئارا قىزىل كىرىست جەمئىيىتى، قىزىل ھىلال ئاي جەمئىيىتى، ئىنسانىي ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتى، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم ياكى يېشىل تىنچلىق

تەشكىلاتى قاتارلىق خەلقئارالىق تەشكىلاتلار كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىپ زورايماقتا. ئەڭ يېڭى ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇنداق رايون ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتتىن 2000 غا يېقىنى مۇھىت ئاسراش، ئىنسانىيەت تىنچلىقى، ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش ۋە ئىنسانىي ھوقۇق قاتارلىق پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىۋاتقانلىقى ئېنىقلانغان. بۇ ساھەدىكى مۇكەممەل سانلىق مەلۇماتقا ئېرىشىش تەس بولغاچقا، يەنە تېخىمۇ چوڭ «قارا سانلىق مەلۇمات»لار بولۇشى مۇمكىن. 150 دۆلەت ۋە رايوننىڭ 80% دىن كەم دېگەندىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پاراۋانلىق تەشكىلاتىدىن بىردىن بار، بۇلار بىزگە ھەمكارلىقى دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ كەتكەن، كۈنسېرى يۈكسىلىۋاتقان پۈقراۋى جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىۋاتقانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېموكراتىيەلەشتۈرۈش مۇساپىسى

دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغان دۆلەتلەردە ھەم مۇشۇ دېموكراتىك دۆلەتلەر ئارىسىدا، پۈقراۋى جەمئىيەت ئەڭ تېز تەرەققىي قىلىدۇ، كۈچىمۇ ئەڭ زور بولىدۇ. چۈنكى، بۇ دېموكراتىك دۆلەتلەردە سۆز قىلىش ۋە جەمئىيەتلەرگە ئۇيۇشۇش جەھەتتە ئەركىنلىك بولىدۇ، بۇ پۈقراۋى جەمئىيەتلەرنىڭ پائالىيىتىگە نىسبەتەن ئەڭ مۇنبەت تۈپراق ھېسابلىنىدۇ، «دېموكراتىيە» ئىنتايىن ئومۇملاشقان بىر شوئار بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئىجتىمائىي كىرىزىس سىياسىي كىرىزىسقا ئايلىنىپ قالسا، چوقۇم بۇنىڭغا دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىش چۈقانلىرى ئەگىشىپ كېلىدۇ. 1974 ـ يىلى پورتۇگالىيەدە سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز

بەردى، شۇنىڭدىن تارتىپ پۈتكۈل دۇنيادا داغدۇغىلىق دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنى قوزغىلىپ، ئاخىرىدا بېرلىن تېمىنىڭ ئۆرۈۋېتىلىشى بىلەن بۇ ھەربىرەت يۇقىرى پەللىگە چىقتى. 100 دىن ئارتۇق دۆلەت، يەنى دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى دېموكراتىك سايلام ۋە دېموكراتىك كېڭىشىش قاتارلىق سىياسىي مۇساپىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتلەردىمۇ دېموكراتىك ئىسلاھاتنى تەرغىب قىلىدىغان ئۆكتىچىلەر، ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار، سەرگەردان بولۇپ يۈرگۈچىلەر ۋە مەخپىي تەشكىلاتلار ئاز ئەمەس. يېڭى تېپتىكى تاراتقۇلارنىڭ ياردىمىدە، ئۇزۇكسىز كېڭىيىۋاتقان دۆلەت ھالقىغان خەۋەرلىشىش ئىشلىرىمۇ بۇ خىل «دېموكراتىك دەۋر روھى»نى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغۇسى.

تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر ئىلگىرى كىدەك ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ۋە باي جەمئىيەتتىلا «دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ»، بىرقەدەر نامرات دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇستەبىتلەرچە ئىسلاھات ئارقىلىق جاپالىق دېموكراتىيەلىشىش مۇساپىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ساقلاڭغىلى بولمايدىغان ھادىسە، دەيدىغان خاتا قاراشنى تەدرىجىي ئۆزگەرتتى. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر ئىلگىرى «بۇيۇك ھېكمەت» بولۇپ، ئىلىم ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيتتى. تۇرمۇشتىكى باياشاتچىلىق ئەلۋەتتە دېموكراتىيە ئاپپاراتلىرىنىڭ مۇقىملىقىغا پايدىلىق، بۇ تەرىپىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ، ئەمما ئۇ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئالدىنقى شەرت ئەمەس. بۇگۈنكى كۈندە زامانىۋىلىشىش ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارغا كۈچلۈك زەربە بەرمەكتە، ئۆزىنى چۈشىنىدىغان زىيالىيلار ۋە ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەنىڭ شەكىللىنىشى ئىنتايىن ئو-

مۇمىۋزلۇك ئەھۋال بولۇپ قالدى، دېموكراتىيەگە بولغان كۆچلۈك تەلەپ ۋە ئارزۇلارمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلدى، بەزى پايدىلىق ئەھۋاللاردا، دېموكراتىيە يەتكىلى بولمايدىغان يىراقتىكى نەرسىمۇ ئەمەس، بەلكى ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولغان رېئاللىق. مانا بۇلار بىزنى تېخىمۇ مۇھىم بىر تونۇشقا كەلتۈردۇ، يەنى ئىقتىسادىي ئىسلاھات داۋامىدا، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ يۈكسەك جانلىقلىقى ۋە سىياسىي دېموكراتىيەلەشتۈرۈشنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىك بولۇش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ. دېموكراتىيە، بازار ئىگىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن دۆلەتلەرنى ئوخشاش ئىجتىمائىي بايلىققا ئىگە دېموكراتىك بولمىغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئاۋامنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىقتىدارى 70% كۆچلۈك بولىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقىنىڭ سىياسىي نەتىجىگە باغلىق ئەكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر باسقۇچ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور[①].

ئىرانمۇ چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشمىزغا ئەرزىيدىغان بىر مىسال. ئەسەبىي ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن، ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدىلەشكەن بۇنداق دۆلەت ــ ھۇمەينىچە ئىلاھىي ھاكىمىيەتلىك دۆلەتمۇ ئۆزىنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا دېموكراتىيە ئاممىللىرىنى كىرگۈزمەي تۇرالمىدى؛ ھازىر بۇنداق قاتمال تۈزۈلمىمۇ ئەسلىدە ھىم ئېتىۋالغان دەرۋازىسىنى ئىسلاھاتقا كەڭ ئېچىۋەتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

---

① خۇنتىنگتون كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بۇ خىل ئەھۋالغا سەل قارىغان، ئۇ 1992 ـ يىلى دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنىنىڭ ئۆلچەملەشمىگەنلىكى توغرىسىدا ئەسەر يازغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلار بىلەن «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»دىكى مەزمۇنلاردا پەرق چوڭ.

كى، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك پىرىنسىپىنىڭ پۈتكۈل دۇنيادىكى تەسىر كۈچى ئەنئەنچىلەر لاگېرىغىمۇ چوڭقۇرلاپ كىردى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ «ئېكسپورت» قىلىنىشى دەسلەپكى ئۇنۇمىنى كۆرسەتتى، چۈنكى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى، ئۇنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىدا يەرلىك ۋە رايون خاراكتېرلىك پەرق بولسىمۇ، بۇ پەرقنى يوق دېيەرلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما، دېموكراتىيە ئىدىيەسىنىڭ تارقىلىشىنى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى سۆھبەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىم بەلگە دېگىلى بولمىسىمۇ، ئەڭ مۇھىم سىمۋوللىرىنىڭ بىرى دېيىشكە تامامەن بولىدۇ.

مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى

ئۆزئارا تەسىر ۋە دۇنيا ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش يۈزلىنىشى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى «ئومۇملاشتۇرۇش» نىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ جەريانداا ئىجتىمائىي دۇنيادىكى يەر شارى خاراكتېرىنى ئالغان ئالماشتۇرۇش ئەسلا ئوخشاشمايدىغان يولغا قويۇش چارىسىگە دۇچ كەلدى ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆخشىمىغان ئۆلچەم سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. بۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەر بۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ئەنئەنىۋى ئادەت بىلەن بىرلەشتۈرمىسە بولمايتتى، ئەمما يولغا قويۇش چارىسىنى پەۋقۇلئاددە زۆرۈرىيەت تۈغۇلغاندىلا ئۆزگەرتىشكە بولاتتى، شۇنىسى ئىجتىمائىي مىزانىنىڭ ئۆزگىرىشى تېخىمۇ ئاستا بولاتتى. بىراق، مەدەنىيەتنىڭ كۆچۈشى يېشى چوڭ كىشىلەر ئارىسىغا قارىغاندا، ياشلار ئارىسىدا تېخىمۇ ئاسان ئىشقا ئاشىدىغان بولۇپ، بەزىدە تېخى تەشەببۇسكارلىق تۇيۇنى

ئالاتتى. شۇڭا، «زامانىۋىلىشىش» نىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى تەسىرىمۇ ئانچە ئوخشاش بولمايدۇ، بىراق ھەممىسىدىلا ئورتاق بىر يادرولۇق ساھەگە مەركەزلىشىدۇ. زامانىۋىلىشىش جەريانى ئۇزاق ۋە چوڭقۇر بولغانسېرى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى شۇنچە قويۇق بولىدۇ، بۇ ساھەنىڭ چېتىلىش دائىرىسىمۇ شۇنچە كەڭ بولىدۇ.

شۇڭا، يېڭى مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئارىسىدا، مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشاشلىقى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ماسلىشىش تەلىپى ئارىسىدا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ.

بۇنىڭدىن بىز مۇنداق ئۇچ جەھەتتىكى مۇھىم تونۇشنى ھاسىل قىلالايمىز:

بىرىنچى، زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىنى قوغداش پۇرسىتىنى زور دەرىجىدە چەكلەپ قويىدۇ. زامانىۋىلاشتۇرۇش تۇرلۇك مەدەنىيەتلەرگە تونۇشلۇق بولغان «قول ھۇنەر - سەنئەت قورالى» ئارقىلىق رويابقا چىقمايدۇ. زامانىۋىلاشتۇرۇش تەلىپىنىڭ خاس ئۇسۇللىرى باشقا شەيئىلەرنى چەتكە قاقىدۇ. شۇڭا، زامانىۋىلىشىشنى ئۆزگەرمەس مەدەنىيەتكە ماسلاشتۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ماسلىشىشچانلىق ئۆزئارا بولىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا تۇرلۇك مەدەنىيەتلەرنىڭ ئورتاقلىقى ئۇزۇكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ.

ئىككىنچى، بۇگۈنكى پەن - تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتى تۇرلۇك مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ تېخىمۇ قويۇق ھەم كۆپ خىل بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، بۇ مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش، ئۆگىنىش ۋە قوبۇل قىلىش جەريانى

نى نسبەتەن ئاددىيلاشتۇرغان.

ئۇچىنچى، ھەرقايسى مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىسمى بىلەن تۈر-لۈك مەدەنىيەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەممىگە ئايان بولغان خەلقئارالىق مۇناسىۋەت ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسە-لەن، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلىشىش جەريانى، ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان سودا دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى ھەمكارلىقنىڭ چەكلىمىسى؛ دۆلەتتىن مۇستەسنا ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ تورلىشىشى دېگەندەك، بۇ ئۇچ ئامىلدا زىددىيەت ـ توقۇ-نۇشلار بارغانسېرى گەۋدىلىنىپ بارماقتا، بىرىنچىدىن، خەۋپسىز-لىك جەھەتتىكى قىينچىلىقلار دۆلەتلەرنى بىر ـ بىرىگە ئىشەنمەس قىلىۋېتىدۇ، ھەتتا شۇ تۈپەيلىدىن نۇرغۇن مۇقىمسىزلىق ئا-مىللىرى كېلىپچىقىپ، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇ-زۇۋېتىشى مۇمكىن. ئىككىنچىدىن، دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دۇنيا ۋە ئىقتىسادنىڭ جانلىنىشى بىزنى «يەر شارى ئىقتىسادشۇناسلىقى» نىڭ كاتېگورە-يەسى ئۇستىدە ئويلاندۇرىدۇ، دېمەك بىز بۇنى تېخىمۇ يۇقىرى نۇق-تىدىن ــ دۆلەت ۋە رايونلار ئارىسىدىكى بارلىق ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي رىقابەت ئەھمىيىتىدىن چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلمىساق بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەڭ ياخشى مەنپەئەتكە ئېرە-شىش لايىھەسىنى تاللاش ئارزۇسى سىياسىي جەھەتتىكى چەكلىمە ۋە يۇز بېرىش ئېھتىماللىقى بولغان سىياسىي زوراۋانلىقنىڭ بار-لىق مۇمكىنچىلىكلىرىنى تۇگىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇڭا سىيا-سىي زوراۋانلىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات يولىدىكى كىشىنى بىزار قىلىدىغان پۈتلىكاشاڭ ئۇنىڭ زىيىنى بولسا بارىكى، ھەرگىز پايدە-سى يوق. ئۇچىنچىدىن، ئىجتىمائىي دۇنيادىكى جانلىقلىق «يات مە-دەنىيەت» كە قارشى ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قارشى ئا-

مىللارنى تېزلا كۆپەيتىۋېتىدۇ ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ مۇداپىئە ئىقتىدارىنى قوزغىتىدۇ، شۇڭا مەدەنىيەتلەر قوشۇلغاندا كەسكىن سوقۇلۇش يۈز بېرىدۇ، بىراق بۇ يەنە مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى ئەركىن ئالمىشىش پۈرسىتىنىمۇ كۆپەيتىدۇ.

2

ئىجتىمائىي كىرىزىس ۋە سىياسىي ھۆكۈمرانلىق

مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرق قانداق ئەھۋالدا سىياسىي تۈر-
مۇشقا تەسىر كۆرسىتىپ، كىشى ئاممىنىڭ ئىدىيەسىنى ئۆزگەر-
تىپ، دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسىتىنى بەلگىلەپ قويىدۇ ھەم خەلق-
ئارالىق توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟ نېمىلا دېگەنبىلەن خا-
نىتگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرى ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق سۈ-
يېكتىپ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغانمۇ ئەمەس، ئۇنى قىلچە ئاساسى
يوق دېگىلىمۇ بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ بەزى نۇقتىئىنەزەر-
لىرىنىڭ مۇئەييەن ئاساسى بار. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن
كىتابتا تىلغا ئېلىنغان ئىسلام دىنى ۋە ھىندى دىنىدىكى ئەسلە-
يەتچىلىك؛ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىكى دۆ-
لەتلەر بىلەن غەرب دۆلەتلىرىنىڭ «ئاسىيا» ۋە «غەرب» قىممەت
قارىشى مەسىلىسىدىكى كەسكىن مۇنازىرىلىرى؛ جۇڭگو بىلەن
ئامېرىكىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسىدىكى ئوخشاشمىغان
قاراش ۋە تالاش ـ تارتىشلىرى ۋەھاكازا، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىن-
كار قىلغىلى بولمايدىغان ئوبيېكتىپ تارىخىي رېئاللىق. بىز بىر
جەھەتتىن ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەردىكى بۇ پەرقلەرنىڭ بىزگە
كەلتۈرگەن ئوبيېكتىپ ئاقىۋىتىگە سىياسىي نۇقتىدىن بەك يۇ-
قىرى باھا بېرىشتىن ساقلىنىشىمىز لازىم، يەنە بىر جەھەتتىن
ئېيتقاندا، مەدەنىيەتلەردىكى پەرقنىڭ تەسىرىنى ئىنكار قىلىشمۇ
ئوخشاشلا خاتا.

«مەدەنىيەت ئۇستىدىكى قايتا ئويلىنىش» نىن پايدا-لىنىپ كىرىزىسنى يېڭىش

مەدەنىيەت قىممىتىنىڭ مۇھىملىقى ئېغىر ئىجتىمائىي كىرە-زىس دەۋرىدىلا نامايان بولىدۇ. دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ئۆزىگە ئۇمىد باغلىغان ئاۋامنىڭ ئاساسىي تەلىپىنى قاندۇرالمىغاندا، ئىجتىمائىي كىرىزىس يۈز بېرىدۇ. ئاۋام-نىڭ تەلىپى ئالدى بىلەن ماددىي قاتلامدا، يەنى كىشىلەرنى كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ، يۇرۇش - تۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك زۆرۈر تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە، شۇنداقلا جەم-ئىيەت ياراتقان ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى، دۆلەت پىلانى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بىر ھۆكۈمەت-نىڭ بۇ ئاساسىي ئېھتىياجلارنى قاندۇرۇشقا قۇربى يەتمىسە، ھامان تەختتىن چۈشمەي قالمايدۇ. ناۋادا ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تۈزۈلمە بۇ ئاساسىي مەسىلىلەرنى ئۈزاققىچە ھەل قىلالمىسا، ئېغىر كىرە-زىسقا دۇچار بولۇپ، ئۆزىنى ساقلاپ قالمىقى تەسكە چۈشىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ماددىي خۇسۇسىيەت بۇنداق كىرىزىسلارنىڭ ئە-پادىلىنىشىدىكى بىردىنبىر خۇسۇسىيەت ئەمەس. ئېنىقىنى ئېيت-قاندا، كىرىزىسنىڭ بىزگە يەتكۈزىدىغان تەسىرى كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا، داۋاملىشىپ كەلگەن تۇرمۇش ئادىتىگە ۋە بارلىق مەدەنىيەت ئەمەلىيىتىگە چوڭقۇر سىڭگەن. ئۇ ھەممىلا يەردە مەۋجۇت، ئۇنىڭ تەسىر كۈچىمۇ ئۇ-زۇكسىز ئېشىپ باردۇ. كىرىزىس رېئال «ھاياتلىق دۇنياسى» نىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان كۆرۈنمەس «ماددا» — ئېنىق بەلگىلىنىپ بولغان ئىشەنچلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسى (بىلىم، ئېتىقاد، سېزىم ۋە تەپەككۇر ئادىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) گە تاجاۋۇز قىلىدۇ، رېئال

«هاياتلىق دۇنياسى» دا كۈندىلىك ئىش ـ ھەرىكەت بىخەتەرلىككە، شۇنداقلا تەپەككۇرنىڭ قوللىشىغا موھتاج. كىشىلەر ئۆز ئادىتىنى دا-ۋاملىق ساقلاپ قالالمىغان، ئوبيېكتىپ ئەھۋال «ئەنئەنىۋى» تۇرمۇش ئۇسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇشقا يول قويمىغاندا، پىسخىكىلىق بەرداشلىق بېرىش كۈچى ئىنتايىن نازۇكلىشىپ زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت سىرتىدىن كەلگەن خىرىس كۈچەي-گەنسېرى مەدەنىيەت ئىچىدىكى جان تالىشىش ئامىللىرى شۇنچە قوز-غىتىلىدۇ، بۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىگە يىلتىز تارتقان سالاھىيەت تونۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئۆتىدۇ.

ھازىر سالاھىيەتكە بولغان تونۇش كىشىلەردىكى ئاساسىي ئېھتىياجنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، ئۇ كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش نىشانىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كىشىلەر ھا-زىر «يېگانە بۆرە توپى» ئەمەس، بەلكى ئوخشاش مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە كوللېكتىپ، بىراق تەۋەلىك تۇيغۇسى كىشىلەر-نىڭ بەدەن ئالاھىدىلىكى (مەسىلەن: ئۆڭى، چىراي ـ شەكلى ياكى تۇرقى) نى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ ئەمەس، بەلكى كۆپ ھاللاردا مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىيەت پائالىيىتى ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. شۇڭا، كۈندىلىك تۇرمۇش دۇنياسىدىكى ئىش ـ ھەرىكەت، ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ساقلىنىشى سالاھىيەتنى تەكشۈرۈش-نىڭ ئۇسۇلىغا ئايلىنىپ قالغان.

بىز زامانىۋىلىشىش جەريانىنىڭ بۇنداق كىرىزىسنى ئەڭ زور دەرىجىدە كەلتۈرۈپ چىقىرالايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز، زامانىۋىلىشىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان پەن ـ تېخنىكا تەرەققىيا-تى، دۇنيا ۋە خەۋەرلىشىش تورىنىڭ بەرپا قىلىنىشى، يېڭى بىر نۆ-ۋەتلىك كۆچمەنلەر دولقۇنى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق غايەت زور ئۆزگىرىش كىشىلەرنىڭ

دۇنيا قارىشىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلايدۇ؛ شۇ-نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە كىشىلەرنىڭ ئۆز مەدەنىيەت ئەنئە-نىسىگە يېڭىباشتىن نەزەر سېلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، چۈنكى رېئال ئەھۋاللارنىڭ كۆپىنچىسى ئەنئەنىگە يات بولغاچقا، ئەنئەنىۋى مەدە-نىيەت ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە سىرتتىن كىرگەن مەدەنى-يەتكە كۈچلۈك سوقۇلىدۇ، شۇڭا مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىقتىن ساقلانماق تەس بولۇپ، مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى قىس-مىدىن سىرتتىن كەلگەن ئامىلغا نىسبەتەن كۈچلۈك ئەكس تەسىر كۆچ گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ ياشاش يولىنى ئۆزگەرتىۋېتىدىغان، ئىجتىمائىي پۈتۈنلۈكنىڭ ئىتتىپاق-لىقىغا تەھدىت سالىدىغان ئامىللار ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش مۇ-ھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن بولمىسا كېرەك؛ بۇنداق تەرەققىيات جەر-يانىنى ھەم ئۇنىڭدىن كېلىپچىقىدىغان ئاقىۋەتنى تولۇق مۆلچەرلەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىدىكى تونۇشىدا ئېغىش كېلىپچىققان بولۇپ، مەسىلە چىققاندا ناھايىتى ئاددىي ھەم خاتا بولغان «ئۇستاتلىق نەزەرىيەسى» دىن پايدىلىنىپ، ھەممە سە-ۋەبنى «تاشقى ئامىل» ــ سىرتتىن كەلگۈچىگە يۈكلەپلا قويۇپ ئىشنى تۈگىتىدۇ، خۇددى ئەينى چاغدا 3 ـ ئىمپېرىيە دۇنياديكى بارلىق بالايىئاپەتلەرنى «قارغىش تەگكۈر يەھۇدىيلار» دىن كۆرگەن-دەك، كىشىلەر ئۆز خاھىشىغا ماس كېلىدىغان دۇنياۋى رولنى پۈتۈ-كۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئىزدەشتىنمۇ يانمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا يات مىللەت مەدەنىيىتى خەۋپلىك دەپ قارىلىپ، بىر خىل تەھدىتنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالىدۇ[1].

---

① باسسام تىبى: «مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشى»، «ئىدراك ۋە ئەسلىيەتچىلىك ئارىسىدىكى سىياسىي ۋە دىن»، 3 ـ باب. ھامبۇرگ، 1995 ـ يىلى نەشرى.

زامانىۋىلىشىش جەريانى ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئىككى جە-
ھەتتە تەڭلا جارى قىلدۇرىدۇ: بىر جەھەتتىن، ئۇ كىشىلەر ئادەتلە-
نىپ قالغان ماددىي تۇرمۇش ئۇسۇلىنى بۇزۇپ تاشلاپ، كىشىلەرنى
رېئال تۇرمۇشقا ماسلىشىش ئۇچۇن ئاز ـ تولا ئۆزگىرىش ياساشقا
مەجبۇرلايدۇ. ئۇلار خالىمىغان تەقدىردىمۇ بۇنداق ئۆزگىرىش بەرد-
بىر يۇز بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ كىشىلەر كېيىن شەكىل-
لەندۇرگەن ئۆز سالاھىيىتىگە بولغان تونۇشىغا نىسبەتەن گۇمان
پەيدا قىلىدۇ. ئۆزگىرىش يۇز بېرىۋاتقان يىللاردا كىشىلەر توساتـ
تىنلا نېمە قىلارىنى بىلمەي قېلىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالىدۇ.
چۇنكى، زامانىۋىلىشىش ھاياتلىق دۇنياسىنىڭ ئىپتىدائىي ئارقا
كۆرۈنۇشىنى بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقتىن، كىشىلەر ئەسلىدىكى تۇر-
مۇش يۆلەنچۇكىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، بۇگۇنكى دۇنيا ئۆزگىرىپ
تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ. ئوخشاشلا
مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئۇنۇملۇكلۇكىمۇ كىشىدە گۇمان
پەيدا قىلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ بىر مەيدان ئېغىر كىرىزىسنى كەل-
تۇرۇپ چىقىرىدۇ ھەم غايەت زور خەۋپنى ۋۇجۇدقا كەلتۇرىدۇ.
ئىنسانىنىڭ ھايۋانغا ئوخشىمايدىغان بىر تەرىپى شۇكى، ئۇلاردا
خەۋپلىك ئەھۋالغا بۇاستە سېزىم بىلەن تاقابىل تۇرىدىغان ئىق-
تىدار كەمچىل، شۇڭا ئىنسانلار خەۋپلىك ئەھۋالغا يولۇققاندا، ھە-
مىشە ياشاش مەسلىسىنى ھەل قىلىشتا قوللانغان مەدەنىيەت قو-
رالىدىن پايدىلىنىدۇ. ناۋادا مەدەنىيەت قورالى يېپىيېڭى، ئۆزگە تو-
نۇشلۇق بولمىغان يېڭى ۋەزىپە ئالدىدا رولىنى جارى قىلدۇرالمە-
سا، كىشىلەر خۇددى كاجلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتۇاتقان
ھايۋانغا ئوخشاش جېنىنىڭ بارىچە چىقىش يولى ئىزدەيدۇ. بۇنداق
ئەھۋالدا، ئەجەل ئالدىدا كاجلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتۇاتقان
بۇ ھايۋان بىر بولسا ئالاقزەدىلىك ئىچىدە ۋاستە تاللاپ ئولتۇر-

مايدۇ، رەسۋا بولۇشى بىلەنمۇ ھېسابلاشمايدۇ، بىر بولسا دەھشەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ ياكى يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ ئىككى خىل ئەھۋال ئارىسىدا دېلىغۇل بولۇپ قالىدۇ. ئىنسانىنىڭ مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىكى ئىش - ھەرىكىتىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش كېتىدۇ، شۇڭا بۇنداق ئىشلارنىڭ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. ئەمەلىيەتتە كىشىلەرنىڭ زامانىۋىلىشىش ئېلىپ كەلگەن كىرىزىس ئالدىدىكى ئىش - ھەرىكىتىدە روشەن مەدەنىيەت ئىزنالىرى بولۇشى مۇقەررەر، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك بەش خىل ئىنكار شەكلى بولۇشى مۇمكىن:①

بىرىنچى، ئۆزگىرىشكە تامامەن ماسلاشماسلىق، يېڭى تۈرمۇش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىش. مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى مۇرەككەپ، كۆپ خىل بولىدۇ، ئىش - ھەرىكەت جەھەتتىكى بۇنداق تاللاش ئاز ساندىكى بىرقانچە مىللەتتىلا كۆرۈلىدۇ. بۇ مىللەتلەر ئارىسىدىكى ياخشى تەربىيە كۆرگەن، بىلىش ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىقتىدارى يۇقىرى بولغان ياش بىر ئەۋلاد تارىخ ئېقىمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەڭ ياخشى ماسلاشماسلىق كېتەلىشى مۇمكىن، ئۇلار يېڭى شەيئىلەرنى قوبۇل قىلىشقا ماھىر بولۇپ، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە بولغان قارىشى نىسبەتەن سۇس، شۇڭا ئۇلارنىڭ يات مەدەنىيەتنى چەتكە قېقىشىمۇ نىسبەتەن ئاجىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تېخىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك تۇردە «ماسلاشماسلىق كەتكەن» لىرى جەمئىيەتتىكى قابىللار يالىكى مەدەنىيەت ساپاسى جەھەتتىكى خاسلىقى ۋە جانلىقلىقى يۇقىرى دەرىجىدە ماس كەلگەن كىشىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، بۇ مەدەنىيەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى پەيدا قى-

---

① توماس مېيېر: «سالاھىيەت تۈيغۇ»، «مەدەنىيەت پەرقىنىڭ سىياسىلىشىش»، بېرلىن، 1997 - يىلى نەشرى.

لمدىغان خەۋپ بىرقەدەر كىچىك بولمىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەدەنىـ
يەتلەردىكى «يېڭى» ئادەت ۋە ھەرىكەت شەكىللىرى ئوچۇق گەۋدە
لمنمىدۇ. بىراق، «يېڭى» ھەرىكەت شەكىللىرىنىڭ ۋەكىللىرى ھە
مىشە شۇ تۇپەيلىدىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھمايىچىلىرى نەپ
رەت ياغدۇرىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىپ قالمىدۇ.

ئىككىنچى، زىخمۇ كۆيمەيدىغان ھەم كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان بىر تەرەققىيات يولىنى تېپىپ، «كونا ـ يېڭى» مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا مەلۇم بىر ھەرىكەتچان تەڭپۇڭلۇقنى رويابقا چىقىرىش. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى سوقۇلۇش ھەمىشە ھەل قىلماق تەس بولغان نۇرغۇن رېئال مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، كىشىلەر بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلالماي مۇشكۇل ئەھۋالدا قېلىـ شىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا زىيالىيلار ۋە پەن ـ تېخنىكا جە ھەتتىكى قابىلىيەتلىك قىلمىدىغانلار تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ئىجابىي ھەم كىشىنى ئالغا بېسىشقا يېتەكلەيدىغان ھەل قىلىش يولىنى ئىزدىشى مۇمكىن، جەمئىيەتتىكى بۇ قابىلىيەتنىڭ نىشانى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، يېڭى تەپەككۇر بىلەن كونا ئەنئەنە ئارىسىدىن مۇئاپىق بىر مۇرەسسە ـ مادارا لايىھەسىنى تېپىشقا ئۇرۇنمىدۇ. ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنى ياقلايدىغان زىيالىيلار شۇنداق قىلىدى، بۇمۇ ئادەمنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان سىناق، ئەلۋەتتە. مىسىرلىق ئەبۇ سەئىد ئۇلار ئارىسىدىكى ۋەكىللىك شەخسىتۇر. غەربنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يات دىن بولغان خىرىستىيان دىنى دەھرىي جەمئىيەت بىلەن مۇئامىلىگە بىرىككەن، بۇنى قايىل قىلارلىق بىر مىسال دېيىشكە بولمىدۇ. شۇغىنىسى ئەڭ تەس يېرى شۇكى، بۇ دانا تەسەۋۋۇرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسىي شارائىتىنىڭ بەزى ئوڭ كەلمەيدىغان تەرەپلىرى بولمىدۇ، پەقەت شارائىت يار بەرگەن ھەم ئىنتايىن زۆرۈر بولغان ئەھۋالدىلا مۇشۇنداق مەدەنىيەت بىرىكمە

گەۋدىسى شەكىللىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتە تېگىشلىك رول ئوينىشى ئۈچۈن، ئۇنى تامامەن ئاممىبابلاشقان ئالاھىدىلىك بويىچە پىلانلاش، لايىھەلەشكە توغرا كېلىدۇ. ناۋادا بۇنداق ئۇرۇنۇشلار بىر باشقا چىقمىسا، ئۇنداقتا «كونا ـ يېڭى مەدەنىيەتنى ئۆزئارا يۇغۇرۇش» نى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ۋە ئالدىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتكەن «يېڭى مەدەنىيەتكە ماسلاشقۇچى» لار ئاساسىي ئېقىمغا ئايلانغان مەدەنىيەتنىڭ سىرتىدا يېتىم قالىدۇ؛ ئەكسىچە، بۇنداق ئۇرۇنۇشلار بىر باشقا چىقسا، ئەنئەنىۋى مەزھەپنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشنى توسىدىغان ياكى ئۇنىڭ ھوقۇقىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان ياخشى پۇرسەت چىقىدۇ.

ئۇچىنچى، كىرىزىس ئىچىدە قالغان، مۇشكۇلاتتىن قۇتۇلۇش نى ئويلىسىمۇ، بىلىم، ماھارەت جەھەتتىكى چەكلىمە تۈپەيلىدىن سۇبېيېكتىپ جەھەتتە كىرىزىسنى يېڭىشكە ئۇرۇنۇپ باقماي، ئېقىمغا ئەگىشىپ ئەتراپتىكى مۇھىتقا پاسسىپ يوسۇندا ماسلىشىش، شۇنداقلا ئۆزى بىلىدىغان دائىملىق ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن يېڭى شەيئىنىڭ بېسىمى ئاستىدىن تەڭپۇڭلۇق نۇقتىسىنى تېپىپ، مەدەنىيەت قىممىتىدىن بۇرۇلۇش ياساش. بۇ بىر خىل پاسسىپ، ئەمما ئاڭلىق تۇردىكى تاكتىكا بولۇپ، ئىككى قۇتۇپ ئارىسىدا ئېنىق بولمىغان، زورمۇزور يۆتكىلىش كېلىپچىقىدۇ. بۇنداق ئىنكاس ئادەتتە زامانىۋىلىشىشنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان كەڭ ئاممىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇلار سالاھىيەت جەھەتتىكى تونۇشنىڭ توقۇنۇشۇپ قېلىشىدىن ئىمكانقەدەر ساقلانماقچى بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئىدىيەسىنى بىر خىل خەۋپ تۇيغۇسى چۇلغىۋالىدۇ. روھىي دۇنيا سىدىكى يېڭى تەڭپۇڭلۇق بىلەن ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت سالاھىيىتىگە بولغان تونۇش مۇقىم بولمىغانلىقتىن، ناۋادا ئەتراپتىكى مۇھىتتا تاسادىپىي ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، بۇ كىشىلەر ئاسانلا

چەكتىن ئاشقان لاگېرنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ، يات، يار-
دەمسىز مۇھىتتا بۇنداق «قايمۇقتۇرۇش» كىشىنى ئەنئەنىۋى مەدە-
نىيەتنىڭ بىخەتەرلىك تۈيغۇسى ساختا ئىكەن، دېگەن ئويغا كەلتۈ-
رىدۇ.

تۆتىنچى، تۆۋەندىكى ئىنكاس شەكلى ئالدىنقى ئۈچ خىل ئەھ-
ۋالغا ئوخشىمايدۇ، بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىمىز ئەنئەنىۋى مەدە-
نىيەتنى چوڭقۇر چۈشىنىش ئاساسىدىكى ئىنكاستۇر. كىشىلەر زا-
مانىۋىلىشىش خىرىسىغا دۇچ كەلگەندە، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى تا-
رىخىنىڭ ئەخلەتخانىسىغا چۆرۈۋەتمەستىن، بەلكى شۇ ئەنئەنىۋى
مەدەنىيەتكە تايىنىپ ئۆزىنى قوغدايدۇ ھەم شۇنىڭدىن پايدىلىنىپ
شىددەت بىلەن بېسىپ كەلگەن يات مەدەنىيەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا
زەربە بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت زامانىۋىلىققا
ۋە كەلگۈسىنىڭ تەلىپىگە ماس كېلىدىغان ھەرىكەت ماھارىتىنىڭ
يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن تەنقىد نىشانىغا ئايلىنىپ قالماستىن،
بەلكى خىرىس قىلغۇچىنىڭ ئۆزى تېخىمۇ ئاسانلا زەربە نىشانىغا
ئايلىنىپ قالىدۇ. كىشىلەر ئۆز مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن پايدىلە-
نىپ سىرتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچىغا كۈچلۈك زەربە بېرىش ئارقە-
لىق، ئۆزىنىڭ كۈنسايىن تەھدىتكە ئۇچراۋاتقان سالاھىيىتى تونۇ-
شىنى ئىسپاتلايدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ. بۇنداق ئىنكاس شەكلى شەخس
ۋە كوللېكتىپنىڭ كىرىزىسنى يېڭىشىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە،
شۇڭا، كىرىزىس مەزگىلىدە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئورنى ھەمە-
شە قىزىقارلىق يوسۇندا يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ ھەمدە تەسىر كۈچىمۇ
ئادەتتىكى ئەھۋالدىكىدىن خېلىلا ئېشىپ كېتىدۇ. مىللەتلەر ئارا-
سىدىكى ئالاقىنىڭ كۆپىيىشى ھەمىشە تاپا ـ تەنىدىن خالىي بولال-
مايدۇ، ئەمما تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنىڭ نەچچە 100 يىلدىن بۇيانقى
يۇغۇرۇلۇشىغا قارايدىغان بولساق، ئۇلار ئارىسىدىكى چەك ـ چېگ-

رانى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. تارىخىي مۇساپىسىدە يېڭى مىللەتلەر ئۇزۇكسىز مەيدانغا كېلىپ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى سان ـ ساناقسىز قوشۇلۇش ۋە ئاھالىنىڭ نۇرغۇن قېتىملىق كۆچۈشى ئەڭ ئىپتىدائىي بولغان «ھەقمقىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت»نى بىر خىل ئارىلاشما يېڭى مەدەنىيەتكە ئايلاندۇرغان. دىن جەھەتتىن ئالـ ساق، يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن پىراۋوسلاۋىيە دىنى قەد كۆتۈرۈپ، ئەنئەنىۋى دىنىي ئەمرىمەرۇپلارغا بولغان ئىخلاس يەنە ئەۋج ئالدى، بىراق بۇ كونا مەدەنىيەتنىڭ ئاددىيلا قايتا باش كۆتۈرۈشى ئەمەس، بەلكى بۇلارنىڭ ھەممىسى دەھرىيلىشىش، يەرلىكلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، مەدەنىيەتلەر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر خىل يېڭى ئاقىۋەت، روھانىيلار ۋە دىنىي مەزھەپلەرمۇ مۇشۇنداق شانلىق دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن، كىشىلەر خرىستىيان مۇخلىسلىرى ئىچىدىن شۇنچە كۆپ ئالىم، تەبىئىي پەن ئالىملىرى ۋە ئىنژېنېرلارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقىدىن ھەيران قېلىشىدۇ. مېنىڭچە، ئەھۋال مۇنداق بولسا كېرەك: مەدەنىيەت سالاھىيىتىگە بولغان تونۇشنىڭ «ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار» غا بولغان زەربىسى ئەڭ كۈچلۈك بولىدۇ. ئادەتتىكى پۇقرالار رېئال مەۋجۇتلۇقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا بەكرەك ئالدىرايدۇ، دېمەك ئۇلارنىڭمۇ ئۆزى كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىشلىرى بار. كىشىلەر بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مەدەنىيەتنى شەكلەن كۆچۈرۈپ كەلمەستىن، مەدەنىيەتنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان مۇلاھىزىلەر داۋامىدا مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى تارقىتىشنى بەكرەك ئارزۇ قىلىشىدۇ. شۇڭا، بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مەدەنىيەتنى تونۇش مەسىلىسىدە جاپا ـ مۇشەققەتنى باشتىن كەچۈرۈشى تۇرغانلا گەپ.

بەشىنچى، بۇ خىل ئىنكاس شەكلى ئادەتتە تۆتىنچى خىل

شەكلىگە ھەمراھ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، يەنى بۇ يات مەدەنىيەت-كە نىسبەتەن ھۇجۇم قىلىش خاراكتېرىدىكى چەتكە قېقىش ھەرد-كىتىدۇر. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تونۇشىغا بولغان خىرىس خۇددى ئادەملەرنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىگە ئوخشاشلا بىر «يات دۇشمەن» نىڭ زىممىسىگە يۈكلەپ قويۇلغان ھەم شۇ ئارقىلىق ئوتتۇرىغا چىققان غەرب مەدەنىيىتى، ئامېرىكا، دۆلەت ھالقىغان كونسېرن (كونسېرن ــ كاپىتالىزمدىكى مونوپول تەشكىلاتنىڭ بىر خىل شەكلى)، يەھۇدىي قىساسچىلىقى، ئىسلام دىنى، تۈركۈملەپ كېلىۋاتقان يات كۆچمەنلەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى «يات دۇشمەن» نىڭ كونكرېت شەكلىدۇر. بۇ يەردە تولىمۇ قىزىقارلىق بىر ئىشنى تىلغا ئېلىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. ئامېرىكىدىكى ئېكستىرىمىزمچىلار مۇنداق بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلارنىڭ قىياسىچە ئامېرىكىنىڭ كەلگۈسىدىكى دۇشمىنى كونكرېت دۆلەت ياكى دۆلەتلەر گۇرۇھى ئەمەس، بەلكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىكەن. ئەمەلىيەتتە بىرەر قۇربانلىق تېپىشنىڭ ئۆزى ئېغىر يۈكنى يەلكىسىدىن ئېلىپ تاشلىغاندەك، جىنايى جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلغاندەكلا بىر ئىش. كىشىلەر ئۆز تۇرمۇشىغا تاجاۋۇز قىلغان خەۋپ - خەتەر ئوچۇق - ئاشكارا بولغاندا، ئۇنىڭغا ھېچنېمىگە قارىماستىن قارشى تۇرىدۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ كۈندىلىك ئادىتى، مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت تونۇ-شىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا بولسا، بۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشقا باھانە تاپىدۇ. ئاشۇ ئېكستىرىمىزمچىلار نېگىزىدىن ئېيتقاندا، پەرىزىدىكى «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت» قوغدىغان ھەم ئەسلىگە كەلتۈرگەن، نۇرغۇن زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ ئۆز لاگېرىدىكى ئاتالمىش «ئاسىيلار» نى ئىزدىگەن، ساتقۇنلارغا دۇشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن، دېگەن جىنايەتنى ئارتىپ سوتلىغان. بۇ ساتقۇنلار پاك دىنىي ئەقىدىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئورتودوكسال ئە-

ەدىيەنى بۇرمىلاپ، مۇقەددەس ئەمرىمەرۇپلارنى دەپسەندە قىلغان بو-
لۇپ، ئۇلارنىڭ ئاسىيلىقى كىشىنىڭ نەپرىتىنى قوزغايدۇ، چۈنكى
ئۇلار «ياتلىشىپ كەتكەنلەر» گە قارىغاندا ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدە-
نىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىدىغان تۇرسا، نېمىشقا ئاسىيلىق قىلىدۇ؟
بۇ مۇنداق بىر غەلىتە ھادىسىنىڭ سەۋەبىگە بېرىپ تاقىلىدۇ چەك-
تىن ئاشقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇربانلىقلىرى يات مەدەنىيەت
چەمبىرىكىنىڭ ئەزالىرىدىن ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە مەدەنىيەت
چەمبىرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن چىقىدۇ.

بۇ بەش خىل ئىش - ھەرىكەتتە مۇنداق بىر ئورتاقلىق بار.
ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن «يېڭى مەدەنىيەت»
سوقۇلغاندا كۆرۈلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەنئەنىنىڭ ھىمايىچىلىرى
«ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت» نى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى ياكى ئەسلىگە كەل-
تۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان خام
خىيال، خالاس. دۇنياۋىلاشتۇرۇش دولقۇنىغا قارشى ئەنئەنىۋى
كۈچلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ھېسسىياتى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ دەھ-
شەتلىك زەربىسىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. ئېقىمغا قارشى يول تۇت-
قانلار ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان تارىخ چاقىنى ھەرگىز توسۇپ قالالماي-
دۇ. دۇنيا ھازىر دۇنياۋى مەدەنىيەت بىلەن رايون مەدەنىيىتى ئوت-
تۇرىسىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن يۇغۇرۇلۇشنىڭ تەسىر كۆرسە-
تىشىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتىدۇ. ئېنىقىنى ئېيتقاندا، بۇگۈنكى
ئەھۋالنى «يەر شارى خاراكتېرلىك رايونلىشىش» دېگەن سۆز بىلەن
تەسۋىرلەش كېرەك.

يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق كىرىزىسىنى يېڭىشتىكى ۋاستە

نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى كىشىلەر ئېنىق بىلىپ كەتمەيدۇ،

ئەمەلىيەتتە، تاسادىپىي يۈز بەرگەن ھەرقاندىاق تارىخىي ۋەقەنىڭ ئۆزىگە خاس مۇقەررەرلىكى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى تونۇشنىڭ بىز تۆ- ۋەندە ئېيتىپ ئۆتىدىغان ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى چۈشىنىشكە پايدىسى بار. غەرب تارىخىدا بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىمغا تېخى خاتىمە بېرىلگىنى يوق، يەھۇدىيلار بەزىدە ھەتتا ۋەھشىيلىك بىلەن قىرغىن قىلىنغان. بىز يەھۇدىيلار بىلەن خىرىستىيانلار، يەھۇدىيلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئۇزاق مۇددەت تىنچ ئۆتۈپ كەلگەنلىكىنى، بۇنداق ئىناقلىقنىڭ نېمىشقا كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە تېررورلۇق، زوراۋانلىق تەرىپىدىن يوققا چىقىرىلغانلىقىنى چۈشىنەلمەي كەلگەنىدۇق. 3 - ئىمپېرىيەنىڭ پۈتكۈل ياۋروپادا يەھۇدىيلارغا ئىنسان قېلىپىدىن چىققان دەرىجىدە شەپقەتسىزلىك قىلىش، نەسلىنى قۇرۇتۇشتەك ئىرقىي يوقىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىش. ئەمەلىيەتتە يەھۇدي مىللىتىگە قارىتىلغان زوراۋانلىق چەكتىن ئاشقان خاھىش بولسىمۇ، بىراق ئۇ كەڭ تارقالغان بىر خىل تارىخىي ھادىسە، غەرب جەمئىيىتىدە يەھۇدي مىللىتى باشتىن - ئاخىر چەك - چېگرانى ئېنىق ئايرىشقا توغرا كېلىدىغان مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن. ناۋادا جەمئىيەت «نورمال» ئايلىنىۋەرگەن بولسا، ئۇلار ئومۇمەن ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ قانۇنلۇق ئەزاسى دەپ قارىلىپ، قوغدىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ قالغان بولار ئىدى. شۇغىنىسى، جەمئىيەتتە كىرىزىس كۆرۈلگەندە، نورمال ئەھۋالدا كىشىلەر دىققەت قىلىپ كەتمەيدىغان «ئۇششاق پەرق» لەرمۇ گەۋدىلىنىدۇ، شۇڭا يەھۇدىيلار مۇتلەق ياتلار قاتارىغا چىقىرىۋېتىلىپ، خەۋپلىك دۈشمەنگە ئايلىنىپ قالغان. شۇنداق قىلىپ كىشىلەر كۆپ ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا (قورال ئىشلىتىش خەۋپىگە تەۋەككۈل قىلىپ) بالايىئاپەتنى يۈكلەپ قويىدىغانغا قۇر-

بانلىق ئىزدەشكە كىرىشكەن (رېئال دۇنيادىكى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان تۈرلۈك كىرىزىسلارنىڭ جاۋابكارلىقىنى بېرەر كىم زىممىسىگە ئېلىش كېرەكتە). كۆپ باش قاتۇرماي ھەم ھېچقانداق خەۋپكە قارىمايلا، ئاشۇ قۇربانلىقنى ئۆز جەمئىيىتىدىن يوقاتقان. بارابارا تۇچمان «تارىخنىڭ سۇنغان نۇرى» دېگەن ماقالىسىدە، 14 ـ ئەسىردىكى ياۋروپا جەمئىيىتىدە يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك زوراۋانلىقلار پۇل ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ۋابانىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن.① دەپ يازغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇيان، يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم ياۋروپادا تېخىمۇ كېڭەيدى، فىرانسىيەدە يۇز بەرگەن دريفۇس ۋەقەسى (دريفۇس، يەھۇدىي ئەۋلادى، 1898 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە فىرانسىيە ئارمىيەسىنىڭ باش ئىشتابىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن، جاسۇس دەپ گەن گۇمان بىلەن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلانغان، شۇنىڭ بىلەن فىرانسىيەدە پۈتكۈل مەملىكەت بويىچە يەھۇدىيلارغا قارشى بىر مەيدان دولقۇن كۆتۈرۈلگەن، ئاخىرىدا گېرمانىيە جاسۇسىنىڭ باشقا بىر كىشى ئىكەنلىكى بايقىلىپ، دريفۇس قويۇپ بېرىلگەن ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) بۇنىڭ گەۋدىلىك بىر مىسالى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، گېرمانىيەنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدە زور ئۆزگىرىش بولۇپ، پادىشاھلىق تۈزۈمى ئاغدۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى دەسسىتىلدى، ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەتنىڭ تەسىرى، زور سوممىدىكى تۆلەم پۇل، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر، تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئىشسىز قېلىۋاتقان شەھەر پىرولېتارلىرى ھەم خاتا

---

① باربارا تۇچمان (Barbara W.Tuchman): «يىراقتىكى يورۇق ئەينەك ـ كومپىدىيەلىك 14 ـ ئەسىر»، مىيونخېن، 1982 ـ يىلى نەشرى.

ئىقتىسادىي سىياسەت پۈتكۈل جەمئىيەتنى كىرىزىس پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتۇردى، 1929 ـ يىلى پارتىلىغان دۇنياۋى ئىقتىسادىي كىرىزىس گېرمانىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇنداق جىددىي ۋەزىيەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، زىددىيەتنى باشقىلارغا يۆكىلەپ چىقىش يولى تېپىش ئۈچۈن ئاخىر تارىختىكى يەھۇدىي مىللىتىگە قارىتىلغان ئەڭ دەھشەتلىك ئىرقىي قىرغىنچىلىق پارتلىدى. گىتلېر پۈتكۈل ياۋروپادىكى يەھۇدىيلارنى كوللېكتىپ يوقىتىش ھەرىكىتىنى تەشكىللىك، پىلانلىق ھالدا يولغا قويدى، يەھۇدىي مىللىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر قېتىملىق تالان ـ تاراجنى باشتىن كەچۈردى.

يەھۇدىيلارنى قىرغىن قىلىشتەك بۇنداق زوراۋانلىق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تىپىك مىسال، بۇنىڭغا ئوخشاش ھادىسىلەردىن يەنە مەھكىمە شەرئى (چېركاۋ سوتى) نىڭ كاپىرلار (يات دىن مۇخلىسلىرى) غا زىيانكەشلىك قىلىشى، «بىدئەت ئايال داخان» غا خۇراپىيلارچە ئىشىنىش، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى جۇڭگو ۋە ھىندىستاندىكى يات مىللەتلەر (ئاساسلىقى ئۇلارنى قۇل قىلغان ۋە ئەزگەن غەرب دۆلەتلىرى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) گە بولغان ئۇچىغا چىققان ئۆچمەنلىك كەيپىياتى قاتارلىقلارمۇ بار. بۇ تارىخىي ۋەقەلەر ئىچىدە شۇنداق بىر نۇقتىغا ئەتەي دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، يەنى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي تېمىنى چۆرىدىگەن توقۇنۇشلار كۆزگە ئانچە چېلىقمايدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ستالىن ئاتالمىش سىنىپىي دۈشمەنلەر ـــ ئوتتۇرا دېھقان ۋە باي دېھقانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «باي دېھقانلار قاتلىمى» نى كۆپلەپ قىرغىن قىلىش ياكى بولشېۋىكلار پارتىيەسى ئىچىدىكى «شىۇ جېڭجۇيىچىلار (رېۋىزىئونىزمچىلار) ۋە خائىنلار» نى تازىلاش ۋا-

سىتىسى ئارقىلىق ئۆزىگە ياقمايدىغان «خەلق دۈشمەنلىرى»، سىـ
ياسىي رەقىبلەر، ھوقۇققا خىرىس قىلغۇچىلار ۋە باشقىچە پىكىر-
دىكىلەرگە پىرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى يۈرگۈزۈپ، يەڭگىلرەك جا-
زالىغانلىرىنى سۈرگۈن قىلدى، ئېغىر جازالىغانلىرىنى ئۆلتۈردى،
سىتالىن مۇشۇ يول بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئېغىر كىرىزىسنى
تۈگەتتى، نەتىجىدە مىليونلىغان ئادەم بىئەجەل ھاياتىدىن ئايرىلـ
دى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «دۈشمەن» پۈتۈنلەي ئىدېئولوگىيە
ئۆلچىمى بويىچە ئايرىلغان. پولپوت ھۆكۈمرانلىق قىلغان كامبۇد-
ژادىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولغان، كىمكى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن
سوتسىيالىستىك كامبۇدژا ھاكىمىيىتىنى ياقلىمىسا ياكى ھىمايە
قىلمىسا، شۇ ھامان ئۆلتۈرۈلگەن. ئىككى مىليونچە بىگۇناھ پۇقرا
قىرغىنچىلىقنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن. جۇڭگودىكى «مەدەنىيەت
زور ئىنقىلابى» دىمۇ ئوخشاش پاجىئە يۈز بەرگەن. يىغىپ ئېيتقان-
دا، بۇ تارىخىي ھادىسىلەر، بولۇپمۇ يەھۇدىيلارغا قارشى ئېقىم يات
مەدەنىيەت بىلەن قارشىلىشىش ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئەسـ
لىدىكى مەلۇم بىر پۈتۈن قىسمىنى چەتكە قېقىشتىن ئىبارەتتۇر.

مەدەنىيەت، مىللەت، ئىرق، سىنىپ: كىرىزىس دەۋرىدە مونوپول خاراكتېرىدىكى كەڭ كۆلەملىك سەپەرۋەرلىكنى چەكلەش كېرەك

زامانىۋىلىشىش كىرىزىسنىڭ چەتكە قېقىش شەكلىنى يېڭىش
شۈبھىسىزكى، مىللەتچىلىكنىڭ بىۋاسىتە ئاقىۋىتى، يېقىنقى
200 يىلدىن بۇيانقى زامانىۋىلىشىش جەريانىدا، شۇ تۈپەيلىدىن
كېلىپچىققان قانلىق ماجىرالار باشقا ھەرقانداق سەۋەبتىن كېلىپـ
چىققان ماجىرالارنى بېسىپ چۈشىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب
شۇ بولۇشى مۇمكىن، مىللەتچىلىكتەك چاقىرىق كۈچى ۋە ئۇيۇشـ

تۇرۇش كۈچىگە ئىگە ھېچقانداق سۆز يوق، ئۇ دۆلەتلەرنى مەقسىتىگە يەتكۈزىدىغان ھۆكۈمرانلىق مەنبەسى. چۈنكى، دۇنيادا مۇتلەق كۆپ ساندىكى تېررىتورىيە ئەللىرىنىڭ بىرلا مىللەتكە تەئەللۇق دۆلەت ئىكەنلىكىدە شەك يوق، سىياسىي داھىيلار خۇددى ئىجادىيەت تالانتى ئۇرغۇپ تۇرغان سەنئەتكارلارغىلا ئوخشايدۇ، ئۇلار مىللەتنى ياسىغىلى بولىدىغان سەنئەت ئەسىرى دەپ بىلىدۇ، ئەمما ئاتا ـ بوۋىلىرى ياراتقان كۆپ مىللەت مەدەنىيىتى يۇغۇرۇلغان تارىخقا پەرۋاسىز قارايدۇ.

خۇنتىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە ئاساسلانغاندا، كىرىزىسنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتا، مەدەنىيەت مونوپوللۇق ھوقۇقىغا ئېرىشىپ قالسا بولمايدۇ، جەمئىيەت، ئەخلاق ۋە مىللىي ئۇيۇشۇش كۈچىمۇ ئوخشاشلا سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بەزىدە ھەتتا «تېخىمۇ زور رول» ئويىنايدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت دۇنيا مىقياسىدا كەلگۈسى مەدەنىيەتنى تونۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭدىن چەتلەش جەريانىغا باھا بېرىشتە ئىنتايىن مۇھىم، بۇ سەپەرۋەرلىك جەريانى ئىگە بولغان تەسىر كۈچ، زەربە كۈچى ۋە سىجىللىقنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىش ئۈچۈن، جەمئىيەتتىكى يەككىلىكنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتتىكى ئىنكاس شەكلىنىلا كۆزەتكەن ھەم دەلىللىگەن بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. چۈنكى، پۈتكۈل جەمئىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇنداق سەپەرۋەرلىك ئارقىلىق مۇھىم ئىجتىمائىي بۇرچنى ئادا قىلغىلى بولىدۇ.

ئىجتىمائىيلىقنىڭ بىرلىكى ۋە ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش

كىرىزىسنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغىنى جەمئىيەتتىكى ئاز سانلىق يەككىلىكلەرلا بولۇپ قالماستىن، ئەكسىچە پۈتكۈل جەمئىيەتنى شەكىللەندۈرىدىغان بارلىق ئامىللار ۋە جەمئىيەتتىكى

ھەرقايسى كوللېكتىپلارنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ئەڭ زور خەۋپكە، شۇنداقلا ئەڭ چوڭقۇر زەربىگە ئۇچرايدۇ. جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى ئاساسلىقى «مەدەنىيەت» نىڭ ۋاستىلىك تۇتاشتۇرۇش رولىغا تايىنىدۇ، شۇ ئارقىلىق قۇرۇلمىنى مۇقىملاشتۇرىدىغان زۆرۈر كاپالەتكە ئېرىشىدۇ. ناۋادا جەمئىيەتتىكى ئامىللارنى تۇتاشتۇرۇشتىن شەكىللەنگەن كۈندىلىك ھەرىكەت زەنجىرى يېڭى، يات تەسىر كۈچ تۇپەيلىدىن ئۇزۇلۇش خەۋپىگە دۇچ كەلسە، پۈتكۈل جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى قۇرۇلمىلارمۇ بۇنىڭغا قول تىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىرىزىس كېچىك دائىرە بىلەنلا چەكلەنگەن ئايرىم ھادىسە بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي كىرىزىسقا ئايلىنىدۇ. جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر قانچىكى مۇرەككەپ بولغانسېرى، بۇنداق ئومۇمىيۈزلۈك كىرىزىس شۇنچە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

بۇنداق ئەھۋالدا ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش ئورتاق بىر ئاساسىي تېمىنى چۆرىدەپ قانات يايدۇرۇلىدۇ ـ دە، جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى سۈنئىي يوسۇندا يېڭىباشتىن رويابقا چىقىرىلىدۇ. بىراق، بۇ ھالدا يېڭى بىرلىكنىڭ شەكلى مەۋجۇتلۇقنى ساقلاشتا زۆرۈر بولغان شەكىللەر ئىچىدە ئېزىپ يوقىدىغان ئەھۋال كېلىپچىقىدۇ. دىن، مىللەت، ئىرق ۋە سىنىپقا مۇناسىۋەتلىك ئىدىيە ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلەر نۇرغۇن كىشىلەرنى زىچ ئىتتىپاقلاشتۇرالايدىغان ئاساسىي كۈچكە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىكى ئاز سانلىق كىشىلەر زەربىگە ئۇچرايدۇ ۋە ئېزىلىدۇ، بىراق بۇ جەمئىيەتتىكى باشقا كوللېكتىپلارنىڭ بۇ مۇساپىدىكى «مەنپەئەتى» گە دەخلى قىلمايدۇ. بۇنداق يېڭى ئىجتىمائىي بىرلىك سۈنئىي يوسۇندا رويابقا چىقىرىلغاچقا، ئۇنىڭ كېلەچەكتىكى كەم بولسا بولمايدىغان تەڭپۇڭلۇق پىرىنسىپى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمايدۇ، ھەتتا ئۇنىڭغا قارشى يول تۇتىدۇ. ئۇنى رويابقا چىقىرىشتىكى ئۇسۇلمۇ

دەھشەتلىك ھەم ياۋۇز بولىدۇ، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىرقىي يوقىتىش، چوڭ قىرغىنچىلىق، بىدئەت داخان ئايالنى ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈرۈش دېگەندەك زوراۋانلىق قىلمىشلىرى ئىجتىمائىي كۇلـلىكتىپلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇق دۇنياسىدىكى يوچۇقىنى يامايدىغان دائىملىق ۋاستىسى بولۇپ كەلدى. كىرىزىس مەزگىلىدە، كىشىلەر ئورتاق ئاساسىي مېلودىيە، ئورتاق مىللىي تۇغ ئاستىدا، تەسەۋۋۇرىدىكى ئورتاق دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن بىرلىككە كېلىدۇ، بۇ گەرچە شەكىل جەھەتتىن ئاددىي بولسىمۇ، بىراق مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئىنتايىن ئۈنۈملۈك ئىدىيە ۋە يول ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئىنسانىيەت تارىخىدا كەڭ قوللىنىلغان، ئەلۋەتتە. زامانىۋىلىشىش ۋە دۇنياۋىلىشىش پەيدا قىلىشى مۇمكىن بولغان ئاقىۋەتنى بىر مەزگىلدىكى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ـ قازىنالماسلىقا قاراپلا مۆلچەرلەشنىڭ ئۆزىمۇ مۇۋاپىق ھەم ئەتراپلىق ئىش قىلغانلىق ھېسابلانمايدۇ.

كىرىزىسنى يېڭىشنىڭ بەدىلى: گېرمانىيە مىسال قىلىنىدۇ

گېرمانىيەنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بىز توختالماقچى بولغان بۇ ئىنكاس جەريانى ئۈچۈن جانلىق بىر مىسالدۇر، گەرچە بۇ گەپنىڭ ۋەزنى بەك ئېغىر بولسىمۇ، بىراق تارىخ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان كىشى بۇنىڭ تېگىگە يېتەلەيدۇ، گېرمان مىللىتى بېسىپ ئۆتكەن يوللارغا توغرا نەزەر بىلەن قارىيالمىغىنىمىز بارغانسېرى يېتىلمۇاتقىنىمىزدىن دېرەك بېرىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيە يېقىنقى زامانىدىكى سانائەتلىشىشنى ئاساسەن تاماملاپ، دۆلەتنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ ۋە چەت ئەللەرگە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، پۈتكۈل دۇنيانى تىزگىنـ

لەش هوقۇقىنى ئاساسەن قولغا كەلتۈردى. ھەمە ئىشتا ئالدىدا مېڭىپ ھەيۋە بىلەن كېتىۋاتقان غەرب جەمئىيىتىدە، گېرمانىيەنىڭ زامانىۋىلىشىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بەكرەك ئەۋجىگە چىقتى، گېرمانىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيەگە يېتىشۋېلىپلا قالماي، بەلكى دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ياۋروپانىڭ كىندىكىدە قەد كۆتۈرۈپ چىقتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيەنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە مۇتەئەسسىپ ئىدىيەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئەمما، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت گېرمانىيەگە ئېغىر زەربە بولدى. جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر جىددىيلىشىپ كەتتى، بىراق كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىنى زىيادە ئۆز قىممىتى تۇيغۇسى چۇلغىۋالغانلىقتىن، بۇنداق تۇيغۇ ئاپەت خاراكتېرلىك مەغلۇبىيەتكە ماسلىشالمىدى. شۇنىڭ بىلەن بەزىلەر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشنىڭ سەۋەبىنى «دۇمبىدىن خەنجەر ئۇرغانلار» ــ ئارقا سەپتىكى ئاسىيلار (ئىنقىلاب ئېقىمىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كىئېل سۇ قوشۇنى قوزغىلىڭى ۋە باشقا ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر) دىن كۆردى، يىرگىنچلىك «5 ـ كالوننا» گېرمانىيەگە ساتقۇنلۇق قىلىپ، مىللەتنى ئار ـ نومۇسقا قويغانىدى. بۇنداق خائىتانە تونۇش ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىگە قاتتىق زىيانكەشلىك قىلدى ھەمدە كېيىنكى ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتنى بىۋاستە كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇبھىسىزكى، ئىنقىلابنىڭ پارتلىشى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولالمايتتى، گېرمانىيەنىڭ مەغلۇپ بولۇشى 1917 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇشقا ئارىلىشىشى بىلەن ئاللىقاچان جەزملەشتۈرۈلگان ئىش ئىدى. بىراق، ئىنقىلابنىڭ ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، پادىشاھلىق تۈ-

زۇم گېرمانىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. شۇنداقتىمۇ گېر-
مانىيە جەمئىيىتى ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى
داۋاملىق ساقلاپ قالىدىغان مۇتەئەسسىپ جەمئىيەت ئىدى. ۋېيمار
جۇمھۇرىيىتىنىڭ دېموكراتىيە تونى بۇ جەمئىيەتنىڭ تۇرقىغا خوپ
كەلمىدى، ماھىيەتتە يەنىلا جىمجىتلىق، خاتىرجەملىك، ئىنتىزام
ۋە تەرتىپكە ئىنتىلىدىغان گېرمانىيە ئەنئەنىۋى جەمئىيىتى كاپى-
تالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ كەلگەن خاسلىقىقا يات يۈزلى-
نىش بىلەن چىقىشىپ بولالمىدى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئىج-
تىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ كەڭ دائىرىلىكلىكى، ئۇرۇشتا غەلىبە
قىلغان دۆلەتكە بېرىلىدىغان زور سوممىدىكى ئۇرۇش تۆلىمى،
شۇنداقلا ۋېيمار جۇمھۇرىيىتىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى مۇقىمسىز-
لىقى ئاجىز سىياسىي تۈزۈلمىنى باشتىن ـ ئاخىر قىيناپ كەلدى.
1922 ـ يىلىدىكى ئاپەت خاراكتېرلىك پۇل پاخاللىقىدىن 1929 ـ
يىلىدىكى زەربىسى تېخىمۇ ئېغىر بولغان ئىقتىسادىي كىرىزىس ۋە
شۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئىقتىسادىي كاساتچىلىق، ئاھالىلەرنىڭ
كۆپلەپ ئىشسىز قېلىشى، پۈتكۈل جەمئىيەتنى قاپلىغان ئۈمىد-
سىزلىك كەيپىياتى «ئالتۇندەك 20 ـ يىللار» نى خۇددى چۆلدىكى
كۆرۈنۈپلا غايىب بولىدىغان ئالۋۇنغا ئوخشىتىپ قويغانىدى. تارى-
خىي رېئاللىق ئاجىز دېموكراتىيەگە كۈچلۈك ھەم مۇستەھكەم
بولغان ئادىللىق پۇرسىتى بەرمىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق يوشۇرۇن
ئىجتىمائىي كىرىزىس 19 ـ ئەسىردىن بۇيان باش كۆتۈرۈشكە باش-
لىغانىدى[1].

---

① ھېنرىخ ئاۋگۇست ۋىنكلېر: «ۋېيمار جۇمھۇرىيىتى 1918 ـ
1933». «گېرمانىيەنىڭ تۇنجى قېتىملىق دېموكراتىيە تارىخى» (10 ـ،
11 ـ باب) مىيونخىن، 1933 ـ يىلى نەشرى.

ناتسىزم كىرىزىسنى يېڭىش ئۇچۇن تېخىمۇ ئاسان بازار تاپى-
دىغان ئاددىي نەزەرىيەنى، يەنى ئىرق ۋە مىللەتنى چۆرىدىگەن ھالدا
سەپەرۋەر قىلىش؛ «ئۆزىگە يات ئىرقتىن بولغان دۇشمەنلەر، بولۇپ-
مۇ يەھۇدىيلارنى چەتكە قېقىش؛ مەجبۇرىي بىر گەۋدىلەشتۇرۇش،
ھەربىيلەشتۇرۇلگەن مەشىق ئارقىلىق يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان
جەمئىيەتنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قالىدىغان ئىنتىزامچانلىقنى يې-
ڭىباشتىن يېتىشتۇرۇش، ناۋادا ئىككىلىسى ئاقمىسا، ھەممە يەردە
قۇتراپ يۇرىدىغان مەخپىي ساقچى سىستېمىدىن پايدىلىنىشنى
ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي كىرىزىس ئىچىدە ئە-
تىگىنى ئاخشىمىغا كۆزى يەتمەي ياشاۋاتقان، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتى
ۋە تەڭسىز ۋېرسال شەرتنامىسىنىڭ خورلۇقىنى يەتكىچە تارتقان
گېرمانىيەلىكلەر مۇنداق بىر يېڭى نەزەرىيەنى، يەنى «ھۆكۈمران
ئىرق» نىڭ تەسەۋۋۇرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان، 50 يىلدىن بۇيانقى
جاپالىق سەرگۈزەشتە بىلەن روشەن سىلىشتۇرما ھاسىل قىلغان،
شۇنداقلا ئاۋامنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ئوبدان قاندۇرىدىغان نۇق-
تىئىنەزەرنى تونۇپ يەتتى، گېستاپوچىلار ۋە SS چىلار ھۇجۇم قە-
لىشقا تەشنا بولۇپ تۇرغان كۆپ سانلىق گېرمانىيەلىكلەرگە يەھۇ-
دىيلار، بەچچىۋازلار، مېيىپلار، كوممۇنىستلار ۋە سوتسىيال دې-
موكراتلار پارتىيەسىدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاز سانلىق كە-
شىلەر توپىنى قوغلاپ تۇتۇش ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىش پۇر-
سىتى يارىتىپ بەردى[1].

ئەمما، ناتسىزم دولقۇنىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرمۇ ئۆز رولى-
نى جارى قىلدۇردى، ناتسىت نەزەرىيەچىلىرى، مەسىلەن، روسېن-

---

① ھانناخ ئارېند: «ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئامىلى ۋە كېلىپ-
چىقىشى» 3 ـ نەشرى، 3 ـ قىسىم، مىيونخېن 1986 ـ يىلى نەشرى.

بېرگېر، سىتراسسېر ۋە گوببېللار شۇ زامانىنىڭ تۆھپىكار ئا-
لىملىرى ئىدى. گىتلېر ئۆزىنى ئۆزى «رەسىمچى» دەپ مەسخىرە
قىلىپ، ئۆزىنى پىرولېتارلار قاتارىغا قويدى، ئەمەلىيەتتە ئۇنى كۆپ
بولغاندا ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمىغان بىرەسمىي «سەنئەت
ھەۋەسكارى» دېيىشكىلا بولاتتى. ناتسىستلارنىڭ ئىدېئولوگىيەسى
كارل سىمىتتەك ئىدىيەسى ئۆتكۈر مەشھۇر ئالىملارغا، گوتتفىرىد-
تەك سىياسىي قارىشى ئوخشاشمايدىغان شائىرلارغا، خېيدېگگېردەك
تەپەككۇرى چوڭقۇر پەيلاسوپلارغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا گېرمانىيەنىڭ بىلىم ساھەسىدىكى خېلى كۆپ
قىسىم كىشىلەر نەچچە ئون يىلدىن بېرى باشقا لاگېرلارغا ياكى
سىتالىننىڭ كوممۇنىزم لاگېرىغا بۇرۇلۇپ كەتكەنىدى. لىبېرا-
لىزملىق ۋە سوتسىيال دېموكراتىزملىق ئىدىيەگە ئىگە زىيالىيلار
سولچىلىق مەيدانىنى ساقلاپ كەلدى. ئوڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەت-
كەن زاتلار ئارىسىدا ئېننېسىت جۇئېرگېنغا ئوخشاش كونا مۇتە-
ئەسسىپلەرمۇ بار ئىدى. ناتسىستلار ئۇلارغا كەڭ قورساقلىق بىلەن
ئالىي شان ـ شەرەپلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، بىراق ئالدىنقىلار يە-
نىلا قايمۇقتۇرۇشلارغا كۆنمىدى.

گېرمانىيە ناتسىستلىرى سۈنئىي يوسۇندا روياپقا چىقارغان
يېڭى بىرلىككە بەك كۆپ بەدەل تۆلىدى. بىر ئەركىن جەمئىيەتنىڭ
نازۇك ئىچكى قاتلىمى پۈتۈنلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى؛ جەمئى-
يەتتە ۋە سىياسىي ساھەدە ئابرۇي قازانغان خېلى كۆپ كىشىلەر
ئۆلتۈرۈلدى، ئۆلتۈرۈلگەنلەر يەھۇدىي زىيالىيلىرى ۋە دېموكراتىك
زاتلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە پىرۇسىيە دۆ-
لىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قابىللىرىمۇ بار ئىدى؛ ئاخىرىدا 3 ـ ئىمپېـ-
رىيە نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرماستىن گېرمانىيەنى غەلىبە
قىلىشتىن ئۈمىد يوق بىر مەيدان ئۇرۇشقا سۆرەپ كىردى. ناتـ-

سىستىلار قىسقا مۇددەت ئىچىدە جەمئىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش-تەك غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ (بۇ غەلىبە ئاز سانلىق مىللەت-لەرنى يوقىتىش بەدىلىگە كەلدى)، شۇنىڭدىن كېيىن پۈتكۈل گېر-مان مىللىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن بالايىئاپەتكە دۇچار بولدى.

كىرىزىس ئۇستىدىن غالىب كېلىش ۋە ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش

بىز گىتلېر گېرمانىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتىكى ۋاستىلىرىگە سەپسېلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇ-نىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن شۇنى بايقايمىزكى، كىرىزىس ئۇستىدىن غالىب كېلىش، يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىشتەك ئىدىيە ۋە ئىش-ھەرىكەتلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ ھاكىمىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئارزۇسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. بۇنىڭدىن ئىلگىرى كىشىلەر يەككىلىكنىڭ ئېھتىياجى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەشكىلاتلارنىڭ فۇنكسىيەلىك ئېھتىياجىنى قانداق قىلىپ تەڭلا قاندۇرۇش توغرىسىدا كۆپرەك مۇلاھىزە قىلىشاتتى. ئەمدىلىكتە بولسا ئوخشىمايدىغان نەرسىلەرگە، يەنى ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى چۆرگىلەپ يۈرگەن مەنپەئەت گۇرۇھلىرىغا، ھازىرقى ھاكىمىيەتنىڭ ھمايىچىلىرىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كەلدى.

ھاكىمىيەتنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ھۆكۈمرانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي كىرىزىس پۈتكۈل دۆلەتنى ئىنتايىن خەۋپ-لىك ھالغا چۈشۈرۈپ قويماقتى. ئاۋام ـ خەلقنىڭ گۈزەل ئارزۇلىرى-نىڭ ئورنىنى چۈشكۈنلۈك ئىگىلىگەن چاغدا، ئىجتىمائىي كىرى-زىسنى كەلتۈرۈپ چىقارغان جاۋابكارلىقنى ئاشۇ ھاكىمىيەت بې-شىدىكىلەر ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇلارنىڭ بۇ جاۋابكارلىقنى زىممىسىگە ئېلىشى ھەقىقەتەن زۆرۈر، كىشىلەر ۋە-

زىيەتتە داۋالغۇش بولغاندا قورقۇنچ تۇيەيلىدىن تەشۋىشلىنىدۇ، ۋەھشىيلىك، ئۇرۇشقاقلىق يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ. بۇنداق چاغدا سىياسىي رەھبەرلىكىنى ئادا قىلىش تولىمۇ تەسكە توختايدۇ، ھۆكۈمرانلار غەزىپى قاينىاپ تاشقان ئاۋامنى تولىمۇ دىتلىق يوسۇندا يېڭىباشتىن تىزگىنلىنىدىغان سىياسىي ۋاستىگە ئايلاندۇرۇۋالىدۇ، بۇ ھالدا يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىش، ئورتاق دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك ئارقىلىق ئاۋام ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىشقا يېتەكلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىچكى - تاشقى دۇشمەنلەرنىڭ بېشىغا بەختسىزلىك ۋە بالايىئاپەت ياغدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى سىياسىي مەقسەتكە يېتىشتىكى كۆڭۈلدىكىدەك ھۆكۈمرانلىق ماھارىتى، خالاس.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىرىزىس يامان نىيەتلەرنى ھوقۇق تارتىۋېلىش پۇرستى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ باسقۇچتا «تۆۋەن قاتلام» بىلەن «يۇقىرى قاتلام» ئارىسىدىكى ھوقۇق پەلەمپىيىنىڭ ئارىلىقى ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە قىسقىراپ كېتىدۇ، ھوقۇقىدىن مەھرۇم قېلىش بىلەن ھوقۇققا ئېرىشىش ئارىسىدىكى قارشىلىق كۈچ ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە ئاجىزلاپ كېتىدۇ. كۆككە كۆتۈرۈلگەن يېڭى سىياسىي چولپانلار ئەل رايىنى ئۆزىگە تارتالايدىغان ئاجايىپ ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاۋام تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشىدىكى ئاچقۇچلۇق ئامىل بىلەن بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ھۆكۈمرانلىققا كاپالەتلىك قىلىش ماھارىتى بىر قېلىپتىن چىققان، يەنى ئورتاق مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى تايانچ قىلىپ، قىممەتنى نامايان قىلىش، تونۇش تۇيغۇسى جەھەتتە بىرلىككە كېلىش ئۇستىدە ئىزدىنىش ئارقىلىق دۇشمەن كۈچلەر ئايرىلىپ، دۇشمەنگە قارشى بىرلىك سەپ شەكىللەندۇرۇلىدۇ ھەمدە بۇ ھوقۇق ئىستېلاسىدىكى ئەڭ ئەپچىل يول

قىلىۋېلىنمىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاۋام مۇشۇنداق پاراكەندىچىلىك ئىچىدە توپلىشىپ غايەت زور كۈچ ھاسىل قىلىدۇ، يامان نىيەتلەر بۇ كۈچنى ئۆزلىرى كۆڭلىگە پۈككەن يۆنىلىشكە باشلاپ ماڭىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ھوقۇق تارتىۋېلىش ھوقۇقنى قوغداشتىنمۇ ئاسان. چۈنكى، ھوقۇقنى قوغداشقا جىق ئىش كېتىدۇ. ئالايىلۇق، تاشقى سىياسەتكە كىشىلەر قايىل بولامدۇ ـ يوق؟ ئىچكى قىسمىدىكى ئىتتىپاق سىناقلارغا بەرداشلىق بېرەلەمدۇ ـ يوق؟ دېگەندەك، ئەمما ھوقۇق تارتىۋېلىشتا بۇلارنى ئويلاپ يۈرۈش ھاجەتسىز.

بۇنداق زور ئۆزگىرىش جەريانىدىن قورقمايدىغان ھېچقانداق جەمئىيەت يوق. ھۆكۈمرانلىقنى چۆرىدىگەن كۈرەش ئەڭ جىددىي، ئەڭ نېگىزلىك بولىدۇ. جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك پۈرسەتلەر تامامەن دۆلەت ھۆكۈمرانلىقىنى چۆرىدىگەن ھالدا تەقسىم قىلىنىدۇ. بىر قانچە يۈز يىلدىن بېرى غەرب مەدەنىيىتى تۈرلۈك تۈزۈلمىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ گەۋدە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلدى، ئۇنى يارىتىدىغان ئىجتىمائىي قىممىتىگە قاراپ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم ـ پەن، قانۇن ـ تۈزۈم دېگەندەك ئوخشاشمىغان تەركىبىي قىسىملارغا ئايرىشقا بولىدۇ. سىياسىي بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئەھۋالنى ئۆزگەرتىۋېتەلەيدىغان كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئۇ قىممەت تەقسىماتىغا كەلگەندە مونوپول قىلىۋېلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس. بۇ غەرب جەمئىيىتىدە كىرىزىس ئالدىدا شەكىللەنگەن ھوقۇق كۈرىشىنى تېخىمۇ قارشىلىق كۈچىگە ئىگە قىلغان، يەنى خۇددى گېرمانىيەدىكى ئەھۋالدەكىدەكلا، زىيانكەشلىكتىن تامامەن خالىي بولالايدىغان ئىشمۇ يوق، پەقەت بۇنداق زىيانكەشلىكنىڭ دەرىجىسى باشقا ئىجتىمائىي فورماتسىيەلەرگە قارىغاندا يېنىكرەك بولىدۇ، خالاس. چۈنكى، كاپىتالىستىك دېموكراتىيە ئۆزۈكسىز كۈچىيىپ بېرىۋاتى-

قان بازار ئىگىلىكىدە، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تالىشىش جەريانىدا. كى ئۇتتۇرۇشنى بىر يولىلا بەلگىلىۋېتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، ئۇ ھەرگىزمۇ ھايات ـ ماماتلىق كۈرەش ئەمەس.

بۇنىڭ ئەكسىچە، باشقا ئىدېئولوگىيەلەردە «مەنپەئەتدار تەرەپ» بىلەن «زىيان تارتقۇچى تەرەپ» نى بەلگىلەيدىغان قورال ھاكىمىيەت مەركىزىنىڭ قولىدا بولىدۇ. كوممۇنىزم تۈزۈمىدە، جۈملىدىن نۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر، بىرەسمىي سوتسىيالىستىك دۆلەتتە، دۆلەتنىڭ قول تىقىش سىياسىتى يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دۆلەتلەردە «ئۇلۇغ»لار دۆلەتنى ئۆز ئولجىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىپ، مۇناسىپ مەنپەئەتنى مەرتىۋىسى يۇقىرىلار، قالىلار، ئىرقلار ۋە دىنىي كوللېكتىپلارغا بېرىدۇ.[1] دۇنيا مىقياسىنى قاپلىغان ئەركىنلىك ئىسلاھات ھەرىكىتىمۇ بۇ كونا يولدىن تېخى چەتلەپ كېتەلمىگىنى يوق. ئەكسىچە، كوممۇنىزم، دىن ۋە مىللەت ئەسلىيەتچىلىرى دۆلەتنى ئاۋۋالقى ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ئەندىزىسىگە يېڭىباشتىن قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن توختىماي تىرىشىدۇ، ئۇلار ناۋادا شۇنداق قىلالىسا، ئۆز مەنپەئەتى بويىچە ئىجتىمائىي قىممەت تەقسىماتىنىڭ مول مېۋىلىرىدىن خالىغانچە بەھرىمەن بولالايدۇ ھەمدە ئۆز پايدىسىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تەقسىم قىلالايدۇ.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يات مىللەتلەرنى چەتكە قېقىش ۋە ئۆزىگە يانتايىاق بولمايدىغانلارنى جازالاش تاكتىكىسى ئەلۋەتتە تېخىمۇ مۇھىم. سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە، رەقىبىنى «بىز» (قانداشلىق، مىللەت، سىنىپ، مەدەنىيەت) نىڭ

---

① خارتمۇت ئېلسېنخانس: «كاپىتالىزمنىڭ بېقىندىلىقى ۋە بىيۇروكراتىزمنىڭ تەرەققىياتى»، «3 ـ دۇنيا ئەللىرى قىلىۋاتقان سىناقلار»، فىرانكفورد، نىيورك 1981 ـ يىلى نەشرى.

لاگېرنىڭ ساتقۇنلىرى دەپ بولۇشىغا ئەيىبلەش ئارقىلىق ھەمىشە ئويلاپ باقمىغان ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. دېمەك، رەقىبىنى يات مىللەت، دۇشمەن كۈچ ياكى تەھدىت سالىدىغان گۇرۇھ دەپ تەسۋىرلەش زۆرۈر، شۇنداق قىلغاندا رىقابەتكە چۈشكەن رەقىبىنىڭ ئەزالىرى سىياسىي ھوقۇق تەلەپ قىلىش سالاھىيىتىدىن مەھرۇم قالىدۇ ـ دە، ئىجتىمائىي بايلىق نىسبىتىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن «بىز» گە تېگىدىغان نەپ تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ.

ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتى، تەقسىمات تەلىپى، مەدەنىيەت تونۇشى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ھوقۇق تالىشىشتىكى مۇھىم قورال ھەم بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر ـ بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىر جەمئىيەتتە ئىرق، مىللەت، دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى زور تۇنۇشلار ھەرگىز ئۆزلۈكىدىنلا يۈز بېرىپ قالمايدۇ، بەلكى بەزى نىيىتى ياماں سىياسەتچىلەر ھەمىشە بىر قىسىم ئۇششاق زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ۋە بۇ زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئۇنى سىياسىي تۈسكە ئىگە قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھوقۇق كۈرىشىدىكى نۇرغۇن قۇربان بولغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قىرغىن قىلىش كۈچىگە ئەجەللىك قورالغا ئايلىنىدۇ. ناۋادا ھوقۇققا بولغان بۇنداق ئىنتىلىش خاسلىق ۋە ئىجتىمائىيلىققا ئىگە مەدەنىيەت سەپەرۋەرلىك ئىقتىدارىغا ئايلىنالمىسا، مەدەنىيەت پەرقىدىن سىياسىي يولدا پايدىلىنىش تولۇق ئىشقا ئاشمايدۇ. پەقەت «سىياسىي سودىگەر» لەر شەخسىيەتچىلىك ۋە مەنپەئەتخورلۇق ئاساسىدىكى ھوقۇق ئىستىكى تۈپەيلىدىن مەدەنىيەت سىمۋولىغا ئەھمىيەت بەرگەن چاغدىلا، مەدەنىيەت سىمۋولى ئاندىن غايەت زور رولنى جارى قىلدۇرىدۇ. يات ئىرق، «يات دۇشمەن» ۋە «ئىچكى دۇشمەن» لەرنى قاتتىق چەتكە قاقىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسى

ئوخشاش بىر مەنتىقىگە ياتىدۇ، شۇڭا بۇلار قوغدىنىش ئىقتىدارى يوق ئۆچمنچى تەرەپنىڭ جىسمىدىكى بارلىق ئاجىزلىقلاردا ئەكس ئېتىدۇ ھەم ھۆكۈمرانلار ئۇستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك جىنايى جا- ۋابكارلىقنى يەڭگىللىتىپ بېرىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، ھۆكۈم- رانلار مەغلۇبىيەتكە دائىر تاپا ـ تەنىلەردىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. بۇلاردىن سىرت، ئۆچ ـ ئاداۋەت ئارتۇقچە كۈچ ـ قۇۋۋەتنى چىقـ- رىپ تاشلايدۇ، ھوقۇقنىڭ ئەھمىيىتىدىن قارىغاندا، بۇ كۈچ ـ قۇۋۋەتلەر چىقىپ كېتىشى كېرەك. مانا بۇ ھۆكۈمرانلىقنا كاپالـەت- لىك قىلىش بىلەن چوڭ قىرغىنچىلىق ئارىسىدىكى قورقۇنچلۇق دىيالېكتىكىدۇر.

ھوقۇق كۈرىشىدىكى ئىتتىپاقنىڭ شەكىللىنىشى

مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئاساسىي تېمىنى چۆرىدىگەن كۈرەشنى مۇنداق دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، يەنى ئۇ ئورتاق مەنپەئەتتىن پايدىلىنىپ ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتىكى كۆپ خىل مۇمكىنچىلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، كىشىلەر مۇشۇ ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ كىرىز- ىس ئۈستىدىن غالىب كېلىشكە، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇ- قىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، مەيلى قايسى خىل ئەسلىيەتچىلەر بولسۇن، بۇلار ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ، پەقەت ئىتتىپاق تۈزۈش، يەنى رادىكاللارغىمۇ، چەكتىن ئاشقانلارغىمۇ ياتمايدىغان ئاشۇ بىر بۆلەك كىشىلەرنى جەلپ قىلىشنى بىلگەندىلا غەلىبە قىلالايدۇ.

بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈچنى مۇنداق بەش گۇ- رۇھقا ئايرىشقا بولىدۇ:

① رادىكال ئىسلاھاتچىلار ② مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلار ③ يا ئۈيان ـ يا بۈيان ئۆتمەيدىغان بىتەرەپلەر ④ ئەنئەنىچىلەر ⑤

ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپلەر (ئەسلىيەتچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

بىز كىرىزىسنىڭ تېپىك ئىنكاس شەكلىگە ئاساسەن رويابقا چىقىش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىتتىپاق تۈزۈش تېپىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى. بىرىنچى خىلى: ناۋادا «رادىكاللار» بىلەن «ئىسلاھاتچىلار»، يەنى ئىككى مۇھىم ئىجتىمائىي گۇرۇھ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىتتىپاق تۈزەلمىسە، مۇقەررەر يوسۇندا بىر خىل ئەركىن ئىسلاھات سىياسىتى يولغا قويۇلىدۇ. بىراق، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ كۈچى ھەمىشە ئاجىز كېلىپ، ھاكىمىيەت-نى تۈتۈپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ 3 - ئىجتىمائىي گۇرۇھنى قولغا كەلتۈرۈش - كەلتۈرەلمەسلىكى، يەنى يا ئۇيان - يا بۇيانغا ئۆتمەي ئوتتۇرىدا قالغان «مادارا چىلار» نىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش - ئېرىشەلمەسلىكى تولىمۇ مۇھىم ئىش بو-لۇپ قالىدۇ. چۈنكى، بۇنداق چاغدا ئاشۇ «مادارا چىلار» ھەقىقەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ.

شۇنىسى، كۆپىنچە ئەھۋالدا ئەنئەنىچىلەر (4 - ئىجتىمائىي گۇرۇھ) نىڭ تەسىر كۈچىمۇ ناھايىتى زور بولىدۇ. 2 - خىل ئىت-تىپاق تۈزۈش شەكلى، يەنى ئالدىنقى تۆت ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ بىرلىشىپ ئىتتىپاق تۈزۈشىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ، بۇ-داق ئەھۋالدا، ئۇلار مۆتىدىل، ئەما ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ئىسلاھاتنى يولغا قويۇشى، بولۇپمۇ ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنغا تېگىشلىك ھۆرمەت قىلىشى مۇمكىن. بىراق، ناۋادا 3 - خىل ئىتتىپاق تۈ-زۈش شەكلى مەيدانغا كېلىپ قالسا، يەنى 2 - ، 3 - ۋە 4 - ئىج-تىمائىي گۇرۇھ بىرلىشىپ قالسا، ئەنئەنىۋى ئاساسىي مەقسەتتە چىڭ تۇرىدىغان، ئۇنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن يولغا قويۇلغان ئىسلاھاتقا ماسلاشتۇرىدىغان سىياسىي ئاقىۋەت كېلىپچىقىشى

مۇمكىن، شۇنداقلا 1 ـ ئىجتىمائىي گۈرۈھتىكى رادىكاللارغا نىسبەتەن مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى قوللىنىلمىسىمۇ مۇمكىن. بۇنىڭدا «كونسېرۋاتىپ ئىسلاھاتچىلار» ئىتتىپاقى شەكىللىنىدۇ.

4 ـ خىل ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى مۇنداق: 4 ـ ۋە 5 ـ ئىجتىمائىي گۈرۈھ ئىتتىپاق تەشكىللەيدۇ، ئاقىۋەتتە ئورتودوكسال دۆلەت ئېكستىرىمىزم يولىغا ماڭىدۇ. ناۋادا ئۇلارنىڭ سەۋەبىدىن ئوتتۇرىلىقتىكى «مادارا‌چىلار» خاتىرجەمسىزلەنسە، شۇنداقلا چەكتىن ئاشقان ئىش ـ ھەرىكەتلەردە بولسا، ئۇنداقتا بۇ خىل ئىتتىپاقنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشىگە پۇرسەت چىقمىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا نۇرغۇن توقۇنۇشلارنى ئەسلىدە مۇرەسسە شەكلى بىلەن ھەل قىلغىلى بولسىمۇ، بىراق ئەنئەنىچىلەرنىڭ ناۋادا يېڭى ئېقىم بىلەن مادارا قىلىشقا رايى بارمىسا، شۇبھىسىزكى ئەنئەنىچىلەر ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەر تەرەپكە ئۆتۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار توقۇنۇشتا غەلىبە قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكۈدەكلا بولسا، قورال كۈچىنى ئىشقا سېلىشتىنمۇ يانمايدۇ. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ تەپ بىر ئۇلگىسى خالاس، ئۇلار مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى توقۇنۇش (ئىرقىي توقۇنۇش، مىللىي توقۇنۇش ۋە ياكى سىنىپىي توقۇنۇش) قا قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇۋىلا قالماي، بەلكى ئاشۇ توقۇنۇشلار ئىچىدىن توختىماي پۇرسەت ئىزدەيدۇ.

ئەلۋەتتە، باشقىچە بىرىكىشلەردىن يۇقىرىقىدەك ئاقىۋەت چىقىشى ناتايىن. 1 ـ خىل ئىتتىپاق «يات قوۋۇم» لار بىلەن دوستانە ئۆتۈشكە تىرىشىدۇ؛ بۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. باشقا ئۇچ ئىتتىپاق بىرلىشىش ياكى چەتكە قېقىش، ئۆزئارا بېقىنىش ۋە ئارىلىق ساقلاپ قېلىشتەك ئوخشاشمىغان بىرىكىش شەكىللىرىنى تېخىمۇ ياقتۇرىدۇ. ئەمما، يات قوۋۇم بىلەن توقۇنۇش ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق توقۇنۇشنى ھەل

قىلىشنى ھەرقانداق بىر خىل ئىتتىپاق ئالدىن بەلگىلىۋالمايدۇ، پەقەت باشقا ئامىللارغا چېتىلغاندىلا، مەسىلەن، دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى ھوقۇق رىقابىتىدىلا كىشىنى تەشۋىشلەندۈرىدىغان مۇشۇنداق ئاقىۋەت كېلىپچىقىدۇ. ئىسلاھات ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشى ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئەۋج ئېلىشىدەك خەتەرلىك ئاقىۋەتنى توسۇپ قېلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، باشقا مىللەت ۋە مەدەنىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا كىم بىلەن بىرلىشىش ئۈستىدە ئويلىشىپ بېقىش زۆرۈر، چۈنكى ئىتتىپاق تىپى بىلەن ھۆكۈمرانلىق تىپى ئوخشاشلا مۇھىم.

بۇ جەھەتتە ئىراندا يۈز بەرگەن ئىشلار بىزگە ئىلھام بېرەلەيدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى پەھلىۋى سۇلالىسى ئىراندا دەھرىيلەشكەن بىر ھاكىمىيەت قۇرغانىدى؛ 30~40 ـ يىللاردا ھازىرقى زامان «ئۇسلۇبى» ئىرانغا كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، نېفىت سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى كەم دېگەندىمۇ مۇئەيىن دائىرىدە قەدىمكى پېرسىيە زېمىنىغا كىرىپ كەلدى. پەھلىۋى سۇلالىسىنىڭ ياش پادىشاھى ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغاندا ئىسلاھاتچىلار شىئەلەر ۋە مۆتىدىل ئەنئەنىچىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىتتىپاققا دۇچ كەلدى، ئۇلار قان تۆكمەي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق پادىشاھتىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلىق ئاساسىدىكى پارس مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشقا ئۇرۇندى. بۇ سىناق ئارمىيەنىڭ، ئامېرىكىنىڭ قوغدىغۇچى كۈچلىرى ۋە پەھلىۋى سۇلالىسىدىكى بارلىق «مەنپەئەتدار» لارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. يېڭىدىن تەختكە چىققان شاھ رىزا بۇ ئىشتىن ساۋاق ئېلىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش سىنىقىنى زورىغا يولغا قويدى. ئۇ

نىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئېقىمغا زىيادە ماسلاشقان مەشھۇر كىشىلەر-
دىن بولۇپ قالدى، ئەمما دېموكراتىك ئىسلاھاتچىلار، شىئەلەر ۋە مۆ-
تىدىل ئەنئەنچىلەر داۋاملىق شاھ ھاكىمىيىتىنىڭ باستۇرۇش سە-
ياسىتىنىڭ شەپقەتسىزلەرچە زەربىسىگە ئۇچراپ كەلدى. ئىسلام ئۆ-
لىمالىرى پەھلىۋى ھاكىمىيىتى يولغا قويغان زامانىۋىلىقنى ياقتۇر-
مايتتى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىمۇ ئۇزۇكسىز تەھدىتكە
ئۇچراپ كېلىۋاتاتتى، چۈنكى شاھ ئىسلاھ ئۆلىمالىرىنىڭ ھوقۇق
ئاساسى ۋە ئىقتىسادىي كىرىمىنى ئىگىلىۋېلىۋاتاتتى. 40 - يىللار-
نىڭ ئاخىرىدا، ئۆلىمالار دەھرىيلىك تۈسىنى ئالغان ئىسلاھات ھەرە-
كىتىنىڭ شېرىكىگە ئايلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىران مەخپىي ساق-
چىلىرىنىڭ تازىلىشىغا ئۇچرىدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئەھۋال
تۈپتىن ئۆزگەردى، ئەسلىيەتچىلەر بىلەن ئەنئەنچىلەر ھوقۇق چەم-
بىرىكىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىۋېتىلدى، باشقا شىئەلەر، مە-
سىلەن، بازاغان، ئەركىن ئىسلاھاتچىلار، بەنى سەيىد قاتارلىقلار
خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە ۋاقىتلىق بولسىمۇ قوشۇمچە رول ئوي-
نىدى. شۇنىڭ بىلەن تامامەن كۆپ مەنبەلەشكەن ئىران جەمئىيىتىدە
ئېكستىرىمىزم مەنتىقىگە ئۇيغۇن ھالدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى.

ئىسلاھات دەۋرىدە ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كىرىزىسنى يې-
ڭىشكە تۈتۈش قىلىۋاتقىنىمىزدا، مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ ئاسا-
سىي تېما (ئىرق، مىللەت ياكى ئىدېئولوگىيە مەزمۇنلىرىنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ) نى چۆرىدىگەن سىياسىي سەپەرۋەرلىك پەرقلەندۇ-
رۇشكە بولىدىغان مۇنداق ئۇچ فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرىدۇ: ①
ئۇ جەمئىيەتتىكى يەككىلىكلەرنىڭ ئۆزىنى تونۇش تۇيغۇسىنى يې-
ڭىباشتىن تۇرغۇزۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئادەتتىكى مەۋجۇتلۇق دۇنـ-
ياسى زۆرۈر خەۋپسىزلىك كاپالىتى بىلەن تەمىن ئېتەلمىگەندە،
ئادىشىپ يۈرگەن ئۆزلۈك يېڭىباشتىن ئالغا ئىلگىرىلەش يۆنىلـ-

شىنى تاپىدۇ ھەم ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇۋالمىدۇ ② ئۇ جەمئىيەتتە-
كى تېرىقتەك چېچىلىپ تۇرغان ھەرقايسى قىسىملارنى يېڭىباش-
تىن بىرىكتۈرۈشكە مۇئەييەن دەرىجىدە ياردەم بېرىپ، جەمئىيەت-
نىڭ يىمىرىلىشىنى ئۇنۇملۇك ھالدا توسۇپ قالالايدۇ (بىراق، يەنە-
مۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆپ قۇتۇپلىشىشقا تۇرتكە بولىدۇ) ③ ئۇ
سىياسىي ساھەدىكى مەشھۇر زاتلارنىڭ «كونا تەرتىپ» ۋە ھوقۇققا
خىرىس قىلغۇچىلار بىلەن بولغان كۈرەشتە ھاكىمىيەتنى قولغا
كەلتۈرۈشىگە ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» زاما-
نىۋىلىشىش كىرىزىسىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلى ئەمەس، بىز ھەرقاي-
سى دۆلەتلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە مەسىلىسى ۋە ھوقۇق ئەھۋالىغا ئاسا-
سەن، ئوخشاشمىغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنى ئويلىشىپ كۆرۈشى-
مىز كېرەك، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەدەنىيەتلەرنىڭ چەك ـ چېگرا-
سى ئارىسىنى تۇتاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى، بەزىلىرى مەدەنىيەتلەر ئا-
رىسىدىكى چەتكە قېقىش ھادىسىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ھۆكۈم-
رانلىقنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

بۇ خىل ھادىسە ۋە فۇنكسىيەلەر خۇنتىنگتون ئېيتقاندەك يېڭى
شەيئىي ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە شەيئىلەردۇر. تارىختا بۇ-
نىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىشلار ئاز ئەمەس، ئەمما ئۇنىڭ يېڭى
بىلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىش مۇساپىسە-
گە ئەگىشىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئارىسىدىكى ئالاقە كۈ-
سايىسى قويۇقلاشتى، بۇگۈنكى كۈندە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش رايون خا-
راكتېرلىك ۋەقەلەرمۇ چوڭقۇر دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قال-
دى. شۇڭا، يەر شارىنىڭ ھەرقانداق بىر يېرىدىكى توقۇنۇش، جۈملە-
دىن قوشنا رايونلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلاردىمۇ ئەۋجىگە چىقىش
خەۋپى مەۋجۇت.

3

هازىرقى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلار

تارىختىكى ئۇرۇشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى سەۋەبلەر

ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى تارىخىدىكى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلار ئەڭ قەدىمىي بىر خىل تارىخىي ھادىسە، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنى زۇلمەتكە دۇچار قىلىدىغان بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر ئۇستىدىكى تەتقىقات، ئىزدىنىشلەرمۇ كۆپ بولدى.①

ئەمما، ئاخىرىدا زوراۋانلىقنىڭ ئاساسلىق ئامىلىنىڭ زادى نېمىلىكىنى ئىزدەپ تاپقىلى بولمىدى. ئۇرۇش يۈز بېرىشنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ خىل بولۇپ، بىر ياكى بىرقانچە ئامىل بىرىككەندە، قەبىلە، مىللەت، شەھەر، دۆلەت ۋە ئىتتىپاقلار ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ ئاساسى شەكىللىنىدۇ.

بۇ ئامىللار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

زېمىن تالاش ـ تارتىشى؛

قىس بايلىقلارنى تالىشىش؛

مال ـ دۇنيانى تالان ـ تاراج قىلىش؛

دىنىي ئەسەبىيلىك؛

ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئىختىلاپ؛

---

① كىلاۋس جوئېرگېن گانزېل: «ئۇچىنچى دۇنيادىكى ئۇرۇش»، «ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى ئۇستىدىكى تەتقىق نەزەريىسى ۋە ماتېماتىكىلىق مەسىلىلەر ـــ تۇزاق ئۇستىدىكى تەتقىقات» بادېن ـ بادېن، 1989 ـ يىلى نەشرى.

ئىرق، مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش؛

ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خەۋپسىزلىك مەسىلىلىرى ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ ئاۋۇال مۇشت كۆتۈرۈشىگە تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن؛

دېموكراتىيە ئىشقا ئاشمىغان دۆلەتلەردىكى مەشھۇر شەخسلەر بىلەن داھىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەنپەئەتى.

ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بۇ كۆپ مەنبەلىك ئامىللار بۇگۈنگە قەدەر يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. مۇ-رەككەپ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ۋەقەلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، زو-راۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب ئۇنداق ئاددىي بولمايدۇ. زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى ئاددىيلا بىر سەۋەب بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغان نەزەرىيەلەر، جۈملىدىن مارك-سىزم ـ لېنىنىزم، ئىشىنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلايدۇ. ناۋادا بۇ-نىڭغا چوقۇم بىرەر نەزەرىيەۋى ئاساس تېپىش توغرا كەلسە، رايون سىياسىي ئامىلىدىن ئىبارەت كونا مۇقامنى توۋلىماي ئامال يوق، چۈنكى ئۇرۇش كۆپرەك بىۋاستە چېگرالىنىدىغان قوشنا ئەللەر ئارىسىدا يۈز بېرىدۇ.

بۇگۈنكى دەۋردىكى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبى

خۇنتىنگتون مەنىسى چوڭقۇر ئىبارىلەر بىلەن مۇنداق دەيدۇ: «بۇگۈنكى دەۋردىكى قوراللىق توقۇنۇشلارنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ئارىسىدا يۈز بېرىۋاتىدۇ.»[1]

ئەلۋەتتە، ئۇ بۇنىڭدىن سوئالغا جاۋاب تاپقاندەك كۆرۈنىدۇ، بىراق «ئىسلام قانلىق چېگرا سى» دېگەن تېمىغا كەلگەندە، ئىستا-

---

① خۇنتىنگتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى».

تىستىكىنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتىگە مۇخالىپ ئىش قىلمىدۇ. باشقىچە قارىشى يوق ھەرقانداق بىر ئوقۇرمەن بۇ سانلارنى كۆرگىنىدە: ئىچكى ئۇرۇش ۋە خەلقئارالىق ئۇرۇشلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى مەدەنىيەت ئامىلى تۇپەيلىدىن يۈز بېرىدىكەن ـ دە، دېگەن يەكۈننى چىقارماي قالمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەنە تاسادىپىي تەقسىملىنىش پىرىنسىپىغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

بىز يەر شارىدىكى ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلار توغرىسىدا چىقىرىلغان 1996 ـ يىلىدىكى ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا قاراپ باقايلى. خېيدېلبېرگ توقۇنۇش تەتقىقات جەمئىيىتى ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىنى قەرەللىك ئىستاتىستىكا قىلىش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس ئاپپارات، ئۇنىڭ ئىستاتىستىكا سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، شۇ يىلى نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق كىرىزىسى 27 قېتىم يۈز بەرگەن. ئۇلارنىڭ توققۇز قېتىملىقى خۇنتىنگتون جەزمەلەشتۇرگەن «مەدەنىيەت ئۇزۇلمە قاتلىمى» دا يۈز بەرگەن، 17 قېتىملىقى ئوخشاش مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يۈز بەرگەن. ناۋادا ئىرق ئامىلىنىمۇ شۇ دائىرىگە كىرگۈزۈپ ئويلىساق، ئەھۋال مۇنداق ئۆزگىرىدۇ، يەنى ئوخشاشمىغان ئىرق ئەزالىرى، ئوخشاشمىغان قەبىلە، مىللەت، ئىرق ياكى دۆلەت 21 قېتىملىق زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا قاتناشقان، شۇنىسى 27 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ ئاران ئالتە قېتىملىقى ئىرق ئامىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىرقىي توقۇنۇش زوراۋانلىق توقۇنۇش ۋەقەلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن. تېخىمۇ مۇھىمى، ئاتالمىش «مەدەنىيەتلەرنىڭ سوقۇلۇشى» دىن كېلىپ چىققان توققۇز قېتىملىق توقۇنۇشقا ئىرقىي ئامىلمۇ ئارىلىشىپ قالغان. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» توقۇنۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ ئوخشاشمىغان

ئىرق گۈرۈھىغا تەئەللۇق بولغان ئالدىنقى شەرت ئاستىدا يۈز بېـ-
رىدۇ. ئۇ مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ئېغىر ئىرقىي توقۇنۇش بىلەن
بىللە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» نى دۇنيانى كۆزىتىشتىكى پەۋقۇل-
ئاددە كۆرۈش بۇلۇڭى قىلىۋالغان خۇنتىنگتون كەلگۈسىدىكى تو-
قۇنۇشنى ئالدى بىلەن مۆلچەرلىيەلىشى كېرەك ئىدى، مۇشۇنداق
بولغاندىلا بىز ئۇنىڭ نەزەريىەسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى كۆرەلە-
گەن بولار ئىدۇق. بۇ جەھەتتە، خېيدېلبېرگ توقۇنۇش تەتقىقات
جەمئىيىتى چىقارغان ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇمات مەسە-
لىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلىشى مۇمكىن. ئۇلار «يوشۇرۇن توقۇنۇش»
نى ئىستاتىستىكا قىلىپ، ئىككى تەرەپ ياكى كۆپ تەرەپ ئارىسى-
دىكى تالاش - تارتىش ياكى ئۇزاقتىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن
مەلۇم بىر خىل ئىختىلاپ كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر پەيتتە تامامەن
قورال كۈچىگە مۇراجىئەت قىلىشى مۇمكىنلىكىنى، بىراق نۆۋەتتە
تېخى ئومۇمىيۈزلۈك توقۇنۇش پارتلىمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ
بەردى. مەسىلەن، يۇگوسلاۋىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت -
توقۇنۇشلار تېتو زامانىدىلا مەۋجۇت ئىدى. زىددىيەت - توقۇنۇش
غايەت زور زەربە بېرىش كۈچى بىلەن ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشتىن
ئىلگىرى، ئۇنىڭ يوشۇرۇن مەزگىلى باشلانغان ۋاقتىنى 80 -
يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرىغىچە سوزۇشتۇرۇشكە بولىدۇ. بىز
مۇشۇ كاتېگورىيە بويىچە كېلەچەكتە كەسكىن توقۇنۇش يۈز بېرىش
ئېھتىماللىقى بولغان رايونلارنى پەرەز قىلالايمىز، خەلقئارا جەمئى-
يەت بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك، مۇشۇنداق بولغاندا، بىر-
لەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكى بەزى ياراشتۇ-
رۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنالايدۇ. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن
كىتابتا تىلغا ئېلىنغان يوشۇرۇن 52 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ ئەھ-

ۋالى زادى قانداق بولۇپ كېتەر؟ بۇلاردىن كۆپ دېگەندىمۇ 18 قېتىملىقى، يەنى تەخمىنەن 1/3 ى مەدەنىيەت ئۇزۇلمە قاتلىمىدا يۈز بېرىشى مۇمكىن؛ قالغان 34 قېتىملىقىنىڭ مەدەنىيەت بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق. يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، 52 قېتىملىق توقۇنۇشنىڭ 36 قېتىملىقى، يەنى 1/3 قىسمىدىن كۆپرەكى ئۇيغۇر شاشمىغان ئىرق گۇرۇھى ئارىسىدا يۈز بېرىدۇ. شۇنىڭسىزكى، بۇ يەردە ئىرق ئامىلى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.①

1 ـ جەدۋەل. 1996 ـ يىلىدىكى «مەدەنىيەت» ۋە «ئىرق» ئامىلىنىڭ زوراۋانلىق توقۇنۇشى ۋە يوشۇرۇن توقۇنۇشتا ئىگىلىگەن نىسبىتى (پىرسەنتى)

نامى تۈرى	زوراۋانلىق توقۇنۇشى	يوشۇرۇن توقۇنۇش
«مەدەنىيەت» ئامىلى	32	35
«ئىرق» ئامىلى	79	71

يۇقىرىقى ئىستاتىستىكا مۇنۇلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ: يۈز بەرگەن زوراۋانلىق توقۇنۇشى ۋە يوشۇرۇن توقۇنۇشلارنىڭ تۈر ئايرىمىسى ئىستاتىستىكىدىن چىققان ئاخىرقى يەكۈنگە تەسىر يەتكۈزەلمىگەن، مەدەنىيەت ئامىلى بىلەن ئىرق ئامىلى ئىگىلىگەن نىسبەت مۇناسىۋىتى بۇنداق تۈرگە ئايرىش تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ قالمىغان. بۇنىڭدىن سىرت، شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يوشۇرۇن توقۇنۇشنىڭ كۆپ سانلىقى، يەنى 30 قېتىملىق توقۇنۇش ئەنئەنىۋى زېمىن تالاش ـ تارتىشى تېپىغا مەنسۇپ بولۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇنىيىتىگە ياتىدۇ. بۇ نۇقتىنىڭ دىققەتنى قوزغايدىغان يېرى شۇكى، 1996 ـ يىلى يۈز بەرگەن 27 قېتىملىق زوراۋانلىق

① خېيدېلبېرگ خەلقئارا توقۇنۇش تەتقىقات جەمئىيىتى، «دۇنياۋى توقۇنۇش بارومېتىرى» 1996 ـ يىلى، خېيدېلبېرگ نەشرى.

توقۇنۇشى ئىچىدە، پەقەت ئالتە قېتىملىقى ئەنئەنىۋى زېمىن تالاش - تارتىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەكسىچە 9619 - يىلىدىكى توقۇ-نۇشنىڭ كۆپچىلىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تالىشىش ياكى قېدىراڭ-سىيەدىن ئايرىلىشقا ياتىدىغان «ئىچكى» توقۇنۇشتۇر. يوشۇرۇن زېمىن تالاش - تارتىشلىرى ئارىسىدىكى كۆپ قىسىم توقۇنۇش ئوخشاشمىغان ئەزالار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن (مەسىلەن، جۇڭگو تەيۋەن، جەنۇبىي ئامېرىكا، ئەرەب يېرىم ئارىلى)، بۇنىڭدا يوشۇرۇن توقۇنۇش ئىچىدىكى ئىرق ئامىلىنىڭ ئىگىلىگەن ئۇلۇشى سەل تۆۋەنلىگەن، شۇغىنىسى بۇ تەرىپى ئانچە روشەن بىلىنىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، كەلگۈسىدىكى يوشۇرۇن توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر ئىچىدە، «مەدەنىيەت» ئامىلى يەنىلا ئىرق ئا-مىلىدىن كېيىن تۇرىدۇ، دېيىشكە ئاساسىمىز بار، يەنە كېلىپ دۇنـ-يادىكى ئەمىنلىك ئىشقا ئاشمىغان رايونلاردا يۈز بېرىۋاتقان دۆلەتلەر ئارا ئەنئەنىۋى زېمىن توقۇنۇشلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، بۇنىڭ بىلەن مۇھىم تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغانلىقى ئېنىق.

ئىرق ۋە مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئامىلى قاتارىغا ئۆتۈشى

دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىدا، «ئىرق ئامىلى» نىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق، ئۇ ھەمىشە مەلۇم شەكىلدىكى مىللەتچى-لىككە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ھەم شۇ تەرىقىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ، ئۇ 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىرنىڭ كۆپ قىسىم چاغلىرى-غا زور ھەم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بىز ئامېرىكا، فىرانسىيە-لىكلەردە شەكىللەنگەن مىللەتچىلىكنى بۇنداق نوقۇل مىللەتچى-لىكتىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن «ئاساسىي قانۇنلۇق مىللەتچىلىك» دەپ ئاتىدۇق. ھەممە پاكىتلار مىللەتچىلىكنىڭ «تەبىئىي» يوسۇن-دىكى ئىرسىيەت ئەمەسلىكىنى، يەنى ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىدە

«بىيوگېن» جەھەتتىكى ئاساس يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. نېگە-
زىدىن ئىيتقاندا، مىللەتچىلىكىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى
زامانىۋىلىشىش جەريانى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن زىچ مۇ-
ناسىۋەتلىك. مىللەت ئۇقۇمى دەل مۇشۇنداق زامانىۋىلىشىش ۋە تە-
رەققىيات جەريانىدا «ئىجاد» قىلىنىدۇ ۋە پەۋقۇلئاددە ئۇيۇشتۇرۇش
كۈچىگە ئىگە بۇ يېڭى ئۇقۇم ئارقىلىق، سانائەتلەشتۈرۈش بويىچە
يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىچكى سودا ئېھتىياجلىق كەڭ رايونلار
ئېچىلىدۇ. جەمئىيەتتىكى قابىللار «رىۋايەت، ئەپسانە» لەرنىڭ قۇد-
رەتلىك كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئەل ئارىسىغا تارقالغان، ئەسلىدە
ئانچە باغلىنىشى بولمىغان تارىخىي رىۋايەتلەرنى كۆڭۈل قويۇپ
ئۆزگەرتىپ، غايەت زور ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە ئوخشاش مەنىۋى
تونۇشنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. پۈتكۈل 19 ـ ئەسىر ۋە 20 ـ ئەسىر-
دە، قايمۇقتۇرۇش خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان گۇمانتارلىق، جەم-
ئىيەتشۇناسلىق نەزەريەلىرىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن «بومباردىمان»
قىلىشى ئارقىسىدا، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «مىللەت» دېگەن
بۇ ئۇقۇم يېڭى دەۋردىكى دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى رويابقا
چىقاردى. بېنېدىكت ئاندېرسون «مىللەت» نى ئېنىق يوسۇندا «تە-
سەۋۋۇردىكى جەمئىيەت» دەپ ئاتىغان، بۇنىڭدىن قارىغاندا، مىللەت
ھەم مەدەنىيەتنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى، ھەم مەدەنىيەت تونۇشنىڭ
پايدىلىنىش نۇقتىسى بولسا كېرەك. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا،
مىللەت بىرقەدەر كىچىك دائىرىدە خۇددى خۇنتەنگتوننىڭ ئېيت-
قىنىدەك جەمئىيەت مەركىزىدىكى «مەدەنىيەت جامائىتى»، خالاس.

ئەمما، مىللىي دۆلەتلەردە يەنە مىللەت چەك ـ چېگرا سىدىن
ھالقىغان مەلۇم شەكىلدىكى ئىرق تونۇشى بولۇشمۇ مۇمكىن،
بۇنداق تونۇش كۆپىنچە ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بولىدۇ، ئۇ تارىخ-
تىكى بىر قىسىم پارچە ـ پۈرات ئۇقۇملاردىن شەكىللەندۈرۈلۈپ،

سۇنئىي يوسۇندا بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىككى لاگېر پەيدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ھەقىقىي ئىلمىي ئاساس ئۈستىگە تۇرغۇزۇلمىغان، شۇڭا «ئىرقنى سالاھىيەتنى تەكشۈرۈش-نىڭ بىر خىل پەۋقۇلئاددە شەكلى قىلىۋېلىش ئىزچىل داۋاملى-شىپ كەلگەن ئىش بولماستىن، بەلكى ئالدىنئالا توقۇپ چىقىرىل-غان ياكى ئىجاد قىلىنغان ئىشتۇر».[1] شۇڭا، ئىرق كوللېكتىپى يا-كى قەبىلىمۇ ئوخشاشلا «مەدەنىيەت جامائىتى» بولۇپ، ئۇنىڭ تە-بىقلىنىش كاتېگورىيەسى «مىللەت» كە قارىغاندا تېخىمۇ تار.

تەتبىقلىنىش دائىرىسى تار ۋە ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئىر-قىي ئالاھىدىلىك تۆۋەندىكى ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشىدىكى مۇھىم سەۋەبتۇر. يەنى ئىرق جامائىتى (توقۇپ چىقىرىلغان بىر خىل مەدە-نىيەت توپلىمى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ) تونۇشنىڭ فوكۇس نۇق-تىسى قىلىنغان ھەم شۇ تۈپەيلىدىن بۇ ئىرق جامائىتى توقۇنۇش-تىكى بىر تەرەپكە ئايلىنىپ قالغان، بۇنى خۇنتىنگتوننىڭ مەدەنە-يەت جامائىتىگە سېلىشتۇرغاندا، ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ ئۇيغۇن كې-لىدىغان ئاتالما دېيىشكە بولىدۇ. شەرق ـ غەرب توقۇنۇشى ـــ ئۇرۇش-تىن كېيىنكى خەلقئارالىق سىياسىي ئاساسىي شەكلىنىڭ يىمىرى-لىشى كىشىلەرنىڭ «مىللەت» دېگەن بۇ تەسەۋۋۇردىن گۇمان قىلە-شىغا تۇرتكە بولدى، ئولې ۋائېۋېر، بارىرى بۇزان ۋە ئۇلارنىڭ ھەم-راھلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى» ئۇقۇمى تې-خىمۇ تار دائىرىدىكى جامائەت مەسىلىسىگە چېتىلىدىغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ياشاش ھوقۇقى كەڭ دائىرىلىك مىللىي دۆلەت (كۆپىنچە-سى ئىمپېرىيە) تىكى مىللەت تونۇشىدا قىلچە ئېتىبارغا ئېلىنمە-

---

① رېناتې كىرېيلې: «ئافرىقا ئېرقىنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشى»، 1997 ـ يىلى نەشرى.

غان ياكى يېتەرلىك ساقلاپ قېلىنمىغان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يۇگوسلاۋىيەدە جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى ۋە مىللىي خەۋپسىزلىك زىددىيەت پاتقىقىغا پېتىپ قالغانلىقتىن، مىللەت ئاساسىدا يېڭى مەدەنىيەت تونۇشى بارلىققا كەلگەن. ۋائېۋېر بىلەن بۇزان كەلگوسىدە ئېغىر توقۇنۇشلارغا قاتنىشىش مۇمكىنچىلىكى بولغان «جانلىق ئۇنسۇر» نى كەڭ دائىرىلىك مەدەنىيەت جامائىتىدىن ئەمەس، بەلكى بىرقەدەر تار دائىرىلىك مەدەنىيەت توقۇنۇشىدىن بايقىغان.

لېكىن، ئۇلار «جەمئىيەت خەۋپسىزلىكى» مەسىلىسىنى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئامىلىنىڭ رولى بىلەنلا چەكلەپ قويغان، يەنى ئاساسلىقى مىللىي تونۇش تۇيغۇسى قالايمىقانچىلىق چىقىرىۋاتىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇلار زامانىۋىلاشقان ۋە زامانىۋىلىشىۋاتقان دۆلەتلەردە ئىجتىمائىيلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىرقانچە ئەۋلادنىڭ ئىشى، ئۇ بۇيۇك ئەپسانىلەر ۋە تونۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە تۇرتكە بولىدىغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد يەتكۈزۈلۈشىگە تايىنىپلا رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كېتەلمەيدۇ، دېگەن خاتا كۆزقاراشتا بولغان. ئۇلارنىڭ قارىشى ئەمەلىيەتتىن ئېغىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا بۇ ئامىللار داۋاملىق تۇرده ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغۇسى، بۇلار-دىن سىرت يەنە ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇڭاپىق ئىككى جەريانى ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن، بىز ئۇلارنى فۇنكسىيەلىك ئىجتىما-ئىيلىشىش ۋە شەرتنامىلىك ئىجتىمائىيلىشىش دەپ ئاتايمىز.

فۇنكسىيەلىك ئىجتىمائىيلىشىش ئىجتىمائىي ئىش تەقسىما-تى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ، زامانىۋىلىشىش بۇ خىل ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئۇزۇكسىز ئىلگىرى سۇرىدۇ. پۈتكۈل جەمئىيەت ۋە جەمئىيەتتىكى تۇرمۇش ھەم تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئاۋام تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكىگە كاپالەتلىك قىلغان، بۇنىڭ-

دىن مەيدانغا كەلگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلەر مىليونلىغان كىشىلەر-نىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى، ئېنىق ئىش تەقسىماتى ۋە تەكرار پائالىيەت ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر جەمئىيەتتە ئۆزى ئالىدىغان رولىغا ماسلىشىپ، ئېھتىياجغا قاراپ بۇ رولنى ساقلاپ قېلىشى ياكى ئۆزگەرتىشى كېرەك. بونېرت ئېللىئاس بۇ خىل ھادىسىنى «ئۆزئارا گىرەلەشكەن پائالىيەت زەنجىرى» دەپ ئاتىغان، بۇ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى قاتلىمىدۇر.

ئۇچىنچى قاتلام شەرتنامىلىك ياكى قانۇن شەكىللىك ئىجتىمائىيلىشىشتۇر. قانۇن - تۈزۈم نېمىگە يول قويۇلىدىغانلىقى ۋە نېمىنىڭ چەكلىنىدىغانلىقى، نېمىنىڭ قانۇنلۇق، نېمىنىڭ قانۇنسىزلىقىنى ئەڭ كەڭ قاتلامدىن ئايرىغان ھەم شۇ ئاساستا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بەلگىلىگەن، مەيلى دۆلەتنى ھىمايە قىلىدىغان ياكى دۆلەتكە قارشى تۇرىدىغان ئادەم بولسۇن، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر. شۇڭا، قانۇن دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. قانۇن كۈندىلىك تۇرمۇشتا يەنە قانۇن خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىشلارنى ماسلاشتۇرۇشىغا يارىدەم بېرىدۇ. ئەمما، تېخىمۇ تالاش - تارتىش قوزغايدىغىنى شۇكى، قانۇن نۇقتىسىدا ماجىرا كۆرۈلگەندە، ئۇنىڭ ئەمەلىي فۇنكسىيەسىگە چېتىلىدىغان مەسىلە جىنايى ئىشلار قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى ياكى خەلقئارا جامائەتچىلىك قانۇنىغا تەتبىقلاش مەسىلىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

سالاھىيەت، تەقسىمات ۋە ھوقۇق: ئىرقىي پەرق قانداق چاغدا توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟

بۇنداق توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبىگە دائىر ئىستاتىس-

تىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا قاراپ، ئىرق پەرقى ئامىلىنىڭ ئا-
ساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرسەكمۇ، زو-
راۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ ھەممىسىگە پەقەت شۇلا بىردىنبىر سە-
ۋەب بولىدۇ، دېيەلمەيمىز، يەنە كېلىپ مەيلى زامانىۋىلاشقان جە-
ئىيەت ياكى زامانىۋىلىشىۋاتقان جەمئىيەتتە بولسۇن، ئەھۋال ھە-
مىسىدە ئوخشاش. ئىرقىي كوللېكتىپنىڭ سالاھىيىتىنى جەزە-
لەشتۈرۈشتە، خاس فىزىيولوگىيەلىك بەلگە مۇھىم ئەمەس، مۇھە-
مى ئۇنىڭ ئەزالىرى تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان ئورتاق مەنىۋى مە-
نىراس، ئۇلارنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان يېرىمۇ دەل مۇشۇ. نا-
ۋادا بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپتا سىياسىي ئامىل پەيدا قىلغان
ئاۋارىچىلىكلەر باشقا ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارغا سېلىشتۇرغاندا
كۆپ بولسا، يەنە كېلىپ ئۇ سىياسىي، ئىقتىساد ياكى مەدەنىيەتتە
پەرقلىق مۇئامىلىگە ئۇچرىسا، ئىرقىي كوللېكتىپنىڭ باشقا كول-
لېكتىپلارنى چەتكە قېقىشمۇ كۆچلۈك بولىدۇ. ئەتىۋارلىنىش بىلەن
خارلىنىش ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئەت ۋە باغلىنىشنى
تېخىمۇ كۆچلۈك ھېس قىلىشقا تۇرتكە بولىدۇ. ئەكسىچە باشقا
كوللېكتىپلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىش بۇ خىل كوللېكتىپ ئې-
ڭىنىڭ خاسلىقىنى سۇسلاشتۇرىدۇ.

كوللېكتىپلار ئارىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلىپ، ئاخىرىدا زو-
راۋانلىق تالاش ـ تارتىشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللار
ئىچىدە، ئىرقىي پەرقتىن باشقا يەنە ئىقتىسادىي ئەھۋالنىڭ ياخ-
شى ـ يامانلىقى، سىياسىي كەمستىش، كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ
كۆچىيىپ، «ئۆز» زېمىنىنى ئىگىلىۋېلىشىدىن كېلىپچىققان نو-
پۇس بېسىمى، شۇنداقلا تەبىئىي مۇھىتنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ-
چىققان «ئېكولوگىيەلىك جىددىيىلىك» (ئىچىدىغان سۇ بايلىقىنىڭ
كېمىيىشى، تېرىلغۇ يەرنىڭ ئازىيىشى ۋەھاكازا) قاتارلىقلارمۇ بار.

بۇ تەرەققىياتلاردىكى ئورتاق بىر نۇقتا شۇكى، بۇلار ئالاقىدار كول-
لېكتىپلارنىڭ توپ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش پۇرسىتىگە
ئېغىر تەھدىت سالىدۇ. بىۋاستە تەھدىتكە ئۇچرايدىغىنى «سالاھە-
يەت» ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سۈپىتى، تۇرمۇش سە-
ۋىيەسى، يەنى ئەڭ جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ماددىي تەلەپنىڭ
قاندۇرۇلۇش دەرىجىسى تەھدىتكە ۋە زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئەمەلىيەتتە،
سالاھىيەتكە قارىتىلغان تەھدىت بىلەن ماددىي تۇرمۇش ئېھتىيا-
جىغا قارىتىلغان تەھدىت ھەمىشە بىر - بىرىگە ھەمراھ بولۇپ كې-
لىدۇ، ئۇلار ھەمىشە تەھدىتكە ئۇچرىغان كوللېكتىپ بىلەن «تاجا-
ۋۇزچى» ئارىسىدىكى توقۇنۇشقا تۇرتكە بولىدۇ.

توقۇنۇش جەريانىدا ئوخشاشمىغان تەھدىت شەكىللىرى تۇپەي-
لىدىن توقۇنۇشنىڭ شەكلى ۋە دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسە-
لەن، ئەھۋال ئەڭ ياخشى بولغاندا، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي كەم-
سىتىش زىيانغا ئۇچرىغان كوللېكتىپنىڭ تېخىمۇ كۆپ سىياسىي
ۋە ئىقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىشقا
تۇرتكە بولىدۇ؛ ئەھۋال ئەڭ ئېغىر بولغاندا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى
تارتىۋېلىش يولىدىكى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق كۈرەشكە تەرەققىي
قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ خىل يول ئارقىلىق ئىجتىمائىي بايلىقنى
يېڭىباشتىن تەقسىملەش ئىستىكى تۇغۇلىدۇ. نوپۇس بېسىمى ۋە
مۇھىت جىددىيچىلىكى مەسىلىلىرى ھەمىشە تېررىتورىيەلىك ئاپ-
تونومىيە تەلەپ قىلىشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولۇپ قالىدۇ، ئەھ-
ۋال ئېغىرلاشقاندا، مۇستەقىللىققە ئېرىشىش يولىدىكى ئۇرۇشنى
كەلتۈرۈپ چىقىرىشىمۇ مۇمكىن.

ئۇنداقتا، ھازىرقى زامانىدىكى ئۇرۇشلاردا مەدەنىيەت ئامىلى
بىلەن زورۇانلىق تالاش - تارتىشنىڭ مۇناسىۋىتى زادى قانچە-
لىك؟ نۇرغۇن توقۇنۇش ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلغان ئالىم تېد

روبېرت گۇر بىلەن باربارا خارف ئىككى پارچە تەتقىقات دوكلاتىدا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيانقى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئوخشاشمىغان ئىرقلارغا قارىتىلغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىش خاراكتېرلىك مۇئامىلىلەر ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ بېرىۋاتقان زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرىغا مەسئۇل بولۇشى كېرەك، دېگەن يەكۈننى چىقارغان. سالاھىيىتى جەزمەشتۇرۇلگەن 233 ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدىكى 80% مىللەت ئېغىر دەرىجىدىكى كەمسىتىشلەرگە ئاز-دۇر - كۆپتۇر ئۇچراپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ، دېموكراتىك دۆلەتلەردە ئۇلار سىياسىي تۇرمۇشقا ۋە يەرلىك ئاپتونومىيەگە ئارىلىشىشقا ئىنتىلىدۇ. مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق يولغا قويۇلغان ياكى ھاكىمۇتلەق دۆلەتلەردە بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇستەقىللىققە ئىنتىلىدۇ ياكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئاندىن ئۆزى باشقا ئىرقتىكى ھوقۇق تالاشقۇچىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. دىنىنىڭ كۈرسىتىدىغان تەسىرى جەھەتتە، خۇنتىنگتون دىننى مەدەنىيەتتىكى ئىنتايىن مۇھىم ئامىل، دەپ قارىغان. يۇقىرىقى ئىككى ئالىم بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: «ئەنئەنىۋى ئىسلام دىنىنىڭ قىممەت قارىشى بىلەن دەھرىي قىممەت قارىشى ئارىسىغا دەز كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىرقىي كەمسىتىش كۆرۈلگەن چاغلاردا، ئاتالمىش ئەسلىيەتچىلىك ئىرق ئارىسىدىكى توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مەسىلەن، سۇداندىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىچكى ئۇرۇشقا ئوخشاش. بۇنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى شۇكى، ناۋادا ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرغان كوللېكتىپ، ئۆز ئەقىدىسىنى باشقىلارغا زورلاپ تاڭماقچى بولسا، دىن جەھەتتىكى پەرق توقۇنۇش داۋامىدا تېخىمۇ كۈچىيىپ بارىدۇ. بىراق، بۇ 233 ئىرقنى كۆزىتىشىمىزچە، دىن جەھەتتىكى پەرق ئىرقىي توقۇ-

نۇشنىڭ پارتلىشىغا بىردىنبىر سەۋەب بولۇپ قالمىغان ياكى ئا-
ساسلىق سەۋەب بولۇپ قالمىغان ئىشلار كەمدىن - كەم كۆرۈلە-
دۇ. ئەكسىچە، دىن جەھەتتىكى پەرق ھەمىشە ئاشۇ ئاز سانلىق
مىللەت ياكى سىنىپىي پەرق كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىرقىي توقۇ-
نۇش بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ ... ئورتاق دىنىي ئېتىقاد بۇ كول-
لېكتىپلار بىلەن ئاز - تولا يۇغۇرۇلۇپمۇ كېتىدۇ. ھازىر دىن جە-
ھەتتىكى پەرق كوللېكتىپلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئاساسلىق
مەنبەسى بولۇپ قالمىغان جەمئىيەت ئىنتايىن ئاز.»

ئىرقىي توقۇنۇش توغرىسىدا بۇگۈنگە قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئەتراپلىق تەتقىقاتلار مېنىڭ 1996 - يىلىدىكى توقۇنۇشقا ئالاقىدار ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلارغا بولغان چۈشەنـ-
دۈرۈشلىرىمنى ئاددىي، ئېنىق ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. خۇ-
تىنگتوننىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بولغاندا «مەدەنىيەت ئامـ-
لى» مەدەنىيەت ئۈزۈلمە قاتلىمىدىكى توقۇنۇشنى كەسكىنلەش-
تۈرۈۋېتەلمەيدۇ ... ئۇنىڭ ئىچىدىن زوراۋانلىق تالاش - تارتىشلـ-
رىنىڭ يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى ئاشقان تەقدىردىمۇ، بىراق
«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» زوراۋانلىق توقۇنۇشنىڭ بىردىنبىر
سەۋەبى ياكى ئاساسى بولالمايدۇ. كەڭ كۆلەملىك زوراۋانلىق تو-
قۇنۇشلىرى ياكى ھازىرقى زوراۋانلىق خاھىشىغا ئىگە تۈرلۈك
تالاش - تارتىشلارغا نەزەر سالمىغانلا بولساق، بۇ ھۆكۈم ئىس-
پاتلىنىدۇ.

سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى ئۇرۇش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، تېتو رەھبەرلىكىدىكى
يۇگوسلاۋىيەدە ئوخشاشمىغان مىللەت كوللېكتىپلىرى مۇئەييەن
سىياسىي تەڭپۇڭلۇق ئىچىدە تۇردى. تېتو مەلۇم جەھەتتىكى يەر-

لىككە ھوقۇق بېرىش، ئىقتىسادىي تەڭپۇڭلۇق ۋە رايون ۋەكىللىك تۈزۈمى ئارقىلىق يۇگۇسلاۋىيەدىكى مىللەتلەر ئارىسىغا ئۇزاقتىن بېرى يوشۇرۇنۇپ كەلگەن توقۇنۇش مەنبەسىنى تىزگىنلەشكە تىرىشتى. تېتو ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى ئارقىسىدا تارىختىن قالغان جارا-ھەتلەرنى ساقايتىشنى ئارزۇ قىلغان بولسا كېرەك. تېتو دەۋرىدىكى يۇگۇسلاۋىيەدە ئوخشاشمىغان رايونلار تىنچ ئۆتىدىغان ئىشلار ھەم جاھان ئەھلىنى خۇش قىلىدىغان دىن ۋە ئىرق چېگرالىرىدىن ھالقىپ نىكاھلىنىدىغان ئىشلار كۆپ بولغان، بۇ ئىشلار تېتونىڭ تاكتىكىسىنىڭ ئاز - تولا كۈچىنى كۆرسەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، تېتو يەنە «ئايرىپ ئىدارە قىلىش» سىياسىي ئەندىزىسى، بىر - بىرىدىن پايدىلىنىشتەك سىياسىي تاكتىكا ۋە قارشىلىشىشلارنى ساقلاپ قېلىشتەك ھۆكۈمرانلىق ۋاسىتىلىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە ئىشقا سېلىپ، كۈچلۈك شەخسىيەتچىلىك ۋە مۇستەبتىلىككە ئىگە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. تېتو مۇشۇنداق تەڭپۇڭلۇقنى يارىتقۇچى ئۇلۇغ زات بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ تارازىنىڭ مۇھىم تېشى ھېسابلىناتتى، ئۇ ئىزچىل تۈرده كەم بولسا بولمايدىغان ئاچقۇچلۇق شەخس ئىدى.

تېتو ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇگۇسلاۋىيەدىن «لايىقەتلىك» ئىز باسار چىقمىدى، سېرىب مىللەتچىلىرى ئۆزىنىڭ مەلۇم «قورال»دىن پايدىلىنىپلا دۆلەتنىڭ ھوقۇق تەختىگە چىقالايتتى. مىلوشېۋىچ ئۇ چاغلاردا پەقەتلا بىر تەلۈە ۋەتەنپەرۋەر ئىدى. 1987 - يىلىغا كەلگەندىلا، ئۇ ئاندىن ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ جىسمىدىكى مىللەتچىلىك كەيپىياتىنى بايقىدى. دەل مۇشۇ كەيپىيات ئۇنىڭ ھوقۇق يۇقىرى پەللىسىگە چىقىشىغا ياردەم بېرەلەيدىغان ئەڭ مۇۋاپىق قورال ئىدى. «سېرىب» دېگەن بەلگە ئۇنى ئېھتىياجلىق بولغان «سۈيۈرغاللىق ھوقۇقى» بىلەن تەمىن

ئەتتى، شۇنىڭ بىلەن مىلوشېۋىچ ئەڭ كۈچلۈك ھېسابلىنىدىغان مىللەت كوللېكتىپنىڭ ۋە زور بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھوقۇق رىقابىتىدە دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىۋالدى. بىراق، مىلوشېۋىچ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش داۋامىدا سېربىلارنى مەركەز قىلغان ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈش ئەندىزىسىنى كۈچەپ يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن باشقا جۇمھۇرىيەتلەر، بولۇپمۇ سلوۋېنىيە بىلەن كىرودىيە ئۆزىنىڭ دىنىي ۋە مىللىي مەنپەئەتى ئۈچۈن تېخىمۇ كۈچەيشكە مەجبۇر بولدى. مىلوشېۋىچ كوسوۋودىكى ئالبانىلار بىلەن ۋوۋۋودىنادىكى ۋېنگرىيەلىكلەرنىڭ يېرىم ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، پىرىشتىنا بىلەن ساگرېبۇرادا شۇ ھامان ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى ياڭرىدى. 1990 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالمىغان، بېلگرادنىڭ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقىغا پايدىلىق بولغان بىر تۈرلۈك لايىھە قەپەستىن چىقتى، بۇ لايىھە ھەتتا يۇگوسلاۋىيە كومپارتىيەسى ئىتتىپاقىنىڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق قۇرۇلتىيىنى ئېچىشقىمۇ پۇرسەت بەرمىدى. فېدېراتسىيە ئارمىيەسى پارچىلىنىپ كەتتى، سېربىيەدىكى مونتېگرىنېلار كىرودىيەلىك بىر زۇڭتۇڭنىڭ يۇگوسلاۋىيەدە سېربىلار بىلەن نۆۋەتلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تەسەۋۋۇرىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلدى، ئاخىرىدا سلوۋېنىيە بىلەن كىرودىيە فېدېراتسىيەدىن ئايرىلىش يولىغا ماڭدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش پارتلىدى.

تېتو ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇگوسلاۋىيەدە تېتونىڭ ئورنىغا چىققان رەھبەر ناۋادا تولۇق دېموكراتىيەلەشتۈرۈش قارارىنى چىقارغان بولسا، ئەھۋال قانداق بولار ئىدى؟ بىزنىڭ تەسەۋۋۇر

قىلىشىمىزچە، كۆپ پارتىيەلىك بىر دۆلەت (بەلكىم نوقۇل ئىرقچىلىققا، دىنغا ياكى يەرلىك پارتىيەلەرگە قارشى پەرمان چۈشەندۈرۈلۈشى مۇمكىن) فېدېراتسىيەنىڭ ئىككى پالاتا تۈزۈمى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېچىۋېتىش سىياسىتى رويابقا چىقسا، يۇگوسلاۋىيە ئىس ـ تۈتەك باسقان جەڭ مەيدانىغا ئايلىنىپ قالماسلىقى، مىللەتلەر تىنچ ئۆتىدىغان ۋەزىيەت يەنىمۇ مۇستەھكەملىنىشى مۇمكىن ئىدى، مەدەنىيەت پەرقى سىياسىي تالاش ـ تارتىشقا ئايلىنىپمۇ كەتمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ زورلۇق سىياسىي مەنپەئەتى ۋە ئۇلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆزئارا دۇشمەنلىشىدىغان ئىرق ئوبرازى قايتىدىن تىكلەندى، بۇ ئوبراز ئۆتمۈشتىكى ئاشۇ تارىخىي كۆلەڭگىلەردىن ئەندىزە ئالغان ھەم پەۋقۇلئاددە زور قىياپەتكە كىرگۈزۈلگەنىدى.

تۈيۇقسىزلا يۈز بەرگەن بۇ زوراۋانلىق توقۇنۇشى ئالدىدا، خەلقئارا جەمئىيەت نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قالدى. ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە بىرلىككە كەلگەن يۇگوسلاۋىيەنىڭ رايون سىياسىيشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن ئۆزلىرىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. ئۇلار يەنە باشقا بەزى ئامىللارنىمۇ ئويلىماي قالمايتتى. مەسىلەن، ئۇلار تارىختىن بۇيان ئىزچىل ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى، شۇنداقلا بالقان يېرىم ئارىلىدا گېرمانىيە ئويلىمىغان بىرەر ۋەقەنى تۇغدۇرماقچى بولسا، گېرمانىيە بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان بىر كۈچنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. رۇسىيەمۇ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى قۇۋۋەتلەيتتى. بۇ رايوندىكى مۇھىم دۆلەت گىرېتسىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سېربىيە ئۇنىڭ تۈركىيە ۋە ماكىدونىيە بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇشىدىكى ئىتتىپاقدىشى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيە بالقان رايونىدا

شمالىي ئىرېلاندىيەدىكىگە ئوخشاش ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن، كىشىلەرنىڭ باشقا دۆلەتتىكى ئىچكى ئۇرۇشقا ئارىلىشىمەن دەپ ئۆزىنى تارتىۋالالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، بۇ جەھەتتە بۇرۇنلا تولۇق تونۇش ھاسىل قىلىپ بولغانىدى. فىرانسىيە ھەمىشە كورسكادىكى بۆلگۈنچى كۈچلەردىن ئەندىشە قىلىپ يۈرەتتى، بەزىدە بىرېتاگنې رايونىدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى. مۇ فىرانسىيەنىڭ بېشىنى ئاغرىتاتتى، شۇڭا ئۇلار بۇنداق قىدىرىاتسىيەدىن ئايرىلىش ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدىن ئانچە خۇش بولۇپ كەتمەيتتى. ئىسپانىيە (باسكې رايونى) ۋە ئىتالىيە (جەنۇبىي تىرول ئىشتاتى)مۇ ئۆزلىرىدە شۇنداق يوشۇرۇن خەۋپىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئوخشاش ھېسسىياتتا ئىدى. ئەمما، گېرمانىيە مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى بەكرەك تەكىتلەپ، ھەممىگە ئايان تاجاۋۇزچىغا نىسبەتەن خەلقئارالىق كېيىم چىقىرىشتا چىڭ تۇردى. دانىيە بىلەن گوللاندىيە ئامېرىكىغا ئوخشاشلا بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلىدى.

مۇستەقىللىقە ئېرىشىش يولىدا ئىزدىنىۋاتقان جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنىش ھەم خەلقئارا قانۇن ئومۇمىي پىرىنسىپىدىن پايدىلىنىپ، بۇ تالاش ـ تارتىشنى ھەل قىلىش تەسەۋۋۇرىنىڭ گۆدەكلەرچە خام خىيال ئىكەنلىكى ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى. ئۇ بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا رايونىدىكى توقۇنۇشنىڭ سىرلىق پەردىسىنى ئېچىپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچ يىلغا سوزۇلغان دەھشەتلىك ئىچكى ئۇرۇش پارتلىدى، ئۇ كىرودىيە بىلەن سېربىيەنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشىنى كۆزلەش يولىدىكى تالاش ـ تارتىشلارغا قارىغاندا دەھشەتلىك بولدى. بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا توقۇنۇشىغا خەلقئارا جەمئىيەتمۇ بىرلىككە كەلگەن يەكۈن چىقىرىشىغا ئامالسىز

قالغانده‌ك قىلاتتى، ئوخشاشمىغان دۆلەت جامائەتچىلىكىنىڭ قاراشلىرىدىمۇ ئىختىلاپ زور ئىدى.①

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇنداق ئىختىلاپ ياۋروپا ئىتتىپاقى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىنى پارچىلىۋېتەلمىدى. ئۇرۇش ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك نۇقتىئىنەزەر، كۆزقاراشلار ئۆزئارا يېقىنلىشىشقا باشلىدى، ئاخىرىدا ئامېرىكىنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ئارقىسىدا ئورتاق ئارىلىشىش رويىپقا چىقتى، بۇ ئىشلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇزاق ۋاقىت غۇلغۇلا قىلىنغان بولسىمۇ، ئاخىر قارار چىقىرىلدى. بۇ توقۇنۇش ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە بولۇپ، ئەسلىدە بىر دۆلەتتىكى ئىچكى ئۇرۇش ئىدى، ئەمما ناھايىتى تېزلا خەلقئارا ئارىلاشقان رايون توقۇنۇشىغا ئايلاندى. شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، بۇ ھەرگىزمۇ چوڭ دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ياكى بىرقانچە خىل مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇرۇش ئەمەس. ئۆزئارا قىرغىن قىلىشقا قاتناشقان بىرقانچە پارتىيە ـ گۇرۇھ ئېچىنىشلىق بەدەل تۆلىدى. «غەرب ئەللىرى»، «پىراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى دۆلەتلەر» ۋە «ئىسلام ئەللىرى» بۇنىڭغا ئاخىر چىداپ تۇرالمىدى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنادىكى سېربلارنى قورال كۈچى ئارقىلىق بويسۇندۇرغان ۋە رۇسىيەنىڭ دىپلوماتىيە ئەلچىلىرى ئۆمىكى ئۇلارنى مۇۋاپىقلاشتۇرغاندىن كېيىن، بۇ ئۇچ مەدەنىيەت گۇرۇھى بۇ رايوننىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن

---

① يوھان گېئورگ رېسمۇللېر: «بوسنىيەدىكى تىراگېدىيە»، سەتۇتگرات 1993 ـ يىلى نەشرى.

خەلقئارا تىنچلىق ساقلاش قىسمىغا ئۆز قوشۇنلىرىنى قاتناشتۇردى.

پارس قولتۇقى ئۇرۇشى

1990 ـ يىلىدىن 1991 ـ يىلىغىچە پارس قولتۇقى رايونىدا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىدى، ئەمەلىيەتتە بىر ئەرەب ـ ئىسلام دۆلىتىنىڭ يەنە بىر ئەرەب ـ ئىسلام دۆلىتىنى قوپاللىق بىلەن ئىشغال قىلىۋېلىشى ھەم ئۇنى يۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇشى بۇ ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىغا تۈتۈرۈق بولدى. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، خۇنتىنگتون بۇ نۇقتىنى نەزىرىدىن ساقىت قىلىپ قويغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىراق قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا كەسكىن تەدبىر قوللىنىلمىسا، مۇنداق ئۇچ خىل ئاقىۋەتنى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقىراتتى: ① تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى توسىدىغان خەلقئارالىق شەرتنامىلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايتى، شۇ تۈپەيلىدىن خەلقئارالىق قانۇنلارمۇ دەپسەندە قىلىناتتى ② دۇنيادىكى نېفىت زاپىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تىزگىنلەش ھوقۇقى ئۆكتەم بىر مۇستەبىتنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتەتتى ③ ئۆزئارا كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش جەھەتتە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا ئىگە بۇ رايوندا زومىگەر دۆلەتتىن بىرى ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن ئىدى. بۇ ئۇچ سەۋەب غەرب ئەللىرى، ئەرەب ئەللىرى ۋە «باشقا» دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ، پەۋقۇلئاددە ئىتتىپاق تۈزۈشىگە تۈرتكە بولدى، ئامېرىكىنىڭ قەتئىي رەھبەرلىكى، رۇسىيە، جۇڭگو ۋە ھىندىستانىنىڭ كەڭ قورساقلىق قىلىشى ئارقىسىدا، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى كۆپ دۆلەت قىسىملىرى ئاخىر قورال كۈچىگە تايىنىپ، سادامنىڭ كۈۋەيتكە بولغان ئىشغالىيىتىگە خاتىمە بەردى.

سادام ھۇسەيىن ئاخىرقى باسقۇچتا (بۇ چاغدا كېچىككەنىدى) ئىسلامىيەت جەمئىيىتىنىڭ بىرلىككە كەلگەن مەنىۋى قىممەت تو- نۇشىنى ئۆزىنىڭ تەشۋىقات قورالى قىلىپ، ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، ئىسلام دۇنياسىنى تاشقى دۇنياغا قارشى ئورۇنغا قويۇشقا ئۇرۇندى. ئۇنىڭ «غازات» دەپ سالغان چۇقانلىرى ئەرەب دۇنياسىدىكى خەلقلەر ئا- ربسىدا (ھۆكۈمەتتە ئەمەس) مۇئەييەن قوللاشقا ئېرىشەلمىدى. شۇ- غىنىسى، بۇ قوللاشلار جەمئىيەتتە ئاساسىي ئېقىمنى ئىگىلىيەل- مىدى. بۇ ھالنى كۆرگەن كىشىلەر ئەجەبا ئىسلام ئەقىدىلىرى ئى- راقنىڭ بۇ دۆلەت كىشىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشىدىكى ئەڭ- گۇشتەر بولۇپ قالدىمۇ ـ قانداق؟ دېگەن سوئالنى قويماي تۇرالمە- دى. ئەمەلىيەتتە ئىش ئۇنداق ئەمەس ئىدى، تېخىمۇ ئىشەنچلىك پەرەز شۇكى، نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئەرەب ئارمىيەسى ھەربىي جەھەتتە ئۇزۇكسىز خورلۇق تارتىپ كەلگەنلىكتىن، نۇرغۇن كە- شىلەر ئۇمىدسىزلىنىپ مۇرەسسە تاكتىكىسىنى تاللىغانىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكە مەزگىلىدىكى قاتـ تىق خورلاشلىرىنى، ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان بىرقانچە قېتىم- لىق ئۇرۇشنىڭ ئۇدا مەغلۇبىيىتىنى باشتىن كەچۈرگەن بىر قە- سىم ئەرەبلەر كۆز ئالدىدىكى رېئاللىققا چىداپ تۇرالماي، ئەرەبلەر- دىن بىر مىللىي قەھرىمانلىنىڭ چىقىشىغا تەقەززا بولغانىدى. شۇڭا، ئۇلار سادام ھۇسەيىندىن ئىبارەت بۇ قاتتىق قول ئەرەب پالۋانىنى قوللىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىراقنى قارشى جەڭ قىلغان ئەرەب ھاكىمە- يەتلىرى (ماراكەش، مىسىر ۋە سۇرىيە) ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ ئالتە يىلدىن كېيىنمۇ ھۆكۈمرانلىق تەختىدە تەۋرەنمەي ئولتۇرۇۋەردى، سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە پارس قولتۇقى رايونىدىكى بەزى دۆلەتلەر ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن سادامنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدى،

سادامنىڭ «جۇمەدىكى خۇتبىسى» گە بۇ يەرلەردىن ئاۋاز قوشىدۇ. غانلار چىقمىدى.

بۇ ئۇرۇش ئاساسەن ئەنئەنىۋى سىياسىي نىشان ئۈچۈن پارتلىغاندى. بۇ رايوندىكى ئۇرۇشقا قاتناشقان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. ئىراقنىڭ مەقسىتى قورال كۈچى ئارقىلىق بۇ رايوندا زومىگەرلىك ئورنىغا چىقىپ، بېشىغا كەلگەن قەرز كىرىزىسىدىن قۇتۇلۇش ئىدى؛ پارس قولتۇقىدىكى دۆلەتلەر-نىڭ ئۇرۇشتىكى ئىنكاسىنى نوقۇل هالدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش پىرىنسىپى ئاساسىدىكى ئىنكاس دېيىشكە بولىدۇ. باشقا ئەرەب ئەللىرىنىڭمۇ «ئۆزىگە تۇشلۇق ئويلىمىغانلىرى» بار ئىدى. سۇرىيە ئۆزىگە بىۋاستە قوشنا بولغان دۆلەتنىڭ كۈنسايىن قۇدرەت تېپىپ، ئۆز خەۋپسىزلىكىگە تەھدىت سېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى؛ مىسىر ئەرەب دۇنياسىغا رەھبەرلىك قىلىشتىكى كۈچلۈك رىقابەتچىسىنى ئىسكەنجىگە ئالدى. پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدىكى ئوپېراتسىيە ماھارىتى ۋە بۇ مەيدان ئۇرۇشنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى تېخىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ توقۇنۇشنى هەل قىلىشنىڭ بىر خىل يېپىيېڭى ئەندىزىسىنىڭ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈلۈش مۇمكىن-چىلىكى بارلىقىنى ئىسپاتلىدى، يەنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشى بۇنى سىياسىي جەھەتتىن بىۋاستە تىز گىنلىمىسىمۇ، بۇنداق ئەندىزىنى قوللىنىشقا هوقۇق بەردى.

يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى توقۇنۇشلار

پارس قولتۇقى ئۇرۇشى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ يېقىن شەرق توقۇنۇشىنىڭ چەت بەلبېغىدا يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ بەلباغ ئىنتايىن نازۇك رايون ئىدى. شۇبھىسىزكى، بۇنداق توقۇنۇش داۋاملىدا دىنىي مەدەنىيەت ئامىلى هەل قىلغۇچ رول ئوينايتتى. بىراق، بىز

سوغۇققانلىق بىلەن كۆزىتىپ ئىنچىكە تەھلىل قىلساقلا، بۇ يەر-
دىكى ئاساسلىق كۈرەش شەكلىنىڭ يەنىلا پارتىيە - گۈرۈھلار ئا-
رىسىدىكى ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان توقۇنۇش شەكلى ئىكەنلىكىنى
كۆرۈۋالالايمىز، يەنى بۇ يەردىكى كۈرەش ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۆزى-
مىزگە تەئەللۇق دەپ قارىغان زېمىن تالىشىش يۈزىسىدىن بولۇۋا-
تىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئىسرائىلىيە بىلەن ئەرەب دۇنياسىدىكى
پەلەستىنلىكلەر ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش يېقىن شەرق ۋە ئوت-
تۇرا شەرق رايونىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ توقۇنۇش قۇرۇلمىسى-
نىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

يەھۇدىي قىساسچىلىقى ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق نىشانى دۇنـ-
يانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان يەھۇدىيلار ئۈچۈن ئۆز دۆلـ-
تىنى — يەھۇدىي مىللىتىنىڭ تارىخىي بۆشۈكىگە قۇرۇلغان بىر
مىللىي دۆلەتنى رويابقا چىقىرىش ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى
ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يەھۇدىي قىساسچىلىرى ئەنگلىيە ھۆكـۈ-
مىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، بۇگۈنكى ئىسرائىلىيە زېمىنىدا
ئەنگلىيەنىڭ ماندات‌لىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى دومىنىئونى قۇرۇلدى.
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بىرلەشكەن دۆ-
لەتلەر تەشكىلاتى، يەنى خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە ئەزا بارلىق دۆلەت-
لەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، يەھۇدىيلار ئاخىر ئارزۇسىنى ئەملىگە
ئاشۇرۇپ، ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتى ئىسرائىلىيەنى قۇردى.

ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەرەب ئەللىرىگە نىسبە-
تەن ئېيتقاندا، قاباھەتلىك چۈشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى، پە-
لەستىن رايونىدا نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەت ۋە دىنىي ئېتىقادى
ئوخشاشمايدىغان ئىرقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇ
يەردە يەھۇدىيلار، شىئە مەزھىپى ۋە سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇل-
مانلار، خىرىستىيانلار ۋە دېرۇزىلار ياشايدۇ. ئۇلار ئوسمان ئىم-

پېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىرقانچە يۈز يىل ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرگەن. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇ- شىدىن ئىلگىرىكى يېقىنقى زامانىدا، ئەرەب دۇنياسى ئىزچىل ئوسمان تۈركلىرىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ياۋروپا جاھانگىرلىكىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغان. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بىر مەيدان بۈيۈك ئازادلىق ھەرىكىتىگە ئوخشايدۇ. بۇ مەزگىلدە ئەرەبلەر ئەنگلىيە ئوفىتسې- رى لاۋرېنتسىنىڭ رەھبەرلىكىدە تۈركىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆ- كۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىپ، ئاخىرىدا ئوسمانىيلارنىڭ قو- رالىلىق كۈچلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. بىراق ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئەرەبلەرنىڭ دۆلەتنى مۇستەقىل قىلىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشماي، ئۇلار ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەنىڭ خەلقئارالىق ۋاكالىتەن باشقۇرىدۇ، دې- گەن نىقابنى كۆتۈرۈپ چىقىپ قىلغان ھۆكۈمرانلىقىغا تىز پۈك- تى. ئەرەب دۇنياسى خالىغانچە تارتىلغان چېگرا لىنىيەسىنى بويلاپ ئايرىۋېتىلدى. ئاشۇ چاغلاردا ئەنگلىيە ۋاقىتلىق باشقۇرۇ- ۋاتقان پەلەستىن رايونىغا يەھۇدىيلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەر كۆچۈپ كەلدى.

گېتلېر گېرمانىيەسىنىڭ يەھۇدىيلارغا قاراتقان زىيانكەشلىكى ۋە قىرغىنچىلىقى بۇ كۆچمەنلەر دولقۇنىنى ئەۋجىگە چىقىرىپلا قالماي، بەلكى بۇ ياش ئىسرائىلىيە دۆلىتى ئاھالىلىرىدە ئۆزگىچە مۇداپىئە ئىرادىسىنى پېتىلدۇردى. 1948 ـ يىلى بىرىنچى قېتىملىق ئەرەب ـ ئىسرائىلىيە ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مىڭلىغان، يۈز مىڭلىغان پەلەستىنلىكلەر ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىن ئانا ماكانىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، ئۇلار ئەرەبلەرگە قارىتىلغان

بۇنداق خورلۇققا چىداپ تۇرالماي، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ يەھۇدي دۆلىتىنى يوقىتىش كويىغا چۈشتى. باشقا ئەرەب ئەللىرى ئۆز مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ، پەلەستىنلىكلەرنىڭ بۇ نىشانىنى ئاز ـ تولا قوللىغان بولدى. ئەرەب دۇنياسىدا داھىيلار نىشانىنىڭ تىكلىنىشىدە ھەمىشە پەۋقۇلئاددە مۇھىم رول ئويناپتتى. پەلەستىنلىكلەرنىڭ ئۇرۇشخۇمارلىقى ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ دېموكراتىك تۈزۈلمىسى (دۆلەتتە مىللەتلەر باراۋەر ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئىگە دەيدىغان ئېنىقلىما) تەرىپىدىن ئەكسىچە دەللىلەندى. ئۇ يەردىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغان ئەرەبلەر باشقا ئەرەب ئەللىرىدىكى قېرىنداشلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ پۇقرالىق ھوقۇقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، بۇ ھوقۇقلار خېلىلا چەكلىمىگە ئىگە ئىدى، شۇڭا پەلەستىن مۇساپىرلىرى ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىنغا قايتىشنى رەت قىلدى.

بۇ رايوندا جەمئىي بەش قېتىم بىرقەدەر كەڭ كۆلەملىك قانلىق ئۇرۇش بولدى، 1967 ـ يىلىدىكى ئۇرۇشتا ئىسرائىلىيە غەززا رايونى ۋە ئىيوردان دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىغا ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن پەلەستىن مۇساپىرلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسرائىلىيە ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىنغا قارىتا تالاش ـ تارتىش بولۇۋاتقان كۆچمەنلەر سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىدى، بۇ زېمىننى چۆرىدىگەن توقۇنۇش بۇگۈنگە قەدەر يەنىلا ھەل بولماي، ئۈمىد بىلەن باشلانغان ئوسلو تىنچلىق مۇساپىسىدىكى ئەڭ چوڭ پۈتلىكاشاڭ بولۇپ قالدى. شۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇكى، بۇ مەيدان تالاش ـ تارتىشتا ئىككى تەرەپنىڭ دىنىي ئېتىقاد پەرقى سىياسىي، مەدەنىيەت توقۇنۇشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى، بىراق

بۇ توقۇنۇشنىڭ تۈپ سەۋەبى ئەمەس، بەلكى توقۇنۇشنىڭ نەتىجىسى، خالاس.[1]

ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى ئۇرۇشلار

رىۋاند، بۇرۇندى ۋە زايىردىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقلار تېخىچە ھېلىلا يۈز بەرگەندەك ئېسىمىزدىن چىقمىپ كەتكىنى يوق، بۇ يېقىندىن بۇيان يۈز بەرگەن ئەڭ قانلىق قوراللىق تالاش ـ تارتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار ئەڭ مۇرەككەپ توقۇنۇش تېپىلىرىنىڭ بىر خىلىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەردە مەدەنىيەت ئامىلى پەقەت ئادەتتىكىچىلا رول ئويناغان.

بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرى چوڭ كۆل رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەت تۇتسىلار بىلەن ئىلگىرى بۇ يەردە ئولتۇرۇۋاتقان يەرلىك ئاھالە خوتۇ دېھقانلىرى ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى مۇناسىۋەت ئەزەلدىن جىددىي ئىدى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇلار ئارىسىدا روشەن پەرقمۇ قالمىغانىدى. شۇڭا، كىشىلەر ئىزدىسە ئىسپات تاپقىلى بولمىدىغان ئىرقىي تەۋەلىك مەسىلىسىگە قارىغاندا، ئىجتىمائىي قاتلامغا بەكرەك دىققەت قىلغانىدى. مۇستەملىكە دەۋرىدە، غەرب مۇستەملىكىچىلىرى ئۇرۇشقاق تۇتسىلارغا ئىمتىياز بېرىش ئارقىلىق، بۇ قالدۇق مەدەنىيەت پەرقىدىن تولۇق پايدىلانغانىدى ۋە شۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەندى. غەربنىڭ تىزگىنلىنىشىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش خوتۇلار (رىۋاندا ۋە بۇرۇندى دۆلەت ئاھالىسىنىڭ 80%

---

① كىلاۋديە سىمىت: «ئىسرائىلىيە ـ پەلەستىن توقۇنۇشى ۋە ئوتتۇرا شەرقنىڭ شەرق ـ غەرب توقۇنۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خەۋپسىزلىك سىياسىتى يولغا قويۇلىدىغان رايون قىلىنىشنىڭ ئەھمىيىتى»، ئابادېن ـ بادېن، 1993 ـ يىلى نەشرى.

ننى ئىگىلەيدۇ) غا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تار-تىۋېلىپ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتىن دېرەك بېرەتتى؛ تۇ-سىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، دۆلەت ھوقۇقىنى ئىگىلەش ساقلانغا-لى بولمايدىغان قىساس ئېلىشتىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى زۆرۈر ۋاستە ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇ ئىككى دۆلەتتە دۆلەت ھوقۇقى ئۈزۈكسىز ئالمىشىپ تۇردى ھەم شۇ تۈپەيلىدىن نۇرغۇن قىرغىن-چىلىق پاجىئەلىرى يۈز بەردى. رېئاندادا كۆپ سانلىق ئاۋام سايلا-غان خوتۇ مىللىتىدىن چىققان زۇڭلى خابويا رۇمانا مىللىي يارد-شىش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەت يەنىلا مۇقىم بولدى. بىراق، ئۇ 1994 - يىلى ئايروپىلان ھادىسە-سىدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ۋەزىيەت جىددىي تۇردە ئۆزگەردى. خوتۇ مىللىتىدىن بولغان ئارمىيە بىلەن خەلق ئەسكەرلىرى پۈر-سەتنى غەنىيمەت بىلىپ، تۇسلارغا ئىرقىي ئوخشاپ كېتىدىغان كەڭ كۆلەملىك قىرغىنچىلىقنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-قىتتا ئۇگاندا ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەن بىر تۈركۈم تۇسى مىللىتى پارتىزانلىرى رېئانداغا بېرىپ، خو-تۇلارنىڭ سابىق ھۆكۈمىتىنى ۋە بۇ ھۆكۈمەت زايىردىكى مۇسا-يىرلار لاگېرىغا توپلىغان قوراللىق كۈچلەرنى قوغلاپ چىقارماقچى بولدى. ئالاھازەل شۇنىڭ بىلەن تەڭلا دېگۈدەك بۇرۇندىدىكى تۇ-سىلارنىڭ سابىق رەھبىرى بۇيۇيا خەلق سايلىغان خوتۇلار ھۆكۈمە-تىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، نەتىجىدە ئىككى دۆلەتتىكى تۇسىلارنىڭ تايانچ ئۇنسۇرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ شىرەم «تۇغقىنى» — ئۇگاندا-نىڭ سايلاپ چىقىلغان زۇڭتۇڭى مۇساۋىنى ئىتتىپاق تۈزدى.

زايىر ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى مىللەت قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بىر چوڭ دۆلەت بولۇپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەر ۋە قەبىلىلەر يەرلىككە ھوقۇق بېرىشنى تەكىتلەيتتى، ئەما كىشاسادىكى چىرىك ھۆ-

كۈمرانلار، يىلىغا ئالىدىغان ئوبدان تەمىنات بىلەن كۈن كەچۈرۈ-
ۋاتقان ئەمەلدارلار ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىققا تې-
خىمۇ مايىل ئىدى، شۇڭا بۇ ئىككى تەرەپ ئارىسىدا كەسكىن زىد-
دىيەت كېلىپ چىقىشتىن ساقلانماق تەسكە چۈشەتتى. بۇ زىددىيەت-
لەر تۈپەيلىدىن مۇستەقىللىق يولىدا قان تۆكۈشلەر بولغان بولسا-
مۇ، مۇستەقىللىق ئىشقا ئاشمىدى. بىراق كىنىشاسا ھۆكۈمىتىدە
خىيانەتچىلىك، چىرىكچىلىك ۋە خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇش
ئەھۋاللىرى كۈنسايىن ئېغىرلىشىپ، يەرلىك كۈچلەر بارغانسېرى
ھەرىكەت ئەركىنلىكىگە ئېرىشتى.

چوڭ كۆل رايونىدىكى كىۋۇ دېگەن جاي ئەنئەنە جەھەتتىن ئاساسلىقى تۈسلاردىن تەركىب تاپقان كۆچمەنلەر مەھەللىسى ئىدى، رىۋاندا ۋە بۇرۇندى مۇستەقىل بولغاندىن بېرى بۇ جايدا نۇرغۇن تۈسى كۆچمەنلىرى تۇرۇپ كەلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان بۇ ئاز سانلىق مىللەت يەرلىكلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغىدى. 1993 ـ يىلى ۋە 1994 ـ يىلى شىمالىي كىۋۇدىكى بانياۋاندا مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق تۈسى كۆچمەنلىرى ئاپەت خاراكتېرلىك ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 1996 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جەنۇبىي كىۋۇ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى مەركىزىي ھۆكۈمەت 1981 ـ يىلى ئېلان قىلغان بىر تۈرلۈك پەرمانىنى يولغا قويماقچى بولدى، بۇ پەرمانغا بىنائەن شۇ جايدىكى تۈسى ئاھالىلىرى ۋە بانيا رىنگېلار زايىردىن قوغلاپ چىقىرىلىشى كېرەك ئىدى. خۇددى كىشىلەرنىڭ كۈتكىنىدەكلا، بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر قوراللىق قارشىلىق كۆرسەتمەي، تاشقى دۇنيانىڭ ياردىمىدە كۆچى ئاجىز يەرلىك ھۆكۈمەتنى ۋە مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تېزلا تەۋرىتىپ قويدى.

1996 ـ يىلىدىن تارتىپ بۇ رايوندا تۆۋەندىكىدەك ۋەزىيەت كېلىپچىقتى: مۇساپىرلار لاگېرىغا مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان خو- تۇلار توپلاندى، سابىق خوتۇلار ھۆكۈمىتىنىڭ قوراللىق قىسمىلە- رى ۋە خەلق ئەسكەرلىرى بۇ يەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى، رىۋاندا بىلەن بۇرۇندىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشى باشلاندى. زايىر ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى دۆلەتتىكى تۇسلار ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇزۇڭگە سوقۇشتۇرۇشنى كۆزلەپ، خوتۇلارنىڭ قورقۇنچاق سابىق مەركىزي ھۆكۈمىتىنى قوللىدى. شۇنىڭ بىلەن زايىرنىڭ شەرقي قىسمىدىكى تۇسلارنىڭ ئەۋلادلىرى زايىر مەركىزي ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغالدى ھەم ئۇنۇملۇك قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى- نى يولغا قويدى.

بۇلاردىن سىرت، خەلقئارا ۋەزىيەت يەنىمۇ تەرەققي قىلدى: ئۇگاندا ئەسلىدە ساغلام كۇچىيىپ بېرىۋاتقان دۆلەت ئىدى، ئۇ ئې- رىتىرىيە ۋ ئېفىيوپىيە بىلەن بىرلىشىپ، جەنۇبىي سۇدانىدىكى يۇز ئۆرۇگەن ئارمىيەنىڭ خارتومىدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇشىغا مەبلەغ يارەم قىلدى. خارتومىدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتى ئۇگاندانىڭ شىمالىدىكى ۋە باشقا ئىككى دۆلەتتىكى مۇسۇلمانلار ھەم ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنى مەزھىپىنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى قوللاش ئارقىلىق ئەندىنى ئالدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇگاندانىڭ ئىقتىسادي جەھەتتە كۇنسېرى رونىاق تېپىشىغا ئىشەن- مەيدىغان زايىر ھۆكۈمىتى زايىرنىڭ شىمالىنى سۇداندىكى مۇسۇل- مانلار ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۇگانداغا قارشى تەش- كىلات ئۇچۇن ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان بازا قىلىپ بەردى. شۇ سەۋەبتىن ئۇگاندا زايىرنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بەكلا قىزىقىپ قالدى.

بۇ ۋەزىيەت ھەقىقەتەن مۇرەككەپ ئىدى، ئەجەبا ئۇنداق ئەمەس- مۇ ـ يا؟ ئەمەلىيەتتە، مەن تېخى فىرانسىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ

زىددىيىتى ئۇستىدە توختالمىدىم، بۇ نۇقتا ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن مەزھەپ ـ گۈرۈھلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇ ـ ھىم، بىراق ئۇلار بۇنداق قىرغىن قىلىشلارنى ئۈزۈل ـ كېسىل قوللىمىدى، پەقەت تېخىمۇ كۆپ قورال ـ ياراغ بىلەن تەمىنلىدى، تېخىمۇ ياخشى مەشىقلەندۈردى. دېمەك، تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئادەم ئۆلتۈرگۈچى ماشىنىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا ياردەم بەردى. ئەلۋەتتە، ئۇگاندا، رېۋاندا ۋە بۇرۇندى ھۆكۈمەتلىرىمۇ بانيامۇر رىنگې، ئۇگاندا ۋە رېۋاندادىكى قوزغىلاڭچىلارغا مەبلەغ ياردەم قىل ـ دى، زۆرۈر تېپىلغان جايلارغا يەنە ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنىمۇ ئە ـ ۋەتتى. خولۇقلارنىڭ مۇساپىرلار لاگېرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق ئەسكەرلىرى تارمار قىلىندى، مۇساپىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رېۋاندا ۋە بۇرۇندىكى تۇسىلار ھۆكۈمىتى كونتروللۇقىدىكى رايونلارغا يېڭىباشتىن قوغلىۋېتىلدى، يەنە بىر قىسمى قىرىپ تاشلاندى. بانيامۇرىنگېلار كۈنسايىن زورىيىۋاتقان بىر ئاسىيلىق ئاساسىنى شەكىللەندۈرۈپ، مۇستەبىت مونبوتو بىلەن ئۇزاق مۇد ـ دەت كۈرەش قىلدى. قېرىغان جەڭ تۇلپىرى، سابىق ماركسىزمچى، مونبوتوغا قارشى ئېقىمنىڭ تەۋرەنمەس جەڭچىسى لاۋېرىنت كاپ ـ پىرا دېموكراتىيە پېشۋاسى بولمىسىمۇ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماس ـ تىن لىق «پارتلاتقۇچ» بېسىلغان ئات ھارۋىسىنى سۆرەپ چاپتى. چىرىك مونبوتونىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى خۇددى لېڭشىپ قالغان ئىمارەتتەك، قىسقىغىنە بىرقانچە ئاي ئىچىدە گۈمبۈرلەپ غۇلاپ چۈشتى.

ئوتتۇرا ئافرىقا تېگىپلا كەتسە پارتلايدىغان پارتلاتقۇچقا ئايلا ـ نىپ قالدى، دۆلەت چېگراسىنى ھالقىغان ئىرقىي توقۇنۇش، دۆ ـ لەتلەر ئارا توقۇنۇش ھەم ھۆكۈمەتكە قارشى ھاكىمىيەتلەر توقۇنۇ ـ شى ئۆكسۈمەي يۈز بېرىپ تۇردى، ھۆكۈمەتلەرنىڭ قىلمىش ـ ئەد ـ

مىشلىرى «ياخشى ھۆكۈمەت» پىرىنسىپىغا قىلچە ئۇيغۇن كەلمە-
دى. چوڭ كۆل رايونىدىكى غايەت زور نوپۇس بېسىمى كۈنسايىن
ئېغىرلاشتى. مەسىلەن، رېژاندادىكى نوپۇس زىچلىقى زېمىنى كەڭ
زايىرنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئىر-
قىي توقۇنۇش زېمىن تالىشىش يولىدىكى مەۋجۇتلۇق توقۇنۇشىغا
ئايلىنىپ كەتتى. سۇدان تەشەببۇس قىلغان «مەدەنىيەت» لەرنىڭ
ئۇچرىشىشىنى ئايرىم ھادىسە دېيىشكىلا بولىدۇ، ئوخشاشلا ئۆز-
مۇشتىكى مۇستەملىكىچى چوڭ دۆلەت فىرانسىيە ۋە ھازىرقى دە-
رىجىدىن تاشقىرى دۇنياۋى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ ماختانچاقلىق
بىلەن ئارىلاشتى، بۇلار مۇشۇ رايوندىكى ئاساسىي ئېقىم تۈسىگە
ئىگە ھادىسىگە ئايلىنالمىسىمۇ، بىراق بۇلارنىڭمۇ خېلى مۇھىم
رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق.

ئافغانىستان ئۇرۇشى

ئافغانىستان 1747 ـ يىلى دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇپ، يېقىنقى
زامانىدىكى ئافغانىستاننىڭ زېمىن دائىرىسى ئاساسەن شەكىللەنگە-
نىدى. بىراق، بۇ ئېگىزلىكتىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دۆلىتى «جۇغ-
راپىيەلىك جايلىشىش» ۋە «مىللەت» تۈپەيلىدىن باشتىن ـ ئاخىر
خۇددى يەكتەك ئۈستىگە سېلىنغان ياماقتەك بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرۇپ
كەلدى. ئۇنىڭ غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئۆكتەملىكلىرى ئال-
مىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ، چەكلىك تۇردىكى مۇستەقىللىقنى
ساقلاپ قالالىشى تامامەن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى چارروسىيە
بىلەن بۇيۇك بىرىتانىيەدىن ئىبارەت ئەينى چاغدىكى ئىككى كۈچ-
لۈك جاھانگىر دۆلەتنىڭ بۇ رايوندىكى «كەسىن تالاش ـ تارتىش» تا
كۈچى تەڭ كېلىپ قالغانلىقىدىن بولدى. ئافغانىستاننىڭ قاتنىشى
قولايسىز، جۇغراپىيەلىك شارائىتى ۋە ئومۇمىي خەلق چەكچى بو-

لۇشتەك ئۇرۇشقا تەييار تۇرۇش ئېڭى ئالدىدا، ئىككى كۈچلۈك دۆ-
لەت بۇ رايونىنى هوقۇق ۋاكۇئۇم رايونى قىلىپ، توقۇنۇشنى پەسەي-
تىش بەلبېغى شەكىللەندۇرۇشكە قوشۇلدى. ئۇ چاغدا مۇسۇلمانلار
ئافغانىستاندىكى بىردىنبىر ئىتتىپاقلاشقان هەم ئۇيۇشۇش كۈچە-
گە ئىگە بىر پۈتۈن كۈچكە ئايلاندى، قالغانلىرى بىرلىككە كېلەل-
مەيدىغان مىللەتلەر ئىدى. ئافغانىستاندىكى ئاساسلىق مىللەتلەرنى
ئېلىپ ئېيتقاندا، پۇشتۇلار هازىرقى ئومۇمىي ئاهالىنىڭ تەخمىنەن
40% نى ئىگىلەيتتى (غەربلىكلەر بۇلارنى «پاتان» دەيدۇ ۋە هەم
تۈرك، هەم ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ، بەزى ئالىملار
ئۇلارنى ئىسرائىلىيەلىكلەرنىڭ چېچىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنىڭ
ئەۋلادى، دەپ قارايدۇ ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، تا-
جىكلار ئومۇمىي ئاهالىنىڭ تەخمىنەن 25% نى، قازاقلار 15% نى
ئىگىلەيتتى، يەنە ئۆزبېك (5%) ۋە قازاق (5%) لارمۇ بار ئىدى. بىز
بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى هەرگىزمۇ يۇقىرى مۆلچەرلە-
يەلمەيمىز. ئۇلار يەنە ئوخشاشمايدىغان، تېخىمۇ تارقاق، كۆلىمى
نىسبەتەن كىچىك قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، هەتتا تاغ ئارىسى-
دىكى جىلغا ۋە ئورمانلىقلاردىمۇ ئۆز ئالدىغا داهىيلار بار. شۇڭا،
ئافغانىستانىنىڭ دۆلەت هاكىمىيىتى هەمىشە هوقۇقنى ئەڭ تۆۋەن
چەكتىكى مەركەزلەشتۇرۇش بىلەن روشەن يەرلىك ئاپتونومىيە ئا-
رىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتى ئاساسىغا تۈرغۇزۇلغان بولىدۇ.
20 ـ ئەسىردىن بۇيان، زامانىۋىلىشىش يولىدىكى يوق دېيەرلىك
تەرەققىياتمۇ هازىرقى هالەتتىن نارازى بولۇپ يۈرگەن بىر تۈركۈم
ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنى «ئازاد» قىلدى، ئۇلار ئافغانىستان كوممۇ-
نىستىك پارتىيەسىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى شەكىللەندۇردى،
ئەمما كوممۇنىستىك پارتىيە يەنە تېزلا بىر ـ بىرىگە قارشى بولغان
هەم ئىرقىي خاهىشقا ئىگە ئىككى گۇرۇهقا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىر

گۇرۇھ ئاساسلىقى پۇشتۇلاردىن، يەنە بىر گۇرۇھ ئاساسلىقى تا-
جىكلاردىن تەشكىللەندى. 1973 - يىلى كومپارتىيە ھاكىمىيەتنى
تارتىۋالغاندىن كېيىن، دۆلەتتە ھوقۇق مەركەزلەشتۇرۇلگەن ھۆ-
كۈمرانلىقنى يولغا قويۇش ۋە ھاكىمىيەتنى دەھرىيلەشتۇرۇشكە
ئۇرۇندى. ھوقۇقنى مەركەزلەشتۇرۇش يولىدىكى تىرىشچانلىق نە-
تىجىسىدە، يەرلىك كۈچلەر مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارشى چىقىشقا
باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كابۇل ھۆكۈمىتىنىڭ دىنغا
قارشى سىياسىتى يەنە يەرلىك كۈچلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى ئاۋامنى
سەپەرۋەر قىلىشتىكى قورالغا ئايلاندۇرۇۋېلىشىغا تۈرتكە بولدى.
«كاپىر» سوۋېت ئىتتىپاقىلىقلار، بىرىزىنپىقا سادىق دوگمىچىلار
قورال كۈچى ئارقىلىق ئارىلىشىپ، قارشىلىققا ئۇچرىغان، غايەت
زور تەھدىت ئاستىدا قالغان ئافغانىستان كوممۇنىستىك پارتىيە-
سىنى ساقلاپ قېلىشقا ھەم ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەم-
لەشكە يارىدەم بەرمەكچى بولغاندا، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ
زورايدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيەسى ئافغانىستاندىن چېكىنگەندىن
كېيىن، قارشىلىشىۋاتقان گۇرۇھلار ئارىسىدىكى روشەن جىددىي
مۇناسىۋەت ئاخىر پارتلىدى. بۇنداق قالايمىقانچىلىق تاكى 1992 -
يىلىغىچە داۋاملاشتى، قايتا - قايتا بىرىكىشتىن كېيىن، كومپار-
تىيەنىڭ باشلىقى بولۇپ كەلگەن نەجىبۇللا ئاخىر غەلىبە قىلىپ،
تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ داھىيسى رابانى بىلەن نازۇك بىرلەشمە
ھۆكۈمەت تەشكىللىدى، رابانى سابىق كوممۇنىست ئۆزبېك گېنې-
رال دوستۇم، تاجىك مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئاتامىنى مەسئۇد، ھېرات
ۋىلايىتىنىڭ زومىگىرى ئىسمائىلخان ۋە شىئە مەزھىپىدىن بولغان
قازارلارنىڭ رەھبىرى ئەلى مازار بىلەن كەڭ ئىتتىپاق تەشكىللە-
دى. پۇشتۇ مۇسۇلمانلىرىنىڭ قارا نىيەت داھىيسى ھېكمەتيار بۇن-

داق ئورۇنلاشتۇرۇشقا قارشى چىقىپ، ئەڭ قۇدرەتلىك ئاز سانلىق مىللەتنىڭ داھىيسى سۇپىتىدە ئاساسلىق ھوقۇقنى قولىدا تۇتۇش-نى تەلەپ قىلدى ھەم تېزلا يېڭىباشتىن يۇز ئۆرۈپ چىققان دوس-تۇمنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئەلۋەتتە، بۇ ئارىلىقتا ھېكمەتيارغا تەھدىت پەيدا قىلىدىغان دۇشمەن سىياسىي گۇرۇھ ــ تالىبانلار (مەدرىسەلەردە «قۇرئان كەرىم»نى ئۆگىنىدىغان تالىپلار گۇرۇھى) مۇ ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سەرگەردان بولۇپ پا-كىستانغا بارغىنىدا، دىنىي ۋە ھەربىي تەربىيە ئالغانىدى. ئۇلارمۇ ھېكمەتيارغا ئوخشاش سىياسىي تەلەپنى، يەنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭلا ھەقىقىي ئىسلام دىنىغا ۋە كۆپ سانلىق ھېسابلىنىدىغان پۇشتۇلار-نىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. پاكىستان ھېكمەتيارنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي، زىيادە مۇستەقىل بولغان «تالىپلار»، يەنى تالىبانلارغا ھەربىي ھازىرلىقلار ۋە مەبلەغ جەھەتتىن كۆپ سېخىيلىق قىلدى. ئامېرىكىمۇ بۇنداق يارەمگە يول قويدى، ئۇلار بۇ ئارقىلىق رۇسىيەگە تايانماستىن ئوتتۇرا ئا-سىيانىڭ ئېنېرگىيە كىندىكىگە باردىغان بىر يول ئېچىشنى ئارزۇ قىلاتتى. يەنە كېلىپ ئامېرىكىنىڭ «ئەشەددىي دۇشمىنى» ــ ئىران تالىبانلارنى ياقتۇرمىغاچقا، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىراننىڭ بۇ رايوندىكى تەسىرىنىمۇ ئاجىزلاشتۇرغىلى بولاتتى. بۇ چاغدا دوستۇممۇ بىرلا بۇرۇلۇپ تالىبانلار تەرەپكە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن 1996 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېڭى ئىتتىپاق ئاخىر كابۇلدا ھاكىمىيەت قۇردى، ئىچكى ئۇرۇشمۇ داۋاملىشىۋەردى، بولۇپمۇ شىئە مەزھىپى-دىن بولغان قازارلارنىڭ داھىيسى ئەلى مازار قەستكە ئۇچرىغان (1995 ـ يىلى 3 ـ ئاي) دىن كېيىن، ئىران تالىبانلارغا قارشى سىياسەتنى تېخىمۇ تەۋرەنمەي يولغا قويغانلىقتىن ۋەزىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. چۇنكى، ئىران ئافغانىستانلىق شىئەلەرنىڭ

مەۋجۇتلۇقى سۇننىيلەرنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى دەپ قارايتتى.

1997 ـ يىلى قازارلار، رابانىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى، ھېكـ
ـمەتيارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى، مەسئۇد ۋە كۆپ قېتىم سەپ ئۆزـ
گەرتكەن دوستۇم تەشكىللىگەن ئىتتىپاق ئىزچىل كۈچلۈك ئۇـ
رۇندا تۇرۇپ كەلگەن تالىبانلارغا قارشى كەسكىن جەڭ قىلدى، تاـ
لىبانلارنىڭ چەكتىن ئاشقان دوگما ئىلاھىي ھاكىمىيەت تۈزۈلمەـ
سى شەھەرلەردىكى ئىخلاسمەن ئافغانىستانلىقلاردىن يىراقلىشىشقا
باشلىدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، تالىبانلار نۆۋەتتىكى ھەربىي ئۈس
تۈنلۈكىگە تايىنىپ تېخى ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ
بولالمايتتى (كېيىن تالىبانلار ئافغانىستانىنىڭ 90% زېمىنىنى ۋە
بارلىق چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنى دېگۈدەك تىزگىنلەپ، دۆلەت
ھاكىمىيىتىنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، بۇ ھاكىمىيەت خەلقئارا
نىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلمىدى، ئافغانىستاندىكى ئىچكى
ئۇرۇشمۇ ئاخىرلاشمىدى، ھەرقانداق ئەھۋال يۈز بېرىش مۇمكىن،
بۇنى بىزنىڭ كۆرەلەيدىغىنىمىز ئېنىق ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە
قىلغۇچىدىن).

پاكىستان ـ ھىندىستان ئۇزۇلمە قاتلىمى

پاكىستان بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى توقۇنۇش بۇگۈنگە
قەدەر ئۇچ قېتىملىق بىرقەدەر چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشنى، كىچىك
كۆلەمدىكى سانسىز قېتىملىق چېگرا توقۇنۇشلىرىنى ۋە بۇ رايـو
نىڭ يادرو ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.
مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى ھۆ
كۈمرانلىرى «ھەرقانداق زىددىيەت» كۆرۈلمەيدىغان ھۆكۈمرانلىققا
ئىمكانىيەتنىڭ بارچە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، جەنۇبىي ئاسىيا
سۇب قۇرۇقلۇقىدىكى مىللەت ۋە دىن پەرقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مە

مۇربي جەھەتتە ھىندى دىنى مۇرىتلىرى بىلەن مۇسۇلمانلار توپلى-
شىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئايرىپ باشقۇرغانىدى، ئاخىرىدا بۇ
ئىككى دۆلەتمۇ مۇشۇنداق ئايرىش ئاساسىدا بارلىققا كەلدى. ئەس-
لىدىكى بىرلىككە كەلگەن مۇستەملىكە سىياسىي تۈزۈلمىسىدە،
مۇسۇلمانلار ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئا-
خىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ رايونىنىڭ مۇستەقىللىقىمۇ مۇقەررەر
ئىش بولۇپ قالدى، مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ رايون مۇستەقىل بولغاندىن
كېيىن ھىندى دىنى مۇرىتلىرى كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن بۇ دۆ-
لەتتە بۇ خىل ئىمتىيازنى قولدىن بېرىپ قويۇشتىن ئەنسىرىشى
تۇرغانلا گەپ ئىدى. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى ئەملىي ئەھ-
ۋالغا ئۇيغۇن ئاساستا دۆلەت قۇرۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى،
مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇرغان ئەنگلىيە-
لىكلەرمۇ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇردى. ئەملىيەتتە، مۇسۇلمانلار
بىلەن ھىندى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ ھىندىستان ۋە پاكىستاندىن
كۆچۈشى بىر مەھەللىك قىرغىنچىلىقنى، كومپىدىيەلىك تۇسكە
ئىگە جاپا ـ مۇشەققەتلىك تارىخنى باشتىن كەچۈردى.

شۇنىڭدىن تارتىپ، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئارىسىدا ئىك-
كى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۇرىدىغان زېمىن تالاش ـ تار-
تىشى ۋە دۆلەت ئىدىئولوگىيەسى جەھەتتىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت
ئىككى يېشىلمەس تۇگۇن قالغانىدى. زېمىن توقۇنۇشى دېگەندە كەش-
مىر ئېگىزلىكى رايونىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
ئەنگلىيە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، بۇ را-
يونىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ھەل بولمىدى، بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر-
نىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان بولسىمۇ، بىراق بۇ رايونىنىڭ ئەينى
چاغدىكى ھىندى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھۆكۈمرانى ھىندىستانغا
بەكرەك يېقىنچىلىق قىلاتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇرۇش داۋامىدا،

بۇ رايونىڭ شىمالىي قىسمى پاكىستانغا تەۋە بولدى، ئەمما جەنۇبىي قىسمىدىكى تېخىمۇ كەڭ رايونلارنى ھىندىستان تىزگىنلىدى. بىر-لەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كەشمىر رايونىدا ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ھىندىستان ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قەتئىي قارشى چىقتى. بىراق، كەشمىر رايونى ھىندىستان فېدېراتسىيەسى بىلەن ئەزەلدىن بىر گەۋدىلىشىپ كېتەلمىدى. ئەكسىچە 70 ـ، 80 ـ يىللاردا تۇغۇلغان، ياش ھەم ياخشى تەربىيە كۆرگەن بىر ئەۋلاد كىشىلەر تېخىمۇ كۆپ يەرلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلغان چاغدا، ھىندىستان مەركىزىي ھۆكۈمىتى بۇ رايوندا نۇرغۇن دېموكراتىك ھوقۇقلارغا چەك قويۇپ، تېخىمۇ قاتتىق سىياسىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، كەشمىر رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا شەكىللىنىش مۇمكىنچىلىكى بولغان مۇستەقىللىق ئارزۇسىنى بىخ ھالىتىدە ئۇجۇقتۇرۇش كويىدا بولدى. نەتىجىدە بىزنىڭ كۆرۈپ تۇرغىنىمىزدەك، قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى ھەم پاكىستانىنىڭ مەخپىي ساقچىلىرى ۋە ئافغانىستان ئۇرۇشىدىكى پېشقەدەم ئەسكەرلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ئېتىراز بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرىدە زوراۋانلىق خاھىشى ۋە تېخىمۇ كۆپ ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك تۇسى مەيدانغا كەلگەچكە، ھىندىستان خەۋپسىزلىك قىسىملىرىنىڭ بۇ-نىڭغا قاراتقان ئىنكاسى ئىنتايىن كۈچلۈك بولدى. بۇ رايوندا ئىنسانىي ھوقۇق دەپسەندە قىلىنىدىغان ئىشلار ئۆكسىمىدى. چاشنۇزلۇق رايونى تەخمىنەن 1000 كىشىدىن كىلومېتىرچە كېلىدىغان چېت ئېگىزلىك رايونى بولۇپ، ئۇ يەردە ئۇرۇش توختىتىش ۋە چېگرا ئايرىش مەسىلىسى ئەزەلدىن ھەل بولماي كەلگەچكە، يېڭى ـ يېڭى قوراللىق توقۇنۇشلار ئۆكسىمەي، دۈشمەنلىشىۋاتقان ئىككى دۆلەتنى ئۇرۇش گىردابىغا سۆرەپ كەلدى.

ئوخشاشمىغان دۆلەت ئىدىئولوگىيەسى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرىدىغان ئىككىنچى سەۋەب ئىدى. پاكىستان ئۆزىنى ھىندىستاندىكى مۇسۇلمان ھېسابلىسا، ھىندىستان ئۆزىنى بارلىق ھىندى دىنى مۇرىتلىرىنىڭ، جۇملىدىن 120 مىليون مۇسۇلمانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق خەلقنىڭ دەھرىي دۆلىتى ھېسابلايتتى. ھىندىستانىنىڭ قارىشىچە، پاكىستان ئەسلا مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك ئىدى؛ پاكىستان ھىندىستانىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆزىگە خىرىس دەپ بىلەتتى. بۇنداق زىددىيەت ئىككى دۆلەتتىكى كۆپ خىل تىل - يېزىق ۋە كۆپ مىللەت ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ ھەم كەسكىنلىشىپ كەتتى، شۇنداقلا ئىككى دۆلەت مەركىزىي ھۆكۈمەتلىرىنى دۆلەت ئىدىئولوگىيەسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق ھەر تەرەپتىكى كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشقا مەجبۇرلىدى. بۇنداق دۈشمەن كۈچىنى ئېنىق تەسۋىرلەپ، ئىچكى قىسمىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتنىڭ سەۋەبىنى دۈشمەننىڭ زىممىسىگە يۈكلەيدىغان ھۆكۈمرانلىق ۋاستىسىنى ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىشتا ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇنىڭ يەنە باشقا بىر مۇھىم ئۇنۇمىمۇ كۆرۈلەتتى، يەنى ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كۆپچىلىكنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ دىنسىزلىقى ۋە مەغلۇبىيىتىگە قارىتا قان دىققىتىنى باشقا ياققا بۇرىۋەتكىلى بولاتتى.

ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىشى

نۆۋەتتە باشقا رايونلاردا يۈز بېرىۋاتقان قانلىق توقۇنۇشلارنى يۇقىرىقى مىساللارنىڭ ۋاريانتى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيە ۋە ئىراقتىكى ئوخشاشمىغان رايونلاردا تۈرۈۋاتقان كۈرەشلەرنىڭ تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە ياكى تولۇق مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش

يولىدىكى كۇرەشلىرىمۇ ئوخشاش بىر مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ئاساسى بار. بىراق، بۇنداق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەربىكەتلىرىنى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھەقىقىي سەۋەبنىڭ كۆپىنچىسى سىياسىي ئامىل بولۇپ، بەزىدە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىشمۇ شۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. سۇداندا ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە دىنىي گۇرۇھلار ئۆزئارا تىركەشتى، شىمالدىكى مۇسۇلمانلار ھاكىمىيىتى (خەلقئارادا سۇدانىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى، دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، جەنۇبتىكى خىرىستىيان دىنىغا ۋە تەبىئەت مەبۇدچىلىقى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئافرىقا ئاھالىسىگە ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇچۇن تىرىشتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك ئىچكى ئۇرۇش كېلىپ چىقتى. ئالجىرىيەدە دەھرىي كۇچلەر بىلەن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى دۆلەت ھوقۇقىنى تالىشىپ، ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى ئىچكى «ھاكىمىيەت تۇزۇلمىسى ئۇرۇشى» نى قوزغىدى. ئوخشاشلا ئافغانىستاندىكى ھېكمەتيار بىلەن تالىبانلار ئارىسىدىكى تالاش ـ تارتىشمۇ پۇشتۇ مىللىتى ئىچىدە يۈز بەردى.

قىسقىسى، بۇ توقۇنۇشلار ئۇستىدىكى تەتقىقاتلىرىمىز شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، ھازىرقى زامانداىكى ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپچىقىش سەۋەبىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تونۇشمىزغا ۋە چۇشىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ، بۇمۇ بىز ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل ئارقىلىق چىقارغان يەكۇن. نۆۋەتتە ئەڭ خەتەرلىك توقۇنۇش ۋە ئەڭ قانلىق ئۇرۇشلار ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئارقا كۆرۈنۇشىدىكى ئوتتۇرا ئافرىقا، ئافغانىستان، كۇردىستان، ئالجىرىيە ۋە جەنۇبىي ـ شىمالىي چاۋشىيەن (چاۋشىيەن بىلەن كورېيە) قاتارلىق رايونلاردا يۈز بېرىۋاتىدۇ، ئالدىنقى ئۇچ رايوندىكى توقۇنۇش ئەڭ

روشەن ئىرق ئاملىغا ئىگە. بۇلاردىن سىرت، ئافغانىستان، ئالجىرىيە، ئوتتۇرا ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ـ شىمالىي چاۋشىيەندىكى تالاش ـ تارتىش يەنە ھاكىمىيەت تالاش ـ تارتىشى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. چاۋشىيەن يېرىم ئارىلى بىلەن ئافرىقىدىكى توقۇنۇشلاردا، چېگرا خەۋپسىزلىكىدىكى مۇشكۈلاتلارمۇ ئىنتايىن جانلىق بىر ئامىل بولۇپ قالدى.

جەنۇبىي ئاسىيا، سىرىلانكا، بوسنىيە ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى توقۇنۇشلار مەدەنىيەت ئۇزۇلمە قاتلىمىدا يۈز بەرگەن بولسىمۇ، كۆچلۈك مىللىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە. سىرىلانكا، بوسنىيە ۋە ئوتتۇرا شەرقته سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى كەمسىتىشىمۇ توقۇنۇش پارتلاش دەرىجىسىنى ئاشۇرۇۋەتتى. بۇ توقۇنۇشلارغا ئەنئەنىۋى زېمىن تالاش ـ تارتىشى سەۋەب بولدى. يەنى، تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقان تەرەپلەر مەلۇم بىر زېمىننى ئۆزىگە تەئەللۇق دەپ قاراپ، ئۇنى تىزگىنلەشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقته، رايون خەۋپسىزلىكىدىكى يوشۇرۇن خەۋپ توقۇنۇشنى جىددىيلەشتۈرۈش رولىنى ئويناندى. كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارغا ئىگە بولۇش سەۋەبىدىن ۋەزىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى.

بىراق، زوراۋانلىق توقۇنۇشى ھەرگىزمۇ ئاددىيلا يوسۇندا يۈز بەرمەيدۇ، توقۇنۇشلارنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى سەۋەبلەرمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇم بىر ئالمىنىڭ «يېڭى بايقىشى» ئەمەس. بۇ توقۇنۇش ۋە ئۇرۇشلارغا تۈرتكە بولىدىغان ئەسلىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قەدىمدىن تارتىپ مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ھوقۇق تالىشىش يولىدىكى قىرغىنچىلىقلارغا سەۋەب بولۇپ كەلگەن. فىرانسىيەلىكلەردە «چاڭ ـ توزان بېسىقىپ قالغىنى بەلەن بەربىر چاڭ ـ توزاندۇر» دەيدىغان ماقال بار، بۇ گەپ بىزگە

ئۆزگىرىشلەر كۆپ بولغىنى بىلەن قېپقالغان نەرسىلەرنىڭمۇ كۆپ. پىيىپ باردىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. كىشىلەر توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ سەۋەبىنى ئومۇمىيۈزلۈك چۈشەنگەندىن كېيىنلا، ھەل قىلىش يوللىرىنى تاپماقنىڭ تەسلىكىنى ئاندىن تونۇپ يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز توقۇنۇشنىڭ بۇنداق قاتلىمىنى تونۇپ يېتەلىسەك، بۇنىڭ قوراللىق توقۇنۇشلارغا خاتىمە بېرىشتىكى ئۇنۇملۇك ئۇسۇللارنى تېپىپ چىقىشىمىزغا ياردىمى بولىدۇ.

ئۇچىنچى قىسىم
تەھلىل

1

بىز كىم؟ ــ گەپنى «غەرب مەدەنىيىتى»نىڭ كېلىپچىقىش مەنبەسىدىن باشلايلى

غەلىبىنى ئالدىراپ ـ تېنەپ جاكارلاش«تارىخنىڭ ئا ـ خىرلاشقانلىقى» دىن دېرەك بەرمەيدۇ

«غەرب مەدەنىيىتى» دېگەن نېمە؟ غەربنىڭ «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىكى غەلىبە» سىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىنىڭ مەزكە بېگى، قابىل تالانت ئىگىسى فىرانسىس فۇكۇيۇما بۇ مەسىلە گە ئېنىق جاۋاب بەردى، كۆپ سۆزلىمىسەكمۇ ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇمكى، «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ تېپىك ئالاھىدىلىكى ئىنسانىي ھوقۇق، بازار ئىگىلىكى، زامانىۋى تېخنىكا، تېپىك دېموكراتىك تۈزۈلمە، پۇقرالىق ھوقۇقىدىن ئىبارەت بولۇپ، «غەرب مەدەنىيىتى» مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكى، ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىش، ئەركىنلىك ۋە كەڭ قورساقلىققا ۋەكىللىك قىلىدۇ. فۇكۇيۇما: ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى پەللىسىنى بېسىپ ئۆتتى، ئەمما لىبىرالىزمنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ.[①]

سەيمىل خۇنتىنگتون فۇكۇيۇمانىڭ «غەرب ئاخىر غەلىبە قى ـ

---

① فىرانسىس فۇكۇيۇما: «تارىخنىڭ خاتىمىسى: بىز نەدە تۇرۇۋاتىمىز؟»، مىيونخىن، 1992 ـ يىلى نەشرى.

لىدۇ» دېگەن تارىخىي، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزىرىگە ئېھتىياتچان ھالدا قارشى پوزىتسىيە تۇتقان، چۈنكى ئۇ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەھدىتى كۈنسايىن يېقىنلاپ كەلمەكتە، دەپ قارىغان. بىراق، ئۇ ئىنچىكە ئويلاپ ئولتۇرمايلا فۇكۇيۇمانىڭ «غەرب مەدەنىيىتى» ھەققىدىكى ئىزاھاتىنى قوبۇل قىلغان. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ ئوخشاشمايدىغان نۇقتىدىن چىقىپ بىردىنبىر تەكىتلەيدىغىنى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەچىلىكىدۇر، خۇنتىنگتون كۆپ خىل مەدەنىيەت غەرب جەمئىيىتىگە زىيان سالىدۇ، دەپ قارىغان. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، كەڭ دائىرىدە بولۇۋاتقان ئاشكارا مۇلاھىزە لەردىمۇ «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ ئۆزىگە قارىتا ھېچقانداق گۇمان ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان، بەلكى ئۆزىگە تەمەننا قويىدىغان ماختىنىش تۇسىدىكى سۆز ـ ئىبارىلەر كۆپ بولغان. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ غەرب جەمئىيىتىمىزمۇ ئوخشاشلا دۇنياۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ سىنىقىغا دۇچ كەلمەكتە. بۇ دولقۇن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ كۈشىنى تەشۋىشكە سالىدىغان سالاھىيەت توغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرە ۋە تونۇش كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.[1]

شۇڭا، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بىزنىڭ (غەرب) جەمئىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆز مەنپەئەتىمىزنى ئويلاشقان ئاساستا باشقا بىر نۇقتىدىن چۈشىنىشكە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، خەۋپ ئىزنالىرى ۋە ئۇلاردا يۈز بېرىۋاتقان تۈپ ئۆزگىرىشلەردىن چىقىپ، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېچكى باغلىنىش ھەققىدە كۆپ جەھەتتىن ئىزدىنىش كەك ھەقلىقمىز. ناۋادا بۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەر (دۇنياۋىلىشىش

---

① ھانس پېتېر مارتىن، خارالد سچۇخمان: «دۇنياۋىلىشىشتىكى تۇزاق: دېموكراتىيە ۋە جەمئىيەت پاراۋانلىقىغا قارىتىلغان ھۇجۇم»، رېينبېك، 1996 ـ يىلى نەشرى.

نەزەردە تۇتۇلىدۇ) بىزدىن تەلەپ قىلغان مۇھىم بۇرچىنى ئاڭقىرا-لىساق، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ قىيىنچىلىقىنى تېخىمۇ ئاسان چۈشىنەلەيمىز. ناۋادا بىز ئۆزىمىزنىڭمۇ ئىزدىنىش يولىدا كېتىۋاتقىنىمىزنى تونۇپ يېتەلىسەك، ئۇنداقتا باشقىلارنىڭ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش جەريانىدىكى تەجرىبىلىرىدىنمۇ ئۆرنەك ئالالايمىز. كۆڭلىمىزدىكى گەپنى قىلساق، باشقا بارلىق مەدەنىيەت گۈرۈھلىرى ياكى دۆلەتلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا غەرب ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان تەلىم بېرىش پوزىتسىيەسىنى قوللاڭ-ماستىن، باشقا مەدەنىيەتكە ئىگە كىشىلەر بىلەن تېخىمۇ ئو-چۇق - يورۇق سۆزلىشىدىغان ئۇسۇلنى تاللىيالايمىز.

ئەمما، بۇنداق ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن كېيىنكى چاغلاردىكى هازىرقى زامان مەدەنىيەت كۆپ مەنبەچىلىكى تەشەببۇس قىلغان ئىختىيارىيلىقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. «كۆڭلىمىز تارتىمىدى» دەپلا ئۆز قىممەت قارىشىمىزدىن ۋاز كېچىشكە هەقىمىز يوق، ئەمەلىيەتتە بۇ كېيىنكى مودېرنىزملىق مەدەنىيەت پەلسەپىسىنىڭ يۈزلىنىشىگە زىت بولۇپ، ئاتالمىش «ئۇرۇشقاق» غەرب مەدەنىيىتىنىڭ نەتىجىلىرىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق «سۇندۇرغانلىق» تۇر. ئىنسانىي هوقۇق، ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى، دېموكراتىك هاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، قانۇن - تۈزۈم بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەت، سۆز ئەركىنلىكى، ئەقلىي مۇلاهىزە ۋە بازار ئىگىلىكى تەرىپى دېگەنلەرنىڭ هەممىسى تارىخ بىزگە ئاتا قىلغان غايەت زور بايلىق. شۇڭا، كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلالايدىغان يېڭى يول تاپالماي تۇرۇپ، چوڭقۇر ئويلانمايلا بۇلاردىن ۋاز كېچىشكە هەقىمىز يوق. غەرب جەمئىيىتى بۇ پىرىنسىپلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاران تەستە ئىشقا ئاشۇردى، ئەمما سىرتقا مەدەنىيەت تارقىتىدىغان چاغدا بولسا، هەمىشە مەدەنىيەت تارقىتىشنى دەپ سىياسىي ياكى ئىق-

تىسادىي پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويۇۋاتىمىز، بۇ تولىمۇ كۈلكىلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ ئەلۋەتتە بۇ ھادىسىلەر بىلەن غەربنىڭ قىممەت قارىشى بىر - بىرىگە قارشى بولىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ غەرب سىياسىيسىغا زىيىنى بارلىقى ئېنىق.①

قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى

خۇنتىنگتون خۇددى ئىلگىرىكى نۇرغۇن ئالىملارغا ئوخشاشلا، غەربنىڭ دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇق تارىخىنى 1215 - يىلى ئەنگلىيە ئىمزالىغان تۈنجى نېگىزلىك قانۇن — «بۈيۈك خارتىيە» گىچە سۈرىدۇ. بۇ مىسالدىن «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ تەرەققىياتىمۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، بۈگۈنكى «غەرب مەدەنىيىتى» نى ئۇنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرگەن، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ ماھىيەتلىك ھالقىش. ئەمەلىيەتتە، «بۈيۈك خارتىيە» پەقەت ئاقسۆڭەكلەر، پادىشاھ ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى كاتولىك دىندارلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن تۈزۈملەشكەن قانۇنىي ئەھدىنامە بولۇپ، بۇنىڭ تۈزۈلۈشى ئۇلارنىڭ ئەمگەكچىلەر سىنىپىدىن بايلىقلارنى توقۇنۇشۇپ، زىددىيەتلىشىپ قالماي تالان - تاراج قىلىشىغا قولايلىق تۇغدۇرغان، خالاس. بۇ تەرىپىنى بىز بۈگۈنكى دېموكراتىيەلەشمىگەن جەمئىيەتتىنمۇ ئوخشاشلا بايقىيالايمىز. مەسىلەن، مۇستەبىت پارتىيەلەرنىڭ مەركىزىي كومىتېتلىرى ۋە سىياسىي بىيۇرولىرىمۇ ئاشۇنداق مەقسەتنى كۆزلەيدۇ. ئەمدى غەربتىكى دېموكراتىك، قانۇن -

---

① باسسام تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدا كۈن كەچۈرۈش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق» دېگەن ئەسەرنىڭ 6 - بابىدىن ئېلىندى.

تۇزۇم ئارقىلىق ئىداره قىلىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئاخىرىدا ئاشۇ «بۇيۇك خارتىيه» ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ـ كەلمىگەنلىكىگه كەلسەك، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردىمۇ ئېنىق بىر ـ نەرسه دېيىلمىگەن. بىراق شۇنىڭدا شەك يوقكى، ئىنسانىيەتنىڭ ئەگرى ـ توقاي تارىخىدىكى ئاشۇ ئۇلۇغ ھەرىكەتلەر مۇئەييەن جە ـ ھەتتىن ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان.

كۆزى ئۆتكۇر، ئوي ـ پىكرى كەسكىن باسسام تىببى خا ـ نىتگتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى نەزەريەسى» نىڭ گېرمانى ـ يەدىكى تەشەببۇسچىسى ۋە ھىمايىچىسى دېيىشكه بولىدۇ، ئۇ مۇ ـ رەككەپ ھەم تەجرىبىلەر بىلەن تويۇنغان بىر خىل نەزەر بىلەن مۇنداق چۈشەندۇرىدۇ: مىللىي دۆلەت غەرب سىياسىي مەدەنىيىتى ـ نىڭ ئەڭ مۇھىم مەھسۇللىرىنىڭ بىرى، ئۇ «زورىغا بىرىكتۇرۇش» ئاساسىدا ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىگه، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىغا قالدۇرۇلغان. چۈنكى، ئۇ يەردە دىنىي پادىشاھلىق ھوقۇقىدىن باشقا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى يوق. ئۇ باشقا ھەرقانداق ئىگىلىك ھوقۇق ئۇقۇمىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويمايدۇ، شۇڭا بۇنداق ئۇقۇم ـ نىڭ شۇ جاي شارائىتىدا يىلتىز تارتىپ بىخ سۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ تەپەككۇرغا ئاساسەن شۇنى بايقىيالايمىزكى، غەربتىكى مىللىي دۆلەتلەر «ئىگىلىك ھوقۇق خەلققه مەنسۇپ» دەيدىغان پە ـ رىنسىپ ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئەمما، بۇ نۇقتا ئىسلامىيەت جەمئىيىتىگه تامامەن يات.①

بىراق، ئىگىلىك ھوقۇق خەلققه مەنسۇپ، دەيدىغان پىرىنسىپ يېقىنقى زامانىدىكى دۆلەتلەر تەرەققىي قىلىشقا باشلىغانىدىلا بارلىققا

---

① باسسام تىببى: (Bassam Tibi) «مەدەنىيەتلەر ئۇرۇشى»، «ئىدراك بە ـ لەن ئەسلىيەتچىلىك ئارىسىدىكى سىياسىي ۋە دىن»، 1 ـ باب، ھامبۇرگ، 1995 ـ يىلى نەشرى.

كەلمەستىن، بەلكى كېيىنكى چاغلاردا بارلىققا كەلگەن، دەسلەپتە «ئىگىلىك ھوقۇق» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا كىشىلەر ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمەيتتى. كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا بۇنداق گەپمۇ يوق ئىدى. بۇ دېن 16 ـ ئەسىردە ئىگىلىك ھوقۇق ئۇقۇمىنى «بايقىدى»، ئۇ ئىچىكى ـ تاشقى جەھەتتە پۈتۈنلەي مۇستەقىل قارار چىقىرالايدىغان بىر مارکىزغا ئۆزىنىڭ بۇ ئۆزگىچە قارىشىنى شەرھلىدى. شۇبھىسىزكى، «مارکىز» لىق مەرتىۋىسىنىڭ قانۇنلۇقى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ دىن ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ جامائەتچىلىك تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىدىغان «پادىشاھلىق ھوقۇقىنى ئىلاھ بەرگەن»، يەنى پەرۋەردىگار مەلۇم كىشىگە ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەرگەن، دېگەن ئۇقۇمدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. گېرمان مىللىتىنىڭ مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيەسىنى قۇرغىنىدىن تارتىپ يېقىنقى زامانىدىكى مىللىي دۆلەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىغا قەدەر بۇ ئۇقۇم پۈتكۈل غەرب تارىخىنىڭ باش ـ ئاخىرىغا سىڭىپ كەتكەن. مەيلى مۇستەبىت فىرانسىيەدە بولسۇن ياكى ھېنرى Ⅷ تەشەببۇس قىلغان مىللىي ئازادلىق دەۋرىدىكى ئەنگلىيەدە بولسۇن، ھۆكۈمرانلىق نوپۇزىنىڭ پەرۋەردىگار تەرىپىدىن بېرىلىدىغانلىقى ئىنكار قىلىنغان، بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئەنگلىيە پادىشاھى شەكىل جەھەتتىن يەنىلا ئېپىسكوپۇمنىڭ باشلىقى سانىلىدۇ. ھازىرقى زامانىدىكى ئاتالمىش ئۆلچەملىك غەرب مىللىي دۆلەتلىرى ئەسلىدە شەخسلەشكەن قورال كۈچى مونوپولىيەسىدىن ئىبارەت ئىدى، كېيىنكى چاغلاردا ئاندىن ھازىرقى دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغان، خالاس.

مىللەت ۋە مىللىي دۆلەت

ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەت ئۇقۇمى بىلەن مىللىي دۆلەت ئۇ

قۇمىنى تەك دەپ قاراشقا بولمايدۇ.[1]

ناۋادا بىز غەربتىكى مىللىي دۆلەتلەردە تارىختىلا يەككە مىلـلەت ئۇقۇمى شەكىللىنىپ بولغان دېسەك، بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلـيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق ئۆزگىرىش دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىلا باشلانغان، ئەينى چاغدىكى مىللىي دۆلەتنىڭ فورمىسىنى هازىرقى ئەخلاق ئۆلچىمى بويىچە كۆزەتسەك، ئۇ كىشىنى ئانچە رازى قىلالمايدىغان بىر خىل سىياسىي قۇرۇلما هېسابلىنىدۇ. ئەمما، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ دۆلەتلەر كۆڭۈل قويۇپ پەردازلانغاندىن كېيىن، بىزدە ئۇلارغا نىسبەتەن تەدرىجىي ئىنتايىن كۆڭۈلدىكىدەك چۈشەنچە شەكىللەنگەن. يېقىنقى زاماندىن باشلاپ رويابقا چىققان فىرانسىيە ۋە ئەنگلىيەدەك مىللىي دۆلەتلەرنى كۆپ دېگەندىمۇ فېئودال خانىدانلىقلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىشى دېيىشكىلا بولىدۇ. شۇنىسى، بۇ قېتىملىق ئۆزگىرىش ئىلگىرىكىگە سەل ئوخشاش مايدۇ، بۇ يېڭى خانىدانلىقلار رەقىبلىرىنى تامامەن مەغلۇپ قىلغان بولۇپ، بۇ رەقىبلەر بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقان كۈرەش داۋامىدا بىر بولسا هالسىراپ يىقىلغان، بىر بولسا پۈتۈنلەي يوقىتىلغان، ياكى بولمىسا يېڭى خانىدانلىققا بېقىنىپ قېلىپ، كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشقان. ئاخىرىدا غالىب كەلگەن خانىدانلىق ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغان تېررىتورىيەلىك دۆلەتنى ئۆزىنىڭ ئىلىۋى بايلىقىغا ئايلاندۇرۇۋالغان، يېقىنقى زاماندىكى فىرانسىيە بىلەن ئەنگلىيەدىن ئىبارەت مىللىي دۆلەت مۇشۇنداق شەكىللەنگەن، شۇنىسى ئۇلار مەلۇم بىر جەمەتنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بو-

---

① باسسام تىبى: «ئەرەب دۇنياسىنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى»، «خەلقئارا-لىق سىياسىيدىكى رايونلار تەۋەلىكى تۈزۈلمىسى» مانىخىيىم، 1996 ـ يىلى نەشرى.

لۇپ قالغان. رۇسىيەدىكى «قورقۇنچلۇق ئىۋان» ۋە ئاۋسترىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيەسىدىكى ھابۇسبۇرگ جەمەتىمۇ ئوخشاشلا مۇ- شۇنداق يول بىلەن ئۆز دۆلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان.

ئىسپانىيەدە بۇ جەريان ئىككى باسقۇچ ئارقىلىق تاماملانغان: ئالدى بىلەن كاستىللا كىنەزلىكىدىكى ئېزابېللا بىلەن ئاراگون كىنەزلىكىدىكى فېردىناندنىڭ نىكاھلىنىشى ئارقىسىدا، مىللىي دۆلەتنىن ئىبارەت بۇ ئولجىنى تالىشىۋاتقان ئاساسلىق ئىككى ره- قىب تىنچ يول بىلەن بىرلەشكەن. ئەلۋەتتە، بۇ بىرلىشىش كاس- تىللا كىنەزلىكى بىلەن ئاراگون كىنەزلىكى قورال كۈچىگە تايە- نمىپ نۇرغۇن يوشۇرۇن رىقابەتچىلىرىنى يۇتۇۋالغاندىن كېيىن ئىشقا ئاشقان. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىدىكى دۇشمەن كۈچ — ئاساسلىقى كوردوۋا ۋە گىرانادانىڭ ئەمىرى (ئە- مىر - ئىسلام دۇنياسىدىكى قەبىلە باشلىقى ۋە تۆرە، ئاقسۆڭەكلەر- نىڭ نامى) گە قارىتا ئىستېلاچىلارنىڭ دىنىي بايرىقى ئاستىدا كەسكىن ئۇرۇش بولغان، ئاخىرىدا مۇقەددەس ئەھلىسلىپ (كىرىست قوشۇنى) نىڭ شەرقە يۈرۇش قىلىشى دېگەن تۇغ ئاستىدا، مەغلۇپ بولغۇچىنىڭ زېمىنى تەبىئىيلا غەلىبە قىلغۇچىنىڭ زېمىنى دائە- رىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، يېقىنقى زامانداىكى ئىسپانىيەنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى شەكىللەندۇرۇلگەن.

گېرمانىيەنىڭ ئەھۋالىدىمۇ «مىللەت يەككە مىللىي دۆلەتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دېگەن ھۆكۈم تولۇق نامايان قىلىنغان، بىراق بۇ بىزده ئاز - تولا گۇمانمۇ قوزغايدۇ، زىيالىيلار قاتلىمى، سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەر، بۇرژۇئازىيە ئارىسىدا تەپرىقچىلىق ھالە- تىنى تۇغدۇرۇش كۈچلۈك تۇرده تەلەپ قىلىدىغان خاھىشىنىڭ ئو- مۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇشكە بولسىمۇ، بە- راق كەڭ يېزىلار ۋە كىچىك شەھەرلەردە كىشىلەر يەنىلا يەرلىك

فېئوداللارغا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن، بۇنداق ئەھۋال گېرمانىيەنىڭ پۈتكۈل جەنۇبىي رايونىدا مەۋجۇت ئىدى، ھەتتا سلېسۋىگ ـ خولىستېين، ھاننوۋېر ۋە دانزىگ ئەركىن بىۋاسىتە قاراشلىق شەھىرىدىمۇ ئەھۋال ئوخشاش ئىدى، كېيىن «تۆمۈر ـ قان سىياسىتى» نى يولغا قويغان باش ۋەزىر بىسمارك ئەمەلىي كۈچى زور پىرۇسىيە ھەربىي كۈچلىرىگە تايىنىپ، پىرۇسىيە ـ ئاۋستىرىيە، پىرۇسىيە ـ دانىيە ۋە پىرۇسىيە ـ فىرانسىيە خانىدانلىق ئۇرۇشلىرى ئارقىلىق ئاخىرىدا «گېرمان مىللىتى» نى يەككە مىللىي دۆلەتكە ئايلىنىشقا مەجبۇرلىدى.[1]

راتسىيونالىزم، دىن ۋە سىياسىي

غەرب مەدەنىيىتىنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئىنتايىن قويۇق راتسىيونالىزم تۈسىگە ئىگە، مۇشۇ تەسىر تۈپەيلىدىن تەبىئىي پەن، تارىخۋازلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق بويىچە دەلىللەش دوگما دىنىي ئىلاھىيەتنىڭ ئورنىنى ئالغان؛ دۆلەت بىلەن دىنىي جەمئىيەت، سىياسىي بىلەن دەھرىيلىك ئايرىلغان. بىراق، بۇنداق تەرەققىيات ئەسلىدىنلا بولغان ئەمەس، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى خىرىستىيان دىنىنىڭ يا ۋۇزلارچە ھۆكۈمرانلىقىدىكى زۇلمەتلىك دەۋرنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، مىڭبىر چاپا ـ مۇشەققەتتە ئالدىمىزدا پەيدا بولغان. تېخىمۇ ئېنىقىنى ئېيتقاندا، راتسىيونالىزملىق پوزىتسىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تارىخ قىسقىراق بولغان. يەنى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەزى ئىخلاسمەن مۇرىتلار، دىنىي ئەقىدىلەرگە تەلۋىلەرچە ئەگەشكۈچىـ

---

① توماس نىپپېردېي: «1800~1866 ـ يىللاردىكى گېرمانىيە تارىخى»، «بۇرژۇئازىيە ۋە كۈچلۈك دۆلەت» 4 ـ نەشرى، مىيونخىن، 1987 ـ يىلى نەشرى.

لەر ۋە دىنىي تونغا ئوروۇنىۋالغان قارا نىيەتلەر يەنىلا جەمئىيەتـ
مىزنىڭ ئىدراكىي پوست قاتلىمىغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ، پۈرسەتنىڭ
كېلىشىنى كۈتمەكتە.

غەربنىڭ 13 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە بولغان تارىخىي
باسقۇچىغا دوگما خىرىستىيان دىنى ئەقىدىلىرىنى قانداق چۈشـ
ىنىش ۋە شەرھلەش توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر باشتىن ـ ئاخىر
سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا بىر ئاساسىي ئۆلچەم نۇقتـ
سى شەكىللەندۇرۇلگەن، بىراق بۇ نۇقتا نۇرغۇن مەزمۇن جەھەتتە
ئەڭ قانلىق سىياسىي تالاش ـ تارتىشنىڭ مەركىزىي پايدىلىنىش
نۇقتىسى بولۇپ قالغان. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭغا دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدـ
غان، سىياسىي مەنپەئەتنى چۆرىدىگەن رىقابەت ئويۇنى ياندىشىپ
كەلگەن. ئەمما، زېمىنغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش
رىقابىتىگە قاتناشقۇچىلار ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئار ـ
زۇ قىلغىنىدەك يوسۇندا قانۇنلاشتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈ ـ
چۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەشەببۇسىنى دىنىي مۇنازىرىلەر بىلەن چېڭ
باغلىشى كېرەك. بۇنىڭغا ئالاقىدار بەزى مۇھىم تارىخىي ھادىسىلەر
تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئابىلد پاگانلىرى (ئابىلد مەز ـ
ھىپى 11 ـ ئەسىردە فىرانسىيەنىڭ ئابىلدتا بارلىققا كەلگەن خـ ـ
رىستىيان دىنى مەزھىپى بولۇپ، 13 ـ ئەسىردە خاتا ھالدا پاگان،
يەنى يات دىندىكىلەر دەپ قارالغاچقا، پاپا ۋە فىرانسىيە پادىشاھى
تەشكىللىگەن ئەھلىسەلىپىنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان) بىلەن
بولغان بەس ـ مۇنازىرىدە، ئىنتايىن ياش فىرانسىيە مىللىي دۆلەـ
تى 13 ـ ئەسىردە ئاخىر سىياسىي ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرگەن.
بوخىمىيە رايونىدىكى خۇس قوزغىلىڭى (15 ـ ئەسىردىكى چېخـ ـ
يەلىك ۋەتەنپەرۋەر ۋە دىنىي ئىسلاھاتچى ھۇسنىڭ مۇخلىسلىرى
ئۆزلىرىنىڭ دىنىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تەلىپىنى ئىشقا ئا ـ

شۇرۇش يولىدا قىلغان كۆرەش) ھابۇسبۇرگ سۇلالىسىنىڭ مۇقەد-
دەس رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قى-
لىشى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرگەن. خىرىستىيان دىنىنىڭ ئىسپانى-
يەنى يېڭىباشتىن بويسۇندۇرۇشىغا ئەگىشىپ، ئىبرىيە پادىشاھلى-
قى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە
دۇنيادىكى ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ
تۇرغان. 16 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن 17 - ئەسىرنىڭ
ئاخىرقى مەزگىلىگىچە، كاتولىك دىنى بىلەن پىروتېستانتىزم ئوت-
تۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ياۋروپانىڭ يۇقىرى قاتلام سىياسى-
سىغا سىڭىپ كەتكەن. ئاخىرىدا كۈنسېرى قۇدرەت تاپقان، دىنىي
ئېتىقادنى بىر گەۋدىلەشتۇرۇش ئاساسىغا قۇرۇلغان مىللىي دۆلەت-
لەر ياۋروپا سىياسىيسىدا ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەن، زېمىن ۋە دى-
مەسىلىسى تۇپەيلىدىن ئۇزاق مۇددەت بۆلۈنۈش ھالىتىدە تۇرغان
ئاجىز گېرمانىيە بۇنىڭغا نىسبەتەن روشەن سېلىشتۇرما بولغان.

ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئەگرى - توقايلىق ئىچىدە ئىلگىرى-
لىشى ئۇلارنىڭ رىقابەت مېخانىزمىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان.
مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەتسىزلەرچە زوراۋانلىق رىقا-
بەتلىرى شۇ دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىنى ئىلىم - پەن ۋە سانائەتلەش-
تۇرۇشنى ئاساس قىلغان زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇشقا مەج-
بۇر قىلغان. ناۋادا كىمكى بۇ جەھەتتە دېلىغۇل بولۇپ بىر قارارغا
كېلەلمىسە، ياخشى تەرەققىيات پۇرسىتىنى ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ ھەمدە
ناھايىتى تېزلا سىياسىي رەقىبلىرىنىڭ كەينىدە قالىدۇ، مىللىي
دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىمۇ شۇ تۇپەيلىدىن زەر-
بىگە ئۇچرايدۇ.

راتسىيونالىزمنىڭ تارقىلىشىمۇ ئوخشاشلىق ئىشقا ئاشقان
بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە بۇ جەريانغا باشتىن - ئاخىر

قىرغىن قىلىش، قان تۆكۈش ۋە جاپا ـ مۇشەققەت ھەمراھ بولغان. ئاقارتىش ھەرىكىتى دەۋرىدە، ئەنگلىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى ئورانىيېندىكى ۋىلىيام ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئەڭ قانلىق ئۇسۇل بىلەن ئىرېلاندىيە كاتولىك دىنى مۇرىتلىرىنى باستۇردى؛ فىرانسىيەدە لۇئىس XIV ھۆكۈمرانلىقىدىكىلەرگە قارىتىلغان نانتې كەچۈرۈم يارلىقىنى بىكار قىلدى؛ ماريە تىراتسىيە مىليونلىغان جەسۇر پىروتېستانتنىڭ سىلسىيە ۋە پىرۇسىيەگە قوغلىۋېتى؛ ئىسپانىيەدە دىنىي سوت ئۆز خىيالىدا پاگان (يان دىندىكىلەر) دەپ ھېسابلىغانلارنى رەھىمسىزلەرچە قىينىدى؛ شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا جايلاردا تەلۈە مۇخلىسلار «دا-خان» دەپ ھۆكۈم قىلىنغان ئاياللارنى قىلچە رەھىم قىلماستىن ئوتتا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى؛ لۇتېر مەزھىپى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پادىشاھلار ئۇنىۋېرسىتېتلاردىكى ئاتېئىزمچىلارنى بىر كۈنىمۇ خاتىرجەم ئۆتكۈزەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى؛ شۋېيتسارىيە، گوللاندىيەدىن ئىبارەت پىروتېستانتىزم دۆلەتلىرىدە، مۇخلىسلار تەلۈىلەرچە ئەسلىيەتچىلىك بىلەن جاھاننى بىرلىككە كەلتۈردى؛ شۋېتسىيە، دانىيە ۋە ساكسون كىنەزلىكلىرىدە «دەلالال تېپىدىكى» ئىچى تار لۇتېر مەزھىپىدىكى پىروتېستانتلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىدى.

سىياسىي جەھەتتىكى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى ئاساسلىقى دۆلەتنىڭ سىياسىي ئاپپاراتلىرىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىشتا ئىپادىلەندى، ئەمما بۇنداق ئۆزگەرتىشمۇ ئاسانغا چۈشمىدى. بولۇپمۇ ئىسلاھات دەۋرىدە، بۇنداق قەدەمنى بېسىش ھەر ۋاقىت نېگىزلىك تەھدىت ۋە خىرىسقا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى. كاتولىك دىنى جەمئىيىتى بىلەن پىرۇسىيە پادىشاھى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر زىددىيەت 19 ـ ئەسىردىكى ئاتالمىش «70 يىللىق مەدەنىيەت

جېڭى»نى كەلتۇرۇپ چىقاردى، سابىق فېدېراتسىپ گېرمانىيەدە، سىياسىي بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ياراشتۇرغىلى بولمايدىغان زىددىيەت 60 ~ 70 - يىللاردىكى چېركاۋ مەكتەپلىرىنىڭ ئورنى، رولىغا دائىر مۇنازىرىلەردە نۇرغۇن ئىجتىمائىي ئىنكاسلار نى كەلتۇرۇپ چىقاردى.

ئەمما، دىنىي ئىسلاھات بىلەن سىياسىي ئىسلاھات ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەممىلا مەسىلىنى ھەل قىلىپ كېتەلمىدى، پىروتېستانت دىنىي جەمئىيەتلىرى بۇ جەھەتتە بەزىدە نائىلاج قالىدى. بۇ نۇقتا غەرب يېڭى زوراۋان كۈچلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى جەريانىدا ئەڭ روشەن ئىپادىلەندى، بۇ خۇددى ئۇزۇل - كېسىل مۇڭاپىق يوسۇندا ئىسلاھ قىلىنغان ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. بۇ يەرنى كۆرگەن كىشىلەر قاتتىق ھەيران قېلىشى مۇمكىن، ئۇنداق بولسا كۆزىمىزنى يوغان ئېچىپ قاراپ باقايلى، بۇ جەھەتتە مۇنداق بىر تارىخىي پاكىتنى ئۇنتۇپ قېلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، يەنى ياۋروپالىقلارنىڭ ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغا كۆچۈش جەريانى پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تۇرتكىسىدە ئورۇنلانغان بولۇپ، ئاشۇ باتۇر «تاۋاپچىلار» دەسلەپكى كۆچۈش غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇلار سىياسىي ئېزىش تۈپەيلىدىن ئەمەس، بەلكى دىنىي ئېزىش تۈپەيلىدىن ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايدىغان دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئىنتىلىدىغان بولغان، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ يېڭى ئېنگلاند رايونىدىكى ھەرقايسى ئىشتاتلاردا بۇنداق ئارزۇ تېخمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ جۇمھۇرىيەتتە ئولتۇراقلىشىپ قالغان نۇرغۇن كىشىلەر بىر «يېڭى يېرۇسالىم»نى، ھەممە مۇخلىسلار سىياسىي تەدبىر كۆرۈشكە قاتنىشالايدىغان بىر پىروتېستانت دۆلىتىنى قۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان.

ئامېرىكىنىڭ سىياسىيسى بۇنداق دىنىي تەسىردىن باشتىن ـ ئاخىر تولۇق قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن ئەمەس، 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن بۇيان، سىياسىي بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ئىرماش ـ چىرماش باغلىنىش توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان كۈچ ـ قۇدرەت بىلەن دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىغا يېڭىباشتىن قايتىپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە، پىروتېستانت ئەسلىيەتچىلىكى ئامېرىكىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئىككى چوڭ سىياسىي پارتىيەنىڭ بىرى بولغان مۇتەئەسسىپ جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنى خېلى زور دەرىجىدە ئەسىر قىلىۋالغان. دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ سايلىغۇچىلىرى ئىچىدە 40% كىشى دىنىي تەشكىلاتقا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچى 18 ئىشتاتتىكى شۇ پارتىيە تەشكىلاتى ئىچىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ ھەمدە باشقا 13 ئىشتاتتىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۈچىگە ئىگە. ھامىلە چۈشۈرۈۋېتىشتىن تارتىپ ئىجتىمائىي پاراۋانلىققىچە، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سىياسىتىدىن تارتىپ ئامېرىكا بىلەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مۇناسىۋىتىگىچە بولغان ھەممە ئىشلاردا، يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىدېئولوگىيەگە ئىگە سىياسىي بىلەن دىن ئامېرىكا پارلامېنتىدىكى بەس ـ مۇنازىرىدىن قارار چىقىرىشقا بىرلىكتە قاتنىشىدۇ. ئەسلىدە «راتسىيونالىزمچىلار»نىڭ قوللىدا تەۋرەنمەي تۇرغان فېدېراتسىيە ھۆكۈمىتى بۇنداق كۈچ سېلىشتۇرمىسى ئۇچۇن بەدەل تۆلىمەي قالمايدۇ، يەنە كېلىپ بۇ سىمۋول خاراكتېرىدىلا بولماستىن (مەسىلەن، ئاخبارات ۋاستىلىرى ئالدىدا زۇڭتۇڭنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشى)، بەزىدە ماھىيەت خاراكتېرلىك مۇرەسسەلىشىشتىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيەدىكى دېموكراتلار پارتىيەسى خرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيەتنىگە قارىتا قوغدىنىش تەدبىرى قوللانغاندا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى

بىسىم تۇپەيلىدىن ئۇلارنى قاتتىق تەنقىد قىلدى①.

بۇگۈن پۈتكۈل غەرب جەمئىيىتىدە خىرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيىتى چېركاۋىنىڭ سانى ئومۇميۈزلۈك ئېشىپ، جەمئىيىتىدىمىزدە غەيرىي ئىدراكىي ئېھتىياجنىڭ ئاز ـ تولا ئاشقانلىقىنى روشەن سىگنال سۈپىتىدە ئىپادىلەپ بەردى. 80 ـ يىللاردىن بېرى، «يېڭى دەۋر»دىكى تىلسىمچىلىقمۇ مەدەنىيىتىمىزنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى، بۇ ئەۋزەل ئورۇندا تۇرۇۋاتقان راتسىيونالىزمنىڭ كەم دېگەندىمۇ كىچىك بىر قىسىم ھېسابلىنىدۇ. غان مۇھىم ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ ئىدىيەۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭ يەكۈنى ناھايىتى ئېنىق: بۇگۈنكى كۈندە ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش تۈسىنى ئالغان ئىلمىي، ئىدراكىي ھۆكۈم چىقىرىش رولىنىڭ دەھرىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر جەھەتتە مەدەنىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇشى ئەمدى مۇقەررەر ئىش ھېسابلانماي قالمىدۇ. بىز دۇچ كېلىۋاتقان زور ئىسلاھات دەۋرىدە، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئىدراك ئۇچۇن يېڭىباشتىن كۈرەش قىلىشى كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن، قارىسا مەزمۇتتەك كۆرۈنىدىغان غەرب راتسىيونالىزمى ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنىنىڭ گۈمران قىلىش تەھدىتىگە ئۇچرىشى مۇمكىن.

خاسلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كوللېكتىۋىزم

غەرب مەدەنىيىتىدە، خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇش ئىنتايىن چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، «خاسلىق» بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرۇلغان. يەك-

---

① دامىئان تومپسون: «دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1997 ـ يىلى نەشرى: كىلاۋىس لىگگېئوئېي: «مۇتەئەسسىپ ئىنقلابنىڭ مەغلۇبىيىتى» فىرانكفورد، 1997 ـ يىلى نەشرى.

كه ئادەمنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئاساسى دەپ قارىلىشى ھەمدە دەخلى - تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان ھوقۇققا ئىگە بولۇشى بىز ئادەتتە دەي- دىغان «ئىنسانىي ھوقۇق»نىڭ نەق ئۆزى شۇ. يەككىلىكنىڭ ھو- قۇق - مەنپەئەتى كوللېكتىپنىڭ ئالدىغا تىزىلىشى كېرەك، بۇ غەرب جەمئىيىتىنىڭ باشقا ھەر خىل مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان ماھىيەتلىك پەرقى بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن مۇھىم سىياسىي ئەھمە- يەتكە ئىگە، چۈنكى بۇنداق ئىدىيە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا نىس- بەتەن ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان پاسسل پەيدا قىلغان. يەككىلىكنى تەكىتلەش شەخسنى كوللېكتىپ نامىدىكى باشقۇرۇش- نى قوبۇل قىلمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ، ئاتالمىش «كول- لېكتىپ» مەنپەئەتى ھەمىشە ھۆكۈمرانلارنىڭ مەنپەئەتىدە مەركەز- لىك نامايان بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، شەخس بىلەن كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش مەجبۇرىيەت يۈزىسىدىنلا بولماستىن، بەلكى يەككىلىك «ھوقۇق - مەنپەئەت ئىگىسى» سالاھىيىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، كوللېكتىپ ئارىسىغا سىڭىپ كېتىدۇ. «ئۇ» نىڭ بىردىنبىر خاسلىقى، «ئۇ» نىڭ ھەقىقىي ھۆرمىتى ۋە «ئۇ» نىڭ جىسمانىي پۈتۈنلۈكى كوللېكتىپنىڭ تەلىپى تۈپەيلىدىن زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىماسلىقى كېرەك.

ئەمما «خاسلىق» ئەسلىدىنلا مەۋجۇت نەرسە ئەمەس، بۇنداق پىرىنسىپنىڭ مەيدانغا كېلىشىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق كۈ- رەشنى باشتىن كەچۈرگەن، يەنە كېلىپ ئىنتايىن ئۇزاق بىر ۋاقىت ئىچىدە باشتىن - ئاخىر تاپا - تەنگە ئۇچراپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا بۇنداق شەخسىيەتچىلىك يەنىلا مەۋجۇت بو- لۇپ، شەخس بىر جەھەتتىن فېئودال بېقىندى بۇيۇم، فېئودالالارغا بېقىنىدىغان بىر تەركىبىي قىسىم ھېسابلانسا، يەنە بىر جەھەتتىن خىرىستىيان دىنىي جەمئىيەتلىرى ئەخلاق ۋە دىنىي مۇراسىم ئار-

قىلىق شەكىللەندۇرگەن تەشكىلنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىناتتى. دىنىي جەمئىيەتلەر بۇگۈنكى كۈندە تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن بولمىغان ئۇسۇللار بىلەن كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش جەريانىنى بەلگىلەپ قويياتتى. ئەينى چاغدىكى بۇنداق ئاساسىي ئېقىمغا قارشى ئىجتىمائىي ئاڭ، ئىنسانلارنىڭ خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇشى تەلەپ قىلىدىغان «غەيرىي ئورتودوكسلار» پاگان (يات دىنىدىكىلەر)، داخان ۋە دەھرىي دەپ قارىلىپ زىيانكەشلىككە ئۇچرايتى، ھەتتا ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ئۇسۇللار بىلەن يوقىتىلاتتى. مەسىلەن: مەشھۇر تەبىئىي پەن ئالىمى گىئوردانو بروۇنو لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن.

يېقىنقى زامانىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شەھەرلەشتۈرۈش يۈزلىنىشى ئۈزۈكسىز كۈچەيگەن بولسىمۇ، بىراق بۇنداق ئەھۋالدا يەنىلا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئىنسانلار يەنىلا كولخوز، شەھەردىكى مەھەللىلەر، كاسىپلار ئۇيۇشمىلىرىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكتىن، شەخسنىڭ خاسلىق جەھەتتىكى ئېھتىياجى ھېچقانداق ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. بىز بۇنىڭدىن مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى ئىزنالىرىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇگۈنگە قەدەر، بارلىق غەرب ئەللىرىنىڭ كەڭ يېزىلىرى ۋە كىچىك شەھەر ـ بازارلىرىدا دېگۈدەك بۇنداق كوللېكتىۋىزملىق تەلەپ قىلغان يۈكسەك بىر دەكلىك يەككىلىككە كەلتۈرگەن بېسىمنى يەنىلا روشەن كۆرگىلى بولىدۇ، ھەتتا خاسلىق جەھەتتىكى ئەركىنلىك مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، كوللېكتىۋىزملىق شەكلىدىكى بۇنداق دىنىي ئارقا كۆرۈنۈش يىمىرىلىشكە باشلىدى، بىراق ئۇ كىشىلەرنى ئەسلىدىكى روھىي قامالدىن

ئازاد قىلالمايتتى. ھازىرقى زامان ئاقارتىش پەلسەپىسى خاسلىق جەھەتتە ئازاد بولۇشنى ۋە خاسلىق جەھەتتىكى ئەركىنلىكنى تە-كىتلىسىمۇ، بىراق «بوراندەك شىددەتلىك ئىلگىرىلەش ھەرىكىتى» ۋە دەسلەپكى مەزگىلدىكى كىلاسسىكچىلىق كۆچلۈك تۇردە نامايان قىلغان شەخسىيەتچىلىك ھەم شۇ ئارقىلىق ئىجاد قىلىنغان بەزى مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەر يەنىلا ئۇنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيەتلە-رى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۆسمۇر ۋېرتېرنىڭ قايغۇسى»، «قا-راقچى» قاتارلىق ئەسەرلەر بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. فىرانسىيە ئىنقىلابى داۋامىدا، قانۇننىڭ ئېنىق كاپالىتىگە ئېرىشكەن شەخ-سىيەتچىلىكنىڭ زەپەر قۇچقان قوشۇنى يىپىيېڭى، شۇنداقلا ئۇچىغا چىققان زوراۋانلىق ئۇسۇلى بىلەن يارىتىلغان «كوللېكتىۋىزم»لىق شەكىل ــ دۆلەت مەنپەئەتىگە يۈزلەندى. خاسلىقتىن چەتنىگەن بۇنداق قىلمىش ئادەمنى مويتۇڭزا ئۇستىگە سۆرەپ باردى.①

نۇرغۇن جايلاردا مىللەتچىلىك جۇمھۇرىيەتچى بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىدىيەۋى نەزەرىيەسىدىن پايدىلىنىپ، بۈگۈنكى كۈندە تارىخي رو-مانتىكلىق تۇسىگە ئىگىدەك كۆرۈنىدىغان سىياسىي ئاپپاراتلارنى ناھايىتى تېزلا قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت پۇقرالىرى ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىجتىما-ئىي تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى بولماستىن، بەلكى ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «پۇقرالار گەۋدىسى»نىڭ بىر ئەزاسى سانىلىدىغان بولدى. شۇبھىسىزكى، بۇنداق يېڭى كوللېكتىۋىزم ئىدىيەسى زامانىۋىلە-شىشتىن ئىلگىرىكى غەرب يېزا ـ بازارلىرىدا كەڭ تارقالغان، شەخسىنىڭ كوللېكتىپقا بويسۇنۇشى تەلەپ قىلىنىدىغان نۇقتىئە-

---

① فىرانكوئىس فۇرېت، دېنىس رىچېت: «فىرانسىيە زور ئىنقلابى» 7 ـ باب. فىرانكفورد، 1999 ـ يىلى نەشرى.

نەزەردىن كۆپ ئىلغار ئىدى، ھېنرىھ مان «بېقىندى خەلق» ناملىق رومانىدا، ھوقۇقدارلارنىڭ قىلچە تەپ تارتماستىن پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرىگە بىردەك ئىتائەت قىلىشىنى تەلەپ قىلىشىدەك رەزىل ھادىسىلەرنى چوڭقۇر پاش قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شەھەر ئاھالىسى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ نېمە دېسە خوش دەپ تۇرىدىغان، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەلىپىگە كۈچىنىڭ بارچە ئۇيغۇنلىشىدىغان شۆھرەتپەرەسلىكىنىمۇ مەسخىرە قىلغان، ئەھمىيىتى چوڭقۇر ھەم ئاگاھلاندۇرۇش رولىغا ئىگە بۇ ئەسەر ئاپتورنى ئىنتايىن يۇقىرى تارىخىي ئورۇنغا ئىگە قىلغان. شۇنداق قىلىپ، «يېڭى نۇسخا»دىكى مىللەتچىلىك بارلىق «غەرب» ئەللىرىنى قاپلىدى.① شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فاشىزم ـ ناتسىزمىمۇ غەرب ئەللىرىگە ئوبدانلا يامراشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىتالىيەدىكى فاشىزم بىلەن گېرمانىيەدىكى ناتسىزمنىڭ ئاۋامغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى كوللېكتىۋىزملىق قارىشىدىن پايدىلىنىپ، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ئاستىدا، بىز كۆرگەن ئاشۇ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرمەكچى تەس ئىدى. شۇنداق دېيەلەيمىزكى، غەرب جەمئىيىتىنىڭ كومۇنىزم (گېزى كەلگەندە ئەسكەرتىپ قويايكى، ئۇمۇ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى!)چە كوللېكتىۋىزملىق ئىدىيەسىگە نىسبەتەن قىلچە ئىمپۇنىتېت ئىقتىدارى يوق، بۇنداق ئىدىيە ئاسارىتىدە، مۇستەقىل ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، كوللېكتىپ دېگەن بۇ ئۇقۇم يەككە ئادەمگە تامامەن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋالغان.

ئىنسانىي ھوقۇق بىلەن پۇقرالىق ھوقۇقى غەربتىكى نۇرغۇن ئەللەرگە نىسبەتەن يەنىلا خېلى يېڭى شەيئى ھېسابلىنىدۇ، غەرب

---

① باربارا تۇچمان: «ھەيۋەتلىك قوڭغۇراق راۋىقى»، «بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى (1890～1914)دىن ئىلگىرىكى دۇنيا»، مىيونخىن، 1962 ـ يىلى.

ئەركىن دېموكراتىيەسىنىڭ ئۇلگىسى ھېسابلىنىدىغان ئەنئەنىۋى غەرب دۆلەتلىرىدىمۇ، پۈتۈن دۇنيادا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ غايىنىڭ ھەقىقىي ئىشقا ئاشقىنىغا تېخى ئانچە ئۇزاق بولمىدى، ناۋادا نۆۋەتتىكى ئەھۋالنى ھەقىقەتەن كۆڭۈلدىكىدەك ئەھۋال دەپ ھېسابلىساق، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تاكى 19 - ئەسىرگە قەدەر، ئەنگلىيەدە پەقەت بايلارنىڭلا سايلام ھوقۇقى بولغان، دۇنيادا ئاياللارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك سايلام ھوقۇقىغا ئېرىشىشىمۇ بىز 20 - ئەسىردە قولغا كەلتۈرگەن بىر تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت. ئوخشاشلا ئامېرىكىدىمۇ قانلىق ئىچكى ئۇرۇشتىن كېيىن ئاندىن قۇللۇق تۈزۈم بىكار قىلىنغان، نېگىرلارنىڭ پۈتۈن ھوقۇقى گەرچە 50 - 60 - يىللاردىكى خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىسىدا مۇئەييەن ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بىراق رېئال تۈرمۇشتا ئۇلارنىڭ ھوقۇقى تاكى بۈگۈنگە قەدەر تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولغىنى يوق. گېرمانىيە پۈتۈن ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش ئەندىزىسىنى ئىزچىل يولغا قويۇپ كەلگەن، گېرمانىيەدە پاسپورت بېرىشتە تەۋەلىك جايىغا ئەمەس، بەلكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە بەكرەك قارىلىدۇ، شۇڭا مۇشۇ يەردە تۇغۇلغان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تېگىشلىك پۈتۈن ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان.

كىملەر غەربكە تەئەللۇق ــ «مەدەنىيەت جۇغراپىيەسى»نىڭ كۆچۈشى

بۈگۈن ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەر، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەھدىلىشىپ ئەزا بولغان دۆلەتلەر (تۈركىيە بۇنىڭ سىرتىدا، مەدەنىيەت نوقۇلچىلىقىنى ياقلىغۇچىلار تۈركىيەنى «غەرب دەرۋازىسى»نىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاتقۇزمىغان)، ئاۋستىرالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيە، شىمالىي ئامېرىكا ئەللىرى (ئامې-

ربكا ۋە كانادا)نى كىشىلەر شەكسىزلا «غەرب مەدەنىيىتى چەمبىرد-
كى»گە كىرگۈزۈشىدۇ، ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرد-
نىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن ئورتاق تونۇش
ھاسىل قىلىنمىدى؛ ۋېنگىرىيە، چېخ جۇمھۇرىيىتى، پولشا ۋە سد-
لوۋىنىيە قىلچە تالاش ـ تارتىش قىلىنمايلا غەربنىڭ «چوڭ مەمۇ-
رىي رايون دائىرىسى»گە كىرگۈزۈلدى، ئەمما بالتىق دېڭىزى بويد-
دىكى ئەللەر ـــ سىلوۋاكىيە، كىرودىيە، رومىنىيە ۋە بۇلغارىيەنىڭ
تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدا ئاز ـ تولا تالاش ـ تارتىش بولدى.

بىراق، بۇگۈنكى كۈندە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسد-
مى بولۇپ قالغان ئاشۇ ئەللەرمۇ بۇنداق مەدەنىيەت تونۇشى جەھەتد-
تە ئۇزاق بىر جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. گېرمانىيەنى مىسالغا
ئالىدىغان بولساق، 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا گېرمانىيەدد-
كى ئوڭ قانات زىيالىيلار، يەنى ئاساسلىقى مەشھۇر «Die Tat» ژۇر-
نىلىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت چەمبىرىكى گېرمانىيەنى «غەرب-
لەشتۈرۈش»كە قەتئىي قارشى تۇردى، ئۇلار گېرمانىيە مەدەنىيىتىد-
نىڭ ئورنى مەسىلىسىدە، ئۇنى غەرب ـ شەرق مەدەنىيىتى ئوتتۇ-
رىسىدا مۇستەقىل تۇرىدىغان سىستېما دەپ بېكىتتى؛ بۇنداق ئىد-
دىيەۋى ئاڭ گېرمانىيەنىڭ تىياتىر ساھەسىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى
تاپتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى ھانىس ساكىسنىڭ ۋاگنېردا
ئوينالغان «نۇرنىبېرگتىكى مەشھۇر ناخشىچى» دېگەن تىياتىرىدىكى
مەشھۇر مەدھىيە كۈيى ۋە «سەرسان گوللاندىيەلىكلەر» دېگەن تىيا-
تىرىدىكى «گېرمانىيەچە ئازاب ـ ئوقۇبەت» نۇرغۇن كىشىلەرگە تو-
نۇشلۇق. ئوخشاشلا بۇنداق پەۋقۇلئاددە لۇشىيەندىكى ئىدىئولوگىيە
50 ـ يىللاردا سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ بىتەرەپ سد-
ياستىدىمۇ كەڭ تۇردە ئەكس ئەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت
تىنچلىقپەرۋەرلىكىنىڭ تىنچلىق ھەرىكىتىدىمۇ داۋاملىق مۇھىم

رولىنى جارى قىلدۇردى. يېقىندا يېڭى ئوك قاناتلار توپىدىكى كىـ
شىلەرمۇ بۇنداق پەۋقۇلئاددە لۇشيەن توغرىسىدا ئاغـزى ـ ئاغزىغا
تەگمەي گەپ ساتىدىغان بولۇۋالدى. سىرتتىن قارىغاندا، گېرمانىيە
بىلەن غەرب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن
چەك ـ چېگرانى ھەقىقىي ئايرىدى، بۇ گېرمانىيەلىكلەر ئانچە ئال ـ
قىشلاپ كەتمەيدىغان بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى: مۇرگېنتاۋ
پىلانى ئەينى چاغدا ئامېرىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك مىنىستىرى ئوت ـ
تۇرىغا قويغان گېرمانىيەگە قارىتىلغان مۇكەممەل بىر ئىستراتېـ
گىيەلىك لايىھە بولۇپ، ئۇنىڭدا گېرمانىيەنى يېڭىباشتىن ئىپتىـ
دائىي يېزا ئىگىلىك دۆلىتى ھالىتىگە قايتۇرۇش مەقسەت قىلىنغا ـ
نىدى. ئۇنىڭ بۇنداق نۇقتىئىنەزىرىدە بولۇشىغا گېرمانىيەلىكلەر ـ
نىڭ لايىقىدا ئۇسۇل بىلەن نورمال بىر پۇقرالار جەمئىيىتى ۋە دې ـ
موكراتىك دۆلەت تۇزۇمى تۇرغۇزۇشقا ئامالسىز قالغانلىقى سەۋەب
بولغانىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى، ھەتتا گېنى ئۇلارنىڭ
غەرب مەدەنىيىتىگە ماسلىشالمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن بولۇشى
مۇمكىن.

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرىدا، ياۋروپا ئىلىم سا ـ
ھەسىدىكىلەر ياۋروپانىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا غەرب دېموكراتىك
جەمئىيەت تۇزۇمىنى تۇرغۇزۇشنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەس ـ
لىكى توغرىسىدا مۇنازىرە قىلىشتى، بەزىلەر: ئىتالىيە ۋە ئىسپىرىيە
يېرىم ئارىلى (ئىسپانىيە بىلەن پورتۇگالىيەنى كۆرسىتىدۇ)دىكى
كاتولىك دىنى دۆلەتلىرىنىڭ دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرغۇدەك
ئىقتىدارى يوق، شۇڭا كۇنسېرى يۇكسىلىۋاتقان ياۋروپا ئىتتىپا ـ
قىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر خىل يۇكتىن باشقا نەرسە ئە ـ
مەس، دەپ قاراشتى. ياۋروپا ئىتتىپاقىدىكى يادرو دۆلەتلەرنىڭ بە ـ
رى بولغان فىرانسىيە كاتولىك دىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان

دۆلەت بولسىمۇ، بىراق فىرانسىيەدىكى كاتولىك دىنى جەمئىيەتلە-
رى دۆلەت قۇرۇشنىڭ ھالقىلىق پەيتىدە، رىم دىنىي جەمئىيىتىدىن
يىراقلىشىپ، «دۆلەت دىنى» ۋەقەسىنى ساقلاپ قالدى، شۇنىڭ بى-
لەن فىرانسىيەنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە ئەھۋال سانىلىپ قالدى. «تو-
لۇق كاتولىك دىنى»دىكى بىر جەمئىيەتنىڭ دېموكراتىيەنى ئىشقا
ئاشۇرغۇدەك ئىقتىدارىنىڭ بار ـ يوقلۇقى توغرىسىدىكى گۇمانىنىڭ
بۇ خىل قاراشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغانلىقىدا شەك يوق. ئىتالىيە-
نىڭ ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسىنى تەۋرىتىپ قويغان كۈندىلىك كىرىزىس
ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئالمىشىشى تەنقىدچىلەرنى كاتو-
لىك دىنىدىكى ياۋروپا ئەللىرىدە «زامانىۋى دېموكراتىك دۆلەت قۇ-
رۇش»نىڭ ئەسلا مۇمكىن ئەمەسلىكىگە تېخىمۇ ئىشەندۈردى. بۇ
باسقۇچ ئاللىقاچان ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى، تىلغا ئېلىپ ئۆ-
تۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىبرىيە يېرىم ئارىلىدىكى زوراۋان
فىرانكونىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە ئەگىشىپ، ھوقۇق مەركەزلەش-
تۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى ئىسپانىيە ئاخىر دېموكراتىيە-
نىڭ تاڭ نۇرىنى كۈتۈۋالدى؛ جېنى تۈمشۇقىغا كېلىپ قالغان ئىتا-
لىيەمۇ ئىسلاھات داۋامىدا كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئۆزىنى قۇد-
رەت تاپقۇزۇش ئىقتىدارىنى نامايان قىلدى. بۈگۈن ئۇلار شەك ـ
شۈبھىسىز مۇۋەپپەقىيەتلىك يوسۇندا غەرب دېموكراتىك دۆلىتىگە
ئايلاندى.

كۆچۈش جەريانىدىكى مەدەنىيەت ــ رېئاللىقتىكى مە-
دەنىيەت

ئۇچىنچى بابتا بىز مەدەنىيەتنىڭ جانلىقلىقى ۋە كۆچۈش خۇ-
سۇسىيىتىنى قايتا تىلغا ئېلىپ، بۈگۈنكى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ
ئاساسلىق تەركىبىي قىسمىغا ئومۇمىي جەھەتتىن نەزەر سېلىپ

ئۆتتۇق، بۇلاردىن مەدەنىيەتنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتىنى بايقىمىقىمىز تەس ئەمەس، بۇنداق ھۆكۈم بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا تارىخىي كونا ئەسلىمىلەردىكى مەدەنىيەتلەر ئارا توقۇنۇشلارغا چىڭ ئېسىلىۋېلىشىمىزغا يول قويمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىز شۇنىڭغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىش ھارپىسىدىكى نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى ھازىر ئىسلام دىنى ياكى كۈڭزىدىن چىلىقتىن بايقاۋاتىمىز ھەم بۇنى ناھايىتى ئۆزگىچە ھېس قىلىۋاتىمىز، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى»نىڭ ئاپتورى دەل مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەردىن قورقۇنچلۇق پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يېقىنقى 20 يىلدا، غەرب ئەللىرى ئەسلىدە ياپونىيەگە تەئەللۇق بولغان نۇرغۇن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا قوبۇل قىلدى: دەسلەپتە زىيانسىز بولغان ياپونچە سۇپا «فۇتون» (Futon)نى قوبۇل قىلدى؛ ئارقىدىنلا ئېلېكترونلۇق ئەرمەك بۇيۇملار (مەسىلەن، ئېلېكترونلۇق توخۇ، مۇشۇك ۋە ئىت قاتارلىقلار)، «Walkman»، «Gameboy» قاتارلىقلار كىرىپ كەلدى؛ ئاندىن زوراۋانلىق مەزمۇنىدىكى ئېلېكترونلۇق ئويۇنلار تەلۈلەرچە ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتتى. بىز ياپونلاردىن «كىچىكلىتىلگەن» يېتەكچى پىرىنسىپ (مەسىلەن، يانچۇق رادىيو قوبۇللىغۇچى، دەپتەرسىمان كومپيۇتېر قاتارلىقلار)نى قوبۇل قىلدۇق، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتى ۋە ئۆمەكلەر ھەمكارلىقىدىكى سانائەت تەشكىللىرىنىڭ شەكلىمۇ يا-پونىيەدىن كىردى. نۆۋەتتە ياپونىيە بىلەن بولغان ئالماشتۇرۇشنىڭ ناھايىتى كۆپىيىپ، جانلىق باسقۇچقا كىرگەنلىكىدە شەك يوق، بۇ قوش يۆنىلىشلىك يول بولۇپ، ئىككىلا تەرەپ پايدىلىنىدۇ، ھەر-گىزمۇ بارسا كەلمەيدىغان تاق يۆنىلىشلىك يول ئەمەس.

تارىخۋازلىق نۇقتىئىنەزىرى يەنە مۇنداق ئۇچ مۇھىم پاكىتنى تونۇۋېلىشىمىزغا يارىدەم بېرىدۇ: بىرىنچى، خىرىستىيان دىنىنىڭ

تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان غەرب مەدەنىيىتى ھازىرقى زامانىدىكى ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەت ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى «تەبىئىي» ئاخىرقى نىشان قىلغان ئەمەس. دەسلەپتە خىرىستىيان دىنى مەدەنىيىتى زامانىۋىلاشتۇرۇش ھارپىسىدىكى باشقا دىن ۋە مەدەنىيەتكە ئوخشاش كوللېكتىۋىزم ۋە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى تەشەببۇس قىلغان. ئاساسلىنىدىغان ھۆججەت ماتېرىياللارنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن خىرىستىيان دىنى ئەقىدىلىرىدە بەزىدە ئۆزئارا زىددىيەتلىك گەپ - سۆزلەر كېلىپچىققان، بۇ ھازىرقى زامان تۈسىدىكى شەرھلەشلەرنى بەزى چىقىش نۇقتىلىرى بىلەن تەمىن ئەتكەن، بۇ جەھەتتە خىرىستىيان دىنى باشقا دىنلارغا ئوخشىمايدۇ. ئاخىرىدا ئاقارتىش ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىدىيە تارىخىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئىخلاسمەن خىرىستىيان مۇرىتلىرى تەرىپىدىن تەدرىجىي قوبۇل قىلىنغان، چۈنكى ئۇلار كونا ئەقىدىلەردىن بۇنىڭغا جاۋاب تاپقان. بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان، خىرىستىيان دىنى ئىزچىل تۈردە ئاقارتىش ئىدىيەسىگە قارشى مەيداندا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ نىشانى ئاخىرىدا يەنىلا ئىشقا ئاشقان. ئەمما، بۇلار دىنىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار باشقا مەدەنىيەتلەردىمۇ مۇشۇنداق نەتىجە كېلىپچىقىشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ.

ئىككىنچى، ياۋروپادىكى مىللىي دۆلەتلەر ئوخشىمايدىغان ئىرق بىلەن دىنىي مەزھەپلەر ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى كۈرەشلىرىنىڭ نەتىجىسى، ئەمەلىيەتتە بۇ كۈرەشلەرنى بىۋاسىتە كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسلىق سەۋەب پادىشاھلىق ھوقۇقىنى تەڭرى ئاتا قىلىدۇ دەيدىغان تۈزۈلمىگە قارشى ئىجتىمائىي ئومۇمىي تەلەپ، يەنى خىرىستىيان دىنىغا قارشى ئۇنىۋېرسالىزمدۇر. ئەمما، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدىكى «مىللىي دۆلەتلەر» دەسلەپتە مۇنداق يوسۇندا بارلىققا كەل-

گەن ئەمەس، ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىش شەكلىدە نۇرغۇن پەرق بو-
لۇپ، ھەتتا بۇگۈنمۇ ھوقۇق رىقابىتىدىكى ئېلىشىش سورۇنى بو-
لۇپ كەلمەكتە، ئەمما بۇنداق ئەھۋاللار ياۋروپا تارىخىغىمۇ يات ئە-
مەس. بۇ مۇشۇنداق تۇزۇمنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا يولغا قو-
يۇشتا تاللاشقا بولىدىغان كۆپ خىل يول يوقلۇقىدىن دېرەك بەر-
مەيدۇ.

ئۇچىنچى، مەدەنىيىتىمىزنىڭ زامانىۋىلىشىشتىن ئىلگىرىكى
تەسىرىنى ئەسلىشىمىزنىڭ كۆپ پايدىسى بار، ئۇ ئېسىمىزگە ئىرا-
دىمىزنى قوغدىشىمىز كېرەكلىكىنى سالىدۇ، چۈنكى بۇگۈنكى
ئەركىنلىكىمىزنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يۆلەنچۈكى يوق. بىز ئەركىن-
لىك، دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئىنكار قىلىدىغان باس-
قۇچلارنىمۇ باشتىن كەچۈرگەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى تارىخىمىزدا
بولغان ئىشلار. دەل بۇگۈنكى دېموكراتىك جەمئىيەتتە، ئاقارتىش
ئىدىيەسىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاپ قالساق بولىدۇ،
ھەتتا ئۇنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشىمىز، تەرەققىي قىلدۇرۇشە-
مىز كېرەك، بىراق بىز ئۇنى خالىغانچە بىر ياقلىق قىلىۋەتسەكمۇ
بولىدۇ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيە دەل شۇنداق
قىلغانىدى. بۇگۈنكى ئىسلاھات، بۇرۇلۇش دەۋرىدە، غەرب مەدەنە-
يىتىمىز بېسىپ ئۆتكەن تارىخنى ئەسلەش تېخىمۇ مۇھىم.

تارىخىي نۇقتىدىن كۆزەتكەندە، كېيىنكى زامانىۋى جەمئىيەت-
كە بىۋاستە تۇتىشىدىغان يېقىن يول بولغان ئەمەس. ئەكسىچە،
بىزدە زامانىۋى ئەركىن دېموكراتىك جەمئىيەتنى تۇزۇملەشتۇرۇش-
كە كاپالەتلىك قىلىشقا نىسبەتەن ئاكتىپ ئاك بولسا، ئىنسانلارنىڭ
ئەركىنلىكى ۋە قەدىر ـ قىممىتىگە مۇخالىپ كېلىدىغان ھەرقانداق
ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالالايمىز. باشقا مەدەنىيەتلەر-
نىڭمۇ غەرب مەدەنىيىتى باشتىن كەچۈرگەنگە ئوخشاش تارىخىي

مۇساپىلەرنى باشتىن كەچۈرىدىغانلىقى ۋە داۋاملىق تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداشقا ھېچقانداق دەخلىسى يوق. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن بەس ـ مۇنازىرىدىن كۆپ ئەندىشە قىلىپ كېتىشىمىزنىڭ تېخىمۇ زۆرۈرىيىتى يوق، پەقەت ئۇ ئىنسانىي ھوقۇق، دىن ۋە مەدەنىيەت ئەركىنلىكى تۈزۈمىگە پايدىلىق بولسىلا بولدى.

مەدەنىيەت ئىنسانلار ياراتقان ئۆزگەرمەس مىراس ئەمەس، ئۇ ھەر كۈنلۈك رېئاللىق داۋامىدا ئۈزۈكسىز تۇرده يېڭىباشتىن ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ھەم جەزملەشتۇرۇلۇشى كېرەك، زۆرۈر تەپىلسا، ئۇنى قوغداشقا ياكى ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ. چۈنكى، زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ئاساسىمىز ئوخشاشلا كونا ھەم ئاجىز بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ ئىسلاھات دەۋرىدە يېڭىدىن يول ئاچىدىغانلىقىنى، بىراق كىرىزىسىنىڭمۇ قايتا يۈز بېرىشى ھەم مەدەنىيەتنى يىمىرىپ تاشلىشى مۇمكىنلىكىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بەردى. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ نەزىرىدىكىدەك يىمىرىلمەيدىغان پولاتتەك مۇستەھكەم نەرسە ئەمەس.

پاراۋان دۆلەت، ئادىللىق، ئىتتىپاقلىق ـــ غەرب مەدەنىيىتىدىكى پارچىلىنىش

بۈگۈن بىز مۇنداق ئورتاق تونۇشقا كەلدۇق: غەرب مەدەنىيىتى ئورتاق ئىدىيە بويىچە بېكىتىلگەن پىرىنسىپ ئاساسىغا تۈرغۇزۇلغان بىر خىل قىممەتنىڭ نامايەندىسى. يەنە كېلىپ يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئامېرىكا يولغا قويغان «مۇلايىم»لارچە زومىگەرلىك سىياسىتى بۇنداق قىممەت قارىشىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈردى، مەيلى بىز يۈزەكى جەھەتتىن كۆرۈڭۈاتقان سودا

«ماك دونالدزمى» بولسۇن ياكى تۇپتىن ئىلگىرى سۇرۇلگەن كۇنسا-
يىن ئېشىپ بېرىۋاتقان خاسلىقلاشتۇرۇش يۇزلىنىشى بولسۇن،
ھەممىسلا بۇ تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېردى.
شۇنىسى «مەدەنىيەت ئۇزۇلمىسى»نىڭ غۇۋا ئاگاھلاندۇرۇشلىرى-
مۇ قۇلاق تۇتۇمىزدىن كەتمىدى. ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرا-
سىدىكى ئورتاق ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئاساسىغا دىققەت قىلىشنى
ئەسكە سېلىپ ئۆتۈش تامامەن توغرا، ئەمما ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ
بۇ قىرغىقى بىلەن ئۇ قىرغىقىنىڭ ئوخشىمايدىغان قىممەتتىكى
«كۆپ تەكتلىنىدىغان نۇقتىسى»غا سەل قاراش مۆلچەرلىگۈسىز
بىر خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.① بىز ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇ-
رىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىچكى قىممەت يۇزلىنىشىنىڭ پەرقىگىمۇ
دىققەت قىلىشىمىز كېرەك، چۈنكى نۆۋەتتىكى مۇشۇنداق يەر شا-
رىلاشتۇرۇش دولقۇنىنىڭ زەربىسىدە، ئۇنىڭدا خەتەرلىك پارچىلە-
نىش كېلىپچىقىشى مۇمكىن. جەمئىيىتىمىزدە ئۇمىدسىزلەنگەن،
نامراتلار، ياشاشتىن ئۇمىدىنى ئۇزگەن كىشىلەر بارغانسېرى كۆپە-
يىپ بېرىۋاتىدۇ، ئۇلار غەربنىڭ قىممەت قائىدىسىنى قەتئىي
قوللامدۇ ـ يوق؟ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاكتىپ ئۇمىدۋارلىرىلا
مۇشۇنداق ئارزۇدا بولۇشقا جۈرئەت قىلالىشى مۇمكىن.

جەمئىيەت ئەزالىرى، ئىقتىسادۋە دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئە-
زەلدىنلا سىياسىي مەدەنىيەتتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى
بولۇپ كەلگەن. يەنە كېلىپ ئادالەت، ئىتتىپاقلىق ۋە مەسئۇلىيەت
دېگەندەك قىممەت قاراشلار بۇ مەسىلە بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن.

---

① گېبخارد سىچۇۋېيگلېر: «ئاتلانتىك ئوكيان ئورتاق گەۋدىسى: تەق-
دىر، خەۋپسىزلىك ۋە قىممەت قارىشى»، 1997 ـ يىلى نەشرى، ۋېرنېر
ۋېيدېنخېلد، «ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ تۇزۇلمە قاتلىمى؟»، «ئاتلانتىك
ئوكيانىنى ھالقىغان مەدەنىيەتنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1997 ـ يىلى نەشرى.

ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى قارىشىدىن ئىبارەت ئىدى، ئامېرىكىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ قارىشىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىپ كەلمەكتە. ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا مۇنداق بىر نۇقتىئىنەزەر ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىق بىرىنچى تولۇقلاش خاراكتېرىگە ئىگە، دەپ قارىلىدۇ، ئابستراكت باراۋەرلىك غايىسى ئۆزىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئۈزۈكسىز يوقىتىۋاتقاندا، رېئال جەمئىيەتتە گەۋدىلىنىپ چىققان تەڭسىزلىك ھادىسىسى ئىجتىمائىي سىستېمىدىكى بىر كەمتۈكلۈك بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، بەختسىز ئىجتىمائىي توپ ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتى، كەم دېگەندىمۇ ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇق ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتى كۆپچىلىك تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىدۇ. ئەمما، ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۇ قېتىمدىكى ئامېرىكىدا، 1934 ـ يىلى روزۋېلت يېڭى سىياسەتنى يولغا قويۇشقا باشلاپ، ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ئارىسىدا كۈچلۈك قارشىلىق كۆرۈلگەندىلا، ئاندىن بۇ سىياسەت ئىزچىل يولغا قويۇلدى. پاراۋان دۆلەت ئۇقۇمى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۇ قېتىمدا ئەزەلدىن ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدەك ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان، تەسىرى چوڭ، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولغان ئەمەس. ئامېرىكىدا «چۈۋۈش خىزمىتى» ئەمدىلا باشلانغاندا، ياۋروپا «قۇراشتۇرۇش خىزمىتى»نى ئاساسەن تاماملاپ بولغانىدى. بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك مىسال كەلتۈرىمىز: ئامېرىكا بىلەن فىرانسىيەدە، ئومۇم ياردەم بېرىش تەدبىرى قوللىنىلمىغان بولسا، 1/4 قىسىم بالىلار نامراتلىقتا ياشىغان بولاتتى. ئامېرىكىدا پاراۋانلىق سىياسىتى نامراتلىق نىسبىتىنى 25% تىن 21% كە چۈشۈردى، ئەمما فىرانسىيەدە، بالىلار دۆلەتنىڭ مۇشۇنداق ياردىمىدىن بەھرىمەن بو-

لىدىغان بولغاچقا، پەقەت 6.5% بالا نامراتلىق چېكىدىن تۆۋەن سەۋىيەدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ.

كۆزقاراش جەھەتتىكى مۇشۇ پەرقلەر بۇگۈنگە قەدەر روشەن ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. ئامېرىكىدا كونسېرۋاتىپلار پارتىيەسىدىكىلەر (ئەزەلدىن تولۇق ئىشقا ئاشمىغان) ئومۇم بازار ئىگىلىكىدىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنى كۆرسىتىدۇ؛ لىبېرالىستلار پارتىيەسىدىكىلەر ياۋروپاغا سېلىشتۇرغاندا ئوڭ قاناتتىكىلەرگە تېخىمۇ يېقىن بولغان سول قاناتلارنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلار ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپىنى ساقلاپ قېلىش خىيالىدا بولىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ كۆپ جەھەتتە يول قويۇشى ياۋروپادىكى سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسى ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىگە ئوخشاپ قالغان.[1] ئەمما، ياۋروپا سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىدىكى بۇ كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى پاراۋان دۆلەتلەرنى تاماملىغان ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا بېرىپ تاقىلىدۇ. خەلقئارالىق مۇناسىۋەت جەھەتتە، ياۋروپانىڭ خەلقئارالىق ئىشلارغا تۇتقان پوزىتسىيەسى ھامان تاجاۋۇزچى دۆلەتلەرنى ئەيىبلەشتىن ئىبارەت بولىدى، بۇ ئىشتا بارلىق ياۋروپا ئەللىرى خېلى كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كېلىشكە باشلىدى.

سىرتىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى گەپ پەقەت سىياسىي مەسىلىلەرگىلا چېتىلىدۇ، بىراق ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئەكس ئەتكىنى ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى پەرقتىن ئىبارەت. بۇ نۇقتىغا سەل قارىساق ھەرگىز بولمايدۇ. ئامېرىكا مەدەنىيىتى شەكىللىنىشىنىڭ ھالقىلىق باسقۇ-

---

① كىلاۋىس لېگېۋىي: «مۇتەئەسسىپ ئىنقلابنىڭ مەغلۇبىيىتى»، كىرىش سۆز، بىرىنچى ۋە ئۇچىنچى باب، 1997 ـ يىلى نەشرى.

چىدا، دەھرىيلەشكەن كالۇنىن مەزھىپىنىڭ تەقدىرچىلىك نەزەرى. يەسسىنىڭ گەۋدىلىك تەسىرىگە ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەمئىيەتتىكى يەككىلىكنىڭ ئىلىم ـ پەندىكى مۇۋاپىقىيەتلىرىنى پەرۋەردىگارنىڭ ئالاھىدە شاپائىتى دەپ قارايدىغان بولدى. ماكس ۋېبېرنىڭ دېيىشىچە، جەمئىيەتتىكى ھەربىر يەككىلىككە بولغان بۇنداق ئىززەت ۋە ئېتىبار خاسلىقنى يەنىمۇ ئازاد قىلىدىكەن، يەنە كېلىپ بۇ نۇقتا غەرب كاپىتالىزمىنىڭ غەلىبە قىلىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەن. ئىنسانلاردىكى بۇنداق تىپىك ھادىسە، دەسلەپتە خىرىستىيان دىنىدىكى «باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق» ئەقىدىسى ئارقىلىق تولۇقلانغان بولۇپ، بارلىق مۇخلىسلارنىڭ تېخىمۇ نامرات دىنداشلىرىغا ياردەم بېرىشىدە ياكى مۇۋاپىقىيەت قازانغان كىشىلەرنىڭ خەير ـ ساخاۋەت قىلىشلىرىدا ئىپادىلەنگەن. بۈگۈن مۇۋاپىقىيەت قازىنىشنى قوغلىشىدىغان شەخسىيەتچىلىك ساقلاپ قېلىنغان بولسىمۇ، بىراق شەخس بىلەن كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق تەدرىجىي ئاجىزلاپ كەتتى. نامراتلىق شەخسنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ياكى بولمىسا ئىرسىيەت جەھەتتىكى كەمتۈكلۈك دەپ قارىلىدىغان بولدى؛ نامراتلىق كوللېكتىپنىڭ ھېسداشلىقىنى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى قوزغىيالمايلا قالماي، بەلكى يەنە يەككىلىكنىڭ پىشانىسىگە خورلۇق تامغىسىنى بېسىپ قويدى. شۇنداق قىلىپ بۇ بۈگۈنكى دۇنيادىكى روشەن ئالاھىدىلىككە ئايلىنىپ قالدى؛ تېخىمۇ كۆپ يا-پىش ۋاستىچىلىرى ئىنتايىن باي خەير ـ ساخاۋەتچىلەردىن بو-لۇشنى، ئەڭ ياخشىسى ئاندرېۋ كارنېگى ياكى جون روككېفېللېر-دەك بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولۇشتى.

ياۋروپادا بۇ ئىككى خىل ئاساسنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى بايقىغان، بىراق يەكۈنى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇشۇنىڭغا

ئوخشاش نۇقتىئىنەزەرنى بايقىدۇق. كاتولىك دىنىنىڭ پاراۋانلىق تەلىماتى ۋە ماركسىزمدىن ئىلھام ئالغان، ئىسلاھ قىلىنغان سوتسىيال دېموكراتچىلىق تەلىماتى «نامراتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش»نى جەمئىيەتنىڭ بىر خىل بۇرچى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. خىرىستىيان دىنىدىكى «مېھرىبانلىق» ئەقىدىسى ۋە ئىنسانلارنى پەرۋەردىگار ياراتقان، شۇڭا تېگىشلىك ئىززەتلىنىشى كېرەك دەيدىغان ئەقىدە كاتولىك دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ بۇ نۇقتىئىنەزەرنى دەلىللىشىدىكى ئاساس. ناھايىتى قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ناۋادا بىز بۇنداق نۇقتىئىنەزەرنى ئىسلام دىنىنىڭ خەيرىيەت ئەقىدىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، بۇنىڭ يەكۈنى مانا مەن دەپلا مەلۇم بولىدۇ. سوتسىيال دېموكراتچىلىقنىڭ ئەھمىيەت بېرىدىغىنى ئاقارتىش ئىدىيەسىدىكى «ئادەمنىڭ ھەقىقىي ھۆرمىتى» ئۇقۇمى ۋە سىنىپىي ئىتتىپاقلىقتىن ئىبارەت. كاتولىك دىنىنىڭ پاراۋانلىق تەلىماتى ۋە سوتسىيال دېموكراتچىلىق تەلىماتى ئوخشاشلا پاراۋانلىق سىياسىتىنىڭ غەيرىي دۆلەت شەكلىنى، يەنى مېھرىبانلىق ھەرىكىتى ۋە ھەمكارلىق تۈزۈمىنى رويابقا چىقارغان. بۇ جەھەتتە ئىككىسىنىڭ ئىنتايىن بىر دەك قاراشقا ئىگە ئىكەنلىكىدە گەپ يوق، دۆلەت جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋەكىلى بولغانىكەن، ئۇنىڭ جامائەت پاراۋانلىقى جەھەتتە باش تارتىپ بولالمايدىغان مەسئۇلىيىتى بار.

غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەدەنىيەت ھەققىدە بولۇۋاتقان بۇنداق بەس ـ مۇنازىرىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش دەۋرىدە ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق، بولۇپمۇ «روزۋېلت يېڭى سىياسىتى» ئامېرىكىنىڭ پاراۋانلىق سىياسىتىنى ياۋروپادىكى پاراۋان دۆلەتلەرنىڭ يۆنىلىشىگە قاراپ يېتەكلىگەندىن كېيىن، غەربنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى ئاساسەن بىر دەكلىككە قاراپ يۈزلەندى. بىراق، بۇ-

گۇنكى دۇنيادىكى رېئاللىقتا بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، جەمئىيەت، دۆلەت ۋە ئىقتىسادنى يەر شارىلاشتۇرۇش ئېلىپ كەلگەن جىددىيەلەشتۇرۇش بىسىمى ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ئەسلىدىلا بار «ھاك»نى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ بارماقتا.

بۇنداق قارىمۇقارشىلىق ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماي، بەلكى جەمئىيىتىمىزنىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىمۇ كۆرۈلمەكتە. ياۋروپادا ئۇچىغا چىققان لىبېرالىزم ئىدىيەسى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى بۆلۈنۈشمۇ بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى چوڭىيىپ، قاتلاملار روشەنلەشمەكتە. كىشىنى تەشۋىشكە سالىدىغىنى شۇكى، سىياسىي سىنىپىمىزدىكى بىر قىسىم كىشىلەر «ئىجتىمائىي ئادىللىق» دېگەننىڭ ئورنىغا «ئىجتىمائىي ھەسەتخورلۇق» ئۇقۇمىنى دەسستىشكە ھەمدە قىلچە تەپ تارتماستىن بۇ خىل ئىدىيەنى يولغا قويۇشقا ئۇرۇنماقتا. بۇنداق بولغاندا، نەپسىنى تىزگىنلەش، نامراتلىقنى تۈگىتىش دېگەندەك ياخشى تەشەببۇسلار تارقىلىشقا ئۇلگۈرمەي تۇرۇپلا، بەزى كىشىلەرنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بىر جەھەتتىن نامراتلارغا بېرىلىدىغان قۇتقۇزۇش سومىسى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ باي قاتلامدىكىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ سىياسىتىنى قىلچە تەپ تارتماستىن داۋاملىق يولغا قويۇشىغا پايدىلىق. مەسىلەن، غەرب جەمئىيىتىدە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولغان نامراتلىق ھادىسىسىنى نەزەردە تۇتقاندا، ھۆكۈمەتنىڭ «خۇسۇسىيلار مۇلۈك بېجى»نى كېمەيتىشىنىڭ تامامەن زۆرۈرىيىتى يوق. بۇ چاغدا بىز ئويلىشىدىغان مەسىلە پەقەت بىر سىياسىي مەسىلە بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر مەدەنىيەت مەسىلىسى

بولىدۇ.[1] ئىشنىڭ بۇ دەرىجىگە يېتىشى، شۇبھىسىزكى ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ تامامەن يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قىممەتنىڭ سۇسلاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ يەردە «مەدەنىيەت ئۇقۇمى» كېڭىيىپ كەتكەن بولۇپ، سىياسىي تەشەببۇسمۇ «مەدەنىيەت» دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن. شۇڭا، «پارتىيە ـ گۇرۇھلارغا باش ئاغرىقى تېپىپ بېرىدىغان» ئىشلارغا ئاھ ئۇرۇپ كېتىش ئۆتۈپ كەتكەن ساختىپەزلىك بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك غەم ـ ئەندىشىلىرىدىن سىياسىي سىنىپىيلاشتۇرۇش خاھىشىنى چىقىرىپ تاشلاش توغرىسىدىكى تەكلىپلەرگە سىياسەتچىلار ئەسلا قىزىقمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بىز بون شەھىرىدىكى ھەرقايسى پارتىيە ـ گۇرۇھلارنىڭ بايانلىرىدىن 1788 ـ يىلى ياكى 1988 ـ يىلىدىكى ئاشۇ چىرىك سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ پۈرىقىنى يەنىلا سېزەلەيمىز.

پەقەت سىياسىي قاتىلامدىكى ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل غەرب جەمئىيىتىدىكى بۆلۈنۈش ئالامەتلىرىمۇ ئىنتايىن روشەن. كۈندە دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان نامراتلىق ھادىسىلىرىمۇ كۆرمەسكە سېلىنىۋاتىدۇ؛ كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان جىنايى قىلمىشلارغىمۇ پەرۋا قىلىنمايۋاتىدۇ؛ بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان ئىجتىمائىي رېئاللىق. بۇنىڭدىن سىرت، ئومۇمىي پىلانغا قارشى تۇرىدىغان مەھەللىۋازلىق ھەمىشە مۇھىت ئاسراشنى دەستەك قىلىپ، ماھىيەتتە ئۆزىنىڭ قىسمەنلىك مەنپەئەتىنى جەمئىيىنىڭ بارچە قوغدايدۇ، ئوخشاشلا بۇمۇ ئىجتىمائىي بۆلۈنۈشنىڭ بىر خىل شەكلى. نۇرغۇن جەمئىيەتلەر ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق

---

① توماس ئېككارد: «گېرمانىيەدىكى نامراتلىق ھادىسىسى»، «ئىجتىمائىي سىياسىيشۇناسلىقتىكى مەۋجۇتلۇق ئىنكاسى»، مىيونخېن، 1996 ـ يىلى نەشرى.

تەشكىلاتلىرى ئاغرىنىپلا يۇرۇشىدۇ (خالىسانە پائالىيەت ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالايدىغانلار بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. مۇتەئەسسىپ مەدەنىيەت تەنقىدچىلىرى بۇنداق ئىجتىمائىي بۆلۈنۈشتىكى شۇملۇق ئالامەتلىرىنى قورقماي كۆرسىتىپ بېرەلىسىمۇ، بىراق بۇ ئالامەتلەرنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى چوڭقۇر قاتلاملىق سەۋەبلەرگە جىددىي مۇئامىلە قىلىشنى خالىمايۋاتىدۇ)، يەنى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجتىمائىي قائىدىلىرى ھېچقانداق «قىممەت» قارىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماستىن، ھېچقانداق توسالغۇسىزلا ئومۇمىيۈزلۈك ئىزچىللىشىدۇ. ئەمما، بۇنداق «پىشىپ يېتىلمىگەن ئەخلاقىي بۇرۇلۇش» ئاخىر بېرىپ يەنىلا ئاقماس ئىش بولۇپ قالىدۇ.

شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئىتتىپاقلىققا بولغان بۇزغۇنچىلىقىدىن سىرت، كوللېكتىۋىزمنىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەرنى، يەنى ئەسلا ئوخشايدىغان ئىككى خىل ئىدېئولوگىيەنى، يەنى كېيىنكى مودېرنىزم بىلەن فاشىسىزمنى، ئورتودوكسال خىرىستىيان دىنىغا بولغان تەلۈلەرچە ئېتىقاد بىلەن دۆلەت سوتسىيالىزمنى پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ، ئامېرىكىدا ئىلىم ساھەسىدىكى بىر قىسىم ئاتالمىش «ئاۋانگارت»لار فولكورت بىلەن دېررىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئامېرىكا توغرىسىدىكى ئاساسىي پىلاننى چۆرۈپ تاشلاپ، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرىدىن پايدىلىنىپ يېڭى بىر ئىدىيەۋى نەزەرىيەنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى. ئامېرىكىدىكى ھەربىر ئاز سانلىق مىللەت تەشكىلاتلىرى ئومۇمىي مەنىدىكى بۇنداق جەمئىيەتكە قارشى تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى ساقلاپ قېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلدى، ئۇلار مەسخىرىلىك يوسۇندا: بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئۆزىمىزگە تەئەللۇق بىر پاك زېمىنغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت، دېيىشتى. ئۇلار ھەقىقەتەن

مۇنداق شەكىل ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ «توغرا سىياسىيسى»نىڭ تىل تەكشۈرۈشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ماھىيەتلىك تەنقىدلەردىن قۇتۇلماقچى ئىدى، مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇنداق كىشىلەر ئۆزىنىڭ كىچىك كوللېكتىپىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش ـ ھەرىكەتتە ھېچنېمىدىن تەپ تارتمىدى. شۇنىڭ بىلەن چوڭ گۇرۇھنىڭ پارچىلىنىشى ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

بۇ نۇقتىنى ئېنىق كۆرۈۋالماق ناھايىتى تەس بولسىمۇ، بىراق بۇ ھەممىگە ئايدىڭ رېئاللىق. ئەمەلىيەتتە ئامېرىكىدىكى ئورتو-دوكسال خرىستىيان دىنى مەزھىپىمۇ باشقا دىنىي ئېتىقادنى چەتكە قېقىش، ئىجتىمائىي ئىشلاردا شەكىللەنگەن جامائەت ئەخلاق، مىزانىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇش دېگەنگە ئوخشاش ئىش ـ ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ ھەرىكەتلەر-نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بىز ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەسلىيەتچىلىككە ئائىت باشقا بايانلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر ئۇلار-نىڭ ئۆزىنىڭ ئەخلاق تەلىپىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ، بىراق بۇلار نېمىلا دېگەنبىلەن پاراۋان دۆلەت پىرىنسىپى بىلەن قارىمۇ-قارشى. ئۇنىڭغا لازىمى پەقەت «ئەخلاقىي» دۆلەتنىڭ نازارەتچىلىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇلارنىڭ چەتلەش ھەرىكىتىگە بولغان ئېتىراپ قىلىشىدۇر. بۇ ھەرىكەت ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمايدىغان ھەرقانداق كىشىنى مەنسىتمەيدۇ ھەم پەس كۆرىدۇ. 1992 ـ يىلى ۋە 1996 ـ يىلىدىكى رىقابەتتە، پات بۇكاننېن بىلەن پات روبىنسوننىڭ بايان قىلغانلىرى ئەمەلىيەتتە بىلىم تېپىدىكى تەلۇبلەرچە ئېتىقاد، باشقىلارنى چەتكە قېقىش كەيپىياتى، پاراۋان دۆلەتكە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىق خاھىشىنى ئالغان مۇستەبىت-چىلىكنىڭ داشقاينىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇنداق خاھىش خە-

تەرلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاسانلا جانىنى ئالىدۇ.[1]

ياۋروپادا بۇنداق ئىدىيەۋى ئېقىم تېخى مەدەنىيەتنىڭ كەڭ كۆلەملىك يىمىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنى يوق. ئەمما، بۇ يەردە بىز ئۇچىغا چىققان ئوڭ قاناتلارنىڭ باشقىلارنى چەتكە قېقىشلىرىدىن كوللېكتىپنىڭ بۆلۈنۈش يۈزلىنىشىنى بايقىيالايمىز. باشقىلارنى چەتكە قېقىش ھەرىكىتىدە، مەزكۇر دۆلەت جەمئىيىتىدىكى مەغلۇبىيەتچىلەر ئۆزىنىڭ ئاچچىقىنى «يات» رىقابەتچىلەردىن ئالىدۇ. يېقىندا باۋارىيە ئىشتاتى داۋالىنىش ھەققى، ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسى ھەرقايسى ئىشتاتلارنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن پەرقلىق بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇبھىسىزكى، بۇ دۆلەتنىڭ بىرەدەكلىكىنى يوقىتىش جەھەتتە ئوخشىمايدىغان يەرلىك نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

كىرىزىس ھەر ۋاقىت بىزگە ھەمراھ، ھەر خىل ھادىسىلەر شۇنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، غەرب ئۆزىنىڭ روھى ئۇچۇن جەڭ قىلىشى كېرەك. ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ماھىيەت جەھەتتىن ئۆزگىرىپ كېتىش تەھدىتىگە ئۇچرىماقتا، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، ئىنسانىي ھوقۇق قانۇنىي كاپالەت ئاساسىغا تۇرغۇزۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئاۋامنىڭ ئاكتىپ، جانلىق قوللىشىغىمۇ ئېھتىياجلىق. ناۋادا بىز كەڭ قورساقلىق بىلەن ئىتتىپاقلىقنى مۇقىم، ئالدامچىلىق خۇسۇسىيىتى بولمىغان قىممەت مىزانى قىلالمىساق، جەمئىيىتىمىز ۋە جۇمھۇرىيىتىمىزنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بۇ ئالدىنقى شەرتلىرى زىيان ـ زەخمگە ئۇچرىسا، ئۇنداقتا ھالاكەتتىن باشقا

---

① كلاۋس لېگگېۋى: «مۇتەئەسسىپلىك ئىنقلابىنىڭ مەغلۇبىيىتى»، 5 ـ، 7 ـ باب، فىرانكفورد، 1997 ـ يىلى نەشرى.

يول قالمايدۇ. شۇڭا، ئاسىيا ئەللىرى ۋە ئىسلام ئەللىرىنىڭ غەربكە قارىتىلغان كەسكىن تەنقىدلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتىنى چەقىش قىلغان تەلەپلىرىنى يامان غەرەزدە يېپىپ كۆرسەتكەنلىكىنى نەتىجىسى، دەپ قارىساق بولمايدۇ، بۇ يامان نىيەتلەرنىڭ تۇتۇرۇقسىز سەپسەتىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇڭا ئۇنىڭغا پەرۋا قىلىپ كېتىشنىڭ زۆرۇرىيىتى يوق؛ بۇنداق ئەيىبلەشلەر بىزنىڭ يارىمىزغا تۇز سەپكەنلىك، ئۇنى غەيرىي غەرب جەمئىيىتىنىڭ بىردەك ھەرىكەت مۇددىئاسى دەپ قارىساق بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، غەربنىڭ بۇ يارىسىنى ئەسلىيەتچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ مۇستەبىتلىكى بىلەن دا-ۋالاپ ساقايتىش مۇمكىن ئەمەس. غەربتە تۇرلۇك مەدەنىيەت زاۋال-چىلىق ئىدىيەۋى ئېقىملىرى مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق زامانا-ۋىلاشتۇرۇش دەۋرى ئاخىرلىشىشتىن تېخى خېلى يىراق، بىزگە جىددىي لازىمى شەرەپلىك تاۋاپ قىلىش شەكلىدىكى ئەسلىمە ئە-مەس، بەلكى زامانىۋى مەدەنىيەت قىممىتىگە نەزەر سېلىش ۋە شۇ توغرۇلۇق ئىزدىنىشتىن ئىبارەت.

غەرب ــ خەلقئارالىق سىياسىيدىكى ئۇمىد ئەلچىسى

«غەرب»كە مۇناسىۋەتلىك ھەق ـ ناھەق مەسىللىرى ئۇستى-دىكى بەس ـ مۇنازىرە ئەلۋەتتە كەڭ تۇردە تەنقىدىي تۇس ئالغان، بولۇپمۇ سەيمىل خۇنتىنگتون ئەپەندىنىڭ غەرب مەدەنىيىتى تۇغ-رىسىدىكى ئامېرىكىچە شەرھىلىرى تېخىمۇ شۇنداق بولۇپ، ئۇ غەرب مەدەنىيىتىنى بىر بايراق سۇپىتىدە باشقا مەدەنىيەتتىكى كىشىلەر-نىڭ ئارقىسىدا جەۋلان قىلغۇزغان. بىز بىر جەھەتتىن غەرب مەدە-نىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نۇرغۇن «ئەرزىمەس ئەيىب»لەرنى ئىنكار قىلالمايمىز، يەنە بىر جەھەتتىن مۇنداق بىر پاكىتقا تېخى-مۇ سەل قارىيالمايمىز، يەنى خەلقئارالىق سىياسىيغا نىسبەتەن

ئېيتقاندا، دەل غەرب مەدەنىيىتى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى تىنچلىق ۋە سىجىل تەرەققىيات ئۈچۈن ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك قورال-نى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ تۈزۈملەر دېموكراتىيەنىڭ قايتا گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنى تەدرىجىي بىرەكلىككە يۈزلەندۈرۈشتە ئەڭ ياخشى نەزەر سېلىش ۋە تەييارلىق بولۇپ قالدى.

هازىرقى زامانداكى پاراۋان دۆلەتلەر هۆكۈمەتتىن ئۆزىنىڭ تاشقى سىياسىتىنى مۇۋاپىق پىلانلاشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆز مەنپە-ئەتىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان دۆلەت پۇقرالىرى دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسەت جەھەتتە دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرالارنى ئەڭ زور دەرىجىدە قوغدايدىغان مۇناسىۋەتلىك پاراۋانلىق شەرتلىرىنى هازىرلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەت ۋە بازار ئىگىلىكى تۈ-زۈلمىسى قورال كۈچى ئىشلىتىشنى رەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ (چۈنكى بۇنىڭدا كۆپ تەۋەككۈل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭغا تۆلىنىدىغان بەدەلمۇ چوڭ بولىدۇ)، يېقىندىن هەمكارلىشىشنى ته-شەببۇس قىلىدۇ. چۈنكى، بۇگۈن خەلقئارالىق ئىقتىساد، خەۋەرلە-شىش ۋە ئېكولوگىيەلىك ئىچكى باغلىنىش دۆلەت چېگراسىدىن ئاللىقاچان هالقىپ كەتتى. ناۋادا شەخس ۋە دۆلەتنىڭ تەرتىپسىز يوسۇندا يامراپ كەتكەن ئىش - هەرىكەتلىرىدىن كېلىپچىققان كەمتۈكلۈك ۋە كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئىشلارنىڭ نەتىجە-سى پاراۋانلىق ئۇنۇمىنى ئاشۇرالمىسا، پەقەت خەلقئارالىق قائىدە-لەرنى تۈزۈش ئارقىلىقلا كۆپچىلىككە پايدىلىق ئىشلارنى رويابقا چىقارغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مۇشۇنداق ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك خەلقئارالىق قانۇن كېلىشىملىرى، خەلقئارالىق تۈزۈم، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ۋەزىيەت ئېهتىياجى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ.

شۇبھىسىزكى، تىپىك غەرب ئەللىرى (مەسىلەن، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فىرانسىيە قاتارلىقلار) بۇ تۈزۈملەرنىڭ پېشۋاسى ۋە ئىجادچىسىدۇر، شۇنداقلا ئۇلار مۇشۇنداق پائالىيەتلەرگە باشقا ئەللەرگە قارىغاندا كۆپرەك ئاكتىپ قاتنىشىدۇ.①

40 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن بۇيان، غەرب ئەللىرى ھەمكارلىق پىرىنسىپى ئاساسىدا، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى تور سىستېما قائىدىسىنى تەدرىجىي تۈرغۇزدى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى، بۇ پىرىنسىپلار ئەركىن سودا، ئورتاق باشقۇرۇش، ئىچكى ئىشلاردىكى مۇقىملىقنى كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق تۈزۈملىرى، قانۇن ـ تۈزۈملەشكەن خەلقئارالىق مۇناسىۋەت مىزانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەلقئارالىق ئىشلارنىڭ تەرتىپلىك يۈرگۈزۈلۈشىنى قوغدايدىغان بۇنداق پىرىنسىپلار كۈنسايىن قۇيۇقلىشىۋاتقان بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنى پۈتكۈل غەرب دۇنياسىغا يۈزلەندۈرگەن بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا غەرب بىلەن شەرق جىددىي توقۇنۇشۇۋاتقان يىللاردىمۇ تاكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقانغا قەدەر ھېچقانداق چوڭ زىددىيەت كۆرۈلمىدى؛ يەنە كېلىپ ئۇ ئۆز تەسىرىنى دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىغىچە كېڭەيتتى (مەسىلەن، ASEAN، يەنى ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار) ھەمدە يەنمۇ ئىلگىرىلەپ بارلىق خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. ئەلۋەتتە، خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ تۈزۈملىشىشى ھەمىشە خەلقئارالاشتۇرۇشنىڭ قەدەم ـ باسقۇچلىرى بىلەن دېگەندەك بىردەك بولۇپ كېتەلمىدى. خەلقئارا

① خارالومۇللېر: «ھەمكارلىق پۈرسىتى»، «خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردىكى سىياسىي گەۋدە»، 1993 ـ يىلى نەشرى.

سودا تەشكىلاتى ۋە رادىيو ئىستانسىلىرى ھەم سۈنئىي ھەمراھ چاستوتىسى توغرىسىدا ھاسىل قىلىنغان چۈشىنىش ئاساسىدىكى بەزى ئومۇمىي رامكا كېلىشىملىرى بولمايدىغان بولسا، ھەقىقىي يەر شارىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئەسلا مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. ئىش شۇنداقلا بولمىغان بولسا، سودا قورۇقچىلىقىدىن ئىبارەت بۇ كونا يولغا يېڭىباشتىن ماڭماي ئامالىمىز يوق، پاراۋاز-لىق ئۇنۇمىنىڭ بۇ كۈشەندىسى داموكرىسىنىڭ بېشىغا توغرىلاپ ئېسىپ قويۇلغان شەمشەردەك (باشقا ئېغىر كۈن چۈشكەنلىكىنى تەسۋىرلەشتىكى ئوخشىتىش بولۇپ، ئەسلىدە يۇنان خەلق ئەپسانە-سىدىن كەلگەن، ئافېنا پادىشاھى دىئوششىس مەرتىۋىسى يۇقىرى بولسا خەتەرنىڭ كۆپ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن داموكرىسنى ئاتنىڭ بىر تال قىلىغا چېكىلگەن شەمشەر ئاستىدا ئولتۇرۇشقا بۇيرۇغان ــ تەرجىماندىن) خەلقئارالىق ئىقتىسادنى ئىنتايىن خەۋپلىك ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

يەنە دەل مۇشۇ غەرب ئەللىرى خەلقئارا خەۋپسىزلىك سىستې-مىسىنى ئەڭ كەڭ دائىرىدە تەرەققىي قىلدۇردى، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ھەمكارلىقنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىك دەرىجىسى مىللىي دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىق ساھەلىرىگىچە يېتىپ باردى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەربىي جەھەتتە بىر گەۋدىلىشىشى مۇشۇ-داق شەكىلدىكى ھەمكارلىقنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. يەنە بىر جە-ھەتتىن، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈش تەسەۋۋۇرىنىمۇ غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىغا چىقارغان ھەمدە غەرب بىلەن شەرقنىڭ توقۇ-نۇشىدا، ئۇلار مۇشۇنداق ئىدىيەنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈر-گەن. خەلقئارادىكى ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈشتىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى غەرب ئەللىرىنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى

تەدرىجىي ئاشكارىلىشىغا قەدەر، يەنى ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمدىكى نى سىرتقا ئاشكارا ئۇقتۇرۇشىغا قەدەر سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇ، بۇ تەرىپى ھەقىقەتەن ئىنقىلابىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق، مىللىي دۆلەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەخپىيەتلىك ساقلاش ۋە ئۆز - ئۆزىنى قوغداشتەك دۆلەت خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرىنىڭ تەلىپى ئىسپاتلاش پىرىنسىپىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

بىز ھازىرغىچە دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسىتىنىلا سۆزلەپ كەلدۇق، مېنىڭ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلى (NGOS)گە مەدھىيە ئوقۇش ئويۇم بولمىسىمۇ، ئەمما «جەمئىيەتنىڭ تاشقى سىياسىتى»گىمۇ يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ. قاراقول پارتىيەسىمۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلى، بۇنىڭدىن سىرت «دۆلەت مىللىتىقلىلار جەمئىيىتى»مۇ بولۇپ، ئۇ دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى تاپانچا تەكشۈرۈشنى چەكلەشكە ئۇرۇنغان تەشكىلات، لېكىن تاپانچا زامانىمىزدىكى ئەڭ خەتەرلىك «قىرغىن قىلىش قورالى». مەدھىيەلەشكە تېگىشلىك بەزى خەلقئارالىق تەشكىلاتلار، مەسىلەن، يېشىل تىنچلىق تەشكىلاتى قاتارلىقلار ئۇستىدە توختالساقمۇ، كۆرسەتىش، تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بىر خەلقئارالىق بىيۇروكىرات تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى جەھەتتىكى بېسىمنىڭ ئەڭ دەسلەپتىكى ئۇلۇغۋار نىشانلارنى قانداق سۇسلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى ئاسانلا بايقىۋالالايمىز.

بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى يەنىلا خەلقئارالىق سىياسىي ئىمارەتنىڭ مۇھىم بىر يېڭى تۈۋرۈكىنى شەكىللەندۇرگەن. ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى قىممەت ئۆزگىرىشنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، غەرب جەمئىيىتىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ داۋاملىق ياخشى تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەن. بولۇپمۇ، ياخشى تەربىيە كۆرگەن ئوتتۇرا، يۇقىرى

قاتلامدىكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەر يېڭى قىممەت ئەندىزىسىنىڭ تەسىرىگە ئومۇمىيۈزلۈك ئۇچرىغان. قاتنىشىش، ئىلگىرىلەش، ئىنتىپاقلىشىش دېگەندەك قىممەت قاراشلار ئۆز بايلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ماددىي ئىستېمالنىڭ ئالدىغا تىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تارقىتىدىغىنى «كېيىنكى ماددىي قىممەت»تىن ئىبارەت. نۇرغۇن ساھەلەر - دە غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى تاللاش خاراكتېرىنى ئالغان مۇشۇنداق يېڭى قىممەت قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشقا تۇتقان پوزىتسىيەسىمۇ شۇ تۇپەيلى - دىن ئۆزگىرىدۇ.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە. مەسىلەن، ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە، ھۆكۈمەت دىپلوماتىيەسى بۇ جەھەتتە قاتمال ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدۇ. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار ئارا تور سىستېمىسى تۈرغۇزغان بولۇپ، مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا بۇنداق ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلماق ھەقىقەتەن تەس. «ئاقىللار كوللېكتىپى» («Epistemic communiteies») ھەر خىل چەك - پاسىللاردىن ھالقىغان بولۇپ، ئۇ مۇتەخەسسىسلەر، بىيۇروكراتلار ۋە «سىياسىي كارخانا - چىلار»دىن ئىبارەت جەمئىيەتنىڭ سەرخىللىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن بولىدۇ. ئۇلار خەلقئارالىق ئىشلارنى كۆنتەرتىپكە قويۇپ، دۇنياۋى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرى پەقەت دېموكراتىيەنىڭ ئەركىن ھاۋاسىدىلا گۈللەپ ياشنىيالايدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتلىرىنىڭ چەك - چېگرا سىدىن ھالقىپ كەتكەن؛ شەرقىي

جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت بۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتنىڭ تەرەققىي قىلىپ زورىيىشى مۇھىم بىر بەلگە ئۇ ئالدى بىلەن غەربتە يىلتىز تارتقان مەدەنىيەت تۈزۈمنىڭ باشقا را- يونلارغىمۇ كۆچكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

غەربنىڭ ئۆزى ئۇستىدىكى ئەسلىمىسى

ئىسلام دۇنياسى ۋە ئاسىيا جەمئىيىتى غەربنىڭ «يېتەرسىز تەرەپلىرى»نى كۈچلۈك تۇرده ئەيىبلەپ كەلمەكتە، يەنە كېلىپ ئۇلار دەل «مەسىلە چىققان پەيت»نى تۇتۇۋېلىپ سۆكمەكتە. بىزنىڭ ئىجتىمائىي كوللېكتىپلىرىمىز يەنىمۇ بۆلۈنۈشكە يۈزلىنىۋاتىدۇ، ئاقارتىش ھەرىكىتى ۋە ھازىرقى زامان خىرىستىيان دىنى ھەرىكە- تى تىكلىگەن زامانىۋىلاشتۇرۇش بىناسى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ، ئىززەت ـ ھۆرمىتى، ئىقتىدارىنى ئۆتۈ- نۈپ بېرەلمەيدىغان يەككىلىكلەر ئاچا يولدا قاياقتا مېڭىشنى بىلمەي يۈرۈۋاتىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار چوڭ كونسېرن ۋە بېرژىلارغا تايىنىپ ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا، مەمۇرىيەت يۈرگۈزگۈچىلەر تەدبىر بەلگىلەشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى خەلقئارالىق سودا سورۇنلىرى (بېرژىلار)غا يۆتكەپ، مۇشۇ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى ھوقۇق چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدىغان زىياننى تولدۇرۇۋېلىشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ، ئەمما سايلاپ چىقىلغان خەلق ۋەكىللىرىمۇ تەسىر كۆرسىتىش پۇرسىتىنى بارا ـ بارا قولدىن بېرىپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەردىمۇ پارتىيە ـ گۇرۇھلار ۋە دېموكراتىيەدىن بىزار بولۇش كەيپىياتى كۆرۈلىدۇ. لېكىن، يەر شارىلاشتۇرۇش ۋە باشقا ئىنتىلىشكە ئەرزىيدىغان خەلقئارالىق ھەمكارلىق بىزنى

دېموكراتىيەدىن ئۆزىمىزگە كېرەكلىك ئوزۇقلارنى ئېلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ،[1] يەنە كېلىپ يەر شارىلاشتۇرۇش ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ سىياسىي ئېكستىرىمىزمنىڭ نۇرغۇن ھەمايىچىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ئەجەبا بىز 1929 ـ يىلىدىكى قاباھەتلىك ئەسلىمىلەرنى ئۇنتۇپ كېتەلەيمىزمۇ؟

خۇرسەن بولۇشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، دېموكراتىيە بىلەن ئىنسانىي ھوقوق ئۇقۇمى كىشىلەر قەلبىگە يەنىلا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋال ئاستىدا سىڭىپ كىردى: 1993 ـ يىلى قىشتا تەخمىنەن 10% تىن ئارتۇق گېرمانىيەلىكلەر كوچىلارغا چىقىپ، ئىرقچىلىققا قارشى پائالىيەتكە ــ ئىنسانلار ئارا ئەپ ئۆتۈش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن ئۇنتۇلغۇسىز بىر قېتىملىق ئاممىۋى ھەرىكەتكە قاتناشتى، پائالىيەتكە قاتناشقانلار شام كۆتۈرۈشۈپ، ئۆزئارا قول تۇتۇشۇپ زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلدى. بىراق، غەربنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىدە، زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانىنى قانداق ئىشقا ئاشۇرۇش مەسىلىسىگە تېخى جاۋاب تېپىپ بولالمىدۇق، نىسپىيچىلىك، ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئۇچمغا چىققان لىبىرالىزمنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن بىز ئاخىر جەمئىيەتتە ئىتتىپاقلىقنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتتۇق، ئۇ غەربنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇش مۇساپىسىدىكى بۇرچى، ئەمما بۇ مەسىلە چېتىلمىدىغان «ئىچكى بۇرچ» بىلەن «تاشقى بۇرچ» ئوخشاشلا مۇھىم.[2]

---

① جېئان مارىي گۇئېھېننو: «دېموكراتىيەنىڭ ئاخىرلىشىشى»، 1995 ـ يىلى نەشرى.

② باسسام تىپى، دېيتېر ئوبېرندو ئېرفېر: «سىياسىي ۋە زامانىمىز تارىخى».

«خەلقئارالىق مۇناسىۋەت»كە يېڭىباشتىن تەبىر بېرىش غەرب قولغا كەلتۈرگەن ئەڭ زور تەرەققىيات. ياپونىيە، گېرمانىيە، ئاۋسترالىيە، كانادا، سىكاندىناۋىيە يېرىم ئارلىدىكى ئەللەر ۋە گوللاندىيە ۋەكىللىكىدىكى زامانىۋى سودا دۆلەتلىرى خەلقئارالىق ئالاقىدە ئالدى بىلەن هوقۇقنى قوغلاشماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي جەهەتتىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى قوغلىشىدۇ، ئۇلار خەلقئارا-لىق قانۇنلارنى يولغا قويۇشقا هەقمقي كۆڭۈل بۆلىدۇ، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار بەلگىلىگەن مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىدۇ، هازىر هەر-بىي زوراۋانلىق ۋاستىسىنى «پۇقرالارنىڭ مەسئۇلىيىتى» دەپ قا-رايدىغان ئەهۋاللارنى ئەيىبلەيدىغان غەرب ئەللىرى بارغانسېرى كۆ-پەيمەكتە.

بۇگۈنكى كۈندە دۆلەتلەر هەرقانداق ئىشتا خەلقئارادىكى چېتىلىش دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ بېرىۋاتقان قائىدىلەرگە تەدرىجىي ئەمەل قىلىدىغان بولدى، ئىگىلىك هوقۇق ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. غەرب سىياسىيسى زور كۈچ بىلەن كۆككە كۆتۈرۈۋاتقان مىللەتلەرنىڭ قايتىدىن گۈللىنىش هەرىكىتىمۇ مۇشۇنداق قۇرۇلمىلاشقان رېئاللىققا بويسۇندى. خەلقئارالىق قائىدىلەرنىڭ مۇشۇ تەرىقىدە پۈتكۈل يەر شارىغا كېڭىيىشى جەريانىدا، بىز دۇنيا تىنچلىقىغا ئەڭ زور ئۈمىد باغلىيالايمىز، بىراق غەرب ئەللىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق هەل قىلىشى ئۈنىڭ ئالدىنقى شەرتى هېسابلىنىدۇ.

بۇنداقتا، بىز كىشىنى ئانچە رازى قىلالمايدىغان مۇنداق يە-كۈنگە ئېرىشىشىمىز مۇمكىن: غەرب مەدەنىيىتى پەرۋەردىگارنىڭ نۇقسانسىز كەشپىياتى ئەمەس، ئۇمۇ ئوخشاش يوشۇرۇن كىرىزىسقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇمۇ رېئال خىرىسقا تاقابىل تۇرۇش-

تا هەقىقىي ئەسقاتىدىغان بىرەر چارىنى تاپالمىغىنى يوق، بىراق ئۇ نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇۋاپىق چىقىش يولى، چۈنكى باشقا مەدەنىيەتلەر - گە نىسبەتەن ئېيىتقاندا، ئۇ تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئوچۇق - ئاشكارا، ئەمەلىيەتچىل، تېخىمۇ ئەركىن ۋە تېخىمۇ ھەمكارلەشچان بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

2

«سېرىق تەنلىكلەردىن كېلىدىغان خەتەرلىك ئاپەت؟» ــ ئاسىيانىڭ قەد كۆتۈرۈشى

20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئۇزاقتىن بۇيان دۇنيا تارىخىدىكى ئوبيېكت بولۇپ كەلگەن ئاسىيا غەربكە يېتىشۇۋىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشكە باشلىدى، ھەتتا دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ بۇنىڭدىن كۆپ تەشۋىشلىنىپ، بۇ بىپايان زېمىندىن پارتلاپ چىققان غايەت زور ئېنېرگىيەنى تىزگىنلەپ كېتەلەيدىغان ـ كېتەلمەيدىغانلىقىنى بىلەلمەي قالدى. ئاسىيادا ھازىر نوپۇس شىددەت بىلەن كۆپەيمەكتە، ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتىمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ئۇنىڭ يىللىق ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئېشىش نىسبىتى 5% تىن ئېشىپ كەتتى، كۆپ ساندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەتتا 10% كە يەتتى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولدى. بۇ رايون تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش جەھەتتە كۆزنى قامىشتۇرغۇدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى، بىراق سەل قاراشقا بولمايدىغىنى شۇكى، بۇ رايونغا ئىنتايىن خەتەرلىك زېمىن تالاش ـ تارتىشلىرى ۋە ئاپئاشكارا زوراۋانلىق قىلىشتەك سىياسىي قارانىيەت يوشۇرۇنغان.[①]

---

① ۋېرنېرادراگوخىن: «ئاسىيادىكى چېگرادىن دۆلەتلەر: ئۇچىنچى دۇنيادىكى ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان رايونلار؟» ھامبۇرگ، 1991 ـ يىلى نەشرى؛ ئادولف كىممېل: «تىنچ ئوكيان ئەسىرىگە يۈزلىنىش؟» بادېن ـ بادېن، 1996 ـ يىلى نەشرى.

1997 ـ ۋە 1998 ـ يىللىرىدىكى ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كىرد-
نزىسى ئاسىيا ئىقتىسادىغا بەزى يامان تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ بىزگە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى غا-
يىپەرەسلەر ياراتقان ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭمۇ يېتەرسىز
جايلىرى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. 21 ـ ئەسىرنىڭ ھەقىقەتەن
ئاسىياغا تەئەللۇق بولىدىغانلىقىغمۇ ئېنىق بىرنې-
مە دېمەك تەس بولۇپ قالدى. بىراق، پۇل مۇئامىلە كىرىزىسى
شۇنداق بىر پاكىتنى يوشۇرالمايدۇكى، بۇ دۆلەتلەر زامانىۋىلاشتۇ-
رۇش يولىدا خېلى ئۇزاپ كەتتى، ئۇلار غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي
ئامېرىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بازار
ئىگىلىكى دۆلەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تارىخىي سەۋەب-
لەر تۈپەيلىدىن، غەرب ئەللىرىمۇ ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بىلەن
كىرىزىسنىڭ دەۋرلىك بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان،
شۇڭا بۇ قېتىملىق كىرىزىس تۈپەيلىدىنلا ئاسىيادىكى كاپىتالىزم-
نىڭ مەغلۇبىيىتىگە ئاساسسىز ھۆكۈم چىقارساق بولمايدۇ. ئەھۋال
دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ناۋادا ئاسىيا ئەللىرى زۆرۈر ئىسلاھاتلارنى
داۋاملىق يولغا قويسا، يىراق كەلگۈسىدە ئەڭ گۈزەل تەرەققىيات
ئىستىقبالىغا چوقۇم ئېرىشەلەيدۇ.

ناۋادا كىمكى «غەرب» بىلەن «ئاسىيا» بىر ـ بىرىگە قارشى
يوسۇندا توقۇنۇشىدۇ دەيدىكەن، ئۇنداقتا ئۇ ئالدى بىلەن دۇنيادىكى
بىرىنچى چوڭ قىتئەدىكى كۆپ خىللىقنى چۈشىنىپ ئاندىن گەپ
قىلىشى كېرەك. شەرقىي ئاسىيادا ياپونىيە، چاۋشىيەن، كورېيە ۋە
تەيۋەن رايونى قىتئەلەر ئارا چوڭ دۆلەت جۈڭگو ۋە رۇسىيە بىلەن
چېگرالىنىدۇ؛ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونىدا مۇھىملىق جەھەت-
تىن ئالغاندا ياۋروپا ئىتتىپاقىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان رايون خا-
راكتېرلىك تەشكىلات شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى

بار؛ هىندىچىنى رايونى ئىلگىرى ئۇرۇش ئوتلىرى لاۋۇلداپ يانغان ۋىيەتنام، لائوس، كامبودژا ۋە تايلاندنى بېسىپ ياتىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە هىندونېزىيە، فىلىپپىن ۋە مالايشىيادىن ئىبارەت ئارال دۆلەتلىرىمۇ بار، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەرلەر جۇڭگو بىلەن هىندىستانىنىڭ مەنپەئەتىگىمۇ تاقىلىدۇ. جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇققا هىندىستان بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش يوشۇرۇنغان. يېقىندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالتە مۇسۇلمان جۇمھۇرىيىتى شەكىللەندى، ئافغانىستاندىكى ئىچكى ئۇرۇش تۇپەيلىدىن غەربىي ئاسىياغا تۇتىشىدىغان نېفىت بازىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا يەنە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك رايونغا ئايلىنىپ قالدى. ئاسىيادا پەقەت جۇڭگولا بۇ جايىنىڭ ئىشلىرىغا ئىپتىخارلىق يوسۇندا قول تىقىپ، ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق «مەركىزىي دۆلەت» بولۇپ قالدى. هازىر پەقەت ئامېرىكىلا دۇنيادىكى هەرقايسى رايونلارنىڭ ئىشلىرىغا قول تىقالىغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە، ئەسلىدە هەممە ئىشلاردا دېگۈدەك ئۆزىنى قالتىس چاغلاپ كەلگەن رۇسىيە ئەمدىلىكتە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق رايونلاردا ئەسلىدىكى تەسىر كۈچىنى يوقىتىپ قويدى.

ئاسىيا ئەللىرى دۇنياسىنىڭ مەنتىقىسى: گىگانت ئادەمنىڭ جۇڭگوغا بولغان تەڭپۇڭلاشتۇرۇش رولى

دۇنيادا ئاسىياغا ئوخشاش شۇنچە كۆپ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا زېمىن تالاش ـ تارتىشى بولۇۋاتقان رايوندىن يەنە بىرى بولمىسا كېرەك (يېقىن شەرق رايونىنى هېسابقا ئالمىغاندا). ئۆزبېكىستان بىلەن تاجىكىستان ئوتتۇرىسىدا پەرغانە جىلغىسىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش ئىزچىل توختىماي كەل-

دى، شۇڭا بۇ يەر ھازىر پۈتكۈل ئاسىيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق را-
يوننىڭ بىرى بولۇپ قالدى؛ 50 يىلدىن بېرى پاكىستان بىلەن
ھىندىستان كەشمىر رايونىغا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالە-
شىپ كەلدى ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن ھىندىستان بىلەن پاكىستان
ئوتتۇرىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش پارتلىدى؛ بېنگال بىلەن بېرما
ئوتتۇرىسىدىمۇ زېمىن تالاش - تارتىشى مەۋجۇت، بېرما بىلەن
تايلاندمۇ چېگرا مەسىلىسىدە تالاش - تارتىش قىلىپ كەلمەكتە؛
تايلاند بىلەن ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى قوشنا دۆلەت مالايشىيا ئوتتۇرا-
سىدىمۇ چېگرا تالاش - تارتىشى بار؛ مالايشىيا بىلەن ھىندونېزىيە
(سالاكات ئۆلكىسى)، فىلىپپىن (ساباھ ئۆلكىسى) ئوتتۇرىسىدىمۇ
شىمالىي بورنېئو ئىشتاتىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرۇلۇق تالاش -
تارتىش بولۇۋاتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مالايشىيا بىلەن بە-
رۇنېي (بورنېئو ئىشتاتىغا يېقىن بولغان تاشقى رايونلار) ئوتتۇرا-
سىدىمۇ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرۇلۇق تالاش - تارتىش بار، مالاي-
شىيا يەنە ۋىيېتنام بىلەنمۇ دېڭىز چېگرا سى مەسىلىسىدە بىر دەك
پىكىرگە كېلەلمىدى، ئۇنىڭ سىنگاپور بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ
پۈلاۋ باتۇ بۇدنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىگە مەركەزلەشكەن، ھىندونې-
زىيە بىلەن سىلىبېس دېڭىزىدىكى سېپىلدان، ئۇ يەنە ساباھ ۋە
لىگىتان ئارالىرىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىدە تالاش - تارتىش قىلە-
ۋاتىدۇ؛ ۋىيېتنام بىلەن كامبودژانىڭ قۇرۇقلۇق چېگرا تالاش -
تارتىشلىرىمۇ توختاپ باقمىدى، ۋىيېتنام يەنە ھىندونېزىيە بىلەن
ناتۇنا ئارىلى (مول تەبىئىي گاز بايلىقى بار) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
دېڭىز چېگرا سى ئۈستىدە تالاش - تارتىش قىلىۋاتىدۇ؛ ياپونىيە
رۇسىيەدىن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىشغال قىلىۋالغان
مىناچىدورى ئارىلى (يەنى شىمالدىكى تۆت ئارال، ئۇ كۇناشىرى -
تۇ، خابوماي، شىكوتان، ئىتۇروپ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئارالارنى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ـــ تەرجىماندىن) غا نىسبەتەن زېمىن تەلىپىنى قويۇۋاتىدۇ، ياپونىيە بىلەن كورېيە لىيەنئەن يارى ۋە جەنۇبىي ياپون دېڭىزىدىكى تاكېدو تاقىم ئاراللىرىغا نىسبەتەن زېمىن تەلىپىنى قويۇۋاتىدۇ.

جۇڭگو شەرقىي ئاسىيا رايونىدىكى زېمىن تالاش ـ تارتىشلىرىنىڭ يادروسى بولۇپ، ئۆزىگە قوشنا ھەممە دۆلەتلەر بىلەن دېگۈدەك ھەل بولمىغان چېگرا مەسىلىلىرى بار؛ جۇڭگو رۇسىيەدىن 19 ـ ئەسىردىكى «تەڭسىز شەرتنامە» بويىچە ئايرىپ بېرىلگەن شەرقىي سىبىرىيەدىن تىنچ ئوكيانغىچە بولغان چېگرانى تۈزىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ياپونىيەدىن دياۋيۇ ئارىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ تەيۋەندىن ئىبارەت بۇ تەرەققىي تاپقان، دېموكراتىك ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە مول مۇڭدىرىلىرى بار دۆلەتنىڭ قولغا كەلتۈرگەن ئاتالمىش «دۆلەت»نى جۇڭگو ئاسىي ئۆلكە ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئۆز قويىنىغا قايتىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ناۋادا تەيۋەنلىكلەرنىڭ مۇستەقىل بولۇش ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ قالسا، جۇڭگو قورال كۈچىگە تايىنىپ بويسۇندۇرۇشتىنمۇ باش تارتمايدۇ. جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ھىمالايا تېغى رايونىدىكى نەچچە مىڭ كىلومېتىرلىق چېگرا توغرىسىدا تالاش ـ تارتىش قىلىپ كېلىۋاتىدۇ؛ جۇڭگو ۋىيېتنام بىلەن تەيۋەننىڭ ئېتىراز بىلدۇرۇشىگە قارىماي پالاسار تاقىم ئاراللىرىنى قورال كۈچى بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى (مۇستەملىكىچىلەر ئېلىمىزنىڭ شىشا تاقىم ئاراللىرىنى شۇنداق ئاتىغاچقا، بەزى چەت ئەللىكلەرمۇ شۇنداق ئاتاپ كەلگەن ـــ تەرجىمان-ىدىن)؛ ئەڭ تالاش ـ تارتىش قىلىنىۋاتقىنى جۇڭگو تارىخىي سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، بېيجىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدىغان پۈتكۈل جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزى بولۇپ، سىپراتېل تاقىم ئاراللىرى (يەنى نەنشا تاقىم ئاراللىرى) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدە-

كى دېڭىز تەۋەلىكىدىكى مەخسۇس قاراشلىق ئىقتىسادىي رايونلار ھوقۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بۇنداق بولغاندا جۇڭگو ئۆزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىغا 1500 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوكيياندا «تەسىر دائىرىسى»نى تىكلەپ، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ زېمىن دائىرىسىگە توغرىسىغا چۈشۈپ، ئەڭ مۇھىم بىر خەلقئارالىق دېڭىز قاتناش يولىنى ئىگىلىۋالىدۇ. سىپرا-تېل تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىر قىسمىنى ياكى پۈتكۈل دېڭىز تەۋەلىكىنى تەيۋەن، ۋىيېتنام، فىلىپپىن، بىرۇنىي ۋە مالايشىيالار ئۆز زېمىنىمىز دەپ جاكارلىغان، ماتېرىياللاردا مۆلچەرلىنىشچە، بۇ رايوندا نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بايلىقى مول ئىكەن، لېكىن بۇ نۇقتا تېخى ئىسپاتلانغىنى يوق.

ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر: رۇسىيە، ياپونىيە ۋە ھىندىستان

ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىدىكى توختىمايۋاتقان زېمىن توقۇنۇشلىرىغا چېتىشلىق ھەقىقىي ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن چوڭ دۆلەتتىن تۆتى بار، ئۇ بولسىمۇ رۇسىيە، ياپونىيە، ھىندىستان ۋە جۇڭگودۇر. ئەمما، ئېنىقىنى ئېيتقاندا رۇسىيە ئاسىيا دۆلىتى ئەمەس، بەلكى ياۋروپادىكى چوڭ دۆلەت؛ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ تىنچ ئوكيان گىرۋىكىدىكى ۋارىسلىق ئورنى ئاجىزلاپ كەتتى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە رۇسىيە ئاسىيادىكى ھوقۇق رىقابىتىدە پەقەت ئۇچىنچى ئورۇندىلا تۇرالايدۇ.

ياپونىيە تۆت ئەۋلاد رەھبەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرىلا زامانىۋىلىشىش سېپىگە قوشۇلۇپ بولغانىدى، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ياپونىيە ھەربىي كېچىكىمچىلىك ۋە جاھانگىرلىك باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى، ئاخىر بېرىپ گېرمانىيەگە

ئوخشاشلا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتكە قالدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونىيە ئامېرىكىنىڭ ھامىيلىقىدا پۇقراۋى جەمئىيەت بەرپا قىلدى، ياپونىيە جەمئىيىتى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاقلىقى بىلەن يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ خاسلىقى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم تەڭپۇڭلۇقنى شەكىللەندۇردى ھەمدە ئىقتىسادنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇنىڭ ھەربىي كۈچى ئۇنىۋېرسال ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە پۈتكۈل دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھەر بىر كۈچلەرنىڭ بىرى ھېسابلانسىمۇ، بىراق جەمئىيەتتە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرمايدۇ، ئەلۋەتتە. سىياسىي جەھەتتىن ئالغاندا، بەلگىلەمە بويىچە ئۇنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرى خىراجىتى سوممىسى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 1% ىنىلا ئىگىلەيدۇ.① بۇ مەزگىلدە، ياپونىيە ئارمىيەسى بەزى رايونلارنىڭ تىنچلىق ساقلاش ھەرىكەتلىرىگە ئاندا ـ ساندا قاتناشتى، بىراق ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھازىرقى ھەربىي كۈچى ياپونىيەنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلمەيدۇ، ياپونىيە دۆلەت خەۋپسىزلىكى جەھەتە ئاساسلىقى ئامېرىكىنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشىغا تايىنىدۇ.

ياپونىيەنىڭ يىراق ـ يېقىندىكى قوشنىلىرى ئۇنىڭدىن قورقۇش كەيپىياتىدىن تاكى بۈگۈنگە قەدەر قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى، ياپونىيە ئارمىيەسىنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللاردىكى ۋەھشىيلەرچە قانلىق تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى شۇ جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تا بۈگۈنگە قەدەر كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. ياپونىيەنىڭ مەدەنىيىتى ئۇنىڭ ئۆتمۈشكە تۇتقان پوزىتسىيەسىنى بەلگىلىگەن، شۇڭا قوشنا ئەللەر ئۇنىڭغا يەنىلا گۇمان بىلەن قارايدۇ. گېرمانىيەگە ئوخشە-

---

① بېرنخارد ماي: «ياپونىيە كىرىزىسىگە دۇچ كەلدى؟»، «ياپونىيەدىكى ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنىڭ ئۇچ گىگانتقا بولغان خىرىسى»، 1996 ـ يىلى نەشرى.

مايدىغان يېرى شۇكى، ياپونىيە ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى مىلىتارىزمـ
لىق قىلمىشلىرىنى ھېساب ـ كىتاب قىلىپ باققان ئەمەس، ھەتتا
ئۆزىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى ئۈستىدە ئويلىنىپ باققان ياكى زد
يانكەشلىككە ئۇچرىغان ئەللەردىكى خەلقتىن رەسمىي، ئاشكارا ئە
پۇ سوراپ باققانمۇ ئەمەس. ياپونىيەدە تارىخنى تەنقىد قىلىش ئاتا ـ
ئانىسى ۋە بوۋا ـ مومىلىرىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلىق ھېسابلـ
نمىدۇ، ئەمما ئەجدادلىرىغا چوقۇنۇش ياپونىيەنىڭ شىنتو دىنى مەدە
نىيىتىنىڭ يادرولۇق تەركىبىي قىسمى. پەقەت ياپونىيەدىكى يۇقـ
رى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، ئېسىلزادىلەر ياسۇكۇنى ئەرۋاھخانـ
سىنىڭ بۇت تەكچىسىگە باش ئۇرۇپ، تارىختىكى سىرتقا قارىتىلغان
ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرگە ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈپ، ئاشۇ ئۇرۇش جىنا
يەتچىلىرىنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپلا تۇرسىلا، بۇنداق مىللىي ئۆچ
مەنلىك كەيپىياتى يەنىلا داۋاملىشىدۇ. ئەلۋەتتە، ياپونىيەگە قوشنا
ئەللەرمۇ ياپونىيەنىڭ ئىقتىساد ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى يوشۇرۇن
ئىقتىدارىغا يېقىندىن دىققەت قىلىۋاتىدۇ، بۇ توكيونىڭ قىسقا ۋا
قىت ئىچىدە ئىنكاس قايتۇرۇش ئەمەلىي كۈچى بار ھەربىي كۈچ
ھاسىل قىلالايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ياپونىيە پۇقرالىرى ياد
رو قوراللىرىغا كۆڭلىدە قارشى تۇيغۇدا بولسىمۇ، ياپونىيەنىڭ ئا
توم ئىقتىسادى يەنىلا ئاسىيادىكى باشقا ئەللەرنى پات ـ پات ئەس
كەرتىپ تۇرماقتا، ناۋادا سىياسىي شارائىت يار بەرسىلا، ياپونىيەمۇ
تامامەن يادرو چوڭ دۆلەتنىگە ئايلىنالىشى مۇمكىن. ئەھۋالنىڭ
شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئىتتىپاقىغا
ئەزا ئەللەر يەنىلا تەدرىجىي ھالدا: ياپونىيە ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي
جەھەتتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇقىملىق ئامىلى، بولۇپمۇ جۇڭ
گونىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قەد كۆتۈرۈشىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياپون
يە شۇبھىسىزكى بىر تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچ، دېگەن ئورتاق تو

نۇشقا كەلدى. يەنە بىر جەھەتتىن، كىشىلەر يەنە ياپونىيەنى ئۇزاق-قىچە ئامېرىكىنى يادرو قىلغان غەرب ئىتتىپاق سىستېمىسىغا كىرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرۈپ يەتتى، بۇنداقتا ياپونىيە مىللىتارىزمىنىڭ تېرىلىشىدىن ساقلانغىلى بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ دۆلەت رېژىزئونىزمىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولاتتى.

دۇنياغا خوجا بولۇش ئارزۇسىدا يۈرگەن بارلىق يوشۇرۇن رىقابەتچىلەر ئىچىدە، ھىندىستان ئاسىيادىكى ئۇچىنچى گىگانت ئادەم بولۇپ، ئۇنى رايون خاراكتېرلىك بىر چوڭ دۆلەت ھېسابلاشقا بولىدۇ. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە ھىندى ئوكيان قىرغاقلىرى ھىندىستانىنىڭ «تەسىر دائىرىسى»گە كىرىدىغان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىلدىن بېرى ھىندىستانىنىڭ تەسىر كۈچى مۇشۇ دائىرە بىلەنلا چەكلىنىپ كەلدى، ئەمما ھىندىستانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون جامائەتچىلىكىگە قوشۇلۇشىغا ئاساسلىقى ھىندىستانىنىڭ ئىچكى سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەلىپى تۈرتكە بولدى، ھىندىستانىنىڭ سودا ساھەسىدىكى قابىللار ئىقتىسادىي مەنپەئەت ۋە تەرەققىيات ئىستىقبالىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ھايات-تىي كۈچكە تولغان بۇ رايون بىلەن كەڭ ئالاقە باغلىشىنى بارغانسېرى كۈچلۈك تۇردە تەلەپ قىلدى، بىراق ئادەتتىكى ئەھۋالدا، سىياسىي ئارىلىشىش تەلىپىنى قويغانلار ئىنتايىن ئاز بولدى.

90 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان ئىقتىسادىي ئىسلاھات ھىندىستان ئىقتىسادىنى دەسلەپتە ئويلاپمۇ باقمىغان جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۇردى. بازارنىڭ سىرتقا ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىۋېتىلىشى ئوبېيېكتىپ جەھەتتە ئىقتىسادىي پائالىيەتكە توسقۇنلۇق قىلىدىغان بىيۇروكراتىزمنى ئۇنۇم-

لۇك تىزگىنلىدى. ھىندىستان ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىدەك مىسلى كۆرۈلمىگەن دەۋرنى باشتىن كەچۈردى، يېقىنقى بەش يىل- دىكى ئىقتىسادنىڭ ئېشىش سۈرئىتى 5% ~7% لىك سەۋىيەگە يەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەلنىڭ نۇرغۇن كاپىتالى- مۇ ھىندىستانغا كىردى. ھازىر بۇ دۆلەت كومپيۇتېر يۇمشاق ماتې- رىياللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە ئەڭ ئىلغار بولۇپ، يېقىنقى ئون يىلدا ئۇنىڭ يىللىق ئېكسپورتى 50% ئەتراپىدا ئاشتى. زۇڭلى گۇجرەل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىل- دە، ھىندىستان ئىچكى ئىسلاھاتنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بارلىق قوشنا ئەللەرگە جىددىي ھالەتنى پەسەيتىش مەقسەت قى- لىنغان سىياسەتنى قوللاندى. جۇڭگو بىلەن ئىككى دۆلەت چېگرا- سىنى ئايرىش توغرىسىدىكى سۆھبەتنى باشلىدى؛ بېنگال بىلەن گانگ دەرياسىنىڭ سۇ بايلىقىدىن ئورتاق پايدىلىنىش كېلىشىمى ئىمزالىدى؛ نېپال ۋە سىرىلانكا بىلەن يېڭى سودا كېلىشىمى ھا- سىل قىلدى. پاكىستان بىلەن سۆزلىشىپ بېقىشقا ئۇرۇنۇپ كۆر- دى، خەۋەر قىلىنىشىچە، ھىندىستان بىلەن پاكىستان ھەتتا نازۇك بولغان كەشمىر مەسىلىسىنىمۇ سۆھبەت مەزمۇنىغا كىرگۈزگەن. 1997 - يىلى 5 - ئايدا سىنگاپوردا چاقىرىلغان ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ باشلىقلار ئۇچرىشىشى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەر- نىڭ رايونلار بويىچە چۈشىنىش ھاسىل قىلىشىدا يېڭى دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. ئەمما، يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان ھىندىستاندا ئىجتىمائىي، دىنىي ۋە رايون خاراكتېرىدىكى ئىرقىي بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى بارغانسېرى كۈچىيىپ كەتتى.

مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھىندىستان سىياسىيسى ئۆتكەن يۈز يىلدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى باش-

تىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، تارىختىكى ئىجتىمائىي تەبىقە ئايرىش تۈزۈمىنىڭ ئاساراتىدىن باشتىن ـ ئاخىر قۇتۇلالمىدى. بۈگۈنكى كۈندە، «سىنىپ»نىڭ تېزلىكتە ئايرىلىشى ۋە بىرىكىشى پەقەت ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا ئورۇنلىنىپ قالماي، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەت «ئايرىلىپ يەنە يېـ ـڭىباشتىن بىرىكتى». بىر قىسىم ئىمتىيازلىق ئىجتىمائىي قاتلامدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئورنى، سىياسىي ھوقۇقىنى ھازىر يولـ ـغا قويۇلۇۋاتقان ئومۇمىيۈزلۈك سايلام تۈزۈمى تۈپەيلىدىن «تېگى پەسلەر»نىڭ دەخلى ـ تەرۈزىغا ئۇچرىدى دەپ قاراپ، ھىندى دىنىـ ـدىكى ئېكستىرىمىزم خەلق پارتىيەسى (BJP) تەرەپكە بۇرۇلۇپ كەتـ ـتى؛ ھىندىستان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسى ھاكىمىيەت يۈرـ ـگۈزگەن مەزگىلدىكى چىرىكلىك قىلمىشلىرىغا قاتتىق نەپرەتلەنـ ـگەن جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى پۇقرالار ھىندى دىنى ئېكستىرىمىزمغا قويغان سىياسىيغا قاتنىششنى دەرىجىلەشتۈرۈش تەشەببۇسىدىمۇ ئىنتايىن ئېھتىياتچان ۋە سەگەك بولۇپ، ھىندىسـ ـتان دۆلەت كونگرېسلار پارتىيەسىدىكى سىياسىي ئوڭ قاناتلارنى قوللاشقا باشلىدى، ئۇلار پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا ھوقۇق ـ مەنپەـ ـئىتىمىز ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ، زىددىيەت ـ ئىختىلاپلار توختىمايۋاتقان، چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ھىندىستان دۆـ ـلەت كونگرېسلار پارتىيەسى يېڭىدىن ھاياتلىققا ئېرىشىپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالالايدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىكى سىياسىي توقۇنۇشمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. ھىندى دىنى مۇرىتـ ـلىرى زامانىۋىلىشىش تۈپەيلىدىن مەنپەئەتى زىيانغا ئۇچراپ ئۇـ ـمىدسىزلىنىپ يۈرگەن كىشىلەرنى توپلاپ، ئۇرۇشقاق، كەڭ دىنىي ئاساسقا ئىگە مىللەتچىلىك تۇغى ئاستىغا يېڭىباشتىن ئۇيۇشتۇرـ ـماقچى بولدى. 1992 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى ئايود يابا بەررى مەسـ

چىتىگە ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتى دۇشمەن ئوبيېكت ئېنىق بولغان بىر سىگنال بولۇپ، ھىندىستان ئاھالىسىنىڭ 12% نى ئىگىلەيدىغان مۇسۇلمانلار ۋە ئۇلارنىڭ پاكىستاندىكى تۇغقانلىرى ھىندىستانىنىڭ «دۇشمىنى» ھېسابلاندى. خەلق پارتىيەسى (BJP) «ئاز سانلىق مىللەت» لەرگە ھەرقانداق جەھەتتە يول قويۇشقا قارشى ئىدى. دېمەك، بۇ پارتىيە كەشمىر مەسىلىسىدىكى ھەرقانداق «مۇ-رەسسەلىشىش» ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي رەت قىلاتتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇلار ئىقتىسادى جەھەتتە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش-كىمۇ قارشى ئىدى، ھەتتا دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا كىرىشكىمۇ قارشى چىقتى، بىراق دۆلەتنىڭ يادرو قورالىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇشىنى تەلەپ قىلدى. باشقا ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى پۇقرالارنى سەپەرۋەر قىلىشتا مۇئەييەن قىينىچىلىققا ئۇچرىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ سىياسىي ئەقىدىسى قاتتىق ئىجتىمائىي تەبىقە تۈزۈمى كاتېگورىيەسىگە كىرەتتى، يەنى پەقەت بىراخمانلار ۋە تۆرە ـ ئاقسۆڭەكلەرلا دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىغا قاتنىشىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇپ، ئاتالمىش «تېگى پەسلەر» قاتلىمى چەتكە قېقىلاتتى.

خەلق پارتىيەسى (BJP) زامانىۋىلىشىش دولقۇنىنىڭ زەربىسىدە زامانىۋىلىشىشنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىدۇق دەپ ھېس قىلغان كىشىلەر توپىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ مۇسۇلمانلار، جۈملىگولۇقلار ۋە «غەربلىكلەر»دىن قورقۇش پىسخىكىسىدىن پايدىلاندى؛ ئۇلار سودا قورۇقچىلىقى ۋە دۆلەتنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىشنى قوللايتتى؛ ئۇلار زېمىننى كېڭەيتىپ، دۇشمەنلەرگە زەربە بېرىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. شۇڭا، خەلق پارتىيەسى (BJP) ياۋروپا فاشىستلىرىغا خاس

نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلدى. ئەلۋەتتە، ھىندىستاندىن ئىبارەت بۇ ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ تالاش ـ تارتىشلىرى توختىماي داۋاملاشقان دۆلەتتە، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىناتتى، چۈنكى ئىجتىمائىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى بۆلۈنۈشتىن تاشقىرى، دۆلەت يەنە يەرلىك بۆلگۈنچىلەرنىڭ تەھدىتىگىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى؛ ھىندىستاننىڭ شەرقىي قىسمى (ناگالاند ئىشتاتى ۋە پادما ئىشتاتى)، كەشمىر رايونى، ھەتتا ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى زاكاند ئىشتاتىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش سادالىرى ياڭرىماقتا ئىدى.

شۇڭا، ھىندىستان جۇڭگوغا ئوخشاشلا دەل تارىخىي بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ بىر بولسا زۆرۈر ئىسلاھاتلارنى داۋاملىق يولغا قويۇپ، كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەنى تايانچ قىلىپ، ئۇنۇملۇك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلار ئارقىلىق، نامراتلىق ھادىسىلىرىنى ئازايتىشى ھەم باي ـ كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تىرىشىپ كىچىكلىتىشى لازىم؛ ئېھتىياتچانلىق بىلەن ھوقۇقنى يەرلىككە بۆلۈپ بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلىشى؛ قوشنا ئەللەر بىلەن ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشى ۋە سىياسىي جەھەتتە مەلۇم بىر خىل «مۇرەسسەلىشىش»نى يولغا قويۇشى؛ دۇنيا ئىقتىسادىنى يەر شارىلاشتۇرۇش دولقۇنىغا داۋاملىق قوشۇلۇپ، كۈنسايىن كېڭىيىۋاتقان كۆپ تەرەپلىك سودا سىستېمىسىدا ئاكتىپ رول ئوينىشى لازىم ياكى بولمىسا ھىندىستان خەلق پارتىيەسى (BJP) تاللىغان يولدا مېڭىشى؛ ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئىچكى قىسمىدىكى بېسىشنى كۈچەيتىشى؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە سودا قورۇقچىلىقىنى يولغا قويۇشى؛ قاتتىق قول تاشقى سىياسەت ۋە ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى

لازىم. ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، كېيىنكى بىر خىل ئەھۋالنىڭ جەنۇبىي ئاسىيا رايونى، پۈتكۈل ئاسىيا، ھەتتا دۇنيا ۋەزىيىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئاسانلا قىياس قىلالايمىز. 1998 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ھىندىستان دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ ئو-مۇمىيۈزلۈك ئەيىبلىشىگە قارىماي يادرو سىنىقى قىلدى، بۇ يوشۇ-رۇن شۇملۇقنىڭ ئالامىتىدۇر.

كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان جۈڭگو

بۈگۈنكى جۈڭگو پەقەت نامدىلا بىر كوممۇنىستىك دۆلەت، ئۇ دېڭ شياۋپىڭ دەۋرىدە باشلانغان بازار ئىگىلىكى ئىسلاھاتىدا زور مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، بىراق تېخىمۇ تەھدىت پەيدا قىلالايدىغان بولۇپ قالدى. ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر ئىچىدە، جۈڭگونى چۇ-شەنمەك ئەڭ تەس. ئۇ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ئەڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى باشتىن كەچۈرگەچكە، ئەڭ كەڭ دائىرىلىك مىل-لەتچىلىك نىشانىنى بېكىتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (1840 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە)دا تارتقان خورلۇقلار كىشىلەرنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئور-ناپ كەتكەن؛ جۈڭگو جۈغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتىنلا ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق مەركىزىي ئىمپېرىيە دەپ قارالماستىن، بەلكى ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئىزچىل تۇرده ئەۋزەل ئاڭنى ساقلاپ كەلدى، بىراق 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن تارتىپ، ئۇ غەربتىكى كۈچلۈك مۇستەملىكىچى ئەللەر ۋە ياپونىيەنىڭ تاجا-ۋۇزچىلىقى، دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىدى، ھەتتا بۆلۈۋېتىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. كىشىلەر تارىختا ئىگىلىك ھوقۇقى ئۆزىمىز-گە تەئەللۇق دەپ قارىغان زېمىن دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى يېڭىباشتىن قايتۇرۇپ كېلىش جۈڭگودا مۇنازىرىلىشىش كەتمەيدد.

غان ئومۇمىيۈزلۈك تەلەپ. مىللەتچىلىك ماۋزېدۇك ئىدىيەسى (ياكى كېيىنكى ماۋزېدۇك ئىدىيەسى) ئەمەس، ياكى ئاز ـ تولا ماركسىزم ئاربلاشقان ئىدېئولوگىيە مەزمۇنى جەمئىيەتتىكى بارلىق مەركەز ـ دىن قاچما كۆچلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي بىرىكمە كۆچىنى بىرەكلىككە يۈزلەندۈرۈشى مۇمكىن. بۇ جۇڭگو بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا بولغان كۆپ سانلىق ئەللەر ئوتتۇرىسىدا زېمىن تالاش ـ تارتىشلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ توقۇنۇشلارنىڭ مۇتەلەق كۆپ قىسمىنى قانۇن ۋە تارىخىي ئىسپاتلارغا تايىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىراق، 1995 ـ يىلى ۋە 1996 ـ يىلى تەيۋەن بوغۇزىدا ئۆتكۈزۈلگەن ھەربىي مانېۋىر، 1988 ـ يىلى ۋە 1994 ـ يىلىدىكى ۋېيېتنام دېڭىز ئارمىيەسى بىلەن ئېتىشىش، 1995 ـ يىلىدىكى فىلىپپىنىنىڭ زېمىن تەلىپى بولغان مېيجى مارجان خادا تاشلىرى تەۋەسىنى ئىشغال قىلىۋېلىش قىلمىشلىرى قوشنا ئەللەرگە جۇڭگونىڭ زۆرۈر تېپىلغاندا ھەربىي كۈچتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تەلىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تامامەن تەييارلاۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. 1962 ـ يىلىدىكى جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرا توقۇنۇشى ھىندىستاننىڭ ئېسىدىن تا بۈگۈنگە قەدەر چىقىپ كەتكىنى يوق؛ 1968 ـ يىلى موخې دەريا‌سى بويىدىكى جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي توقۇنۇشى رۇسىيەنىڭمۇ ئېسىدە بار (يەنى جېنباۋداۋ ئارىلىدىكى ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشى ـــ تەرجىماندىن).

جۇڭگونىڭ نەگە بېرىپ نەدە توختىشىغا ئېنىق بىرنېمە دېمەك تەس. ئۆزىنى تۆۋەن چاغلايدىغان مۇرەككەپ ئىدىيەۋى ھالەت بىلەن ھوقۇقا بولغان تەلەپ، ھەمكارلىشىش مۇددىئاسى بىلەن ساددا مىللىي مەنمەنچىلىك، ئىقتىسادنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشى بىلەن ھەربىي ئىشلاردا ھەيۋە كۆرسىتىشنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىپ كېتىشى

كىشىگە ئىمپېراتور ۋىلھېلىم زامانىدىكى گېرمانىيەنى ئاز ـ تولا ئەسلەتمەي قالمايدۇ. 19 ـ ئەسىردىكى غەرب خەلقئارالىق سىستېـ مىسىنىڭ زوراۋانلىق سىياسىي پىرىنسىپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شۇنداق قىلىۋاتقان جۇڭگوغا ئوخشاش چوڭ دۆلەتتىن يەنە بىرى يوق دېيەرلىك. جۇڭگونىڭ مۇنداق قىلىشى يېغىلىق دەۋرى (مىلا-دىيەدىن بۇرۇنقى 4 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىلى-غىچە)دىكى ئۆزىگە تارتىش ۋە پارچىلاش تاكتىكىسىنىڭ تەسىرىدىن بولغان دەيدىغان گەپلەرمۇ بار. بۇلاردىن سىرت، بېيجىڭ ھۆكۈمىتى خەلقئارالىق قانۇن ـ مىزانلىرىغا ئەمەل قىلىشنىمۇ تازا خالاپ كەتمەيدۇ، چۈنكى بۇ قائىدە ـ مىزانلارغا ئۇ قاتناشمىغان ئەھۋال ئاستىدا تۈزۈلگەن. جۇڭگو سودا سىياسىتىدىن تارتىپ دېگىز ـ ئوكيان قانۇنىغىچە، ھەربىي ھازىرلىقلارنى تەكشۈرۈشتىن تارتىپ بىلىم مۇلۇك ھوقۇقىنى قوغداش پىرىنسىپىغىچە ئۆزىنىڭ قائىدە ئەندىزىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا ئۈزۈكسىز ئۇرۇنۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشلىرىدىن ئەتراپتىكى قوشنىلىرى، جۇڭگونىڭ كۈچى زورايغاندا، ئەتراپتىكى رايونلارنى ئۆزىنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلىشقا زورلاپ قالارمۇ؟ جۇڭگو ئاسىيادا خۇددى ئىمپېراتور ۋىلـ-ھېلىم دەۋرىدىكى گېرمانىيەدەك زور كۆلەملىك كېڭەيمىچىلىك قىلارمۇ؟ دەپ تەشۋىشلەنمەكتە.[1]

جۇڭگو ئارمىيەسىنىمۇ تىرىشىپ زامانىۋىلاشتۇرماقتا، ئۆزىـ-نىڭ يادرو قورال ـ ياراغ ئامبىرىنىمۇ پائال تەرەققىي قىلدۇرۇۋا-تىدۇ، بىراق بۇ تەرىپىدىن ئانچە ئەنسىرەپ يۇرمىسىمۇ بولىدۇ، چۈنكى چەكلىكلا بولغان بىرقانچە يادرو چوڭ دۆلىتى ئىچىدە، پە-

---

① كاي موللېر: «جۇڭگونىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىگە تۇرتكە بولغان ئامىللار». «مۇددىئا ۋە ئۇسۇل». 1997 ـ يىلى نەشرى: تېخنىمۇ ئۇمىدسىز-لەرچە قاراش.

قەت جۇڭگولا باشقا بىر يادرو چوڭ دۆلىتى ئۆزىگە يادرو ھۇجۇمى قوزغىغاندا، ئۆزىنىڭ زادى ئۇنۇملۇك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئىقتىدارىنىڭ بار - يوقلۇقىدىن ئەندىشە قىلمىدۇ، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يادرو قورالى ئاز ھەم ئاسان زىيان - زەخىمگە ئۇچرايدۇ. خەۋپسىزلىكنى كۆپرەك ئويلاش ۋە تەيۋەننىڭ مۇستەقىللىق يولىغا مېڭىشىدىن ئەنسىرەش جۇڭگونىڭ ئارمىيەنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا كۆپ تەرەپلەردىن بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە تۈرتكە بولغان، يەنى دېڭىز ئارمىيەسى ۋە دېڭىز - ھاۋا ئارمىيە خادىملىرىنىڭ ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىغا يىراق جايلاردا ئەركىن ھەرىكەت قىلغىلى بولىدۇ؛ ئۇنىڭدىن سىرت، دېڭىزدىمۇ، قۇرۇقلۇقتىمۇ جەڭ قىلالايدىغان قىسىملارنىڭ جەڭ قىلىش ئىقتىدارىنىمۇ ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگو رۇسىيەدىن ھاۋادا ماي قاچىلىغىلى بولىدىغان 27 - SU كۈرەشچى ئايروپىلان، مىگ 29 تىپلىق بومبارديمانچى ئايروپىلان ۋە كىلومېتىر دەرىجىلىك «تۆۋەن سونار»لىق سۇ ئاستى پاراخوتى قاتارلىقلارغا ئېرىشتى، ئۇ-نىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى ياپونىيە، تەيۋەن ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەندىشىگە سالدى. چۈنكى، ئازادلىق ئار-مىيەنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قى-لىشى جىددىي ئەھۋالدا بېيجىڭنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ، ئۆزى-نىڭ زېمىن تەلىپىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

يەنە بىر جەھەتتىن، جۇڭگونىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، نۆۋەتتە ئۇنىڭ يىللىق ھەربىي خىراجەت خا-چوتى تەخمىنەن 36 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، ياپونىيە-نىڭكىدىن ئاز، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە خامچوتىدىن سەل كۆپ، ئامېرىكىنىڭ يىللىق ھەربىي خىراجەت

چىقىمىنىڭ تەخمىنەن 1/7 نگە توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، جۇڭگونىڭ ھەربىي خىراجەت خامچوتى سەل يۇقىرىلاپ، يىلىغا 10% تىن ئارتۇق ئاشقان بولسىمۇ، بىراق پۇل پاخالىلىق نىسبىتى بىلەن يېيىشىپ كېتىدىغىنىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئېشىش نىسبىتى ئانچە كۆپ ھېسابلانمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، بىز يەنە جۇڭگونىڭ يېڭى تېپتىكى قوراللىرى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەر ۋە رايونلارنىڭ قوراللىرىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشىمىز كېرەك. مەسىلەن، تەيۋەن ئارمىيەسى قوراللانغان 16 ـ F تىپلىق كۆرەشچى ئايروپىلان، ئامېرىكا تايلاند بىلەن فىلىپپىنغا ئېلىپ كەلگەن 16 ـ F ۋە 18 ـ F تىپلىق كۆرەشچى ئايروپىلانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى بىر مەزگىل ئىچىدە، جۇڭگو تېخى ئۆزىنىڭ دېڭىز قىرغىقىدىن يىراق جايلاردا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ بىرلەشمە ھەربىي كۈچى بىلەن جەڭ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس، بولۇپمۇ ئامېرىكا يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇ توقۇنۇشتا تامامەن بىتەرەپ ھالەتنى ساقلاپ قالالمىغان ئەھۋال ئاستىدا تېخىمۇ شۇنداق. ئامېرىكىنىڭ تەيۋەن بوغۇزىدىكى ئاۋىياماتكا فىلوتى جۇڭگونىڭ دېڭىز ۋە ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ بىر قىسمىنى ئىسكەنجىگە ئالالىشى مۇمكىن. بىراق، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ دۆلەت مۇداپىئە كۈچىنى ئاشۇرۇشىنىڭمۇ قىلچە پايدىسى يوق ئەمەس، بۇنىڭ ئەكسىچە، شۇنداق قىلىشى ئىنتايىن زۆرۈر ۋە ئىنتايىن مۇھىم. بىر مەزگىلدىن بېرى، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىزچىل ئاڭلىق تۇردە ھەربىي كۈچىنىڭ ئۇزۇكسىز ئېشىشىغا تاقابىل تۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ، بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى شۇكى، ئۇلار كۈرەشچى ئايروپىلانىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدا-

ری ۋە دېڭىز قىرغىقىدا مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى؛ دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ دائىملىق پاراخوتلىرى، مەسىلەن، تورپېدالىق پاراخوت، قوغلىغۇچى پاراخوت، سۇ ئاستى پاراخوتى قاتارلىق قو- راللارنى زامانىۋىلاشتۇردى. تايلاندنىڭ ھەتتا تىك ئۇچار ئايروپىلان ۋە تىك كۆتۈرۈلۈپ قونالايدىغان ئايروپىلانلارنى ئېلىپ يۈرەلەيدىغان كىچىك ئاۋىياماتكىسى بار، بۇ ئىلغار قورال - ياراغلار شەرقىي جە- نۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ دېڭىزدا مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. يېقىنقى بىرقانچە يىلدا، شەرقىي ئاسىيا رايونىدا دائىملىق قوراللارنى كۆپلەپ ئىم- پورت قىلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى.

شەرقىي ئاسىيا رايونى 1997 - يىلىدىكى ئاسىيا پۇل مۇئامە- لە كىرىزىسىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ را- يونىنىڭ «ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆ- رۈش» قەدىمى توختاپ قالغىنى يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى يەنە شەكلى كۆپ خىل بولغان كۆپ تەرەپ ۋە قوش تەرەپلىك ئىتتىپاق مۇناسە- ۋىتىنى ئورناتتى؛ ياپونىيە، كورېيە ۋە ئامېرىكا ئايرىم - ئايرىم قوش تەرەپ خەۋپسىزلىك كېلىشىمى ئىمزالىدى؛ ئامېرىكا تەيۋەننى مۇداپىئە كاپالىتىگە ئىگە قىلىشقا ۋەدە بەردى (ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسى 1998 - يىلى ماقۇللىغان «تەيۋەن بىلەن بولغان مۇناسە- ۋەت قانۇنى» بۇنىڭ بەلگىسى، بۇ قانۇن لايىھەسىدە جۇڭگو بىلەن ئامېرىكىنىڭ ئۇچ بىرلەشمە ئاخباراتىغا قاتتىق خىلاپلىق قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قوپاللىق بىلەن قول تىقىلغان — تەرجىماندىن)؛ بۇ بىرقانچە شەرتنامىلەر ئارقىلىق بۇ ئۇچ دۆلەت ياكى رايونىنىڭ خەۋپسىزلىك سۇبېيېكتى ئايرىم - ئايرىم تۇرغۇزۇلە- دى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۇرغۇزۇلغان ياپونىيە -

ئامېرىكا خەۋپسىزلىك كاپالىتى سىستېمىسى ياپونىيە بىلەن ئامې-
رىكا ئوتتۇرىسىدا توختىماي يۈز بەرگەن سودا توقۇنۇشلىرى تۈپەي-
لىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە نامدا بار
ئەمەلدە يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى، بىراق بۇ خىل ئەھۋال زۇڭ-
تۇڭ كىلىنتون 2 ـ نۆۋەت ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ياخشىلى-
نىشقا باشلىدى. 1997 ـ يىلى بېيجىڭ شۇنداق بىر ئەمەلىي پا-
كىتنى قول قوۋۇشتۇرۇپ قوبۇل قىلماقتىن باشقا چارە تاپالمى-
دى، يەنى ياپونىيە بىلەن ئامېرىكا خەۋپسىزلىك توغرىسىدا يېڭى
ھەربىي كېلىشىم ھاسىل قىلدى، ئۇنىڭدا نۇرغۇن يېڭى پىرىن-
سىپلار بەلگىلەندى؛ بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ياپونىيەدە تۇرۇشلۇق ئا-
مېرىكا ئارمىيەسىنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسى نىسبەتەن تار ئىدى
ھەم ياپونىيەنىڭ تاقىم ئاراللار خەۋپسىزلىكىنى قوغداش مەسئۇ-
لىيىتىنى ئۈستىگە ئالمىغانىدى، ئەمما يېڭى شەرتنامە كۈچكە ئى-
گە بولغان كۈندىن تارتىپ ئامېرىكا قوشۇنىنىڭ ياپونىيەدىكى با-
زىسى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى قوراللىق توقۇنۇشلاردا رولىنى جا-
رى قىلدۇرالايدىغان، يەنە كېلىپ ياپونىيە بۇنداق ۋەقەلەردە ھەربىي
جەھەتتىن ھەمكارلىشىش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدىغان
بولدى؛ شۇبھىسىزكى، ئۇ تەيۋەن رايونىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى
بولغان توقۇنۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. نۇرغۇن كۆزەتچىلەر بۇ
يېڭى ماددىلار جۈڭگونىڭ كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان ھەربىي كۈچە-
گە قايتۇرۇلغان بىر ئىنكاس، دەپ قارىدى.

ئامېرىكا فىلىپپىندىكى ھەربىي بازىسىنى تاقاشقا مەجبۇر
بولغانلىقتىن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىدا بىرمەھەل خەتەرلىك
ھوقۇق ۋاكۇئۇم ھادىسىسى كۆرۈلدى. ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسى-
دىكى ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى يېقىن ئالاقە ئىلگىرىكىدەك رو-
شەن بولمىسىمۇ، ئەمما كۆپ مەنبەلەشتى. ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسى

فىلىپپىندىكى بازىنى قولدىن بېرىپ قويۇشنىڭ تۆلىمى ھېسابىغا سىنگاپور ئايرودۇرۇمىنى ئىشلىتىدىغان، ھەتتا جىددىي ئەھۋالدا «ئاسىيا خاراكتېرى» ياكى «ئىتتىپاق تۈزمەسلىك»نى تەكىتلەيدىغان مالايشىيا ۋە ھىندونېزىيەنىڭ ئارقا سەپ ئۈسكۈنىلىرى، رېمونت ۋە باشقۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى ئىشلىتىدىغان بولدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكىنىڭ تايلاند ۋە فىلىپپىن بىلەن بولغان قوش تەرەپلىك مۇداپىئە كېلىشىمىمۇ داۋاملىق رولىنى جارى قىلدۇردى، 1998 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئامېرىكا بىلەن فىلىپپىن دائىم ئورتاق ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. بۇ ـ نىڭ ئىشقا ئاشىشى ئامېرىكىنىڭ ئارزۇسىدەك بولمۇۋاتقان بولسىمۇ؛ ئۇ تايلاند بىلەن فىلىپپىننىڭ دېڭىز تەۋەلىكىدە نۇرغۇن ھەربىي مۇ ـ ئەسسەسەلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلغانىدى، ئەمما شۇ جايـ ـدىكى ھۆكۈمەتلەر ئىنغۇاگەرچىلىك قىلىپ يوقىلاڭ باھانىلەرنى كۆرسىتىپ رەت قىلدى (1994 ـ يىلى). بىراق، ئامېرىكا بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق ھەربىي مانېۋىر يىلمۇيىل ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ باردى.

بىرۇنىي بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدىمۇ خەۋپسىزلىك كېلىـ ـشىمى ئىمزالاندى. بۇنىڭدىن سىرت، ئەنگلىيە يەنە ئاۋستىرالىيە، يېڭى زېلاندىيە، مالايشىيا ۋە سىنگاپوردىن ئىبارەت ئەنگلىيە ئىتـ ـتىپاقىغا ئەزا بۇ بىرقانچە دۆلەت بىلەن ئورتاق ھالدا «بەش دۆلەت مۇداپىئە كېلىشىمى» ئىمزالىدى، بۇ ھازىرغا قەدەر ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونىدىكى بىردىنبىر نورمال ئايلىنىۋاتقان رايون خاراكـ ـتېرلىك كۆپ تەرەپ مۇداپىئە تەشكىلى ھېسابلىنىدۇ. 1995 ـ يىلى ھىندونېزىيە بىلەن ئاۋستىرالىيەدىن ئىبارەت تىنچ ئوكيانىدىكى يو ـ شۇرۇن ھەربىي رەقىب ھېسابلىنىدىغان بۇ ئىككى ئارال دۆلەت قوش تەرەپلىك ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى. شەرقىي جەنۇ ـ

بى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ھەربىي ئىتتىپاقتىن گۇمانلىنىدىغان تەسەۋۋۇرلاردىن ئۆزىنى ئېھتىيات بىلەن قاچۇ-رۇپ، تايلاند، سىنگاپور، ھىندونېزىيە ۋە مالايشىيالاردا بولۇۋاتقان جامائەت پىكىرلىرىنى ئاڭلىماسقا سېلىپ يۇرۇۋەردى، ئەمما ئۇلار قوش تەرەپلىك ھەربىي مانېۋىر، ئارمىيەنى تەربىيەلەش، ئوفىت-سېرلار ئۇچرىشىشى، قورال - ياراغ ئىشلەپچىقىرىش ۋە چېگرا ھەم دېڭىز پاسىلىنى ئورتاق نازارەت قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئى-چىگە ئالغان تېخىمۇ يېقىن ھەربىي ھەمكارلىقنى كۇچەيتتى.

شەرقىي ئاسىيا بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا تەدبىر قوللى-نىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غايەت زور يوشۇرۇن كۈچىنى تەڭ-پۇڭلاشتۇرۇشى كېرەك، بۇنداق يوشۇرۇن كۈچنىڭ قانداق مۇددىئا-دا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى نۆۋەتتە مۆلچەرلەپ كېتەلمىسەكمۇ، شۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار. زامانىۋى سىنگاپورنىڭ دۇنيا-غا كېلىشىدىكى بۇيۇك پىشۋاسى لى گۇاڭيىاۋ جۇڭگونىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا نىسبەتەن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن، ئۇنىڭ ئىز باسارى ۋۇ زودۇڭ ــ جۇڭگولۇقلار دۆلىتىنىڭ زۇڭلىسى (سىنگا-پوردىكى جۇڭگولۇقلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 75% ىنى ئىگىلەيدۇ) ــ «جۇڭگوغا بېقىندى دۆلەت» بولۇش ئەندىزىسىنى ئې-نىق ئىنكار قىلدى. ئاسىيا ئەللىرى جۇڭگونىڭ يوشۇرۇن تەھدە-تىگە تاقابىل تۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە تىرىشچانلىق بىلەن ئىز-دەنمەكتە، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۇ-رۇشتا قۇدرەتلىك جۇڭگو ئارمىيەسىنى يېڭىش ئىمكانىيىتى بول-مىسىمۇ، كەم دېگەندە ئۇنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقۇدەك ئەمەلىي كۈچ ھازىرلىمىسا بولمايدۇ - دە؛ شۇنداق قىلالىسا كىشىلەرمۇ بۇ تەھدىت كۈچى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ. ئامېرىكا بۇ رايونىنىڭ خەۋپسىزلىكىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشى كې-

رەك، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن چېكىندۈرۈپ كېتىشىنى ھېچ-
كىم ئارزۇ قىلمايدۇ. بىراق، ئۇ رايون خەۋپسىزلىكىدە ئاساسىي
يېتەكچىلىك ئورۇننى ئىگىلىۋالماسلىقى كېرەك، كىشىلەر ئامې-
رىكىنىڭ خەۋپسىزلىك مەسلىسىدە مونوپول شەكلىدە ھەممىگە
چات كېرىۋېلىشىنىمۇ خالىمايدۇ، بۇنداق قىلغاندا زىيادە بېسىم
بولۇپ قالىدۇ ھەم شۇ تۈپەيلىدىن ئەنگلىيە بىلەن ئاۋستىرالىيەنىڭ
بۇ رايونغا قول تىقىشى ئىلگىرى سۈرۈلۈشى مۇمكىن، بۇنداق بول-
غاندا بۇ رايوندا كۆپ خىللاشقان ھەربىي ھازىرلىقلارنى ئىمپورت
قىلىش ئەھۋالى كېلىپچىقىدۇ. قورال - ياراغ باھاسىغا چېتىلىدى-
غان مەسىلىلەرنىڭ سەۋەبىدىن سىرت، يەنە شۇنىمۇ چۈشىنىپ يې-
تىشىمىز كېرەك: جۇڭگو بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچ-
نىڭ نىشانى ئېنىق بولسىمۇ، بىراق ئېھتىياتچان بولۇشقا توغرا
كېلىدۇ ھەم ئىغۋاگەرچىلىك قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ «مەركىزىي
ئىمپېرىيە»گە مۇناسىۋەتلىك خەۋپسىزلىك سىياسەتلىرى جەھەتتە،
بەزى ئىختىلاپلىق چەكلەش سىياسەتلىرى تۈپەيلىدىن ھەمكارلىق
يوللىرىنى توسۇپ قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

ئۆزئارا تايىنىش مەنتىقىسى: شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دائىرىسىدىكى رايون مۇنبىرى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 40 - يىللاردىن 60 - يىللارغا قەدەر مىللىي ئازادلىق دولقۇنى ئاسىيا ۋە ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى قاپلىدى، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادا نۇرغۇن مىللىي دۆلەتلەر يېڭىدىن قۇرۇلدى، بىراق شۇ تۈپەيلىدىن تۇغمەس زېمىن تالاش - تارتىشلىرىمۇ كېلىپچىقتى (تەپسىلاتىنى ئىلگىرىكى بايانلىرىمىزدىن بىلىۋالالايسىز). بۇنداق

چېگرا توقۇنۇشلىرىنىڭ خەۋپى 60 ـ يىللاردا ئەڭ روشەن بولـدى؛ بۇ رايوندىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت ھىندونېزىيە زۇڭتۇڭ ئەھمـەد سوئېكارنو ھاكىمىيەت تۇتقان دەۋردە جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقى بـە ـ لەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، قارشىلىشـش سىيـا ـ سىتى ئارقىلىق «دۇشمەن كۇچلەر»گە تـاقابىل تـۇرۇشقا ئۇرۇنـدى. 1963 ـ يىلى ھىندونېزىيە بىلەن مالايشىيا ئوتتۇرىسـىدا بورنېئـو ئىشتاتىدىكى بەزى رايونلارنـىڭ تەۋەلـىك مەسىلىسى تۇپەيلىدىـن چېگرا تالاش ـ تارتىشى يۈز بەردى ھەم ئىككى دۆلەتنىڭ دىپلومـا ـ تىك مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. ئەينى چاغدا پۇتكۇل رايونغا نـىسبەتـەن ئېيتقاندا، جۇڭگو ـ ھىندىستان ئۇرۇشـىدىن سىرت يـەنە بىر مـۇ ـ قىمسىزلىق ئامىلىمۇ بار ئىدى. سوئېكارنونىڭ ئورنىغا دەسسىگەن زۇڭتۇڭ سوخارتو تەختكە چىققاندىن كېيىن، چېگرا تالاش ـ تـار ـ تىشلىرىنـىڭ يەنـمۇ كۇچـيىپ كېتىشىنىڭ ئالـدىنى ئېلىشقـا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگو ـ ھىندىستان ئـۇرۇشىغا بـە ـ ۋاستە قاتناشـمىغان دۆلـەتلەر ۋە رايونـلارنى بىرلـەشتۇرۇپ، بىـر سىياسىي كېڭىشىش مۇنبىرى قۇرۇشنى قارار قىلدى؛ بۇ دەل كـې ـ يىنكى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىـڭ دەسلەپكى شەكلى ئىـدى. ئۇنىڭ يـاۋروپا ئىتـتىپاقـى، ياۋروپا خەۋپسىزلىـك تەشـكىلاتىـدىن ئىبـارەت ياۋروپادىكـى خەلقئـارالىق تەشـكىلاتلارغـا ئوخشـمايـدىغان يېـرى شۇكى، شەرقـىي جەنۇبـى ئاسىيـا ئەللـىرى ئىتتىپاقىدا ئىخچام بولغان دائىملىق ئىش بېجىرىـش ئاپپاراتـى ۋە تەشكىلى كـەمچىل، يـاۋروپا ئىتـتىپاقـى ۋە ياۋروپا خەۋپسىزلىـك تەشكىلاتى ھەر يىلى قەرەللىك تۇرده دىپلوماتىيە مىنىسـتىرلـىرى يىغىنى ئۆتكۇزگەندىن سىرت، ساھىبخانا دۆلەتتە يەنـە باش ئەلچـى دەرىجىلىك كېڭەش ۋە بىر قاتار مەخسۇس كومىتېتلار تەسىس قـە ـ لىنىدۇ. بىراق، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دائـە ـ

مىي كېڭەش مۇنبىرى ھەر يىلى ئوخشىمايدىغان دەرىجىلىكلەر بو-
يىچە كۆپ بولغاندا 200 قېتىمدىن ئارتۇق سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. ئۇ
توقۇنۇشلارنى ھەقىقىي تۈردە ئۈنۈملۈك مۇرەسسە قىلىپ بولالماي-
دۇ، بىراق ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئىشىنىشنىڭ ئۈزۈك-
سىز كۈچىيىپ بېرىشى بىلەن بۇ توقۇنۇشلارمۇ ئىش كۈنتەرتىپ-
دىن تەدرىجىي يوقايدۇ ھەم بۇ رايوننىڭ سىياسىيسىغا رېئال تەسىر
كۆرسىتەلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئور-
تاق خەۋپسىزلىك مىزانىغا رىئايە قىلىدۇ، يەنى رايون مۇقىملىقى،
ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى كۈچەيتىش بىلەن
ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى كۈچەيتىش بىر-
بىرىگە چىڭ باغلانغان بولىدۇ. ھىندونېزىيە «دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ
ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈچى» ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق باغلىنىش دەپ
بىلىدىغان بۇ مىزان ئاخىر تەرەققىي قىلىپ شەرقىي جەنۇبى ئاسى-
يا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەرنىڭ ئورتاق ئىدىيە پەلسەپەسى-
گە، بۇ تەشكىلاتنىڭ ھەرىكىتى، نىشانى ۋە يەنىمۇ تەرەققىي قىلى-
شىنى بەلگىلەيدىغان ھەرىكەت ئاساسىغا ئايلىنىپ قالدى. ياۋروپا
ئورتاق گەۋدىسىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، شەرقىي جەنۇبى
ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى دۆلەت ئالاھىدىلىكىدىن ھالقىغان ئىق-
تىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلى ئەمەس، بەلكى سىياسىي رامكا شەرت-
لىرىنى تۈزىدىغان ۋە ياخشىلايدىغان ماسلاشتۇرۇش كومىتېتى،
ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى مۇشۇ قائىدە ئاسا-
سىدىلا ئۈنۈملۈك رول ئوينىيالايدۇ.[1]

---

① سۇساننې فېكسى: «رايون خەۋپسىزلىك ئەندىزىسى»، بادېن ـ با-
دېن، 1991 ـ يىلى نەشرى.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى توسۇش جەھەتتە بەزى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى، بۇلار شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ 1976 - يىلى مۇھىم بىر قەدەمنى بېسىشىغا تۈرتكە بولدى، ئەينى چاغدا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىش ئۈستىدە تىرىشىپ، ئەسلىدىكى ئاساستا نۇرغۇن يېڭى مېخانىزملارنى ئوتتۇرىغا قويدى. زۆرۈر تېپىلغاندا، ئەزا ئەللەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى جىددىي كېڭىشىپ، باشلىقلار يىغىنى ياكى مىنىستىر دەرىجىلىك ئەلەر يىغىنى ئۆتكۈزىدىغان بولدى؛ ئەزا ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي مىنىستىرلىرى قەرەللىك خىزمەت يىغىنى ئاچىدىغان بولدى ھەم شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا كېچىك كۆلەمدىكى كاتىبات باشقارمىسى بار بولدى. «شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى»نىڭ ئىمزالىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىتتىپاقنىڭ ئاساسلىق تەشكىلىي نىشانى، يەنى تىنچلىقتا بىللە تۇرۇش ۋە ئۆزئارا ماسلىشىش تۇنجى قېتىم ھۆججەت شەكلىدە ئېنىق بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇمۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنى باشقا ئەللەرنى ئىتتىپاققا كىرىشكە جەلپ قىلىدىغان قورالغا ئىگە قىلدى، چۈنكى بۇ كېلىشىم ئىتتىپاققا ئەزا بولمىغان ئەللەرگىمۇ ئوچۇق بىلدۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ شەرتنامىگە قاتنىشىش شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ نامزاتلارنى رەسمىي ئەزالىققا قوبۇل قىلىشىدىكى تەييارلىق باسقۇچى ئىدى. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى 1984 - يىلى تۇنجى قېتىم كېڭەيدى، سىنگاپور، مالايشىيا، تايلاند، ھىندونېزىيە ۋە فىلىپپىندىن ئىبارەت ئىتتىپاقنى قۇرغۇچى بۇ بەش ئەزا دۆلەتتىن كېيىن، بىرۇنېي مۇشۇ تەشكىلاتقا

ئەزا بولۇپ كىردى.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ۋە-
يېتنامنىڭ كامبودژارغا تاجاۋۇز قىلىش مەسىلىسىدە باشتىن -
ئاخىر بىردەك مەيدانىنى ساقلىدى، بۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا
ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى يىللاردىكى مۇھىم بىر تۈرلۈك سە-
ياسىي نەتىجىسى. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىنىڭ دەسلىپە-
دە، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، 1991 - يىلى كامبودژا مە-
سىلىسى ئۈزۈل - كېسىل ھەل بولغاندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇ-
بى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئەڭ ئاخىرىدا ساقلىنىپ قالغان
بەش كوممۇنىستىك دۆلەت (جۇڭگو، كۇبا، ۋىيېتنام، چاۋشىيەن ۋە
لائوس ــ تەرجىماندىن)نىڭ بىرى بولغان ۋىيېتنامنىڭ سىياسىي،
ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ۋىيېتنامنى ئەزا-
لىققا قوبۇل قىلدى. ۋىيېتنام 10 مىڭ كۇنلۇك ئۇرۇش (ئىككىنچى
دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن 1945 - يىلى ۋىيېتنام مۇستەقىللىق
جاكارلىغاندىن تارتىپ 1976 - يىلى ۋىيېتنامنىڭ جەنۇبى بىلەن
شىمالى بىرلىككە كەلگۈچە بولغان 30 يىلنى كۆرسىتىدۇ، بۇ مەز-
گىلدە ۋىيېتنام - فىرانسىيە ئۇرۇشى ۋە ئامېرىكىنىڭ ۋىيېتنام-
نىڭ ئىچكى ئىشىغا ئارىلىشىشىغا قارشى ئۇرۇش جەمئىي 10 مىڭ
كېچە - كۇندۇزدىن ئارتۇق داۋاملاشقان ــ تەرجىماندىن)، كامبود-
ژاغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، خا-
رابىگە ئايلانغان بولۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسى شەرقىي
جەنۇبى ئاسىيادىكى باشقا ئەللەردىن كۆپ ئارقىدا قالغانىدى. بۇ
ھالدا ۋىيېتنام قوشنا ئەللەرگە ئەگىشىپ، تېزدىن بازار ئىگىلىكى
تەرەققىيات يولىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلدى. شۇنىڭ بە-
لەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىل-
گىرى ئۆزلىرى بىلەن ئىناق ئۆتمىگەن بۇ قوشنىسىغا قارىتا ئۆز-

ئارا تاينىش ۋە بىر گەۋدىلىشىش مەنتىقىسىنى قوللاندى؛ بىر گەۋدىلەشتۈرۈش پىرىنسىپى ۋىيېتنامنى بازار ئىگىلىكىگە يۈزلەندۈرەتتى. كۆپچىلىك بۇنداق يۈزلەندۈرۈشنىڭ ۋىيېتنام رەھبەرلىرىنىڭ قىزىقىشىنى ئىدېئولوگىيە ۋە زېمىن تالاش ـ تارتىشى قاتارلىق مەسىلىلەردىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىققا بۇراپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى زىددىيەتلىك سىياسىتىدىن ۋاز كېچىشىگە ياردىمى بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئوخشاشلا بۇ «پەرىشتىخانا» كامبودژا، لائوس ۋە بېرمىلارغىمۇ ئىشىكنى كەڭ ئېچىۋەتتى، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئەھۋالنىڭ يامانلىشىشى تۈپەيلىدىن خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ «بېشىنى قاتۇرىدىغان مەسىلە»گە ئايلىنىپ قالغانىدى. ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇشى بەزى دۆلەتلەرنىڭ دېموكراتىيەلىشىشىنى كۈچەيتىشى ئۈچۈندۇر (مەسىلەن، ئىسپانىيە يېرىم ئارىلى ۋە گىرېتسىيە)، ئەمما شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئىتتىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۈزۈكسىز كېڭىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۇشمەنلىشىش كەيپىياتىنى يوقىتىشنى ئارزۇ قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە سىياسىي ئىشەنچ تۈيغۇسىنى تۇرغۇزۇشتا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئەلۋەتتە جۇڭگونىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە يۈزلىنىشمۇ يەنە بىر مۇھىم ئامىل، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى كېڭىيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ نىسپىي ئەمەلىي كۈچىنى ئاشۇرالايدۇ، ئەمما جۇڭگو كامبودژا ۋە بېرما بىلەن پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئەلۋەتتە بۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرىكىش كۈچى نەزەردە تۇتۇلماستىن، ئىستراتېگىيە نەزەردە تۇتۇلغان. شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن سەۋەب-

لەرنىڭ ئورتاق تەسىر كۆرسىتىشى كېڭىيىش مەسىلىسىدە ئۇزاق-تىن بۇيان دېلىغۇل بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقان تايلاند ۋە فىلىپپىن ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئاخىرىدا يەنىلا كىشىنى قاتتىق چۆچۈتىدىغان ئىنسانىي ھوقۇق رېكورتىغا قارىماي بېرمىنىڭ ئىتتىپاقلا كىرىشىگە قوشۇلۇشىغا تۇرتكە بولغان.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى بۇ قېتىملىق كېڭىيىشتىن ئىلگىرى ئەزا ئەللەر بۇ رايون خاراكتېرلىك دۆلەت-لەر تەشكىلاتىنىڭ تارىخىي بۇرچى ئۈستىدە 1992 - يىلى سىنگا-پوردا ئېچىلغان باشلىقلار يىغىنىدا يېڭىباشتىن مۇزاكىرە قىلدى. كۆپچىلىك ئورتاق بىر ئىقتىسادىي، سىياسىي نىشاننى، يەنى 2008 - يىلىدىن ئىلگىرى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىت-تىپاقى ئەركىن سودا رايونىنى قۇرۇشنى تۇنجى قېتىم بېكىتتى. يەنە بىر مۇھىم قارار خەۋپسىزلىك سىياسىتىگە ئالاقىدار مەسىلە بولۇپ، رايون خەۋپسىزلىكى مەسىلىسى ئاخىر شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئىش كۈنتەرتىپىگە رەسمىي قو-يۇلدى. بۇلاردىن سىرت، ئىتتىپاقنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى ۋە تۈ-زۈلمىسى يەنمۇ كۈچەيتىلدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى دۆلەت باشلىق-لىرى ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرى قەرەلسىز ئۇچرىشىپ تۇراتتى، ئەمدى كەم دېگەندە ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئۇچرىشىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مالىيە ۋە خادىملارنى سەپلەش جەھەتتە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ كۈندىلىك يادرو-لۇق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى ــ كاتىبات باشقارمىسىنىڭ رولى كۆرۈنەرلىك كۈچەيدى.[1]

---

① سۇسانىپ نىكو پېتېنكلېين، بارا بارا دېيىس: «مەھەللىۋازلىق ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاققىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھەمكارلىقى».

ئىتتىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇئەييەن دەرىجىدىكى بىردەك-
لىك ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى
ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىلەن تاشقى كۇچلەرنىڭ مۇناسىۋىتى مە-
سىلىسىگە تۇتۇش قىلىندى، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خەۋپ-
سىزلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتقان يوشۇرۇن ئاپەتلەرنى نەزەرگە ئې-
لىشقا توغرا كېلەتتى، ياپونىيەنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا ئەلۋەت-
تە بولمايتتى، جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىغا تېخىمۇ دىققەت قىلىشقا
توغرا كېلەتتى. كېيىنكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلە-
دە، بىر جەھەتتىن ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە «قويۇق ئالاقە قىلىش»
(ئامېرىكا بىلەن ياپونىيەنىڭ خەۋپسىزلىكىنى قوغداش شەرتنامىسى
تۇتۇپ تۇرغان ئامېرىكا - ياپونىيە ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى
كۆرسىتىدۇ ــ تەرجىماندىن) ئارقىلىق ئۆتمۈشتىكى شەرقىي ئا-
سىيا سامۇرايلىرىنىڭ تەھدىتىنى تۇگەتتى؛ يەنە بىر جەھەتتىن،
شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى شەكلى ۋە
ھەربىي ھازىرلىقلارنى كۈچەيتىش ئارقىلىق جۇڭگو چوڭ قۇرۇق-
لۇقى بىلەن تەڭپۇڭ ھالەتنى ساقلىدى؛ ئەمما، رايون خەۋپسىزلە-
كىدە بۇنداق خەۋپسىزلىك كاپالەت ئەندىزىسىنى بىردىنبىر ئاساس
قىلىۋېلىشقا بۇگۈنكى كۈندە تولۇق ئىشەنچ قىلىپ كەتكىلى بول-
مايدۇ. سىياسىي كېڭىشىش ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان ئىشەنچ مېخا-
نىزمىنى رايون سىرتىغىچە كېڭەيتىش كېرەك، 1994 - يىلى مەي-
دانغا كەلگەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون
مۇنىرى (ARF) دەل مۇشۇ مەقسەتتە قۇرۇلغان. بۇ قېتىملىق ئۇچ-
رىشىشقا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر-
نىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرىدىن سىرت، ئامېرىكا، كانادا،
ئاۋستىرالىيە، يېڭى زېلاندىيە، ياپونىيە، جۇڭگو، كورېيە، لائوس،
كامبودژا ۋە پاپۇئا يېڭى گىۋىنىيەسى قاتارلىق ئەللەرنىڭ دىپلوما-

تىيە مىنىستىرلىرىمۇ تەكلىپكە بىنائەن قاتناشتى. ياۋروپا ئىتتە-
پاقىمۇ يىغىنغا ۋەكىل ئەۋەتتى. بۇ مۇنبەرنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ
زورىيىشىغا ئەگىشىپ، ھازىر ھىندىستانمۇ تەكلىپكە بىنائەن قات-
ناشماقتا. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىكى ھەر-
قايسى ئەللەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا
ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرى كېڭىشىش شەكلى ئارقە-
لىق تىنچ، پۇختا ھەم ئالدىن كۆرەرلىك يوسۇندا ئىستراتېگىيەلىك
قاتلام شەكىللەندۈرۈشنى ئۆزىنىڭ نىشانى قىلدى. جۇڭگونى بۇ
كۆپ تەرەپلىك مۇنبەرگە جەلپ قىلىش ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىنتايىن
مۇھىم بىر باسقۇچ بولدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو بەزى جە-
ھەتلەردە زومىگەرلىك خاھىشىنى ئىپادىلىگەن، قوشنا ئەللەر بىلەن
تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقان زېمىن مەسىلىسىدە، بولۇپمۇ ئىككى
تەرەپ توقۇنۇشىدا، كۈچلۈك تەرەپ ھېسابلىنىدىغان جۇڭگو ئەلۋەتە-
تە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. كۆپ تەرەپلىك مۇنبەرنىڭ تەسىر
كۈچى ئالدى بىلەن 1995 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئىپادىلەندى، ئۇ چاغ-
دا جۇڭگو ئارمىيەسى ئەمدىلا مېيجى مارجان خادا تاشلىرى تەۋلە-
كىنى ئىشغال قىلغانىدى، ئەمما مۇنبەردىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ
تەلىپىنى نەزەردە تۇتۇپ، جۇڭگو دىپلوماتىيە مىنىستىرى شەرقىي
جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرىدە تەلەپكە
ماقۇل بولماقتىن باشقا چارە قالالمىدى، شۇنداق قىلىپ جۇڭگو
زېمىن تالاش ـ تارتىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، يېڭى دېڭىز ـ
ئوكيان قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ جۇڭگو-
نىڭ كۆپ تەرەپلىك رامكا ئىچىدە بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشقا
تۇنجى قېتىم قوشۇلۇشى بولۇپ، بۇنى ھەقىقەتەن بىر ئىلگىرىلەش
دېمەي بولمايدۇ.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبە-

ری بۇ ئارىلىقتا ئاچقان خىزمەت يىغىنلىرىدا، يىغىنغا قاتناشقان ئەللەر كېڭىشىدىغان مەسىلىلەر كۆپ ساھەگە چېتىلىدىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزئارا ئىشىنىدىغان ھەمكارلىق مېخانىزمىنى قانداق تۇرغۇزۇش، تۇرلۇك كىرىزىسلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇللىرى، ئۆزئارا تىنچ ئۆتۈش، سودىغا مەبلەغ سېلىش ئەركىنلىكى ۋە تالاش ـ تارتىشنى ياراشتۇرۇشتىكى تىنچلىق ۋا-ستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1997 ـ يىلى جۇڭگو تۇنجى قې-تىم ئۇنىڭدىكى بىر خىزمەت كومىتېتىدا رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالدى. ئادەم ئىشىدىكى بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش ئەنئەنىۋى دىپلوماتىيە قائىدە ـ يوسۇنلىرى ياكى ئادەتلىرى بويىچە بولسىمۇ، بىراق ئۇ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇ-ھىرىنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلىشىغا «ئىككىنچى خىل يول»نى ئې-چىپ بەردى. بۇ خىزمەت كومىتېتى ئامېرىكا، ياۋروپا ئىتتىپاقى، ئاۋستىرالىيەدىن كەلگەن بەزى ئاپپاراتلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، بىرقاتار مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەزا ئەللەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك دىپلوماتىيە ئەمەلدار-لىرى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئوفىتسېرلىرىنى قاتناشتۇرۇپ تەكلىپ قىلدى. بۇ سۆھبەتلەرنىڭ غەيرىي ھۆكۈمەت ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ مەزمۇنلۇق بولغان ماھىيەتلىك مۇلاھىزىلەرنى مۇمكىنچى-لىككە ئايلاندۇردى، بۇ تەرىپىنى مەن چوڭقۇر ھېس قىلدىم. شە-قىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر مۇشۇنداق يول ئارقىلىق جۇڭگونىڭ مىللىي ئىمپېرىيە قۇرۇش خاھىشىنى تەدرى-جىي يوققا چىقىرىشىنى ياكى ھېچبولمىغاندا نۆۋەتتىكى زېمىن تالاش ـ تارتىشلىرىغا ئالاقىدار زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىشىنى توسۇشنى ئارزۇ قىلاتتى، جۇڭگونىڭ قىزىقىشىنىڭ تەدرىجىي دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا، خەلق-

نىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا ئۇنىڭ مىللىي ھوقۇق كېڭەيمىچىلىكىگە بولغان ئۇمىدى مۇ بىر چەتكە قايرىپ قويۇلدى.

بۇ گەپنىڭ ھېچقانداق ئاساسىمۇ يوق ئەمەس، چۈنكى زېمىن توقۇنۇشى جەھەتتىكى تەسىرلەر پەقەت جۇڭگو سىياسىيسىنىڭ بىر تەرىپى، خالاس. بولۇپمۇ يېقىنقى بىر قانچە يىلدا، جۇڭگو قوشنا ئەللەر بىلەن خەۋپسىزلىك سىياسىتى قاتارلىق مەسىلىلەر جەھەتتە چۈشىنىش ۋە ئىشەنچ ھاسىل قىلىش ئۈستىدە ئىزدەندى. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرىگە قاتنىشىش كۆپ باسقۇچ ئىچىدىكى بىر تۇر. 1997 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، جۇڭگو بىلەن رۇسىيە چېگرادا تۇرۇشلۇق ئارمىيەنى ئازايتىش ئىشىدا بىر دەك پىكىرگە كەلدى، موسكۋا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرقىقە كېڭىيىشىگە قارىتىلغان «يېڭىچە ئىستراتېگىيەلىك ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى» دەپ راسا ماختاپ ئۇ. چۈرغان بۇ ئىش جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، چېگرا سى نەچچە مىڭ كىلومېتىرغا سوزۇلغان قوشنا دۆلەت بىلەن يارىشىش سىياستى ئاساسىدا ئۆزئارا ئەپۇ قىلىشنىڭ بىر باسقۇچلا بولۇپ، بۇ ئىككى دۆلەت شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئەمدى ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرمايتتى، بىراق بۇنىڭلىق بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئىختىلاپ ھېچقانچە پەسەيگەندەك قىلمايتتى. ھىندىستان بىلەن 3840 كىلومېتىرلىق چېگرانى ئايرىش مەسىلىسىدە، جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئۇزاق مەزگىللىك مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. 1996 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئىككى تەرەپنىڭ كېلىشىمگە ئاساسەن، چېگرادا تۇرۇشلۇق ئارمىيە ئازايتىلدى ھەمدە چېگرا رايون قوماندانلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاقتىن ئۇچۇر ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان مەخسۇس تېلېفون لىنىيەسى (قىزىل تېلې-

فون) تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بېيجىڭ ياپونىيە بىلەنمۇ چۈشىنىش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى، ئىككى تەرەپ خەۋپسىزلىك مەسىلىسىدە دائىم مەسلىھەتچىلىك خاراكتېرىدە سۆزلىشىپ تۇرۇشقا قوشۇلدى. ياپونىيە ـ جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى تارىخىي قالدۇق مەسىلىلەر ۋە ياپونىيەنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگونى ھەربىي يادرو ھازىرلىقلار مەسىلىسىدە ئاشكارا تەنقىد قىلىش پوزىتسىيەسىنى نەزەرگە ئالغاندا، جۇڭگونىڭ بۇنداق يول قويۇشىنى ئەمەلىيەتتە ئېغىزغا ئالغۇچىلىكى يوق ئىش دېگىلى بولمايدۇ.

بۇلاردىن سىرت، جۇڭگو يەنە كۆپ تەرەپلىك ئىشىنىش مېخانىزمىنى تۈرغۇزۇشقا ئائىت بىرقاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى؛ جۇڭگو رەھبەرلىرى 1996 ـ يىلى 4 ـ ئايدا رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاننىڭ دۆلەت باشلىقلىرى بىلەن شاڭخەيدە ئۇچراشتى، يىغىنغا قاتناشقان تەرەپلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى چېگرادا تۈرۈۋاتقان ئارمىيەنىڭ سانىنى ئازايتىش، چېگرا ئېغىن رايونلاردا ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشتە قاتنىشىدىغان ئادەم سانىنى چەكلەش ھەمدە ئالدىنئالا قوشنا دۆلەتكە مەلۇم قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەردە كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن سىرت، ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى (APEC) مۇكۆپ تەرەپلىك سودىدىكى ئىككىنچى ئىنتىلىش ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار نىشانى 2020 ـ يىلىدىن ئىلگىرى تىنچ ئوكيان رايونىنى قاپلىغان بىر ئەركىن سودا رايونىنى قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ رايون مۇنبىرىگە قاتناشقان دۆلەتلەر (ياۋروپا ئەللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاسىيا، تىنچ ئوكيان ئىقتى-

سادي هەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ يىللىق يىغىنىدا، ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى كېڭەشكەندىن سىرت، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئوتتۇرا ئامېرىكا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ئەللەرنىڭ بۇ تەشكىلاتنىڭ يىللىق يىغىنىغا قاتنىشىش ئەھۋاللىرى ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ بارماقتا. ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي هەمكارلىق تەشكىلاتى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەللەر بىلەن ئىقتىسادىي جەهەتتە هەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە ئالاهىدە قىزىقىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى؛ ئېكسپورت سوممىسى ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 40% نى ئىگىلەيدىغان جۇڭگو (بۇ نىسبەت گېرمانىيەنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى) ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىنىڭ 40% نى ئامېرىكىغا چىقىرىدۇ، گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، جۇڭگونىڭ رىقابەتچىسى ئاساسلىقى ئاسىيادىكى ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تاۋارلىرى ئامېرىكا بازارلىرىدا بىر ـ بىرىنى يەكلەپ، ئۆزئارا رىقابەتلىشىدۇ؛ بۇنداق ئەھۋالنىڭ غەربكە قارشى ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقىدا كۆرۈلۈشى ئانچە مۇمكىن ئەمەس. بۇلاردىن سىرت، ئامېرىكا (كانادانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مۇ ئۆزىنىڭ ياۋروپادىكى مەنپەئەت دائىرىسىنى ئۇزۇكسىز كېڭەيتىشكە ئىنتايىن قىزىقىدۇ. مالايشىيانىڭ ئامېرىكا، كانادا ۋە ئاۋستىرالىيە قاتارلىق غەرب ئەللىرىنى يەكلەيدىغان، تامامەن «ساپ ئاسىيا ئىقتىسادىي تەشكىلى» قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىگە بىر تەرەپتىن، ياپونىيە قاتتىق قارشى چىقتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مالايشىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى هەمراه دۆلەتلىرى بۇ تەكلىپكە تازا قىزىقمىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ تەكلىپمۇ رويابقا چىقمىدى. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكا قاتناشمىغان ئەھۋالدا بىر يەرگە جەم بولدى، ئەمما يىغىندا مالايشىيا دىپلوماتىيە مىنىستىرى ئالدى بە-

لەن جىددىي تەلەپپۇزدا بايانات ئېلان قىلىپ، «ئاسىيا»نىڭ ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقىنى قۇرۇش پىلانى يوقلۇقىنى بىلدۇردى.

ئاسىيا ئۇسلۇبىدىكى مەھەللىۋازلىق ۋە بىر گەۋدىلەشتۈرۈش نۇرغۇن جەھەتتىن ياۋروپانىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ شەكىلگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەمما ماھىيەتلىك مەزمۇن كەمچىل، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قانۇنىي ئاساستا بېكىتىلگەن تۈزۈملىرىمۇ بىرقەدەر ئاز بولۇپ، بىرەسمىي تۈس ئالغانلىرى تېخىمۇ كۆپ. راۋىنىڭ كۆپ تەرەپلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت دائىرىسىدە، ئىككى تەرەپنىڭ سۆزلىشىشى يەنىلا مۇھىم نۇقتا ھېسابلىنىدۇ، شۇغىنىسى يۈز بەرگەن مەسىلىلەر ھەمىشە كەينىگە سۆرىلىپ، ۋاقىتدا ھەل قىلىنمايدۇ. بىز يۇقىرىدىكى پەرقلەرنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك، ئۇنىڭ مەسىلىلەرنى تېگى ـ تەكتىدىن چۈشىنىشىمىزگە كۆپ ياردىمى بار. ئەمما، ئىككىسىنىڭ مۇددىئاسى ۋە ئۇسۇلى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، سىياسىي جەھەتتىكى بىرەكلىكنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ سودا دۆلەتلىرىنىڭ تۈپ ئارزۇسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ مەنپەئەتىنى خورىتىدىغان سىياسىي توقۇنۇشلاردىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا ۋە قاتناشنىڭ رامكا شارائىتىنى ياخشىلاش ئەكەنلىكىنى؛ ئەڭ ياخشىسى رايون ئىچى سىرتىدىكىلەر بىلەن ئۇزۇكسىز كېڭىشىش ۋە بىر گەۋدىلىشىش ئارقىلىق بۇ نىشانلارنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەكلىكىنى؛ ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتىگە ئائىت مەسىلىلەردىكى تونۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي مۇھىت خەۋپسىزلىكنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئەمما خەۋپسىزلىك سىياسىي مەسىلىسى ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېغىر زىيان يەتكۈزمىگەن ئەھۋالدىلا خەۋپسىزلىك ھەقىقىي ئىشقا ئاشىدۇ. بۇ نۇقتا ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى مەھەللىۋازلىقتا تامامەن بىردەك.

ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ مەنتىقىسى: ئاسىيادىكى ئەللەر - نىڭ ئىچكى ھاياتىي كۈچى

ئاسىيانىڭ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىتى دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يېقىنقى بىرقانچە يىل- دىن بېرى خەلقئارالىق ھەمكارلىق يۈزلىنىشىنىڭ بارغانسېرى روشەنلىشىشى (ئاساسلىقى ئىقتىساد ۋە خەۋپسىزلىك سىياسىيسى جەھەتتە) بۇ قانۇنىيەتنىڭ بىۋاستە ئىنكاسىدۇر. خەلقئارالىق ھەمكارلىق سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، سو- دا دۆلەتلىرى ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئەمەس، بەلكى ئىج- تىمائىي پايدىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ. بىراق، ئاسىيامۇ ياۋروپاغا ئوخشاش ئۇچىنچى قېتىملىق دولقۇنىنىڭ سىنىقىنى، يەنى ئاسىيا جەمئىيە- تىنىڭ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈشى كېرەك.

غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز مىليونلىغان ئاۋامنىڭ بىر دەۋر- دىن يەنە بىر دەۋرگە ئۆتۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ماتې- رىياللاردا مۆلچەرلىنىشىچە، نۆۋەتتە ھىندىستاندىكى ئوتتۇرا بۇر- ژۇئازىيەنىڭ سانى 200 مىليوندىن ئاشقان ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن؛ مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ئاخىرلاشقاندا (1976 ـ يىلىدىن 1977 ـ يىلىغىچە) جۇڭگونىڭ يېزا نوپۇسى 850 مىليون- دىن ئاشىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى نامراتلىقتا ياشايې- تى، ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كې- يىن، بۇلارنىڭ تۇرمۇشى كۆپ ياخشىلاندى؛ بۇگۈنكى كۈندە، جۇڭ- گودا كەم دېگەندە 120 مىليون ئىشلەمچى يېزا بىلەن شەھەر ئوت- تۇرىسىدىكى يولدا ئالدىراش يۈرمەكتە، دىققەت قىلىشقا تېگىشلې- كى شۇكى، بۇ سان گېرمانىيە نوپۇسىنىڭ 1.5 ھەسسىسىگە توغرا

كېلىدۇ؛ ئوخشاشلا ئاسىيادىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر، مەسىلەن، ۋىيېتنام، ھىندىستان ۋە ھىندونېزىيەنىڭ شەھەرلىشىش قەدىمىۋى تېزلىشىپ، نۇرغۇن يېزا ئاھالىسى شەھەرگە كىردى، بۇ «يېڭى كۆچمەنلەر» كومۇنىستىك پارتىيە (جۇڭگو، ۋىيېتنام)نىڭ ئورگان كادىرلىرى ياكى دۆلەت بىيۇروكراتلىرى (ھىندىستان، ھىندونېزىيە)نىڭ ھامىيلىق دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئەسلىدىكى جەمئىيەت مۇقىملىقى مېخانىزمى زەربىگە ئۇچرىماقتا. يەنە بىر جەھەتتىن، يېڭى ئىقتىسادىمۇ يۈز مىليونلىغان ئاۋامغا يېڭى پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. جۇڭگونىڭ كېيىنكى ئىسلاھات قەدەمى، يەنى دۆلەت كارخانىلىرىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ئىسلاھاتى كېيىنكى نۆۋەتلىك غايەت زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى پەرەز قىلماق تەس. دۆلەت بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك يوسۇندا داۋاملىق تىزگىنلەيدىغان دۆلەت كارخانىسىنى ئەسلىدىكى 300 مىڭدىن 3000 ئىخچاملاشتا، 110 مىليون ئادەم شۇ تۈپەيلىدىن زەربىگە ئۇچرايدۇ.

دەلىل ـ ئىسپاتلار شۇنى ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھەنى ئىلگىرىكىدەك قاتتىق، ئوڭاي تىزگىنلەپ بولالمايدۇ. ھىندىستاندىكى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە قاتلىمى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي بىيۇروكراتلىرىنىڭ ئېزىشى ۋە ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئالدىدا تۇرىدۇ؛ جۇڭگودىكى ئىقتىسادى ئالاھىدە رايونلارمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇپ، مۇئەييەن يەرلىك ھوقۇقنى ئېرىشمەكچى بولۇۋاتىدۇ؛ خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ كارخانا قۇرۇپ سودا قىلىش ھەرىكەتلىرىنىمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەت نازارەت قىلماسلىقى مۇمكىن، بۇ ھەربىي ئىشلاردا ئېھتىـ

ياجلىق بولغان ماددىي ئەشيالارنى ئېكسپورت قىلىشنى تىزگىنـ
لەشنى كۈچلۈك ئارزۇ قىلىدىغان غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتـ
قاندا، نېمىدېگەن قاملاشمىغان، قورقۇنچلۇق نەتىجە ـ ھە! (ئاپتور
جۇڭگونى تازا چۈشىنىپ كەتمىگەچكە شۇنداق يازغان، ئەمەلىيەتتە
جۇڭگونىڭ ئارمىيەدىكى كارخانىلىرى بارلىققا كەلگەن كۈندىن تار-
تىپ باشتىن ـ ئاخىر ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكى ۋە نازارىتىدە بو-
لۇپ كەلدى، دۆلەتنىڭ سىياسەت ـ فاڭجېنلىرىغا بويسۇندى، شۇڭا
تىزگىندىن چىقىپ كېتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. 2000 ـ يىلى
ئارمىيەدىكى كارخانىلارنىڭ ھەممىسى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىـ
لىپ، جۇڭگو ئارمىيەسىدىكى كارخانىلار مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتتى.
ئاپتور بۇ يەردە ئوشۇقچە ئويلاپ كەتكەن ـــ تەرجىماندىن).

ئىقتىسادىي پائالىيەتنى سىياسەت ئارقىلىق چەكلەيدىغان دۆ-
لەتلەر، مەسىلەن، شىمالىي چاۋشيەن ۋە بېرما چوڭقۇر يارنىڭ
گىرۋىكىگە كېلىپ قالدى، ئۇلار ئۆزىگە قوشنا ئەللەردىن كۆپ
ئارقىدا قېلىشى، سەھرايى كەبىرنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا ئەللىرىـ
گە ئوخشاش ئەڭ تەرەققىي قىلمىغان دۆلەت قاتارىغا چۈشۈپ قېلىـ
شى مۇمكىن. ئاسىيادا باشقا رايون ۋە دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى زېھنىي
كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بازار ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي
قىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان رامكا شارائىتلىرىنى ياراتتى
ھەمدە مۇناسىپ يېڭى باج سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى
ئىلگىرىكى مونوپول خاراكتېرلىك دۆلەت كارخانىلىرى كىرىمىنىڭ
ئورنىغا دەسسەتتى، چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى جەلپ قىـ
لىش ئاسىيادىكى بۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ سىياسەت نىـ
شانىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار دۇنيا سودا سىستېمىسىغا ئوڭۇشلۇق
كىرىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، بىرقاتار ئېتىبار شەرتلىرىنى
ئوتتۇرىغا چىقاردى ھەم بۇ جەھەتتە ئۆزئارا رىقابەتلەشتى. بۇ

ئىشلار غەرب جەمئىيىتىمىزگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. بىز ئاسىيا ئىقتىسادىدىكى قالتىس نەتىجىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ تاشقى ئىقتىسادىي پارامېتىرلارنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا قولغا كېلىۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق. شۇ تۈپەيلىدىن بۇنداق تەرەققىيات نۆۋەتتە مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچراۋاتىدۇ، كىشىلەر غەربتىكى مۇھىم سودا ھەمراھلىرىنى «خاپا» قىلىپ قويۇشنى خالىمايدۇ، «ئادىل بولمىغان ئۇششاق» ئىشلار سەۋەبىدىن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نەتىجىلىرىگە تەۋەككۈل قىلغۇسى كەلمەيۋاتىدۇ، ياپونىيەدىن تارتىپ جۇڭگوغىچە ھەممىسى شۇنداق قىلىۋاتىدۇ.

ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بەزى ئوبېيېكتىپ ئالدىنقى شەرتلەر بەلەن چېتىلغان بولۇپ، ئىلگىرىكى تىپىك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات يولىغا ئوخشىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىزمنىڭ كېيىن يېتىلگەن سەركىلىرى بولغان گېرمانىيە، ياپونىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «يېتىشىۋېلىش ۋە ئېشىش كېتىش تېپىدىكى تەرەققىيات» ئەندىزىسىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئاسىيانىڭ بازار ئىگىلىكى ئۇچىنچى قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنلىرىدا تەرەققىي قىلغان. دۇنيا ئىقتىسادى بىر ـ بىرىگە تايىنىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىۋاتقان بۇ دەۋردە، رايون ياكى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي دائىرىسى ئۇچرايدىغان چەكلىمە بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپ كىچىكلىدى. ئېلېكترون، تارقىتىش ۋە خەۋەرلىشىش تېخنىكىسى ئىقتىسادنىڭ سىجىل ئېشىشىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلاندى، تۆمۈرىيول، كۆمۈركان، پولات ـ تۆمۈر، نېفىت ۋە ئېلېكتىر ئېنېرگىيەسىدىن ئىبارەت بىر قەدەر مەركەزلەشكەن ئىقتىسادىي تارماقلار ئەمدى يادرولۇق ساھە ھېسابلانماستىن، كەسىپ خاراكتېرىنىڭ ئايرىلىشىغا ئاساسەن مەركەزلىشىش خاراكتېرى بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە

مۇلازىمەت تارماقلىرى يادرولۇق ئورۇنغا ئۆتىتى. دېمەك، يېڭىچە ئىقتىساد ۋە يەر شارىلاشتۇرۇش ئاساسىيا ئىقتىسادىدا قالتىس نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلىشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئەمما، بۇ ئوبيېكتىپ ئالدىنقى شەرتلەرنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي سىستېما ۋە قاتلامغا تەسىر كۆرسىتىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ.

ئىجتىمائىي ئاقىۋەت ناھايىتى كۆرۈنەرلىك بولدى. ئىجتىمائىي قاتلام ھەقىقەتەن ئىجتىمائىيلىق، رايون خاراكتېرى ۋە ئىقتىدار خاراكتېرى جەھەتتە ئۇزۇكسىز ئايرىلىپ، سان جەھەتتە ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدىغان، ياخشى تەربىيە كۆرگەن ۋە ئۆزلۈك ئېڭى ئۇزۇكسىز كۈچەيگەن بىر ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە قاتلىمى تەدرىجىي شەكىللىنىۋاتىدۇ. كاسىپلار قاتلىمى، مەسلەن، ئەركىن كاسىپلار، كارخانا دىرېكتورلىرى، باشقۇرغۇچىلار ۋە تېخنىكلار كارخانا بايلىقىغا ئىنتىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپقا ئوخشىمايدىغان سىياسىي ئىدىيەنى تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتىدۇ. بىراق، «غەيرىي ئەقىدىدىكىلەر»نىڭ ئىشىغا قول تىقىپ ئادەتلىنىپ قالغان دۆلەت ماشىنىسى بۇنىڭغا قارىتا ھەرىكەت قوللانماي، بەلكى بۇنداق قىلمىشلارغا سەۋر قىلىپ تۇرماقتا. چۈنكى، بىيۇروكرات ھۆكۈمرانلار (دۆلەتنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان) ئىقتىسادنى سىجىل ئاشۇرۇشتا ھەرقانداق مەمۇرىي ئىسكەنجىگە ئېلىشلارنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. دەل مۇشۇنداق شەرقىي ئاسىيا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەندىزىسى دۆلەتنىڭ ئىش ھەرىكىتىگە پەۋقۇلئاددە بىر خىل مەنە بەرگەنىدى. ئەلۋەتتە، ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى يەنىلا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئۈچۈن پايدىلىق بولغان رامكا شارائىتى يارىتىپ، ئىقتىسادنىڭ يادرولۇق ساھەلىرىدىكى تەرەققىيات ۋە يېڭىلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ئاستىدىكى

ئىقتىسادىي تىزگىنلەش ۋە پىلان ئارقىلىق چەكلەشنى ئۇزۇل ـ كېسىل بىكار قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندىكىدەك ئا ـ قىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ، يەنى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي سۇبيېكتلار قول ئاستىدىكى ساھەلەرگە نىسبەتەن تەدبىر كۆرۈشتە تېخىمۇ كۆپ كېلىشىش ئىمكانىيىتىگە ۋە تېخىمۇ كۆپ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى بۇنداق ئايرىلىش يەنە ئاۋامنىڭ ئوخشىمايدىغان ئىدىيە ـ ئېڭىنى ئۇزۇكسىز تۇرده سىياسىي تەلەپكە ئايلاندۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ، ھازىر كەسىپلەر ئىتتىپاقى، رايون ئىتتىپاقى ۋە ساھەلەر ئىتتىپاقى دېگەنلەر ئا ـ سىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا باش كۆتۈردى، جۇڭگومۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا نىشانى ئوخشاش بول ـ مىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچىمۇ ئۇزۇكسىز زو ـ رىيىپ بارماقتا. ئەمما، جەمئىيەتتىكى بۇ تەرەققىياتلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆڭۈلدىكىدەك بىر دەكلىك ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە، كاپىتالىزم تەرەققىيات جەريانىدا يۇقتۇرۇۋالغان بارلىق «ئۇششاق كېسەللىكلەر»دىن خالىي بولالمىدى. جەمئىيەت نۇرغۇن ئىشسىز ئاھالىلەر بىلەن تولۇپ كەتتى، ئىشسىزلىق نىسبىتى تۆۋەنلىمىدى؛ پۇل پاخالىلىشىپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتتى؛ باي ـ كەمبەغەللىكنىڭ پەرقى روشەنلەشتى؛ ھەشەمەتلىك قەسىر ـ ساراي پاسوندىكى ئالىي دەرىجىلىك تۇرالغۇلار بىلەن ئۆي قىسلىقى روشەن سېلىشتۇرما بولدى؛ ئەڭ ئاساسلىقى نۇرغۇن دۆلەت ئەمەل ـ دارلىرى چىرىكلىشىپ، كۆپلەپ مال ـ دۇنيا توپلىدى، ئۇلار ئۆز ـ لىرى يارانقان شەك ۋە كەلتۇرگىلى بولمايدىغان نەتىجىلىرىگە بەك ئىشەنگەنلىكتىن، ئۆزلىرىنى ئىقتىسادىي مول ھوسۇلنىڭ مېۋىلە ـ

ېدىن تېتىشقا ھەقلىق دەپ ھېسابلىدى.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئاۋامنىڭ سىياسىيغا بولغان تەلىپى ئۇ-
زۇكسىز كۈچىيىپ بارماقتا، بۈگۈنكى كۈندە ئاسىيامۇ ئوخشاشلا
ئەنئەنىۋى سىياسىي قاراشنى، يەنى تەبىقە تۈزۈمى ۋە ئاتالمىش دۆ-
لەتنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيىدىن تەپ تارتىش يۈزىسىدىن پىكىرده
بىردەكلىكنى ساقلاشنى ئەمدى قوبۇل كۆرمەيدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ
قانۇنلۇقلۇقىنى سىياسىي نەتىجىسى ئارقىلىق ئۆلچەشكە توغرا
كېلىدۇ. بۇنداق «ياخشى ھۆكۈمەت» تەلىپى ئالدى بىلەن مۇۋەپپە-
قىيەت قازانغان ئىقتىسادىي سىياسەتتە ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئاللىقا-
چان جۇڭگونى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن
ئۆزىنىڭ قانۇنلۇقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم سۈپىتىده تامامەن قوبۇل
قىلىندى. ئۆتمۈشته ئانچه كۆپ ئۆزگىرىش بولمىغان ھۆكۈمەتلەر
بۈگۈنكى كۈندە ئاۋامنىڭ زادى قايسى «يۇقىرى قاتلام ئەمەلدارلە-
رى»نىڭ سىياسىي نەتىجىسىگە ئائىت ئۇچۇرلارنى ئىگىلىگەنلىكى-
نى ئۇزۇل ـ كېسىل نازارەت قىلىشقىمۇ ئامالسىز قالدى. ئەمما،
بۇ ئارىلىقتا، دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسىم ۋە تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان
ئالاقىسىمۇ كۆپ خىللىشىپ، ئېلېكترونلۇق يەتكۈزۈش ۋاستە-
لىرىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن جانلىنىپ، سۈنئىي ھەمراھلىق تېلې-
ۋىزىيە ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشمەك ئىنتايىن ئاسانلىشىپ كەتتى.
گەرچە ئاشۇ ھۆكۈمەتلەر سۆز ئەركىنلىكىنى ئىلگىرىكىدەكلا قاتـ-
تىق تىزگىنلەپ، بويۇنتاۋلىق قىلغان يەتكۈزۈش ۋاستىلىرىنى
قاتتىق باسقان بولسىمۇ، ئاۋام يەنىلا كەم دېگەندە مۇستەقىل
يوللاردىن كەلگەن قىسمەن ئۇچۇرلارغا ئېرىشتى. 1995 ـ يىلى
جۇڭگودا كومپيۇتېر ئالاقە تورىغا كىرگەنلەر 100 مىڭ ئىدى،
1997 ـ يىلى بۇ سان 300 مىڭغا كۆپەيدى، 2000 ـ يىلىغا كەل-
گەندە ئىككى مىليونغا يەتتى. بەزى چوڭ شەھەرلەردە، تورخانىلار-

نىڭ سانىمۇ ئۇزۇكسىز كۆپىيىپ بارماقتا، تەكشۈرۈش ئورگانلى-
رىمۇ بۇنىڭغا ئىلاج قىلالمىدى، ئۇلار توردا ئېلان قىلىنغان تۇنجى
مەخپىي ژۇرنال «تونېل» نىڭ مەيدانغا كېلىشىنىمۇ توسۇپ قالالمى-
دى، بۇ ژۇرنال دېموكراتىيە ئىدىيەسىنى تارقىتىپلا قالماستىن،
بەلكى تور ساقچىلىرىنى قورقماستىن مەسخىرە قىلدى.

يېغىپ ئېيتقاندا، بۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە
مۇۋاپىقىيەت قازانغان، ئۆزلۈك ئېڭى بولغان، مۇستەقىللىق تۇ-
سىگە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي سىنىپ ۋە قاتلامنىڭ شەكىللىنى-
شى، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلۇقىنى سىياسىي نەتىجىسىگە ئاساسەن
تەكشۈرىدىغان يېڭى سىياسىي قاراشنىڭ تېكلىنىشى، مۇستەقىل
ئۇچۇرلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە يەر شارى ئۇچۇر ساھەسىدىكى
راۋان، ئەركىن ئالماشتۇرۇشلار ئەگىشىپ كېلىدۇ، بۇلاردىن شۇ-
داق ئىقتىدار ۋە هوقۇق بار دەپ قارايدىغان ياكى ھۆكۈمەتنى يې-
تەرلىك سىياسىي نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى، دەپ ھېسابلايدىغان «قا-
بىللار» ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلە-
رىغا قاتنىشىش تەلىپىنى قويۇپ، ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى بايان قە-
لىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولدى. ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش-
قا بولغان بۇنداق كۈچلۈك ئارزۇنى ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي قاتلە-
مىدا كۈنىگە كۆپىيىۋاتقان گۈرۈھلارنىڭ نىسبىتىدىن
بايقىۋالغىلى بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ يەنە دۆلەت سىياسىي سىس-
تېمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

ئاسىيادىكى بەزى ئىلغار دۆلەت ۋە رايونلار، مەسىلەن، كورېيە،
تەيۋەن، جۇڭگونىڭ قوينىغا قايىتقان شياڭگاڭ قاتارلىقلار ياپونىيە-
نىڭ يېقىنقى ئون يىلدا ماڭغان دېموكراتىيە يولىغا ئەگىشىپ ماڭ-
ماقتا. فىلىپپىندىن ئىبارەت بۇ بىرقەدەر قالاق دۆلەتتىمۇ دېموك-
راتىيە ھەرىكىتى ماركوسنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىنى مۇۋەپ-

پەقىيەتلىك ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، ھازىر ئۇلار ئىقتىسادنى كىشىنى ھەيران قالدۇرىغان سۈرئەتتە ئاشۇرۇپ، ماركوسىنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەن ياخشى پۇرسەتلەر-نى قايتۇرۇپ كېلىشكە ئۇرۇنماقتا. تايلاندتا ھەربىي تەرەپ دېموكرا-تىيە مۇساپىسىنىڭ چاقىنى كەينىگە ياندۇرۇشقا ئۇرۇنغانىدى، بى-راق ئاخىرىدا جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلامنىڭ بىردەك دېگۈدەك قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ھەرىكىتىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. مالايشىيا ۋە سىنگاپوردا شەكىل جەھەتتىنلا دېموكراتىيەنىڭ مۇ-ھىم ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ناھايىتى زور دەرىجىدە نىسبىي مۇستەقىل ئورۇنغا ئىگە ئاخبارات ۋاستە-لىرى بار. ھىندونېزىيەدىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولۇپ، نۇرغۇن كۆ-زەتكۈچىلەر ئۇنى ئاددىيلا يوسۇندا نوقۇل ھەربىي ئىستىبدات دۆلەت قاتارىغا چىقىرىۋېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھىندونېزىيەدە جانلىق پائالە-يەت قىلىۋاتقان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خېلى كۆپ بو-لۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قىلچە قورقماستىن ئاشكارا يوسۇندا قوغدىماقتا. 1995 ـ يىلىدىن 1996 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ھىندونېزىيەدىكى «زوراۋان شەخس» سوخارتونىڭ ئۆزى يېقىنلىرىدىن بولغان نامزاتنى ئۆز ئارزۇسى بويىچە ئورتاق كېڭەشنىڭ رەئىسلىك ئورنىغا ۋە ئەڭ چوڭ مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى نەزىرەتۇل ئۆلىمانىڭ رەئىسلىك ئورنىغا چىقىرالمىغانلىقى ھەمدە 1996 ـ يىلى 7 ـ ئايدا جاكارتادا ئۆتكۈزۈلگەن ئۆكتەچىلەر پارتى-يەسىنىڭ رەھبىرى مېغاۋاتىغا پايدىلىق بولغان چوڭ نامايىش بۇ-نىڭ ناھايىتى ياخشى ئىسپاتىدۇر. 1998 ـ يىلى 5 ـ ئايدا سوخار-تونىڭ ئاغدۇرۇلۇشىمۇ ھىندونېزىيە دېموكراتىيەسىنىڭ ئالغا باس-قانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. جۇڭگودىمۇ يەرلىك سايلاملاردا كۆپ نامزاتلار ئارا رىقابەتلەشتۈرۈپ سايلاش باشلاندى. ئىلگىرىكى ھو-

قۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان، خىيانەتچى، چىرىك يەرلىك ئەمەل-
دارلارنىڭ هوقۇقى ئاجىزلىدى ياكى ئۇلار قاتتىق جازالاندى. يەر-
لىك ۋە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىمۇ شەكلەن ئورگاندىن
مەسلىنى هەقىقىي مۇهاكىمە قىلىدىغان كوللېكتىپقا ئايلاندى،
ئۇلار بەزىدە كادىرلار ئىشلىرىدا قارار چىقىرىش جەهەتتە يۇقىرى
قاتلامدىكىلەرنىڭ ئارزۇسىدەك بولمىغان ئاۋاز بەردى. جىنايى
ئىشلار قانۇنى ۋە جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈ-
زۈپ، يېڭى جىنايى ئىشلار قانۇنىنى ئېلان قىلدى. جاۋابكارلارنىڭ
هوقۇقىنى ئۇنۇملۇك كاپالەتكە ئىگە قىلدى، سوت مەهكىمىسى،
تەپتىش مەهكىمىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىك ئاپپاراتلىرىنىڭ
فۇنكسىيەسىنى ئۈزۈل - كېسىل ئايرىدى. يېقىندا پۇقرالار هوقۇ-
قى مەمۇرىي تارماق تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىسا، ئەرز قە-
لىش هوقۇقىغىمۇ ئىگە بولدى.① 1995 - يىلى 70 مىڭ ئادەم
مۇشۇ تۈرلۈك هوقۇقنى يۈرگۈزدى، بۇنى بىر رېكورت دېمەي بول-
مايدۇ. 1997 - يىلى جىلىن ئۆلكىلىك يۇقىرى خەلق سوت مەھ-
كىمىسى ئىلگىرى تىەنئەنمېن ۋەقەسىگە قاتناشقان بىر توپ كە-
شىلەرنىڭ گۇناهسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى،
چۈنكى ئۇلارنىڭ دۆلەت هاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقىغا
ئىسپات تېپىلمىدى. بۇلارنىڭ هەممىسى ئەدلىيەنىڭ مۇستەقىللىق
باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى، قانۇن - تۈزۈملۈك دۆلەتنىڭ ئىپتىدا-
ئىي شەكلىنىڭ شەرقتىكى بۇ چوڭ دۆلەتكە تەدرىجىي بارلىققا كې-
لىپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس بۇنداق يۈزلىنىشنى تېخە-

---

① سېباستىئان خېيلمان: «جۇڭگونىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىش»، هامبۇرگ، 1996 - يىلى نەشرى.

مۇ تېزلەشتۇرۇۋەتتى. گەرچە سىياسىي مۇنبەردىكى بەزى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھۇجۇم نىشانىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشلىرى مۇئەيـيەن قوللاشقا ئېرىشكەن، بولۇپمۇ قاتتىق سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئەپچىللىك بىلەن ئېيتىمدىغان مالايشىيا زۇڭلىسى ماخاتىر ئاۋامنىڭ غەزىپىنى تەسەۋۋۇرىدا ئاسىيا ئىقتىسادىدا مۆجىزە خاراكتېرلىك نەتىجىلەرنىڭ كۆرۈلۈشىگە قارشى بولغان «سۈيىقەست پىلانلىغۇچى»لار (ئامېرىكا، غەرب ئەللىرى، يەھۇدىيلار، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى، گېئورگى سوررووس قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)غا بۇرىماقچى بولغان بولسىمۇ، بىراق ئىسلاھاتنى تېزدىن چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى يەنىلا تېخىمۇ مۇناسىپ يول دەپ ھېسابلىدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ چۈشەنچىلىرى مەزكۇر دۆلەت پۇلىنىڭ كۇرسىنى يەنىمۇ چۈشۈرۈۋېتىشكە تۇرتكە بولغاندىن كېيىن، ئىسلاھاتنى تېخىمۇ زۆرۈر ھېسابلايدىغان بولدى. ئاۋامنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىنكاسىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش تەرىقىدە بولدى. دېموكراتىك نازارەتچىلىكنى كۆپرەك، ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئازراق تەكىتلەشكە، سىياسىي، پۇل مۇئامىلە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇرەككەپ، قالايمىقان ۋەزىيەتنى زور كۈچ سەرپ قىلىپ ئۆزۈل ـ كېسىل تەرتىپكە سېلىشقا توغرا كەلدى.

ئەمما، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى بەزى قالاق رايونلار، مەسـلەن، ھىندىچىنى (لائوس، ۋىيېتنام، كامبودژا) ۋە بىرما بۇنداق دېموكراتىيە دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە تېخى ئۇچرىمىدى. كامبودژىدا ھەتتا روشەن چېكىنىش ھادىسىلىرى كۆرۈلدى. ئەلۋەتتە، بىرمىدىكى نوبىل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن جەسۇر ئاڭشەنسۇجىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى دېموكراتىيە ھەرىكىتىدىمۇ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇسى ئىپادىلەندى. بىراق، كومپارتىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگو چوڭ قۇرۇق

لۇقمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرگەن ھاكىمىيەتلەر يەنىلا ئاساسلىقى قاتتىق بېسىم قىلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋەردى[1].

ئاسىيانىڭ قىممەت قارىشى

ئەمدى بىز ئىلگىرى كۆپ تالاش ـ تارتىش قىلىنغان «ئاسىيا ـ دىكى قىممەت قارىشى» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرەيلى. بۇ ئۇقۇمنى ئەڭ دەسلەپتە سىنگاپور، مالايشىيا ۋە ھىندونېزىيە جەمئىيىتىدىكى قابىللار ئوتتۇرىغا قويغان، بەزىدە جۇڭگو بىلەن ياپونىيەمۇ ئاسىيا ھازىر «غەرب»نىڭكىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان قىممەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈۋاتىدۇ، دېيىشىدۇ، ئۇلار قەدىمكى سانائەت دۆلىتىدىكى ئىجتىمائىي خارابلىك ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ناچار، رەزىل قىلمىشلار، مەسىلەن، زوراۋانلىق خاھىشى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ ئۈزۈكسىز يۇقىرىلىشى، زەھەر چەككۈچىلەر يېشىنىڭ كىچىكلىشىگە يۈزلىنىشى ۋە قىلچە چەكلىمىسىز ھالدا خۇسۇسىي ھۇزۇر ـ ھالاۋەت قوغلىشىش قاتارلىقلارنى غەربنىڭ قىممەت قارىشى ھېسابلىشىدۇ. ئاسىيادىكى تەنقىدچىلەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بولغاندا، غەرب «قىممىتىدىكى نۇقسانلار»نىڭ يادروسى خۇسۇسىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى خالىغانچە كۆپىتۈرۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەجەللىك يېتەرسىزلىك سىياسىي ۋە تۈزۈم جەھەتتە زىيادە دېموكراتىيە خاھىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ.

---

① جۇئېرگىن رۇئېلاند: «ئاسىيادا دېموكراتىيە يوق دېيەرلىكمۇ؟»، 1996 ـ يىلى نەشرى؛ راينالد سىمون: «جۇڭگودىكى ئەمگەك بىلەن تەربىيەلەش ئورۇنلىرى. تۈرمە، دۆلەتنىڭ بېسىشى ۋە سىياسىي ئۆكتىچىلەر»، رېنىنبېك، 1996 ـ يىلى نەشرى.

بۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاسىيا جەمئىيىتى يەنە بىر خىل قىممەت قارىشىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىسى نوپۇز ۋە تەبىقە تۈزۈمىگە بولغان ئىززەت ـ ئىكرام، كۆچلۈك ئائىلە ـ نەسەب قارىشى، ئاتا ـ ئانىلار ۋە ئەجدادلارغا بولغان ھۆرمەت، تىرىشچان، ئىقتىسادچىل بولۇش، تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان ۋە ئالغا باسىدىغان بولۇش، جاپا ـ مۇشەققەتتىن قورقماي تىرىشىپ كۆرەش قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، بىراق «كوللېكتىپ ھامان شەخستىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەيدىغان قاراش ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇنداق قاراش غەربنىڭ قىممەت قارىشىغا تامامەن ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىدا ئىنتايىن ئاچقۇچلۇق رول ئوينىدى ھەمدە ئاسىيا جەمئىيىتىنى غەرب ئەللىرىنىڭ «چۈشكۈنلىشىش يولى»غا مېڭىش ئىمكانىيىتىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ساقلاپ قالدى.① كىشىلەر مۇشۇنداق سەۋەبلەرگە ئاساسلىنىپ غەرب ئەللىرى (غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ ئاسىيادىكى بەزى ئەللەرنىڭ پۇقرالىرى ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دېموكراتىيەدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، دەپ تەنقىدلەشلىرىگە رەددىيە بېرىشىدۇ. 1997 ـ يىلى ئەتىيازدا مالايشىيا زۇڭلىسى ماخاتىرنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق خىتابنامىسىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇشۇنداق يەكلەش كەيپىياتىنىڭ ئۇچىغا چىققان ئىپادىسىدۇر.

ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە ئوخشىمايدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىدە شەك يوق. شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ 90 ـ يىللاردىكى «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ تەرەققىيات يۈزلىـ

---

① رۇئىدىگېر ماچېتزىك: «شەرقىي ئاسىيادىكى خىرىس».

نىشى يەنىلا ئەيىبلەشلەردىن خالىي بولالمىدى. غەربتىكى نۇرغۇن كۆزەتكۈچىلەر ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تامامەن ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تازا چۈشىنىپ كېتەلمەي، «بىرلىككە كەلگەن ئاسىيا قىممەت قارىشى» ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى ھەمدە شۇنداق تەرغىب قىلىشتى. مالايشىيا دەھرىيلىك تۈسى قويۇق بولغان ئىسلام دۆلىتى، ھىندو - نېزىيەدىكى ئىسلام دىنى تارىختىكى ھىندى دىنى بىلەن پان ئىسلاھ - چىلىق ئامىللىرىنىڭ پەۋقۇلئاددە بىرىكىشىنىڭ مەھسۇلى. سىن - گاپورنىڭ قۇرغۇچىسى، ھازىرقى مىنىستىر لى گۇاڭيياۋ ئەپەندى ئەسلىدە جۇڭخۇا كۇڭزىچىلىق ئەنئەنىسىنى ئىنكار قىلاتتى، ئەمما 80 - يىللاردىن بۇيان تۇيۇقسىزلا يېڭى كۇڭزىچىلىق ئىدىيەسىنىڭ تەشەببۇسچىسىغا ئايلىنىپ قالدى. جۇڭگو ئەزەلدىنلا ئۆزگىچە غەيرىي رەسمىي ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىنى يولغا قويۇپ كەلگەنىدى، ئەمما يېقىندىن بېرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان تۇستە «سوت - سىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيىلىك»نى زور كۈچ بىلەن تەرغىب قىلمۇاتىدۇ. ياپونىيە شىنتو دىنى - بۇددا دىنى دۆلىتى. ناۋادا يۇقىرىقى دۆلەتلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان قىممەت قارىشى تارىخىي مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى داۋامىدا تىكلىنىپ بولغان دېسەك، ئۇنداقتا مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشلىرى قارىشىغا قانداق بويسۇنسۇن؟ ئاسىيالىقلاردا ئەزەلدىنلا بىرلىككە كەلگەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى، بىرلىككە كەلگەن يېزىق، ھەممىگە ماس كېلىدىغان مۇزىكا نوتىسى ياكى زامانىۋى مەدەنىيەت ئۇسلۇبى، يەنى ياۋروپادىكى گىۋتچە ئىمارەت ياكى ئەدەبىيات - سەنئەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى بولۇپ باققان ئەمەس. ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ چەك - چېگرا سى دۆلەت ۋە مىللەت بويىچە ئايرىلغان.

بىز بۇ قاراشلارغا تايىنىپ، ئاسىيا قىممەت قارىشىنىڭ ئەمە -

لىيەتتە بىر داشقاياناق ئىكەنلىكىنى بايقىيالايمىز. بەزى جەھەتتە ئۇ 19 ـ ئەسىردىكى ياۋروپا بۇرژۇئا مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە، ئەمما باشقا نۇرغۇن جەھەتلەردە، 50 ـ يىللاردىكى فېدېراتىپ جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان بەزى ئىدىيەلەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كېتىدۇ، ئەلۋەتتە. كۇلۇك فۇزىنىڭ كۈچلۈچىلىق ئىدىيەسى ئاسىيا جەمئىيىتىگە غايەت زور ھەم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، بىراق كۈچلۈچىلىق ئىدىيەسى ئاسىياغا ئومۇمىيۈزلۈك بولغان قىممەت قارىشى ئەمەس. گەپنىڭ ئېنىقىنى ئېيتقاندا، ئاسىيا قىممەت قارىشى بىر پارچە مۇتەئەسسەپ قىممەت قانۇنلىرى قامۇسىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ بۇگۈنكى كۈندە ئامېرىكا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسى سودىيەلىرى تەرىپىدىن ھېچقانچە كۆچمەيلا ئىمزالاپ كۆچكە ئىگە قىلىنىشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. بۇنىڭدىن سىرت، بىز يەنە ئۇنىڭ بىرقەدەر گەۋدىلىك بولغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك: ئاسىيادىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ۋە ئاتالمىش ئومۇمىيۈزلۈك «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ ئىجتىمائىي تەبىقە تۈزۈمىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى بىردەك ئەمەس، بۇ غەربنىڭ ئادەتتىكى چۈشەندۈرۈشلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ قارىشىدا، كوللېكتىپنىڭ قىممىتى روشەن ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدا شەخسنىڭ يادرولۇق قىممىتى ئالدىغا تىزىلماستىن، ئىككىسى باراۋەر ئورۇنغا قويۇلغان. ئەنئەنىۋى جىسمانىي قوغدىنىش قىممىتىدە چىڭ تۇرۇش دەرىجىسىدىن ئېيتقاندا، ئاسىيادىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى غەربتىكى كەسىپداشلىرىدىن قېلىشمايدىغان بولۇپ، ئۇلار قىينىپ سوراق قىلىشقا، خالىغانچە قولغا ئېلىشقا قەتئىي قارشى تۇرىدۇ؛ خۇسۇسىي تۇرالغۇنىڭ دەخلى ـ تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان

هوقۇقتا ئىگە ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرىدۇ، ۋەھاكازا. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ قوغدىغۇچىلىرىغا ئوخشاش «كوللېكتىپ» بىلەن دۆلەتنى ئارىلاشتۇرۇۋالمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئىشلىرىغا دۆلەتنىڭ قول تىقىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئاتالمىش «ئور-تاق ھوقۇق»نى تېخىمۇ كۆپ تۇردە جەمئىيەت ۋە ئاسىيا ئىجتىمائىي گۇرۇھلىرىنىڭ نامىدىن ئەيىبلەيدۇ.① فىلىپپىن ئىنسانىي ھوقۇق تۇغرىسىدىكى مۇھاكىمە جەھەتتە «غەرب» كە تېخىمۇ يېقىنلاشتى؛ تەيۋەن بىلەن تايلاند «قىممەت تۇغرىسىدا مۇھاكىمە»گە قاتناشمىدى؛ جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىمۇ ئۇچۇق - ئاشكارا يوسۇندا «ئاسىيا قىممەت قارىشى»غا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئورۇندا تۇرمىدى، ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈكلۈكى تۇغرىسىدىكى تالاش-تارتىشلارغىمۇ بىردەكلىك ھاسىل قىلىنمىدى، چۈنكى كۆپچىلىك بۇنداق تەرەققىيات ئەھۋالىنىڭ نىسپىيلىكى ۋە چەكلىمىلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى.

نۆۋەتتە ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى قىسمەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى زامانىۋىلىشىشنىڭ بۇ رايون تەرەققىياتىدىكى مۇقەررەرلىك بولۇپ قالغانلىقىنى ئىپادىلىدى. گەپنىڭ ئۇچۇقىنى ئېيتقاندا، بۇ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزۈكسىز ئۇچرىشىش ۋە ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋامىدا كېلىپچىققان نەتىجە ئىدى. جۇڭگودىكى بىر «دېموكراتىيە ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى» خۇددى تىنگتون بىلەن بولغان مۇنازىرىدە، ئۇبېيېكتىپ يوسۇندا: «يېڭى كۈڭزىچىلىق ئىدىيەسىنىڭ جۇڭگولۇقلارچە تەسىرىگە يېقىنقى

---

① تانجا ستېلزېر: «ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ ئومىيۈزلۈكلۈكى ۋە پەۋقۇلئادىدىلىكى ــ ئاسىيا قىممەت قارىشى ھەققىدە مۇلاھىزە» ماگىستىرلىق سىسسېرتاتسىيەسى.

20 يىلدىن بۇيانقى غەرب ئىدىيەۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرىنى تەڭلەش-
تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ غەرب ئەللىرى بۇ-
گۈن ئۇچراشقان «ئاسىيا قىممەت قارىشى» ئاسىيادىكى بەزى دۆلەت
ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەشھۇر بەدئىي ئىجادىيىتىدىن باشقا نەرسە ئە-
مەس، دەپ قارايدۇ. ئەمما تېخىمۇ قىزىقارلىق يېرى شۇكى، «مەدە-
نىيەتتىكى غەرب جاھانگىرلىكى» (تەۋرەنمەس كىشىلىك ھوقۇق
سىياسىيسى) گە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتىدىغان، مەدەنىيەت نىس-
پىيلىك نەزەريەسى ۋە كېيىنكى مودېرنىزمنى تەشەببۇس قىلىدۇ-
غان تەنقىدچىلەر «ئاسىيا قىممەت قارىشى» دەپ ماركا چاپلانغان
يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەرلەرگە شەك كەلتۈرمەيلا ئىشىنىدۇ. 80 -
يىللاردىن بېرى، سىنگاپورنىڭ قۇرغۇچىسى لى گۇاڭياۋ، مالايشىيا
رەھبىرى ماخاتىر مۇھەممەد ۋە ئاسىيادىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈ-
نۇشىگە ئىگە ئەللەر بىرلىكتە مەزكۇر دۆلەت جەمئىيىتىدىكى
ئاكتىپ پائالىيەتچىلەرنىڭ قارشى ھەرىكىتىگە ۋە غەربنىڭ تەنقى-
دىگە ئىنكاس قايتۇرۇشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن يېڭى دۆلەت
ئىدېئولوگىيەسىنى تۇرغۇزدى.

تۆۋەندە بىز «ئاسىيا قىممىتى» گە ئالاقىدار كۆپ خىللاشقان
ئىقتىدارنى بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى، پەقەت بۇنى تولۇق
چۈشەنگەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئىجادچىلىرىغا قارىتا قارىشىمىزنى
ئوتتۇرىغا قويساق، ھەرھالدا ھەق گەپ قىلغان بولىمىز. ئۇنىڭ
بىرىنچى ئىقتىدارى: ئاسىيا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ باھاسى جەھەتتە
ئىنتايىن كۈچلۈك رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئىگە، بولۇپمۇ شەرقىي
جەنۇبى ئاسىيا رايونى تېخىمۇ شۇنداق، بۇ ئىنتايىن مۇھىم بولغان،
ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشتا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە
ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدىغان ئاساسىي يېتەكچى ئامىل. شۇڭا، «ئا-
دەم كۈچى باھاسى» تۆۋەن بولۇشتەك بۇنداق ئەۋزەل ئورۇنىنى

ساقلاش ئۈچۈن، «ئاسىيا قىممەت قارىشى» دا ئىنتىزامنى، تىرىشچانلىقنى، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداشنى ۋە نوپۇزغا بويسۇنۇشنى تەكىتلەش ئىنتايىن زۆرۈر. ئۇنىڭ ئىككىنچى ئىقتىدارى: سىنگاپوردىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان بۇ شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىنىڭ ھەممىسى كۆپ مىللەتلىك، كۆپ تىللىق جەمئىيەت بولۇپ، دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارغانسېرى گەۋدىلىك بولماقتا. «ئاسىيا قىممەت قارىشى» توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلار ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن كېلىپچىقىشى مۇمكىن بولغان ئىچكى زىددىيەت، توقۇنۇشلارنى پەسەيتىپ، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلامنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. مەسىلەن، مالايشىيانى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ كۆپ سانلىق ئاھالىسى مۇسۇلمان، ئۇنىڭدىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر جۇڭگو مۇھاجىرلىرنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە كۆچمەنلەر (ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 32% ىنى ئىگىلەيدۇ)، ھىندىستان ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن بارغان كۆچمەنلەر (ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 8% ىنى ئىگىلەيدۇ)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنە ياۋروپالىقلار ۋە يەرلىك ئاھالىلەرمۇ بار. جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەر ئىقتىسادىي تەرەققىيات موتورىنى شەكىلەندۈرگەن بولۇپ، ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە بىرقەدەر باياشات ياشايدىغان يۇقىرى كىرىملىكلەر قاتلىمى ھېسابلىنىدۇ. ھۆكۈمەت ئۇزاقتىن بېرى ئەمەل قىلىپ كەلگەن پۇرسەت تەڭپۇڭلۇقى سىياسىتى ماھىيەتتە مالاي ئاھالىلىرى ئۈچۈن ئالايىتەن «ئىمتىياز پۇرسىتى» يارىتىپ بەرگەن. ئۆتمۈشتىكى تەجرىبىلەرگە ئاساسلانغاندا، كىرىزىس كۆرۈلگەندە ھەمىشە ئىرقىي چەك ـ چېگرانى بويلاپ سىياسىي جەھەتتە بۆلۈنۈش كېلىپچىقىدۇ، ئىرقىي پەرق شۈبھىسىزكى زىددىيەت ھەممىدىن ئاۋۋال كۆرۈلىدىغان مەركىزىي نۇقتا بولىدۇ، خۇنتىنگتون

تەكتلەپ ئۆتكەن دىنىي ئاملىنىڭ زىددىيەتنىڭ مەركىزىي نۇقتى-
سى بولۇپ قېلىشى ناتايىن. شۇڭا، مالايشىيا رەھبىرىنىڭ ئىسلام
مەدەنىيىتىنى ئالدىن تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ئورۇنغا قويۇشتا
چىڭ تۇرۇشى مالايلارنىڭ «ئىمتىيازى»نى ئاجىزلاتماستىن، بەلكى
ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەلىپىگە پايدىلىق بولغان بىر خىل ۋاسى-
تىدۇر. شۇنداق بولغانكەن، مالاي يېرىم ئارىلىدىكى مەسىلە مۇ-
سۇلمانلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ
ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاھالىلەرنىڭ «كۈڭزىچىلىق مەدەنىيىتى»
ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم خىل توقۇنۇش ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئەمەلى-
يەتتە، مالايشىيادىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن
بولغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئادەتتە ئېيتىلىدىغان كۈڭزى-
چىلىق ئېتىقادىنىڭ مۇخلىسلىرى بولماستىن، بەلكى بۇددا دىنى
مۇرىتلىرىدۇر.①

ئۇنىڭ ئۇچىنچى ئىقتىدارى: «ئاسىيا قىممىتى»نىڭ خۇسۇ-
سىيىتىنى تەكتىلەش ئارقىلىق بىر - بىرى ئوتتۇرىسىدا ئەسلى-
دىنلا ناھايىتى چوڭ پەرق ساقلىنىپ كەلگەن ھەم ئۇزۇكسىز تۇرده
زىددىيەت - توقۇنۇشلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ كەلگەن دۆلەتلەر
ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىده ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغىلى بولى-
دۇ. غەربكە قارشى سىياسىي دۇشمەنلىشىش ئارزۇسىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا، «ئاسىيا قىممەت قارىشى» كۆز - كۆز قىلغان غەرب مە-
دەنىيىتىگە بولغان قارشىلىقنىڭ ئەھمىيىتى رايون بويىچە بىر-
لىككە كەلتۇرۇش مەقسىتىگە ئىنتىلىشكە قارىغاندا كۆپ كىچىك
بولۇشى مۇمكىن. ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ئۇلاردا

---

① گىرېگور پاۋل: «جۇڭگو ئەنئەنىۋى پەلسەپىسى»: ئومۇمىي ئىنسا-
نىي ھوقۇقنىڭ جۇڭگودىكى ئاساسى».

يەنە نۆۋەتتە دۆلەت ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇۋاتقان ئاشۇ ھۆكۈمرانلار-نىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان تۆتىنچى مۇددىئامۇ بار. چۈنكى، «ئاسىيا قىممەت قارىشى»نى دەل شۇلار تۇرغۇزغان. شۇبھىسىزكى، ئۇلار ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ يېقىنقى ئون يىللىق تەرەققىياتى داۋامىدا ئەڭ كۆپ پايدا ئالغان مەنپەئەتدارلاردۇر (خىيانەتچىلىك، چىرىكلىكنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچرىمىغىنىدىن پەقەت سىنگاپورلا بار). دېمەك، ئۇلار ئېرىشكەن پايدىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قولىدىكى ھوقۇقىنى پۇتۇن كۈچى بىلەن مەھكەم تۇتۇپ تۇرمىسا بولمايدۇ. قىممەت قارىشى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراشتىكىلەر، ئىنسانىي ھوقۇقنىڭ قوغدىغۇچىلىرى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى، ئاخبارات ئەركىنلىكى، ھەتتا قانۇنلۇق ئۆكتىچىلەرگە قارىتا قوللىنىلغان ئىستىبدات تەدبىرلىرىنى «مۇڭاپىق» ئاقلاشقا ياردەم بېرىدۇ، ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ئاسىيا قىممەت قارىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر بۇنداق قاراڭغۇ تەرەپلەردىن خالىي بولالمىدى. دېموكراتىيەنىڭ تەيۈەندىكى مۇۋەپپەقىيىتى، بىرمىدىكى ئەركىنلىك سادالىرى ۋە جۇڭگونىڭ تىبەت ئەنمىنده يۈز بەرگەن دېموكراتىيە ھەرىكىتى ئاتالمىش «ئاسىيا خەلقى تېخى دېگەندەك يېتىلمىدى، ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەشكە قاتنىشىشنى خالىمايدۇ» دېگەندەك سەپسەتىلەرنىڭ ئەل ـ جامائەتنى ئالدايدىغان باھانە ۋە يالغانچىلىق ئىكەنلىكىنى مەلۇم جەھەتتىن ئىسپاتلاپ بەردى.

ئاسىيادىكى بەزى ئەللەرنىڭ رەھبەرلىرى قەستەن قوزغىغان «ئاسىيا قىممەت قارىشى» توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر ئاسىيانى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا بېسىم ئۆتۈش زۆرۈر بولغان بىر باسقۇچ، خالاس. ئاسىيا پەلسەپىسى ۋە ئاسىيادىكى دىنىنى ھەقىقىي چۈشىنىدىغان

ئوقۇموشلۇق زاتلارنىڭ قارىشى خېلى ئەملىي بولۇپ، ئۇلار ئاسىيادىمۇ مۇئەييەن شەخسىيەتچىلىك، لىبېرالىزملىق، ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە نىشانى باغلاپ تۇرىدىغان ئاممىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسەتمەسلىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيەسى ۋە قىممەت سىستېمىسىدا، ئاسىيانىڭ باشقىچە يول تۇتۇشى مۇمكىن ئەمەس؛ ناۋادا كۆپ خىللاشقان (ھەتتا ئۆزئارا زىت دىيەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) چۈشەندۇرۇشلەر بولمىسا، يەنى تېگىشلىك ماسلىشىش ئىقتىدارى بولمىسا، ئۇنداقتا ئاسىيادىكى بۇ مەدەنىيەت سىستېمىلىرى بىرنەچچە يۈز يىل، ھەتتا بىرنەچچە مىڭ يىل مابەينىدىكى سانسىزلىغان ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، بۈگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ قالمىغان بولاتتى. بۇ خىل «باغلىنىش ئىقتىدارى» نىڭ ئالامەتلىرى «ئاسىيا» بىلەن «غەرب» قىممەت قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۆپتۈرۈڭچىلىكەن ھاڭنى تىندۇرۇڭەتكەن.

ئاسىيا مەنزىلىڭ قايان؟

ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتمۇ رېئاللىق داۋامىدا تەدرىجىي پەسەيدى. ئاسىيادىكى «تىرىشچان چۈمۇلە» ھەققىدىكى رىۋايەتلەرمۇ ئاخىر بىر چەتكە قايرىپ قويۇلدىغان بولغاندا، ئىشچىلار كەڭ كۆلەملىك ئومۇمىي ئىش تاشلاش ئارقىلىق

ئاخىرىدا ھۆكۈمەت بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۇنتۇلغۇسىز غەلىبە-گە ئېرىشتى، ھەتتا ھۆكۈمەتكە سادىق بولغان ھۆكۈمەت تەرەپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىمۇ بۇ ھەربكەتنى قوللاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. ئاخىرىدا ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇش كورېيەدە چەك-لىمىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى، ياپونىيەدىمۇ ئىستېمالچىلار گۈرۈ-ھى ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن ئەنئەنىۋى قىممەت يۈزلىنىد-شىگە قارىتا ئۆز گۈمانىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ ئەۋلادلارنى تەربىيە-لەشتە ئىنتىزامى قاتتىق بولغان ئوقۇتۇش سىستېمىسى ياش-ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆلۈۋېلىش ۋە ئۆلتۈرۈلۈش ھادىسىلىرى ئۈزۈك-سىز كۆپىيىۋاتقان ئەھۋالدا نېمە قىلارىنى بىلمەي گاڭگىراپ قال-دى. پۈتكۈل شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيانىڭ ئىق-تىسادىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئۈچ ئەۋلاد بىللە تۇرۇۋاتقان چوڭ ئائىلە («ئاسىيا قىممەت قارىشى»نىڭ يادرولۇق تەركىبىي قىسمى) چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ، پارچىلىنىش يولىغا قاراپ ماڭدى. شۇ-نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقمۇ ھەرقايسى ئەللەرنى «بىرتۇتاش قىممەت سېپى»دە بەدەل تۆ-لەشكە مەجبۇر قىلدى.

ئاسىيا ئاساسلىقى دۆلەتلەر دۇنياسىدا ئاكتىپ ئورۇندا تۇرۇ-ۋاتقان ئۈچ چوڭ ھەربكەت لوگىكىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. بە-رىنچىدىن، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ لوگىكىلىق تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، رايون دائىرىسىدە زومىگەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىنچىلىكى ئەڭ چوڭ بولغان دۆلەتكە قارىتا تەڭپۇڭلاشتۇرۇش تاكتىكىسى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقە-نى دەل جۇڭگو. بىز تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى، ناۋادا ئامېرىكا كۈچلىرىنىڭ ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونىدا جۇڭگوغا قارىتا تەڭ-پۇڭلاشتۇرۇشى ۋە ئىسكەنجىگە ئېلىشى بولمايدىغان بولسا، نېمە

ئىشلارنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ مەنتىقىسى دەل مۇشۇ يول ئارقىلىق غەرب بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى بەزىدە ئانچە ئىناق بولماي كېلىۋاتقان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە. جۇڭگودا ئۆزلۈك ئېڭى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە، ياپونىيە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ھىندىستان «غەرب ئەللىرى»نىڭ، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىشىنى بارغانسېرى ئارزۇ قىلماقتا. ئەكسىچە، جۇڭگونىڭ تەھدىتى ناۋادا تەدرىجىي ئاجىزلاپ قالسا، ئاسىيا ئەللىرى ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا ئىشلىرىدا ئويناۋاتقان رولىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرىدۇ. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ناۋادا جۇڭگو تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىشىپ، تېخىمۇ دېموكراتىيەلىشىپ كەتسە، مۇنداقچە ئېيتقاندا، جۇڭگو تەرەققىي قىلىپ تېخىمۇ «غەربلەشسە»، ئۇنىڭ تەھدىتى شۇنچە كىچىك بولىدۇ. بۇ گەپچە بولغاندا، ناۋادا كەلگۈسىدىكى جۇڭگو «غەربلىشىپ» كەتسە، ئاسىيا بىلەن «غەرب» ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى يۈز بەرمەيدۇ. شۇڭا، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىزنى خەۋپسىزلىك جەھەتتە يا ئالدىغا ماڭغىلى، يا كەينىگە يانغىلى بولمايدىغان قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماقتا!

ئىككىنچىدىن، ئىقتىسادىۋە خەۋپسىزلىك سىياسىتى ساھەسىدە تېخىمۇ كۆپ بولغان رايون ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىشنى تەشەببۇس قىلىش بۇ رايوندىكى دۆلەتلەر بىلەن رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مۇئەييەن ھەمكارلىقنى ساقلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ گۈن ئاسىيادا بۇنداق ھەمكارلىق تەسەۋۋۇرىنىڭ ئىزناسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئەمما، بىز ئۈچۈن جۇڭگونىڭ بۇنداق سودا دۆلەتلىرى لوگىكىسىنىڭ تەلىپىگە قانچىلىك ئارىلىشىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلمەك تەس. شۇبھىسىزكى، ئاسىيادىكى مۇتلەق كۆپ

سانلىق دۆلەتلەرنىڭ نىشانى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرى ۋە ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى باشلىقلار يىغىندا، ئامېرىكا (باشقا غەرب ئەللىرى) بىلەن مەلۇم مەنىدىكى ھەمكارلىق ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. يېقىندا قۇرۇلغان رايون پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتىنىڭ مەقسىتى 1997 - يىلىدىن بۇيانقى ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنى توسۇش ھەم ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش داۋامىدا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئىدى. ناۋادا بۇنىڭغا ئامېرىكا قاتناشمىسا، ئىشىنىڭ قانداق بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. غەرب (گەرچە ئالقىشلانمىسىمۇ) ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىگىلىگەن خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ياردىمى بولمىغان بولسا، پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىدىن كېيىن، ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەر پۇلى نىسپىي مۇقىملىقىنى ساقلاپ قالالمىغان بولاتتى. يەنە غەربنىڭ تىز گىنىدىكى دۇنيا بانكىسىمۇ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى ئارقىلىق يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئېغىر ئىجتىمائىي ئاقىۋەتنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈردى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، بىر مۇستەقىل ئاسىيا تەشكىلاتى قوللىغان «مالايشىيا تۈرى» نىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. بۇگۈن ئاسىيا تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىتى بىلەن ئاپىرىپاراتلاشقان ھەمكارلىقنى بىرلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنماقتا.

ئۇچىنچىدىن، ئىجتىمائىي دۇنيا لوگىكىسىنىڭ ئاسىيانىڭ ئىچكى تەرەققىياتىنى نەگە باشلايدىغانلىقىغا ئېنىق بىرنەرسە دېيەلمەيمىز. بىراق، بۇ ئاساسلىقى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن مۇھاكىمە مەزمۇنىغا باغلىق. ئاسىيانىڭ تەرەققىياتىدا ئوخشىمايدىغان مۇنداق ئۇچ خىل ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن: بىرىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، بۇ خىل دېموكراتىيە «ئاسىيا»چە ئالاھىدە-

لىككە ئىگە بولسىمۇ، دېموكراتىيە بۇ رايوندا تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشى ھەمدە جەمئىيەتتىكى بۇرمىلانغان ئىشلار ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىشى مۇمكىن. ئاتالمىش «نوپۇز»غا بولغان ھەقىقىي كۈچلۈك ئېھتىياجنى ئىنتايىن چوڭ ھوقۇققا ئىگە بىر رەھبەرلىك ئورنى ياكى ئىنتايىن كۈچلۈك بىر پارتىيە تەشكىلى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىككىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، دېموكراتىيە بېسىمغا ئۇچراپ، ھۆكۈمرانلار ئاۋام خەلقىگە ئۇزۇكسىز تۇر-دە كۈچلۈك بېسىم ئىشلىتىشى مۇمكىن. بۇ ھالدا يۇقىرى قاتلام-دىكى بىر قىسىم كىشىلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ «تولۇقلاپ سايلىشى» بىلەن يۇقىرى قاتلام سىنىپىغا قېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاۋامنىڭ سىياسىي تۇرمۇشقا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قاتنىشىش يۇزىسىدىكى تىرىشچانلىقلىرى ۋە شەخسنى ھەم پۇقرالىق ھوقۇقىنى ھۆرمەت قىلىش جەھەتتە قويغان تەلەپلىرى ھۆكۈمرانلارنىڭ تېخىمۇ بەتتەر بېسىمغا ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئاسىيادا ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىم بولۇشى ئۇزاققا بارماسلىقى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق جەمئىيەت مۇقىم بولمايدۇ، كەلگۈسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى قىلچە جەلىپ قىلالمايدۇ، ئېچىۋېتىلگەن بىر جەمئىيەتتە ھوقۇق مەركەزلەشتۈ-رۈلگەن ھۆكۈمرانلىق ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە چىداپ قول قو-ۋۇشتۇروپ تۇرىدىغان ۋاقىت خۇددى قەبرە بېشىدا بىردەم ھەقىقىي سۆكۈتتە تۇرغاندىكىدەك ئىنتايىن قىسقا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئا-سىيا جەمئىيەتلىرىدە بۆلۈنۈش ۋە تىزگىنلەش تەس بولۇش ۋەزى-يىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇچىنچى خىل ئاقىۋەت شۇكى، ئۇ-رۇشقاقلىق ۋە مۇستەبىتلىك ئاساسىدىكى مىللەتچىلىك بايرىقى ئاستىدا جەمئىيەتتە بىرلىك ھاسىل بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق ئىش كۆپ سانلىق شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرىدە روشەن كۆرۈلمەك-

تە، ھىندىستان، كورىيە، ياپونىيە، ھەتتا ۋىيېتنام، جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقلىرىدىمۇ بۇنداق ئەھۋال يوق ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكىگە ھەممە كىشى يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك، چۈنكى مىللەتچىلىك ئاساسىدا ئەڭ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭغا خەتەرلىك بولغان كۈچلۈك زوراۋانلىق ئېڭى يوشۇرۇنغان. بىراق، ئۇ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرالمايدۇ، بەلكى ئۇ ئا-سىيانى 1914 - يىلىدىكى ياۋروپا ئۇچرىغان ئەھۋالغا بىۋاستە دۇچار قىلىشى — پۈتكۈل چوڭ قۇرۇقلۇقنى ئۇرۇش ئوتلىرى ئې-چىگە يېڭىباشتىن تاشلىشى مۇمكىن، بۇنداقتا چەت ئەللەرنىڭ قول تىقىشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ. بىز ئاسىيانىڭ بۇنداق «قوغلاشما شەكىلدىكى تەرەققىيات» ئەندىزىسىدىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلىنىپ، دىققەت - ئېتىبارىنى «غەرب»نى ئۇزۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئۇندەيدىغان «ئەڭگۈشتەر»گە، يەنى كۆپ تەرەپچىلىك بىلەن دېموكراتىيەلەشتۈرۈشكە مەركەزلەشتۈرۈشنى ئۇمىد قىلمىز، ئاسىيالىقلار بۇنداق توغرا ۋە چوڭقۇر چۈشەنچىنى ئو-چۇقتىن - ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويالمىسىمۇ، ھامان شۇنداق بولۇشى مۇقەررەر.

3

ۋىنا شەھەر سىپىلىنىڭ سىرتىدىكى تۈركىيە يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى ــ ئىسلامىيەتنىڭ كۆپ ياقلىملىقى

1997 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەردىن گېرمانىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ زۇڭلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇ-تەئەسسىپ خرىستىيان دىنىدىكى بەش دېموكراتىك پارتىيەنىڭ رەھبىرى كېڭىشىش ئارقىلىق تۈركىيەنى ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئە-زالققا قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى، بۇنىڭغا تۈر-كىيە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىدىن بەك كۆپ پەرق-لىنىدىغانلىقى سەۋەب بولدى. قىزىق يېرى شۇكى، تۈركىيەنى ياق-تۇرمايدىغانلىقى بىلەن نامى مەشھۇر بولغان گىرېتسىيە دىپلوماتى-يە مىنىستىرى پانگروس بۇ بايانىتقا ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق قارشى چىقتى. بۇ قارارىدىن ياۋروپانىڭ ئىستېلاغا ماھىر بولغان «ھىلال ئايسىمان ئىسلام قىلىچى» دىن يەنىلا قورقىدىغانلىقى روشەن ئىپا-دىلىنىپ تۇراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ يەنە خۇنتىنگتون ئىدىيەسىنىڭ خەلقئارالىق سىياسىي ئەمەلىيىتىدە بۇگۈنگە قەدەر قولغان كەلتۈرگەن ئەڭ زور غەلىبىسى ئىدى. ئىسلام مەدەنىيىتى ياۋروپا ئەللىرى بىلەن چېقىشالمايدۇ. شۇڭا، بىز غەربلىكلەرمۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل كۆرمەيمىز. دەل مۇشۇنداق ئەڭ ئاد-دىي، نادانلارچە تەپەككۇر ئەندىزىسى سولىنگېن (گېرمانىيەدىكى شىمالىي رېين ـ ۋېستفالېن ئىشتاتى ــ تەرجىمانىدىن) ۋە باشقا رايونلاردا چەت ئەل كۆچمەنلىرىگە قارىتىلغان ئوت قويۇش ۋەقەلە-

رننىڭ يۈز بېرىشىگە تۈرتكە بولغان. ئەلۋەتتە، بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بۇ پارتىيە ـ گۇرۇھلار رەھبەرلىرى دىققەت قىلىڭ ۋاتقان ۋە ئەنسىرەۋاتقان ئىش ئاشۇ لۈكچەكلەرنىڭ ئويلىغىنىغا تامامەن ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئالدى بىلەن ئىسلامىيەتنىڭ دۇنيا قاراش جەھەتتە غەرب بىلەن سىغىشالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان؛ ئارقىدىنلا ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەللەرنىڭ دېموكراتىيەسى مۇسۇلمان ئەللىرىدە تا بۈگۈنگە قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يولغا قويۇلغىنى يوق؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە قوللانغان ياۋۇزلارچە قىلمىشلىرىنى ھەمىشە ئەيىبلەيتى. شۇڭا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ھەمراھى تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىيالمىدى.

دۇنيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدە ئېتىبارغا ئېلىنمايدىغان بالا

غەرب جەمئىيىتىمۇ بىكاردىن ـ بىكارغىلا ئەندىشە قىلىپ يۈرمەيتتى. ئىسلام دۇنياسى كىرىزىس پاتقىقىغا پېتىپ قالدى، يەنە كېلىپ بۇ يېقىندا يۈز بەرگەن كىرىزىس ئەمەس ئىدى، بەلكى بۇنى 19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكىچە سۇرۇشتۇرۇشكە بولاتتى، ئۇ بولسا غەربچە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلام دۇنياسى (بولۇپمۇ ئەرەب ئەللىرى) غا شىددەتلىك، قانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرلىك تاجاۋۇز زىلاشنى يولغا قويۇۋاتقان دەۋر ئىدى. 1798 ـ يىلى تارىختىكى مۇھىم بىر يىل بولۇپ، ئۇ چاغدا ناپولېئون قوشۇنلىرىنىڭ مىسىرغا تاجاۋۇز قىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىۋاتاتتى.[1] مەملۇك

---

① ئۇلرىچ خارمان: «ئەرەب دۇنياسىنىڭ تارىخى»، 81 ـ باب، مىيۇنخېن، 1987 ـ يىلى نەشرى.

سۇلالىسى (ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مىسىر ۋە سۇرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇلالە بولۇپ، دەمەشقىنى پايتەخت قىلغان ــ تەرجىمان-دىن) نىڭ فىرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇ-رۇشقا قۇربى يەتمەيتتى، ئىستانبۇلدىكى ئوسمان تۇركلىرىنىڭ سۇلتانى نامدا مىسىرنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ قۇرۇق نامىلا بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ نامدىلا ھەمايىسىدە تۇرۇۋاتقان پۇقرالىرىغا ياردەم بېرىشكە قۇدرىتى ئەسلا يەتمەيتتى. ئۇنىڭ بۇنداق دىتسىزلىقى كەڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئاۋام ـ پۇق-رانى قاتتىق ھەيرەتتە قالدۇردى.

تاجاۋۇزچىلىق ئارقىسىدا غەرب دۇنياسى ئەرەب مىللىتىنى بىر ئەسىرگە يېقىن ئەزدى، قىينىدى ۋە ئېكسپىلاتسىيە قىلدى. ئەنگلىيە، فىرانسىيە، ئىتالىيە ۋە ئىسپانىيەدىن ئىبارەت مۇستەم-لىكىچى دۆلەتلەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي نەتىجىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. مىسىر «پىلانلىق» قەرز تۆلەيدىغان دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى؛ سۇۋەيىش قانىلىنىڭ قېزىلىشى سوممىسى غايەت زور بولغان بىر قېتىملىق پۇل مۇئا-مىلە ئالدامچىلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەينى چاغدىكى مىسىر پادىشاھىنى ھەر ھالدا ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىدىغان پادىشاھ دېيىشكە بولاتتى، بىراق ئۇ شۆھرەتپەرەسلىك ۋە بىر تەرەپنىڭلا گېپىگە ئىشىنىشتەك فېئودال ھۆكۈمرانلارغا ئورتاق بولغان بەزى خاھىشلاردىن خالىي ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ھۆكۈ-مەت تۈزگەن مالىيە نىشانلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئۇلۇغۋار پىلانلار بولۇپ، كىشىلەر ئاشۇ مەۋھۇم مىقدارلارنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان ــ دۆلەتكە نۇرغۇن ئاشلىق، چارۋا مال، گەزمال ۋە باشقا مەھسۇتلارنى بېرەلمىگەندە، ھۆكۈمرانلارنىڭ قاتتىق جازاسى-غا ئۇچرايتتى. پادىشاھلىق تاجىنى كىيگەن پادىشاھ جېنىدا ئەنگ-

لىيەنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قانال باشقۇرۇش ئورگىنىدىن سۈۋەيىش قانىلىغا ئائىت ھەرقانداق بىر ئىشنى سۈرۈشتە قىلىشقا پېتىنالماي تتى. مىسىرنىڭ دۆلەتلىك بانكىسى ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغاندا، پۈتكۈل مەملىكەت ئىلاجسىزلىقتىن ئەنگلىيەنىڭ مالىيە جەھەتتىكى مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان ھۆكۈمرانلىق نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. مىسىر پۈقرالىرى قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغاندا باستۇرۇلدى، ھەتتا مىسىرنىڭ دۆلەتلىك ھەربىي كۈچىمۇ ھامىيلىق ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. پۈتكۈل مەغرىب رايونى قىسقىغىنا يېرىم ئەسىردىلا ئۇزۇل ـ كېسىل مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ ئالجىرىيە دەھشەتلىك ھەم قانلىق مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغا دۇچار بولدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا پەلەستىن، لىۋان ۋە سۈرىيەدىن مې-سوپوتامىيە تۈزلەڭلىكىگىچە بولغان «قورقۇنچلۇق ھىلال ئاي» را-يونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېقىن شەرقنىڭ كىندىك رايونلىرىدىكى ئەرەبلەر «ئەرەبلەرنىڭ لاۋرېنتىسى» نىڭ رەھبەرلىكىدە، تۈركلەر-نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مىللىي قوزغىلاڭنى تەشكىللەپ، ئوسمان تۈركلىرىنىڭ ئىمپېرىيەنىڭ شەرقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئىسكەنجىگە ئالدى، ئەمما ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى گېرما-نىيە، ئاۋىستىرىيە ـ ۋېنگىرىيە ئىمپېرىيەسى (ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىتتىپاق-داش ئەللىرى ئىدى ـــ تەرجىماندىن) ياۋروپا جەڭگاھلىرىدا ئۇرۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىپ، يىراقتىكى غەربىي ئاسىيانىڭ ئىشلىرىغا ئۇنۇملۇك ئارىلىشىشقا چامى يەتمەي قالدى. ئەرەبلەرنىڭ مىللىي قوزغىلىڭى ۋە ئەنگلىيە يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ غە-لىبىسى ئارقىسىدا تۈركىيە ئەڭ ئاۋۋال ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىق-تى. ئەمما، ئۇرۇشتىن كېيىن بۇيۇك ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ

ئەرەب ئىتتىپاقداشلىرىغا بەرگەن ۋەدىلىرى ۋېرسال سۇلھى شەرتنامىسىدە ئەمەلىيلەشمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئەرەب ئەللىرى مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئەنگلىيە، فىرانسىيەنىڭ ماندائاتلىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھامىيلىق دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشىنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئامېرىكا زۇڭتۇڭى ۋېلسون بۇنداق ۋەدىگە ۋاپا قىلمايدىغان قىلمىشىنى قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئەيىبلىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە مىسىر، لىۋان، ئىيوردانىيە، سۇرىيە ۋە ئىراقنىڭ ماندائاتلىق ھۆكۈنرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولۇش يولىدىكى ھەرىكەتلىرى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئىلاجسىزلىقى ئارقىسىدا ئاران دېگەندە ئىشقا ئاشتى. ئەمما، ئەرەب دۇنياسى خەقنىڭ ئىرادىسى بويىچە پارچە ـ پارچە قىلىپ بۆلۈۋېتىلدى، بۇنداق بولغاندا كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر پەيتتە جاھانگىرلىك ئۆزىنىڭ مەنپەئەت جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مۇشۇنداق ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا خالىغانچە قول تىقالايتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلىشىپ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ياش ئەرەب ھەربىيلىرى قوزغىغان ھەربىي ئىنقىلاب سىياسىي جەھەتتىكى بۇنداق بېقىندى مۇناسىۋەتنى خېلى زور دەرىجىدە بۇزۇپ تاشلىيالمىدى.

بۇ تارىخ ئەسلىدە «ئاسان چۈشەنگىلى بولمايدىغان» بىر رېئاللىقنى، يەنى نۇرغۇن ئەرەبلەرنىڭ ئوي ـ پىكرىدە «غەرب ئەللىرى» گە نىسبەتەن ئۇچۇن شۇنچە چوڭقۇر ئۆچمەنلىكنىڭ ئورناپ كەتكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇتتى. مەن ئومۇمىيۈزلۈك نۇقتىئىنەزىرىنىڭ دەل ئەكسىچە شۇنداق قارايمەنكى، بۇنداق ئۆچمەنلىك ھەرگىزمۇ ئىسلام دىنى بىلەن خىرىستىيان دىنى، مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتى بىلەن

غەرب ئاقارتىش ھەرىكىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىرسىيەت خاراكتېر-لىك دۇشمەنلىك ئاساسىدا پەيدا بولغان ئەمەس. بۇنىڭ مەنبەسىنى شۇنىڭدىن سۇرۇشتۇرۇشكە بولىدۇكى، ئەڭ دەسلەپتە ئۆزىگە تولۇق ئىشەنچ باغلىغان ئىسلام دۇنياسى زامانىۋى غەرب جەمئىيىتى بىلەن ئۇچرىشىش داۋامىدىكى يۇز يىلغا يېقىن ۋاقىت مابەينىدە، بەش ئەۋلاد كىشىنىڭ چەكسىز ئازاب - ئوقۇبەت ۋە خورلۇقلارنى باشتىن كەچۈرۈشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. مەسىلەن، بۇگۇنكى ئىسرائىلىيەنى ئېلىپ ئېيتساق، ناۋادا گىتلېر رەھبەرلىكىدىكى ئۇچىنچى ئىمپېرىيەنىڭ يەھۇدي مىللىتىنى يوقىتىش خاراكتېرىدە زور كۆلەملىك قىرغىن قىلىشىدەك ئازاب - ئوقۇبەتلىك كەچۈرمىشلەرنى باشتىن كەچۈرمىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ بۇگۇنكى قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى ئەسلا چۈشىنەلمىگەن بولاتتۇق، ئەرەب (تېخىمۇ كەڭ مەنىدىكى ئىسلام دۇنياسى) دۇنياسىدىكى غەربكە قارشى بۇنداق سىياسىي، مەدەنىيەت كەيپىياتى دەل مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىكى جاراھەت ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەر تۇپەيلىدىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن.

شەرقتىكى ئەرەب دۇنياسى ئىلگىرى خەقنىڭ خالىغانچە تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچرىغان بولۇپ، سەلتەنەتلىك دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال تۇركىيەگە بېقىندى بولۇپ قالدى، ئارقىدىن غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ماداتلىق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى. ئۇلار دەسلەپكى مەدەنىيەت ئۇستۇنلۇكىنى يوقىتىپ قويۇپلا قالماي، بەلكى مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنىمۇ قولدىن بېرىپ قويدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ھازىرقى زامانىدىكى ئەرەب دۇنياسى بىلەن ياۋروپانىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىمۇ ئانچە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار مۇستەقىل دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا مىللىي دۆلەت قۇرۇش شاد -

خۇراملىقى ئىچىدە مەستخۇش بولۇپ يۈرۈشكە سەۋەب تاپالمىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ دۇچ كەلگىنى مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ناھايىتى زور ئۈستۈنلۈككە ئىگە غەرب دۇنياسى ئىدى. ئەمما، بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىگە روھىي جاراھەتنى كۆرگەنىمىزدە، ئىسلام دۇنياسىدىكى غەربكە قارشى كەيپىياتنىڭ كۈچەيمىگەنلىكىدىن ھەيران بولماي تۇرالمايمىز. دېمەك، ھەممە بىر دەك غەزەپكە كېلىپ غەربكە قارشى تۇرىدىغان مۇسۇلمانلار لاگېرى شەكىللەنمىگەن بولۇپ، ئۇلار غەرب بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش داۋامىدا، 19 ـ ئەسىر ۋە 20 ـ ئەسىردىكى ئاپەت خاراكتېرلىك كەچۈرمىشلەر پەيدا قىلغان جاراھەتلەرنى ساقايتىش ئۈچۈن ھەر خىل ئۇسۇللارنى سىناپ باققان.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشقا قايتۇرغان ئىنكاسى

مۇستەبىتلەرچە مىللەتچىلىك ئىسلام دۇنياسىنىڭ غەربنىڭ خىرىسىغا قايتۇرغان جاۋابىدۇر. ئۇ پۇقراۋى ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەسىدە ياۋروپانىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تېخنىكىلىق ئامىللىرىنى كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق پىرىنسىپال مەنىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتلارغا يول قويمىدى. شۇنداق قىلىپ ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىي جەھەتتىكى يەرلىك ئايرىم ئىدارىچىلىق خاھىشى تامامەن ئېتىراپ قىلىنىدى، ئەمما ئۇلار ئاۋام ـ پۇقرانى ئۈيۇشتۇرۇش جەھەتتە ياۋروپانى ئۆزىنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى قىلغان مىللىي دۆلەتلەر ئىدى. ئىسلام ئەللىرى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىشتا، دىنىي قاتلامنى ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى دەھرىيلىكنى ئاساس قىلدى. شۇبھىسىزكى، بۇنداق مىللەتچىلىك ئەرەب مىللىي دۆلىتىنى ئا-

ساس قىلماستىن، ئەرەب ئەمەس مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىسى بىلەن تومۇرداش بولۇپ كەتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مىسىر ھۆكۈمرانى مۇھەممەد ئەلى قوزغىغان ئىسلاھات ھەرىكىتى مۇشۇ جەھەتتىكى تۇنجى قېتىملىق سىناق بولۇپ، ئۇ ئۆز دۆلىتىنى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىپ، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىسمىغا غوجا بولۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىدا، ئارمىيە، مالىيە ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتلەردە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئىسلاھاتلارنى يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مىسىردىكى تەسىرىنى تۇگىتىشكە ئۇرۇندى. ئەنگلىيە ھىندىستان بىلەن ئوق مەركىزى شەكىللەندۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغان بۇنداق قىلمىشىنى بىر خەتەرلىك سىگنال دەپ بىلدى. ئاخىرىدا مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئۇرۇ-نۇشلىرى جاھانگىرلىكنىڭ زورلۇق كۈچى بىلەن ئارىلىشىشى ئار-قىسىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۈركىيەدە يۈز بەرگەن مۇستاپا كامال ئىنقىلابىنى ئىككىنچى قېتىملىق سىناق دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، بۇ ئىنقىلاب تەۋرەنمەس دەھرىيلىك جەھەتتە تېخى-مۇ كۆپ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال سىـ ياسىي، قانۇن ۋە مائارىپ ساھەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ غايەت زور تەسىر كۈچىنى يوقىتىشقا ئۇرۇندى ھەمدە تۈركىيەنى ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ «يۇقىرى قاتلىمى» دىن باشلاپ ياۋروپا دۇنياسىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە يول تۇتۇشقا يېتەكلىدى. ئەمما، تۈركىيە جەمئىـ يىتىدىكى ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسى بىلەن سىنىپىي قاتلامنىڭ ئايرىلىشىدا ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆزگىرىش بولماي (ھازىرقى زامان شەھەر بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بارلىققا كېلىشى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئوسمانىيلارنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرى

يەنىلا ساقلاپ قېلىندى. تۈركىيە ئۆزىنى بىر مىللىي دۆلەت ھېـ-
سابلىدى، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇشۇ جەمئىيەتكە سىڭىپ كەت-
مەكتىن باشقا چارە بولمىدى. پۈتكۈل دۆلەت مۇشۇ ئالدىنقى شەرت
ئاستىدا زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى بېـ-
سىپ بولدى، ئەمما دۆلەتنىڭ مۇستەبىت پىرېنسىپى قۇدرەتلىك
ھەم ئۆزىگە ئىشىنىدىغان بىر سىنىپنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇن-
لۇق قىلدى. ئەمەلىيەت بۇ ئىنقىلاب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن
كېيىنكى دېموكراتىك سىناقلارغا قارىغاندا دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىغا
تېخىمۇ بەكرەك زىيان سالدى. تۈركىيەدىكى ئېھتىياتچانلىق بىلەن
يولغا قويۇلغان دېموكراتىك ئېچىۋېتىش بىلەن ھەربىي ئىستىبداد-
لىقنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشى داۋامىدا سىياسىي بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ
يۆلىنىۋېلىش خاراكتېرىنى ساقلاپ قالدى. شۇڭا، سىياسىي سىنىپ
ئۆز ھامىيلىقىدىكى يۇمران «قوزغىلار» نى بىخەتەر جايغا ئېلىپ بې-
رىۋالغۇدەك كۈچكە ئىگە بولالمىدى، ھۆكۈمرانلىق قورالى ئۇلارنىڭ
قولىدىلا بولسا ھامان شۇنداق قىلالايتتى، بىراق ئۇلارنىڭ خىزمەت
ئۇنۇمى بەك تۆۋەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈركىيەدە خۇددى ئۆ-
چەككە كىرگەن جانلىقلاردەك نىسپىي تۈرغۇنلۇق ئىچىدە تەرەققىي
قىلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى، بۇ ئارىلىقتا ھەربىيلەرنىڭ تىز-
گىنلىشىدىكى ھۆكۈمەت دىنىي خادىملارغا تەمىنات بېرىشنى رەت
قىلدى. جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن كامالىزم
كوردلارنىڭ مۇستەقىللىق تەلىپىگە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىز-
دىگەن ئاساستا ئادىمىگەرچىلىككە ئۇيغۇن ھەل قىلىش لايىھەسىنى
قوللىنىشنى رەت قىلدى. 80 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى
تۈركىيە دەل ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتە مۇنتىزىملىشىشقا
يۈزلىنىۋاتقان ھالقىلىق پەيت ئىدى، بىراق كوردلار بىلەن بولغان
ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ھۆكۈمەتنىڭ چىقىمى كۈنسايىن ئېشىپ كەت-

تى، مىللىي دارامەت ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20% كېمىيىپ كەتتى، چىقىم ھەتتا ئاشكارا مالىيە قىزىل رەقىمىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىپ قالدى، شۇ تۈپەيلىدىن ئىجتىمائىي زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىنىڭ ئىنتايىن جىددىي پەيتتە چېكىنىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى.①

ئىراندىكى پەھلىۋى سۇلاسىنىڭ سىياسىي ئىسلاھاتىنى، بولۇپمۇ ئاخىرقى شاھ يولغا قويغان كەسكىن ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئۈچىنچى مىسال دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. نېفىت ئىشلەپچىقىرىشتىن كىرىۋاتقان مول كىرىمدىن مەنپەئەتدار بولۇپ كېلىۋاتقان پەھلىۋىچىلەر «يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە» دۆلەت مەركەز قىلىنغان زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشنى پىلانلىدى. مىسىر ۋە تۈركىيەگە ئوخشاشلا ئىراندىمۇ دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش پىكىر ئېقىمى بىلەن رايوندا ئەۋزەل ئورۇنغا چىقىش تەلىپى ئۆزئارا چېلىقىپ باغلاندى. بىراق، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەت سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى يۈز بېرىۋاتقان خەلقئارالىق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، رىزا پەھلىۋى غەرب ئەللىرى بىلەن توقۇنۇشماي تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ دۆلەتچىلىك نىشانىنى ئىشقا ئاشۇردى. ئۇ جەھەتتىن بۇ بىتەلەي مۇھەممەد ئەلىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ ھەربىي ھازىرلىقلارنى زور مىقدارىدا كېچىكتۈرۈپ ھەم قىلچە ئەيمەنمەستىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قارا نىيىتىنى بويىچە ئىش كۆردى. مەسىلەن، پارس قولتۇقىدىكى تالاش ـ تارتىش ھەل بولماي كېلىۋاتقان ئەرەب ئاراللىرىنى ئىشغال قىلدى، چۈنكى ئۇ يەر ئارقىلىق ھورمۇز دېڭىزىغا بوغۇزىنى (ئىران بىلەن ئەرەب يېرىم ئارىلى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ،

---

① ئۇدو ستېينباج: «20 ـ ئەسىردىكى تۈركىيە، ياۋروپانى ئەندىشىگە سېلىپ كېلىۋاتقان ھەمرا»، 1996 ـ يىلى نەشرى.

پارس قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئەرەب قولتۇقى ۋە ئومان قول-
تۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىستراتېگىيەلىك ئورنى ئىنتايىن
مۇھىم ــ تەرجىمىدىن) تىزگىنلىگىلى بولاتتى؛ ئۇنىڭدىن سىرت،
ئىراننىڭ ئەينى چاغدىكى يادرو قورال پىلانى ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلار
جەھەتتىكى قارا نىيىتىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ
بەردى، بۇ ئىشلار بۇگۈنكى سادام ھۈسەيىننىڭ تۇتقان يولىغا ئوخ-
شاش بولۇپ، كىشىنى بەكلا ھەيران قالدۇراتتى. شۇنداق بولۇشىغا
قارىماي، غەرب ئەللىرى يەنىلا ئىشنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىپ،
سۈكۈت قىلىپ تۇرىۋەردى، بەزىلەر يەنىلا بۇ ئىشقا ئېھتىياتچان
پوزىتسىيە تۇتتى. چۈنكى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلى-
دە، رىزا پەھلىۋى «بىز غەربلىكلەر» تەرەپتىكى شاھ دەپ قارالغان-
دى. بەختكە قارشى ھۈمەينى رەھبەرلىكىدىكى ئىران ئىسلام ئىن-
قىلابى بۇ ئاخىرقى پادىشاھنى قوغلىۋەتتى، بۇ پادىشاھ سەرسانلىق
ئىچىدە غەم ـ غۇسسە بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. رىزا پەھلىۋى يولغا
قويغان ئىسلاھاتنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىدىكى سەۋەب شۇكى،
ئۇ ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھاسىل قىلالمىدى، كۈچكە توغرا يېتەك-
چىلىك قىلىپ كېتەلمىدى، بۇ كۈچ ئەكسىچە ئۇنىڭ مۇتلەق پادە-
شاھلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت سىياسىي گەۋدىسىنى بىتچىت قىلىپ
تاشلىدى.

پان ئەرەبىزم ۋە يېقىن شەرقتىكى توقۇنۇشلار

پان ئەرەبىزم دېگەنلىك ئەرەب خەلقى ئورتاق ئىنتىلىدىغان
سىياسىي ئازادلىق يولىدا زېمىنى كەڭ، سىياسىي جەھەتتە بىر-
لىككە كەلگەن بىر ئەرەب دۆلىتى قۇرۇش ئىدىيەۋى ئېقىمى بو-
لۇپ، ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن.
ئۇنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساسلىقى تەڭسىز ۋېرسال شەرتنامىسى

سەۋەب بولغان. پارىژدىكى سۇلھى كېڭىشىدە، غەرب مۇستەملىكە-
چى ئەللىرىنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئىشلىرىدىكى ئاسىيلىقلىرى بۇ يەر-
دىكى ئاۋام ـ پۇقرانى قاتتىق ئۇمىدسىزلەندۇردى، شۇنىڭ بىلەن
ئۇلار ئۆزىگە تايىنىپ مىللىي ئازادلىق يولىنى ئىزدەشكە كىرىش-
تى، شۇنداق قىلىپ پان ئەرەبىزم ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن بار-
لىققا كەلدى، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىرى «ۋېرسال شەرتنامىسى»
دىكى ئەرەب دۇنياسىنى بۆلۈۋېتىش ماددىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا
پايدىلىق ئىدى. پان ئەرەبىزم يەنە لىۋان، سۇرىيە ۋە پەلەستىن را-
يونىدىكى خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئە-
گىلىگەن نىسبىتى جەھەتتىمۇ ئاز سانلىق ھېسابلىنىدىغان دىنىي
مەزھەپتىكىلەرنى قوغداش ئىدىئولوگىيەسىنى ئىپادىلىدى؛ 30 ـ
يىللاردا قۇرۇلغان مۇسۇلمان قېرىنداشلار دوستلۇق ئۇيۇشمىسىمۇ
پان ئەرەبىزمگە ئوخشاشلا جەمئىيەتكە زەربە ئېلىپ كېلەلىدى، ئۇ
تاللاشقا بولىدىغان دىنىي ئاساس ۋە چېگرادىن ھالقىغان سىياسىي
ئىدىيە ئۇستىگە قۇرۇلغان تەشكىلات بولۇپ، ئۇلار يۇقىرىدا ئېيە-
تىلغان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن چەتكە قېقىش پوزىتسە-
يەسىنى تۇتتى.

1948 ـ يىلى ئىسرائىلىيەنىڭ دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇشى ھەم
شۇنىڭدىن كېيىنلا يۈز بەرگەن تۇنجى قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق
ئۇرۇشى پان ئەرەبىزمنىڭ تارقىلىشىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ھەرىكەت-
لەندۇرگۈچ كۈچ بولدى. بۇ مەيدان ئۇرۇش غەربنىڭ ئەرەب دۇنيا-
سىغا داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلالايدىغانلىقىنى
بىر قېتىم سىناپ بېقىشى بولۇپ، بۇ قېتىمقىسى ئەلۋەتتە ئىلگە-
رىكى قېتىمدىكىلىرىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى، ئۇلارنىڭ تايە-
نىدىغىنى يېڭى مۇستەملىكىلەردىكى «تىرويا ئېتى» (ياغاچ ئات
ھېيلىسى) بولۇپ، ئىسرائىلىيە بۇ ئالدىنقى سەپتىكى باش قورغان

ئىدى. بىراق، كىشىلەر ئىسرائىلىيەنىڭمۇ جاپالىق كۈرەشلەر ئارقىلىق ئەنگلىيەنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولغانلىقىدەك بۇ پاكىتقا قىلچە دىققەت قىلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن غەرب زومىگەرلىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا قوللانغان ئىسرائىلىيەگىلا پايدىلىق سىياسەت ياش بىر ئەۋلاد ئەرەبلەرنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس تەسىر قالدۇردى.

پان ئەرەبىزمنى كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقان ئۇل تاشنىڭ ئەمەلىيەتتە سوتسىيالىزم ئىدېئولوگىيەسى ئىكەنلىكىنى بايقىمىقىمىز ئانچە تەس ئەمەس. بىرىنچى قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىگە دائىمىي ئەزا دۆلەتلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىسرائىلىيەنىڭ زورلۇق بىلەن دۆلەت قۇرۇشىدا خېلى جاۋابكارلىقى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى ئامېرىكا ـ ئىسرائىلىيەگە قارشى ئىتتىپاققا كىرىپ، پان ئەرەبىزمنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە، كوممۇنىزم بىلەن پان ئەرەبىزمنىڭ بۇنداق بىرلىشىشى تېخىمۇ پايدىلىق ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. ماركسىزم ـ لېنىنىزم پەقەت جەنۇبىي يەمەندىلا يىلتىز تارتالىغان بولسىمۇ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك، سودا ۋە تاشقى پېرېۋوت باشقۇرۇش پىرىنسىپى، كۆلىمى چوڭ بولغان دۆلەت كارخانىلىرى، پىلانلىق ئىگىلىك، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش قاتارلىق قاراشلار ئالجىرىيە، لىۋىيە، تۇنىس، مىسىر، سۈرىيە ۋە ئىراقتا كەڭ قوللىنىلدى. ناسىرىزم ۋە بادرىزمنىڭ تەسىرىدە ئەرەب مىللەتچىلىكى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ بىرىكىشىنىڭ بىر خىل يېڭى، پەۋقۇلئادە ئىدىيە سىستېمىسى شەكىللەندى.

بۇ خىل سىناق ئاخىرىدا ئىككى ئامىلنىڭ تەسىرىدىن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. بىرىنچىدىن، سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىقتىسادىي ئاساس بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىگە ئېرىشىشى ئۈچۈن ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ. ئىككىنچىدىن، سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىياتى

قىياتى ئەسلىدىنلا تۇگەتكىلى بولمايدىغان نۇقسانلاردىن خالىي ئە-
مەس ئىدى. چوڭ تىپتىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ يۈكسەك دەرد-
جىدىكى ئۇنۇمسىزلىكى ۋە پارازىتلىق خاراكتېرىنى ئالغان دۆلەت
بىيۇروكرات قاتلىمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تۇپەيلىدىن زامانىۋىلاشتۇ-
رۇشنىڭ بارلىق نەتىجىلىرى ئىجارە سومىمىسى سۈپىتىدە ئېغىر
مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالالمايدىغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق سا-
ھەسىدىن شەپقەتسىزلەرچە ئېلىپ كېتىلدى. بۇنداق ۋەزىيەت جەم-
ئىيەتتە ئىقتىسادىي كاساتچىلىقنى ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى ئاممىنىڭ
تۇرمۇشىدا كۈنسايىن نامراتلىششىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئىككىنچىدىن، بىرلىككە كەلگەن ئەرەب دۆلىتى قۇرۇش ئار-
زۇسى بىلەن ئەرەب دۇنياسىدىكى تۇگەتكىلى بولمايدىغان يەرلىك
ئايرىم ئىگىدارچىلىق ئوتتۇرىسىدا ئاتالاپ ئۆتكىلى بولمايدىغان
چوڭقۇر ھاڭ بار ئىدى. «ئىسرائىلىيەلىكلەرگە قارشى تۇرۇش» بۇ
يەردە ئىنتايىن ناباب بىر شوئارغا ئايلىنىپ قالغانىدى، ئەمما بۇ-
داق شوئارنى ئەرەب ئەللىرىنى بىرلىككە كەلتۈرىدىغان سىياسىي
پىروگراممىا نىشانىغا ئايلاندۇرۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس ھەمدە ھەربىي
جەھەتتىن ئۇنۇملۇك ماسلاشتۇرۇشتىمۇ چاقىرىق كۈچىگە ئىگە
ئەمەس ئىدى. 1958 - يىلى مىسىر بىلەن سۇرىيە ئەرەب بىرلەشمە
جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى، ئەمما ئۇچ يىلدىن كېيىن
ئىلاجسىزلىقتىن پارچىلانغانلىقىنى جاكارلىدى؛ لىۋىيەنىڭ مۇس-
تەبىت داھىيىسى كازافى ئوتتۇرىغا قويغان قوشۇلۇش تەشەببۇسى-
غىمۇ ھېچقانداق بىر قوشنا دۆلەت ئاۋاز قوشمىدى. بۇ پاكىتلار تە-
راگېدىيە خاراكتېرىنى ئالغان بىر خىل كىنايەلىك مەنىدە، مەيلى
قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پان ئەرەبىزمدىن ئاخىرىدا ھېچ-
قانداق نەتىجە چىقمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. «پان ئەرەب»
يولىنى تۇتقان سۇرىيە سوتسىيالىستلار پارتىيەسىمۇ سۇرىيەدىكى

دۆلەتچىلىك تەرەپدارلىرى بىلەن ئىراقپەرەسلەردىن ئىبارەت زادىلا سىغىشالمايدىغان ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشتە چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى.

ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى

خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردىكى چېركاۋ سوتى كاتولىك دىنىدىكى ئەسلىدە بار خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولمىغاندەك، شۇنداقلا تېلېۋىزىيەدە ئەكسىيەتچىل تەرغىبات قىلىشمۇ پىروتېستانت (يېڭى دىن) نىڭ ئالاھىدىلىكى بولمىغىنىدەك، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى ياقلايدىغان ئەسلىيەتچىلىكمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئەمەس. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسلام دىنىدىكى ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ ئەپۇچانلىقىنى ھەممە كىشى ماختىشىدۇ. مەسىلەن، تارىختا ئىسپانىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەمىر بۇنىڭ مىسالى. زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن بولغان ئىختىلاپتا، ئىسلام سىياسىي دىنشۇناسلىقى جەھەتتە «ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى» تەلىماتى تەدرىجىي شەكىللەندى ھەمدە تاللاشقا بولىدىغان بىرقانچە تارماق مەۋجۇت بولدى، ئۇلار ئىسلام جەمئىيىتى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش (ئۇنىڭ ئىچىدىكى غەرب مەدەنىيىتى ئامىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ يارىشىشنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈردى؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئاشۇ ئەسلىيەتچىلەرنىڭ قىلغان ئىشى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك بارلىق نەرسىلەرنى «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە - ئايەتلەر ۋە ئىسلام شەرىئىتىدىكى ئىشەنچلىك ئىزاھلار ئىچىدىن ئۇزۇل - كېسىل چىقىرىۋېتىش بولدى.[1]

---

① ئاندرېس مېيېر: «ئىسلامىيەتنىڭ سىياسىي ۋەزىپىسى، پىلان، ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە»، «ئىسلام دۇنياسىنىڭ يۈرەك ساداسى» 1994 - يىلى نەشرى.

«ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى» تەلىماتىنى ئەل ئافغانى بىلەن ئۇ-
نىڭ تالىپى مۇھەممەد ئابدۇل 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەڭ ئاۋۋال
ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىگە ئوخشاشلا ئاتال-
مىش غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى مەنسىتمەي، ئىسلام-
نىڭ ئالىي پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلدى. بىراق ئەسلىيەتچىلىك-
كە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار سانسىزلىغان دىنىي كىلاس-
سىك ئەسەرلەردىن تىرىشىپ دەلىل - ئىسپات تېپىپ، غەربنىڭ
تەسىرىگە ئۇچرىغان زامانىۋى مەدەنىيەت ئاممىلىرىنىڭ ئىسلام دە-
نىدىكى مەنبەلەر بىلەن ئاللىبۇرۇن بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى،
ھەتتا غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان دېموكراتىيە
ۋە ئىنسانىي ھوقۇقلارنىڭمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەسلىكىنى
ئىسپاتلىماقچى بولۇشتى. بۇ غەرب مەدەنىيىتى ئىسلامىيەت دانىش-
مەنلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دىنىي ئەقىدىلىرىدىن كۆچۈرۈپ كې-
لىنگەن دېگەنلىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇبھىسىزكى، ئىسلام ئىسلا-
ھاتچىلىقى تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل تەرەققىيات ئىمكا-
نىيىتىگە ئىگە: بىرى، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئۇزۇكسىز تۇردە نوقۇل
ھەم ئەسلىي مەنىسىگە ئەڭ ئۇيغۇن شەرھلەش ئاساسىدا، روشەن
ھالدا ئىسلام سىياسىي ئىسلاھاتىنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىدۇ؛
ئىككىنچىسى، «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە - ئايەتلەر ھاياتىي
كۈچكە ئىگە ھەم ئۆزگەرتكىلى بولمىدىغان بىر خىل دىنىي ئەقىدە
قىلىنىپ، ھازىرقى جەمئىيەتتىكى كۈنسايىن يېڭىلىنىۋاتقان
ئىسلاھات ئاممىلىرى نەزەردە تۇتۇلۇپ، دىنىي جەھەتتە چوقۇم ئە-
تائەت قىلىنمىدىغان ئاممىلارغا يېڭى مەنە بېرىلىپ، يېڭىباشتىن
چۈشەندۈرۈلىدۇ.

باشقا ئىسلام ئىسلاھاتچىلىق تەلىماتلىرى ئەل ئافغانى ۋە مۇ-
ھەممەد ئابدۇلنىڭ ئىدىيەسى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ئۇلار

تۆۋەندىكى جەھەتلەردە، يەنى دىن تارىخىي نۇقتىئىنەزىرىنى قوبۇل قىلىپ، ھەقىقەتنى دانىشمەنلەرنىڭ سۆزلىرى ئارقىلىق مۇتلەق، تامامەن جەزملەشتۈرگىلى بولمايدۇ، دەپ قارىغان؛ كىشىلەرنىڭ ھەربىر تارىخىي دەۋردە ئۆزىنىڭ تارىخقا بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۆزلەشتۈرۈش ئىقتىدارىغا ئاساسەن بۇ دانىشمەنلەرنىڭ ئۈزۈندىلىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىنىڭ كۆپ خىل مۇمكىنچىلىكى بارلىقىنى يېڭىباشتىن شەرھلەپ، بۇلارنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەربىر تارىخىي دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم»نى ئۆز مەيلىچە چۈشەندۈرۈش ھوقۇقى بولىدۇ. ئىسلام دىنى ناھايىتى زور ماسلىشىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشقىمۇ ئوخشاشلا ماسلىشالايدۇ. ئىدىيەدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشنى ھۇمەينىنىڭ ئىراندىكى رىقابەتچىسى ئايەتۇللا (ئايەتۇللا دېگەنلىك ئىسلام دىنىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي ئاتاق بولۇپ، خىرىستىيان دىنىدىكى باش ئېپىسكوپقا باراۋەر ــ تەرجىماندىن) شەررۇت مەدارى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ دىن بىلەن دۆلەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ چىڭ باغلىنىپ قېلىشىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە نىسبەتەن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن، چۈنكى سىياسىي سودىنىڭ زۆرۈرلۈكى تۈپەيلىدىن دىنىي ياراشتۇرۇش كېلىپچىقىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. ئەمما، بۇ دىننىڭ مۇستەقىللىقى ۋە مۇقەددەسلىكىگە نىسبەتەن داغ كەلتۈرىدۇ؛ بۇنداق «تىمتاس» دىنىي پەلسەپە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى ئەنئەنىسى بولسىمۇ، بىراق ھۇمەينى تەشەببۇس قىلغان ئىسلام پائالىيەتچانلىقى تەرغىباتىنىڭ تەسىرىدە ئىزچىل داۋاملىشالمىدى، كەم دېگەندىمۇ ئىراندا ئەھۋال شۇنداق بولدى. مىسىردا پىراۋوسلاۋىيە روھانىيلىرى تەرىپىدىن كۇررىدا چېگراسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئەبۇ سەيىد سۈننىي

مەزھەپىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى بولۇپ قالدى. نۇرغۇن پاكىتلار ئىسلام جەمئىيىتى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى يارد- شىشنىڭ ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسى ئىكەنلە- كىنى ئىپادىلەپ بەردى.

ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى

غەربنىڭكىگە قارىمۇقارشى يەكۈننى 30 - يىللاردا مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ھەسەنۇل بەننا ئوتتۇرىغا چىقارغان. ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ دۇنيانى ئۆز- گەرتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ رولىنى ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتە جارى قىلدۇرماقچى بولغان. بۇ بىر جەھەتتىن، غەرب مۇستەملىكىچى ئەللىرىنىڭ ئەرەب دۇنياسىدا قىلچە ئەيمە- مەستىن، ئۆز مەنپەئەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش قىلمىشلىرىغا قا- رىتىلغان ئىنكاس؛ يەنە بىر جەھەتتىن، دۆلەت مۇستەقىللىقتە ئې- رىشكەندىن كېيىن ياش ئەرەب دۆلىتىدە چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان لىبېرالىست رەھبەرلەرنىڭ ئاۋام - پۇقرا ئالدىدا كۆز بويامچىلىق قىلىشلىرى، دۆلەتتە ھەمىشە غەرب بىلەن ھەمكارلە- شىدىغان سىياسەتنى قوللىنىشلىرىغا بولغان گۇماندىن ئىبارەت ئىدى. ھەسەنۇل بەننا جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلاملاردا دىنىي ئېتىقادنىڭ كۈچىنى يېڭىباشتىن ئۇرغۇتۇپ، مۇشۇ ئارقىلىق سىرتتىن كەلگەن، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن سىغىشالمايدى- غان ئامىللارنى تۇگەتمەكچى بولغان. بىراق ئۇنىڭ سىياسىي پەلسە- پىسى زىددىيەتلىك بولۇپ، ئۇ ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى ئەقىدىلە- رىدىكى دېموكراتىك نۇقتىئىنەزەر (بۇ دانىشمەنلەرنىڭ ئەگەشكۈ- چىلەردىن دەھرىي مەسىلىلەر ئۇستىدە «كېڭىشىش»نى تەلەپ قە- لىشىنى كۆرسىتىدۇ) لەرنى تەشەببۇس قىلسا، يەنە بىر جەھەتتىن،

ئۆزىنىڭ ئىلاھىيەت نەزەريىەسىنى چىقىش قىلىپ، كۆپ پارتىيە-لىك تۈزۈمدىكى ئىجتىمائىي سىستېمىدىن نەپرەتلىنىش كەيپىيا-تىنى قىلچە يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدى، ئۇ مۇتلەق ئەمرىمەرۇپلار ئە-چىدىن ئىسلام دىنى ئېتىقادىنىمۇ سىياسىي جەھەتتە ئەملگە ئا-شۇرغىلى بولىدىغانلىقى، ئىككى پارتىيە ئىچىدە كەم دېگەندە بىرى ۋەكىللىك قىلىدىغان نۇقتىئىنەزەرنىڭ مۇقەررەر خاتا بولىدىغانلە-قىدەك يەكۈننى ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقاردى.

ھەسەنۇل بەننانىڭ ئەڭ دەسلەپكى بايانلىرىنى كەڭ سىياسىي تۇرمۇش يەنىلا چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان جەمئىيەتتە، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا تۇرغان ئاۋام - پۇقرالارنىڭ سىياسىيغا قاتنە-شىشنى تەلەپ قىلىش، دۆلەتنىڭ چىقىش يولى ئۇستىدە ئىزدە-نىشتىكى بىر خىل ئۇرۇنۇش دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. بەزى ئەرەب ئەللىرىدە مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىدىيەلىرى تاكى ھازىرغا قەدەر يەنىلا مۇئەييەن ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. ئا-ساسلىقى ئالجىرىيە، مىسىر ۋە ئىيوردانىيە قاتارلىق بىرقەدەر مۆ-تىدىل ئىسلام ئەللىرىدە ئەھۋال شۇنداق. بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن ئۇ كەسكىن، زورلۇق خاھىشىنى ئۆزۈكسىز ھازىرلاۋاتقان بۇرۇ-لۇشنىڭ باشلىنىشىدۇر. ھەسەنۇل بەننادىن سىرت، بۇنداق تەلىماد-نى ئوتتۇرىغا قويغان مۇتەپەككۇرلاردىن يەنە پاكىستانلىق مۇسۇلمان ئەل مەۋدۇدى ۋە مىسىرلىق سەيىد قۇتبىلار بار. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ئۇلار مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ نۆۋەتتىكى مەدەنىيىتىدىكى بارلىق «ئىسلام دىنىغا يات نۇقتىئىنەزەرلەر»نى راسا تەنقىد قىل-غان، ئەمما ئۇلارنىڭ تەنقىد قىلىشتىكى مۇھىم نۇقتىسى غەرب مەدەنىيىتى بولماستىن، بەلكى ئاساسلىق مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانـ-لىقىدىكى ھۆكۈمەت ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا قارىتىلغان. ئۇلار بۇ ئاپپاراتلار ئاللىبۇرۇنلا ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە خىلاپلىق قى-

لىپ، ئەمەلىيەتتە كۇپارلار ھۆكۈمرانلىقىغا ئايلىنىپ قالغان، دەپ ھېسابلىغان. شۇڭا، ئۇلار پاك مۇسۇلمانلار ئۆزىنى دانىشمەنلەرگە ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشى، دانىشمەنلەر دۇشمەنلىك بىلەن تولغان بىر جايدا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا كىرىشىشى كېرەك دەپ قارالغان ۋە بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەككىدىن قوغلىۋېتىلگەنلىكىگە قارىتىپ ئېيتقان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، غايەت زور «ئىسلام ئىمپېرىيەسى»دە پەقەت ئاز سانلىكى مەسلەكداش ئەنئەنىلا ئۆز غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر يەرگە جەم بولغان. ئۇلار باشقا دۇنيانى، بولۇپمۇ ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان جەمئىيەتنى ۋە دۆلەتنى رەزىل «ئۇرۇشقاق ئىمپېرىيە» دەپ ئاتىغان. ئەلۋەتتە بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ ئۆز نەزەرىيەلىرىنى شەكىللەندۇرۇشى ئۈچۈنلا خىزمەت قىلغان، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەمىرىۋىلارغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئۇسۇللارنى قىلچە تەپ تارتماستىن قوللىنىشى ئۈچۈن سەۋەب ھازىرلاپ بەرگەن. ئىش چىقىغا چىققاندا، ئۇلار: ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ تەلىپىگە بويسۇنۇشنى خالىمايدىغان بارلىق مۇخلىسلارنى ئۆلۈم جازاسىغا تارتىشقا بولىدۇ، دەپ جاكارلىشىدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئۆلتۇرۇش قىلمىشلىرى قانۇنلۇق ئىش دەپ قارىلىدۇ، چۈنكى ئۇلار ۋەدىگە ۋاپا قىلمىغان كىشىلەر بولۇپ، ئىسلام شەرئىتى بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە ھەقلىق. شۇبھىسىزكى، ئالجىرىيەدىكى GIA تەشكىلاتى مۇشۇ ئەسەبىي نۇقتىئىنەزەرگە ئەمەل قىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى 20 ـ ئەسىردىن باشلاپلا ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە قاراپ يول ئالغان ئەمەس. ۋەھھابىيە ئېقىمى (ئىسلام دىنىدىكى بىر مەزھەپ ــ تەرجىماندىن) 18 ـ ئەسىردىلا ئەرەب يېرىم ئارلىدا تارقىلىشقا باشلىغان، 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا سەئۇدى

ئەرەبستاندىكى يېڭى خاندانلىق ۋەھابىيە ئېقىمىنى دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىق ئەقىدىسى قىلغان. ۋەھابىيە ئېقىمى ھۆمەينى تەرغىب قىلغان شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە قارىغاندا خېلى بۇرۇنقى مەنبەلەرنى ئاساس قىلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە تېخىمۇ مۇتەئەسسىپ، تېخىمۇ مۇستەبىت بولۇپ، ھازىرقى زامانغا لايىق ھېچقانداق دېموكراتىيە تۈسىنى ھازىرلىمىغان، بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئىران جەمئىيىتى كەم دېگەندە بىر ئىجتىمائىي، سىياسىي تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئىگە. سەئۇدى ئەرەبىستانى نېفىت باھاسى جەھەتتە ئانچە شەپقەتسىز بولمىغان سىياسەتنى يولغا قويغانلىقتىن، بۇ سىياسەت غەرب جەمئىيىتىنىڭ كۆڭلىگە ئوبدانلا ياققان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردىكى ئىنسانىي ھوقۇققا زىيانكەشلىك قىلىش قىلمىشلىرى، دېموكراتىيە ئاممىلىرى كەمچىل بولغان جەمئىيەت مېخانىزمى، رىياد ئاشكارا يوسۇندا قوللىغان ئەسلىيەتچىلىك، ھەتتا تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى قوللايدىغان بۇنداق پاكىتلارنى قەستەن نەزەردىن ساقىت قىلىۋاتىمىز. بۇ غەربنىڭ دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتلەرگە قاراتقان ئىككى ياقلىمىلىق ئەخلاق ئۆلچىمى كەلتۈرۈپ چىقارغان زىددىيەتلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا مۇشۇ خىل روشەن پەرق سەۋەبىدىن، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدىكى ئاشۇ ئوقۇمۇشلۇق زاتلار غەرب كۆككە كۆتۈرگەن قىممەت قارىشىنى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىشنى ناھايىتى تەستەك ھېس قىلىدۇ (چۈنكى، ئۇ ئادىللىقنى يوقىتىپ قويغان).

زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنى ئومۇمىيۈزلۈك كىرىزىسقا دۇچار قىلىپلا قالماي، بەلكى خۇسۇسىي سىلارنىڭ جان ساقلىشىنمۇ كىرىزىسقا دۇچار قىلدى، ئەمما ئەسلىيەتچىلىك بولسا تۈرمۇشى داۋالغۇش ئىچىدە ئۆتۈۋاتقان كى-

شىلەرگە يارەەم قىلدى ۋە ئۇلارنى يېتەكلىدى.① ئەسلىيەتچىلىك كىشىلەرگە ئېنىقتەك بىلىنىدىغان بىر ئالغا بېسىش نىشانىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئۇ شەخس بىلەن كوللېكتىپنىڭ تونۇش تۇيۇ- غۇسىنى ئىلگىرى سۈردى. چۈنكى، ئۇ ئورتاق تارىخنى ۋە كىشىلەر يەنىلا ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى قىممەت قارد- شىنى كۆپلەپ سۈرۈشتۈرۈپ كۆردى، بۇلارنىڭ هەممىسى كىشىلەر- نىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئاۋامنى سەپەرۋەر قىلىش جەهەتتە پەۋقۇلئاددە رولىنى جارى قىل- دۇرالىدى هەم ناهايىتى ئاسانلا قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە بولالىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئەرەب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئىنتايىن باب كېلىدىغان بىر خىل هۆكۈمرانلىق ماهارىتى هېسابلىنىدۇ. بىرقانچە ئەسىردىن بېرى ئۇ ۋەهابىيىچە ئۇسۇل بىلەن سەئۇدى ئەرەبىستان خانىدانلىقىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى مۇستەهكەملىدى. پاكىستاندىكى مۇستەبىت گېنېرال زىيائۇلهەق پاكىستانىنىڭ ئىچ- كى ئىشلىرىنى ئەسلىيەتچىلىك يولىغا سېلىشنى ئىلگىرى سۈر- دى، ئۆزىنىڭ هوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈنىڭ ئېنىق نىشانى ئى- دى. ئىسلام دىنىدىكى ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ پەند ـ نەسى- هەتلەر، يەنى هاقارەتكە سەۋر قىلىش، قەتئىي بويسۇنۇش ۋە قەتئىي ئەمەل قىلىش شەكلىنى تەكىتلەيدىغان ئەهكاملار ئىتائەتمەن پۇق- رالارنىڭ خوش ـ خوش دەپ بويسۇنۇشىغا تۈرتكە بولىدىغان كۆ- ڭۈلدىكىدەك باهانە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى غەرب مەده- نىيىتىدىن چەتلەش سىياسەتلىرىنى قوللىنىپ، مۇشۇ ئارقىلىق

---

① باسسام تىپى: «هازىرقى زامان ئىسلام كىرىزىسى»، «پەن ـ تېخنى- كا دەۋرىدىكى بۇرۇنقى سانائەت مەدەنىيەتى»، فىرانكفورد، 1991 ـ يىلى نەشرى.

ئاۋامنىڭ تارىختا شەكىللىنىپ بولغان غەربكە ئۆچمەنلىك ساقلاش كەيپىياتىنى تۇگەتمەكچى بولدى.

ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئىلگىرىكى كوللېكتىۋىزم، مۇستەبىت دۆلەتچىلىك، پان ئەرەبىزم ۋە سوتسىيالىزمغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئەسلىيەتچىلىك ئەرەب ئەللىرىدە ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇ- بىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان «ئالتە كۈنلۈك ئۇرۇش» (1967 ـ يى- لى)تىن كېيىن، «سەلبىي سەرگۈزەشتە» تۇپەيلىدىن ئابرۇيىنى تۆ- كۈۋالمىدى، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئەسلىيەتچىلىك بۇ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتىگە نىسبەتەن ئاكتىپ ئىنكاس قايتۇردى، ھەتتا يۇقىرىقى بىرقانچە خىل ئىدېئولوگىيەنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئەرەب دۇنياسىدىكى ئاساسلىق ئىدىيەۋى ئېقىم يۇزلىنىشى بولۇپ قالدى. مۇستەبىت دۆلەتچىلىك، پان ئەرەبىزم ۋە سوتسىيالىزم زا- مانىۋىلىشىشنىڭ ئەرەب دۇنياسىدا يولغا قويۇلۇشىغا مۇئەييەن تۆھپە قوشقان بولسىمۇ، بىراق ھېچقايسىسى ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلالمىدى. بىر جەھەتتىن، جەمئىيەتتىكى پەرق ئۇ- زۇكسىز كۆپىيىپ، باي ـ كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىشى كەسكىن- لىشىپ، كۆپ سانلىق ئاۋام ـ پۇقرانىڭ كەلگۈسى تۇرمۇشى يەنىلا كاپالەتكە ئىگە بولالمىدى ھەمدە توغرا ئالغا بېسىش نىشانىمۇ كەم- چىل بولدى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت ئۇنۇمى تۆۋەن بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا پارىخورلۇق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى خىيانەت قىلىپ، چىرىكلىشىپ كەتتى، ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا ئەۋج ئالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ھوقۇق جەھەتتىكى تەلەپلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ئاۋام ـ پۇقرالارغا قىلچە تەپ تارتماستىن زورلۇق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆ- رۈلدى. كونا سىياسىي تۈزۈلمە مۇشۇ تۈپەيلىدىن ئەقەللىي ئابرۇ- يىنىمۇ يوقىتىپ قويدى. ئەرەب دۇنياسىدىكى سىياسىي سىنىپىنىڭ

مۇستەقىللىقتىن كېيىنكى بۇنداق مەغلۇبىيىتىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن تېخىمۇ ئوڭاي كۆزەتكىلى بولىدۇ. 80 ـ يىللاردىن بې-رى، ئوتتۇرا شەرقتىكى ئەرەب ئەللىرى (ئىسرائىلىيە بۇنىڭ سىر-تىدا)نىڭ ئىقتىسادىدىكى يىللىق ئەمەلىي «ئېشىش نىسبىتى» مې-نۇس 2% ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى.

ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى كەڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ئارقى-لىق ئاۋام ـ پۇقرانىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىۋالدى. مەسىلەن، داۋا-لىنىش جەھەتتە يارەدەم قىلىش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ۋە قۇتقۇ-زۇش؛ بالىلار باغچىسى، مەكتەپلەرنى قۇرۇش، ئالىي مەكتەپ ئوقۇ-غۇچىلىرىنى ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بىلەن تەمىن ئېتىش، «قۇرئان كەرىم»نى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتنى ئاساس قىلغان مەدرىسلەرنى قۇ-رۇش؛ دېھقانچىلىق تېخنىكىسى بويىچە مەسلىھەت بېرىش، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش، ھەتتا تاللا بازارلاردا ئەرزان يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىن-لەش دېگەندەك. باشقىچە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلار پەقەت بىر پاراۋان دۆلەت ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىدى، يەنە كېلىپ بۇ ئىسلام دۆلىتىنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى كېلەڭسىزلىك بولۇپ، چىرىكلىك قىلمىشلىرى ھەمىشە كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بې-يۇروكرات تۈزۈلمىنىڭ بۇ ئىشلارنى زىممىسىگە ئېلىشقا قۇربى يەتمىدى. شۇڭا، بۇ جەمئىيەتتە نېمە ئۈچۈن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ قايتىدىن گۈللىنىشىگە تايىنىپ، ئاخىرىدا ئەرەب دۇنياسىنىڭ زامانىۋىلىشىشقا يۈزلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئۈ-مىد قىلىدىغانلىقىنى تامامەن چۈشىنىشكە بولىدۇ. خۇنتىنگتون دەل مۇشۇنداق گۈزەل خىيالىي تۈيغۇلارنىڭ ئازدۇرۇشىغا ئۇچرى-غان، ئۇ مۇشۇ ئاساستا ھۆكۈم چىقىرىپ، خالىغان بىر مەدەنىيەت بەلگىسىگە تايىنىپ ھەممىنى چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ، دەپ قارى-غان. ئەمما، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىكى زامانىۋىلاشتۇ-

رۇشنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە سەل قارىغان. ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى بۇ زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتا كىشى دىققەت ـ ئېتىبارىنى تارتقۇدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان.①

ئۇمىدىنى ئىسلام دىنىغا باغلاپ، ئاتالمىش «ئاخىرقى ئارزۇسى» ئۈستىدە قۇرۇق خىياللارنى قىلىشقا قارشى تۇرۇشمىزدا ئەلۋەتتە ئىنتايىن نۇرغۇن سەۋەب بار. ئىنسانىيەتنىڭ دىن تارىخىنى ۋاراقلاپ كۆرىدىغان بولساق شۇنى بايقايمىزكى، كىتاب نازىل بولغان ھەرقانداق بىر دىن مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى مۇقەددەس دىنىي ئەقىدىلەر ئىخچام سۆز ـ ئىبارىلەر بىلەن يەتكۈزۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەڭگۈلۈك ئۇنۇم ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئاتا قىلىنغان. دېمەك، ئۇ دەۋر ئېقىمىغا قەتئىي ئۇيغۇن بولغان تەپسىلىي شەرھلەش ۋە تارىختىن ھالقىغان، قەدىمدىن بۈگۈنگىچە بولغان يۈكسەك دەرىجىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرگەن. شۇڭا، ئۇنىڭدا كۆپ مەنىلىكتىن باشقا ھېچ نەرسە يوق. ئەمما، ئەسلىيەتچىلىك دانىشمەنلەرنىڭ پەند ـ نەسىھەتلىرىدىن دىنىي ئەقىدىنىڭ «ئەسلىي» مەنىسىنى تەھلىل قىلىشقا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ تەقدىرى دەسلىپىدىلا بەلگىلىنىپ بولغان. دې-

---

① 1996 ـ يىلى 12 ـ ئايىنىڭ 6 ـ كۈنىدىكى بەس ـ مۇنازىرىدە، كىشىلەر خۇنتىنگتوننىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ سىياسىي ۋە ئەدلىيە تۈزۈلمىسىدىكى كونا ئامىللار توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئەيىبلەشتى، بۇ كونا، چىرىك ئامىللار ھازىرقى زامانداشقا توسقۇنلۇق قىلغان؛ بىر ھەپتىنىڭ ئالدىدا سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى بىر سوت مەھكىمىسى «پىرىخونلۇق جىنايىتىگە چېتىلىپ قالغان» بىر ئەرگە ئۆلۈم جازاسى بەردى. ئەمما، خونتىنگتون بۇنىڭغا رەددىيە بەردى، چۈنكى رىيادتىكى نۇرغۇن زامانىۋى ئىمارەتلەر ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى.

مەك، ئۇنىڭغا بەختسىزلەرچە مەغلۇبىيەتتىن باشقا يول يوق.[1] «ئەسلىي» مەنە پەقەت دانىشمەنلەر ياشىغان شۇ دەۋردىلا مەيدانغا كەلگەن بولۇشى، ئەينى چاغدىكى ئۆزئارا تەسىر پەيدا قىلىدىغان مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر داۋامىدا ئۇزۇكسىز ئىپادىلىنىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. تىل مەنە جەھەتتىن تارىخنىڭ كۆلەڭگىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئەمما مەنىنى ئەينى چاغدىكى كىشىلەر ياشىغان دەۋردىن ئايرىپ تۇرۇپ ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئاجرىتىپ چىققىلى بولمايدۇ. ئۇ نەچچە يۈز يىل، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق ۋاقىتنى باشتىن كەچۈرۈپ، قىلچە زىيان - زەخمگە ئۇچرىماستىن بۈگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن، دانىشمەنلەر ياشىغان دەۋر كەلمەسكە كەتتى، شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە كېيىنكىلەرنىڭ ھەرقانداق رىۋايەت قىلىشلىرى تالاش - تارتىش قوزغىماي قالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇڭاپىق دەلىل - ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ، كۆپ خىل مەنە ئىچىدىن كىشىلەرنى قايىل قىلالايدىغان بىر خىل چۈشەندۈرۈشنى تاللاپ چىقىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق ئىمكانىيەت ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، مەلۇم بىر خىل مۇقەددەسلىكنى قوغداش ئۇسۇلى، ئىلاھىيەت تۈسىنى ئالمىغان ئۇسۇللارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنى ھوقۇقتىن ئىبارەت بۇ قورالدىن پايدىلانغاندىلا ئۆز تەشەببۇسىنى يولغا قويغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئەسلىيەتچىلىك قوراللىق بۆلگۈنچىلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ساقچى ۋە ئارمىيەنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ مۇخلىسلار ۋە ئۆزلىرىنىڭ روھانىيلىرىنى باشقۇرۇشقا ماھىر.

ئىسلام دىنىدا «قۇرئان كەرىم»دىن سىرت يەنە «سۈننەت» (ھە-

---

① ئەزىز ئەل ئەزمەخ: «ئىسلام دۇنياسىدىكى ئىسلاملىشىش»، سىياسىي نەزەرىيەدىكى مەۋھۇم دۇنيا»، نيۇيورك، 1996 - يىلى نەشرى.

دىس) دېگەن كىتابمۇ بار، ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشىغا ئائىت خاتىرىلەر ۋە تارقىلىپ يۈرگەن ئۇزۇندىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، «قۇرئان كەرىم»نىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە «هەدىس شەرىف» دېگەن نامى بىلەن هازىرغا قەدەر تارقىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەنلىك مۇتلەق كۆپ قىسمى كونكرېت تالاش - تارتىش قىلىنغان ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا ئائىت ئەھۋاللار بولۇپ، ئۇممەتلەر ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن سورىغاندا، ئۇ بەرگەن هەرىكەت مىزانىغا ئائىت تەكلىپلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ قاراشلىرى ئەينى چاغدىكى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋال بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، ناۋادا «سۈننەت» (هەدىس)نى بۇگۈنكى كۈندە هەقىقىي دىنىي ئەقىدە ۋە مۇتلەق ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىجرا قىلىش كېرەك دېيىلسە، ئۇنداقتا تازا ئۇچىغا چىققان بىمەنىلىك بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە «سۈننەت» (هەدىس)نى مۇ - ۋاپىق شەرھلىمەك «قۇرئان كەرىم»نى هەقىقىي شەرھلىمەكتىنمۇ تەس.

ئىسلام دىنىنى سىياسىيلاشتۇرۇشنىڭ ئۇچىنچى يولى ئىسلامدا «مۇقەددەس قانۇن» دەپ هېسابلىنىدىغان «شەرىئەت» تۇر، ئۇ «قۇرئان كەرىم» ۋە «سۈننەت» (هەدىس)لەردىن ئېلىنغان قانۇنىي پىرىنسىپلار ئارقىلىق شەكىللەندۈرۈلگەن ئەنئەنىۋى قانۇنىي ئەقىدىلەر ۋە قانۇننى تەتبىقلاش مەجمۇئەسىدىن ئىبارەت. «شەرىئەت»نىڭ مەنبەسىنى ناهايىتى بۇرۇنقى چاغلارغىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ، شەرىئەتنىڭ پەۋقۇلئاددە تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىياللىرىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، ئۇنى هەقىقىي چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. 11 - ئەسىردە «شەرىئەت» ئاخىر شەكىللەندى. دېمەك، مۇشۇ مەزگىلگە قەدەر،

ئەينى چاغدىكى ئورتودوكسال دىنىي ئەقىدىنى چىقىش قىلىپ، مۆلچەرىمىزدىكى قىيىن ئەھۋالنى ھەل قىلىشقا ياردىمى تېگىدىغان ھەرقانداق ئۆرنەك ۋە قائىدىنى تېپىپ بولالمىدۇق، بىراق ھەرقانداق بىر يېپىيېڭى نەزەريەگىمۇ تېخى جەددىي ئېھتىياج يوق، شۇڭا «شەرىئەت» دۇنياغا كەلگەن. ئەمما، بۇنداق ئالدىراپلا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان ۋە رېئال ئىجتىمائىي ئىتتىپاقتا نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ بولۇشى مۇقەررەر، بۇ ئۆز ـ ئۆزىدىنلا مەلۇم. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان ئىش شۇكى، ئىران، پاكىستان ۋە مالايشىيا «ئىسلام» توغرا دەپ ھېسابلىغان ئاساستا بانكىلارنى قۇ-رۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى؛ «قۇرئان كەرىم» دە ئۆسۈم ھارام دەپ ئېنىق بەلگىلىمە بارلىقىنى ھەممە بىلىدۇ، ئەمما ئىسلام دۆلەتلىرىدە باز-كىنىڭ قەرز پۇل بېرىش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش يۇزىسىدىن، بانكا قەرزدار بىلەن مۇخلىسلار ئوتتۇرىسىدىكى «سودا ۋاسىتىچىسى» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. بىراق، بۇنىڭغا ئالاقىدار تەرتىپلەر تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ، ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلار ئەنئە-نىۋى، «ئىسلامغا يات شەكىلدىكى» بانكا كەسپىنى تېخىمۇ ياقتۇرى-دىغان بولۇپ كەتتى.①

سىياسىينىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولدى؟ ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە قانۇنىي پىرىنسىپلىرى ئۆتمۈشتىكى ھەقىقىلىق ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان، يەنە كېلىپ بۇنداق ئاتالمىش ھەقىقىي ئۆتمۈشنى ئېنىق ئىسپاتلايدىغانغا كىشىنى قايىل قىلغۇ-دەك دەلىل ـ ئىسپاتمۇ تېخى يوق. ھەقىقىلىق توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشتىن ھەمىشە ساقلىنىپ بولماقمۇ ئەلۋەتتە تەس،

① ۋولكېر نېينخاۋىن: «غايىۋى دۇنيا ۋە دۇنيا ئىقتىسادى»، «ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادى»؛ كاي ھافېز، «ئىسلام دۇنياسى ۋە غەرب دۇنيا-سى»، «سۆھبەتنىڭ سەۋەبى»، 94～108 ـ بەتلەر. 1997 ـ يىلى نەشرى.

سۇنئىي مەزھىپىنىڭ بىرقەدەر ئومۇملاشقان دىنىي ئەقىدىلىرىدىن سىرت، يەنە شىئە مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرى، شۇنداقلا شىئە مەزھىپىنىڭ تارمىقى بولغان ئەلەۋىيلەر ياكى دروزىلار چۈشەندۈرۈش-لىرىمۇ بار، سۇنئىي مەزھىپىمۇ قارىسا بىرلىككە كەلگەندەك قىل-غىنى بىلەن ئىچكى قىسمىدىن مۇھىم بولغان ھەم ئۇسۇلى فىقھى-لىرى ئوخشىمايدىغان تۆت مەزھەپكە ئايرىلغان.①

شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىكى سەھ-رايى كەبىر قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار (ئادەتتە قارا ئافرىقا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دا، ئىسلام دىنى شۇ جايدىكى ئەنئەنىۋى دىن بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، بۇ يەرلەردىكى ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى «نوقۇل دد-نىي ئەقىدە» دىن روشەن چەتلەپ كەتكەن. خۇددى ئەل ئەزمەخىنىڭ قاراشلىرىدىكىدەك، «كىشىلەر بۇنداق باغلىنىشتىن ئىسلام دىنىنى ناۋادا بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىلا دەپ قارىسا يېتەرلىك بول-مايدىغانلىقىنى، ئەمما ئۇنىڭ بىر خىل دىن سۇپىتىدە ئىنتايىن قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى ئاسانلا بايقىۋالالايدۇ. ئۇ تامامەن ئوخشى-مايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، يەنە كېلىپ ھەرقايسى جايلاردا كۆپ خىل ئوبراز بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ» . بۇلاردىن سىرت، ئىسلاھاتچى مۇسۇلمانلار، مۆتىدىل ئەسلىيەتچىلەر ۋە ئۇرۇشقاق ئەسلىيەتچىلەرنىڭمۇ تالاش ـ تارتىش-لىرى توختاپ قالغىنى يوق، يەنە كېلىپ ئوخشىمايدىغان ئۇرۇشقاق ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىمۇ كەسكىن كۈرەش بولۇۋاتى-دۇ. ئەسلىيەتچىلىك ناۋادا ئۆزى تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاساسنى قولدىن چىقىرىپ قويۇشنى خالىمىسا، ئەۋلىيا، دانىشمەن-

---

① باسسام تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدە ياشاش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىن-سانىي ھوقۇقتىن ئىبلىندى». مىيونخىن، 1994 ـ يىلى نەشرى.

لەر يەتكۇزگەن مۇقىم، تەۋرەنمەس ئەسلىي دىنىي ئەقىدىگە قەتئىي ئەمەل قىلىشى كېرەك. بۇنداق بولغاندا، دىنىي ئەقىدىلەرنى ئوخشىمايدىغان يوسۇندا چۈشەندۈرۈش بىر بولسا بىدئەت تەلىمات دەپ چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، بىر بولسا مۇقەددەس دىنىي بۇرمىلىغانلىق دەپ قارىلىپ زەربىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەربىر دىنىي ئەسلىيەتچىلىك ئىچىدىكى سىياسىي سىستېما ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھۆكۈمرانلىق يولىنى تاللاشتىن خالىي بولالمايدۇ.

شۇبھىسىزكى، ئەسلىيەتچىلىك بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش ھامان بىر ـ بىرى بىلەن سىغىشالمايدۇ. ھوقۇق مەركەزچىلىكى پەقەت مەلۇم بىر خاس تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا، يەنى ئېغىر سانائەت بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش باسقۇچىدىلا جەمئىيەتنى ئومۇميۈزلۈك ئالغا ئىلگىرىلىتىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن بىردەك ماسلىشالايدۇ. بىراق، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرمىچىلىكى نۇرغۇن «زىددىيەت تۇپەيلىدىن بولىدىغان زىيان» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەمدە كىشىلەرگە نۇرغۇن ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرىدۇ، يەنە كېلىپ بۇلارنى ئىش تۇگىگەندىن كېيىن بىر ياقلىق قىلىمەن دەپ ساقلاپ ئولتۇرماي، مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئۆزىدىلا تۇگىتىش كېرەك. بىدئەت، كۇپرى، خۇداغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان دېگەندەك تەنقىد قالپاقلىرى ھەر ۋاقىت كىشىدۇرۇلۇشى مۇمكىن، ئىسلام ئەسەبىي ئايرىمىچىلىقىنىڭ ئۆلۈم تەھدىتى تەبىئىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش زامانغا باقماي ئىش تۇتقانلار قول سالغان زامانىۋى ئىقتىسادىي جەمئىيەتتە، يەرلىككە ھوقۇقنى مۇۋاپىق تەقسىملەش، يەككىلىكنىڭ ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى، جانلىقلىقنى جارى قىلدۇرۇش، تەجرىبىگە ئەھمىيەت بېرىش ۋە تەۋەككۈلچىلىك روھىغا باي بولۇشتەك زامانىۋىلاشتۇرۇش تا زۆرۈر بولغان تەلەپ ۋە پەزىلەتلەرنى ھەر ۋاقىت قانداق تەرىزدە

ئۆز يولى بىلەن ئوتتۇرىغا قويالايدۇ؟ ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدا، «قىسمەن تۈر» لەر مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوتتۇرىغا چىقىشىمۇ مۇمكىن، ئەمما ئىجتىمائىي ئىقتىدار خاراكتېرىنى ئالغان ۋەزىپىنى ئورۇنلاشتىكى ھەربىر تېخنىكىلىق تەپسىلاتلارغا قارىتىلغان مۇھاكىمە ئاخىرىدا دىنىي ئەقىدىنىڭ ھەقلىكى توغرىسىدىكى ئىلاھىيەت مۇلاھىزىلىرىگە يىغىنچاقلىنىپ قالسا، ئۇنداقتا ئوخشىمايدىغان سادالار ھامان قاتتىق جازاغا دۇچار بولۇشى ۋە ئىسلام دۇنياسىنىڭ 21 ـ ئەسىردىكى خىرىسقا قايتۇرغان ئىنكاسى مەغلۇبىيەتتىن دېرەك بېرىشى مۇمكىن.

توسقىلى بولمايدىغان ئىسلام دىنى

ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىينى ئەسلىيەتلەشتۈرۈش بەزىدە نۆۋەتتىكى تەبىئىي قائىدىدەك كۆرۈنىدۇ. خۇنتىنگتون ئەپەندى بۇنداق ۋەزىيەت تاكى 21 ـ ئەسىرگىچە، ئىسلام دۇنياسىدىكى نۇپۇسنىڭ ئېشىش دولقۇنى تەدرىجىي پەسىيىپ، نوپۇس سانى مۇقىم بىر سەۋىيەگە تۈراقلاشقىچە داۋاملىشىدۇ دەپ پەرەز قىلغان. ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ ئاكتىپ ئۇنسۇرلىرى سادىر قىلغان ھەر خىل قىلمىشلار بۇنداق چۈشەندۈرۈشلەرنى ئۇزۇكسىز يېڭى تەركىبلەر بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئۇنى بارغانسېرى ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك كۆرۈنىسەتسىمۇ، بىراق ھازىر ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا يېتەرلىك ئاساسىمىز بار.

ئىسلامىزم (ئەسلىيەتچىلىك) 70 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە كەڭ كۆلەمدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، پارتىيە ـ گۇرۇھلار سىياسىيسىدا بۇ گۇنگە قەدەر يەنىلا ئاز سانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلمەكتە. ئەركىن سايلامدا ئۇ ۋەكىللىك قىلغان پارتىيە ھەممىلا دۆلەتتە دېگۈدەك 25%~20% سايلام بېلىتىگە ئېرىشىشتەك چوڭ ئۆتكەلدىن بۆسۇپ

ئۆتتى (بۇ نۇقتىنى ئالجىرىيە ۋە تۈركىيەدىكى سايلام نەتىجىسىدىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ). ئالجىرىيە بۇگۈنگە قەدەر ئىسلام دىنى پارتىيەسى (ئىسلام قۇتقۇزۇش فرونتىنى كۆرسەتمىدۇ ــ تەرجىماندىن) نىسبەتەن ئادىل سايلامدا هاكىمىيەتنى قولغا ئالغان بىردىنبىر دۆلەت هېسابلىنىدۇ. ئەمما، دىنىي پائالىيەتلەر بۇ دۆلەتلەردە سايلىغۇچىلارنىڭ بىر قىسمىنىلا سەپەرۋەر قىلالىدى، غەلىبە قىلغان ئىسلام پارتىيەسىنى قوللىغان مۇتلەپ كۆپ ساندىكى سايلىغۇچىلار بۇ قېتىملىق سايلامنى چىرىك، هېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان هەم مۇستەبىت بولغان هاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە هەربىي هۆكۈمىتىدىن قۇتۇلۇشتىكى بىر قېتىملىق پۇرسەت، دەپ قارىدى. بۇ ئۆكتىچى سايلىغۇچىلار يەنىلا يېڭىدىن تەختكە چىققان ئىسلام پارتىيەسى هۆكۈمىتىنىڭ ئىشىنى ئۇلارنىڭ «قۇرئان كەريم» گە بولغان ساداقەتمەنلىك دەرىجىسىنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ ئاقلىماستىن، بەلكى سىياسىي نەتىجىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئۆلچىدى. هاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىنكى ئىسلام پارتىيەسىنىڭ ئۇلارغا يېڭىباشتىن سايلام هوقۇقى، يەنە بىر قېتىم تاللاش پۇرسىتى بېرىدىغان ـ بەرمەيدىغانلىقى يەنىلا مەسىلىنىڭ ئاچقۇچى هېسابلىناتتى، ئەلۋەتتە.

تۈركىيەدە كىشىلەرنىڭ سىياسىي جەهەتتە ئىسلامىزمغا بۇرۇلۇپ كېتىشىدەك پاكىت پەقەت ئەرباكان رەهبەرلىكىدىكى سوتسىيال پاراۋانلىق پارتىيەسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قىسمەن دەردجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرەلىدى، بۇ پارتىيەنى قوللايدىغان كۆپ سانلىق سايلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ چىرىكلىكتە ئۇچمىغا چىققان، دىتسىز سىياسىي سىنىپنى ئوبدان بىر ئەدەپلەپ قويۇشنى ئارزۇ قىلىشتىن باشقا ئىش ئەمەس ئىدى. سوتسىيال پاراۋانلىق پارتىيەسى چىرىكلىك تۈپەيلىدىن تەختتىن قوغلاپ چۈشۈرۈلمىگەن

بىردىنبىر پارتىيە بولسىمۇ، ئەرباكان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن قىسقىغىنا مەزگىلدە، چىرىكلىكىنىڭ دەسلەپكى ئىپادىلىرى كۆرۈ- لۈشكە باشلىغانىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، سايلام جەريانىدا، كورد مىللىتىدىن بولغان نۇرغۇن ئۆكتىچى سايلىغۇچىلارمۇ ئىسلام گۇ- رۇھىدىكىلەرگە بېلەت تاشلىدى، چۈنكى كوردلارنى قوللايدىغان خەلق دېموكراتىك پارتىيەسى ئاشۇ قېتىملىق سايلامغا بايقۇت قىل- غانىدى.

ئىسلام دۇنياسىدا ئەسلىيەتچىلىك سىياسىي جەھەتتە يەنىلا ئاز سانلىق ئورۇننى ئىگىلىسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ تەسىر كۆچىنى يەنىلا بوش چاغلىغىلى بولمايتتى، يەنە كېلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئۆزىنى ئەسەبىي ئىسلام گۇرۇھىنىڭ قوينىغا ئېتىش ئارزۇسىدا ئەمەس ئىدى. بۇ پاكىتلار شۇنى ئىپادىلەپ بەر- دىكى، ئەسلىيەتچىلىكنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرىدە- غانلىقى توغرىسىدىكى كەڭ تارقالغان تەقدىرچىلىك نەزەرىيەسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، غەلىبە قىلىش ئىشەنچىسى يوق بولۇپ، ئىش- نىڭ ئاخىرلىشىشىدىنمۇ ھەرھالدا ساقلانغىلى بولاتتى، چۈنكى ئىسلام دۇنياسىدا يەنىلا بىرقەدەر قۇدرەتلىك، پايدىلىنىشقا بولىدە- غان تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچ مەۋجۇت ئىدى.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرى ۋە ھاكىمىيەت بېشىدا بولمىغان ئىسلام ئۆكتىچىلەر گۇرۇھىنىڭ زوراۋانلىق ھە- ريكەتلىرى كەڭ ئاۋام ـ پۇقرانىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. ناۋادا بۇنداق نۇقتىئىنەزەرنى ئېنىق ئىسپاتلاشقا توغرا كەلسە، ئىرانىنىڭ زۇڭتۇڭ سايلىمىدىكى نەتىجە بۇنىڭغا ئىنتايىن ياخشى ئىسپات بولالايدۇ. يەنى، ئىسلام ئىنقىلابىدىكى غالىبلار 18 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئاۋام ـ پۇقراغا ۋەز ئېيتىپ، پۇتۇنلەي ھۇمەينى ئىدىيە-

سىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان يېپيېڭى بىر ئەۋلادنى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. ھۆكۈمرانلار ئەنئەنىچى شىئەلەردىن بولغان نامزاتنىڭ سايلامدا كارامىتىنى كۆرسىتىشىگە تۇرتكە بولۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال سايلامغا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. بىراق، سايلام ئۈچۈن قىلىنغان بىھۇدە تەييارلىقلاردىن كىشىنى خۇشال قىلغۇدەك نەتىجە چىقمىدى، يەنى مۇقەددەس شەھەر قۇمدىمۇ مۇخلىسلارنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارنى مەنىۋى داھىي ھۈمەينى كۆرسەتكەن نامزات ناتىي نوررىنى تاللاشقا قايىل قىلغىلى بولمىدى. «لىبېرالىستلار» كۆر-سەتكەن نامزات ھاتەمى چوڭ سايلامدا ئۇتۇپ چىقتى، ئۇ ئىسلام دى-نىنىڭ مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۆزگە-رىشلىرىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىسلاھ قىلىدىغانلىقى-نى بىلدۈردى، مۇشۇنداق ۋەدە تۈپەيلىدىن ئاياللار ۋە بىرقەدەر ياش سايلىغۇچىلار ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئىراندا 25 ياشتىن كىچىك سايلىغۇچىلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 2/3 قىسمىنى ئىگىلەيتتى، شۇڭا ئەسلىيەتچىلىك چوڭ سايلامدا ئۆزىگە پايدىلىق نەتىجىگە ئې-رىشەلمەيتتى، ئەلۋەتتە.

ئافغانىستاندا كىشىلەر شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ساداسىدىن شۇ-نى ھېس قىلدىكى، ئۇلار خۇسۇسىي تۇرمۇشتا ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى ئامىللارنى ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولۇپ، تالىبان ھۆكۈمىتىنىڭ ئېقىمغا قارشى ئىش تۇتىدىغان «تاش قورال دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى» سىياسىتىگە قارشى ئىدى. شۇنىڭدەك، ئەسلىيەتچىلىك يۇقىرى پەللىگە چىققان بۇ دۆلەتتە، بەزى پاسسىپ قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭمۇ خەتىرى ئىنتايىن چوڭ ئىدى. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئافغانىستان ئاياللىرىمۇ باشقا مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن يارىدەم ئىزدەپ، خەلقئارانىڭ بې-سىمى ئارقىلىق ئۆزلىرى چىشىنى چىشلەپ چىداپ كېلىۋاتقان يا-

شاش هالىتىنى ياخشىلاشنى ئارزۇ قىلاتتى. تۈركىيەدە سوتسىيال پاراۋانلىق پارتىيەسىنىڭ مەدەنىيەت سىياسىتى بۇرژۇئازىيە ۋە شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمىنىڭ كەڭ تۈردە قارشىلىقىنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر نامايىش قىلىشتى. ئالجىرىيەدە ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق قارشى كۈرەش قىلىشلىرى يەككە - يېگانە ھادىسە بولۇپ قالدى، مەيلى ئۇلار ئىچكى قىسىمغا سىڭىپ كىرگەن مەخپىي ساقچىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشسۇن - ئېرىشمىسۇن، كۈنسايىن كەسكىنلىشىۋاتقان قارشىلىق كۆرسىتىش دولقۇنى ئالجىرىيەدىكى ئاۋام - پۇقرانىڭ ئەسەبىي ئىسلامىزمنىڭ تەلىپىگە كۆنمەيدىغانلىقى ئىپادىلەپ بەردى. مەسىردا پۇقرالار دەشخاد ھەربىي گۇرۇھىنىڭ قەستلەپ ئۆلتۈرۈش قىلمىشلىرىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا جازالاشتىنمۇ باش تارتمىدى. سۇداندا شىمالدىكى ئىسلام ئۆكتىچىلەر گۇرۇھى بىلەن جەنۇبتىكى خرىستىيان - ئانىمىزمچى ئاسىيلار دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ھەتتا خارتۇمدا ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق تەشكىللىدى. مالايشىيادىمۇ بەزى شەھەر ياشلىرى قوزغىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ قاتتىق ئەخلاق مىزانلىرىغا قارشى چىقتى. ئىيوردانىيە ۋە كۇۋەيتتە رادىكال ئىسلام گۇرۇھىنىڭ نامزاتلىرى يېقىنقى سايلاملاردا ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، پارلامېنتتىكى ئورنىدىن قۇرۇق قالدى.

ئەسلىيەتچىلىكنىڭ «ئەڭ ئاخىرىدا غەلىبە قىلىش نەزەريىسى»گە زىت بولغان نەتىجىنىڭ چىقىشى ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس، چۈنكى زامانىۋىلاشتۇرۇش دولقۇنى بۇ دۆلەتلەرگە بۆسۈپ كىرىپ، ئومۇمىي خەلقتە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش، سىياسىيغا قاتنىشىش ئېڭىنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۈرتكە بولدى ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئارزۇسىنى ئۇرغۇتتى. ئەل-

ۇەتتە، بۇ تەلەپ ۇە ئارزۇلار ئىسلام دىنى رامكىسى ئىچىدە ئوتتۇرا-غا قويۇلدى، ئەمما بۇ تەلەپ ۇە ئارزۇلارنى ئىسلام ئىستېداد ھۆ-كۈمرانلىقىدىكى سىياسىي سىستېما ئاستىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈنكى بۇلارنىڭ ئاشۇ خىل تۈزۈلمە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇقەررەر ئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىيەتچىلىك ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن دۆلەتلەردە زامانىۋىلاشتۇرۇش ۇەزىپىسىنى ئورۇنلاشتا ئوڭۇشسىز-لىق ۇە مەغلۇبىيەتكە دۇچار بولۇشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئىدى-پادىلەپ بەردى.①

كەلگۈسىدىكى ئۈمىد ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى ئاياللاردا بولۇپ، ئۇلار كۈنسايىن دەھرىي ئىسلاھاتنىڭ ئاكتىپ تەشەببۇسچىلىرىغا ئايلانماقتا. دەسلەپكى چاغلاردا ئۇلار ئارىسىدىكى بەزىلەر ئوخشاشلا ئىسلامىزم ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى نۇرغۇن توقۇنۇشلارنى ھەل قىلىشنىڭ «مۇۋاپىق، ئېنىق ۇە لايىقىدا» ھەل قىلىش لايىھە-سىنى تۈزەلەيدۇ، دەپ قارايتتى، بۇ توقۇنۇشلار جەمئىيەتنى زامانە-ۋىلاشتۇرۇش مۇسۇلمان ئاياللىرىغا يۈكلىگەن ئىككى قىيىن يول بولۇپ، ئاياللارنىڭ كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىگە ئۆزى مۇستەقىل ئىگە بولۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى (سۆز ـ ھەرىكىتى ھازىرقى زامانداكى دەھرىيلىك ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك) بىلەن ئەرلەرنىڭ ئۆي ئىشلىرىغا قول تىقماسلىقدەك ئەنئەنىۋى تەلىپى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت ـ توقۇنۇش مەۋجۇت. شۇڭا، ئاياللار ئەنئەنىۋى ئائىلە ئا-يالى بولۇش بىلەن ھازىرقى زامانغا لايىق ئايال بولۇشتىن ئىبارەت ئىككىنىڭ بىرىنى تاللىشى كېرەك. ئىسلام دىنى ئاياللار ئازادلىقى

---

① ئارنولد خوتتىنگېر: «ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى»، كامبىرج، 1994 ـ يىلى نەشرى.

ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئايالالارنى ئا-
ئىلىنىڭ قەپىسىگە يېڭىباشتىن سولىۋەتتى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق
ھەل قىلماق تەس بولغان توقۇنۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. شۇ-
نىڭ بىلەن بەزى ئايالالار بويۇنتۇرۇقتىن قۇتۇلغاندەك ھېس قە-
لىشتى، ئەمما بۇنداق ئەھۋال ئۇزاق داۋاملاشمىدى. ھازىر ۋەزىيەت
ئەكسىچە يۆنىلىشتىكى ھەرىكەتكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۈگۈنكى
كۈندە مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئىلغار ئايالالار كەمىستىش، ناچار
ئۆرپ ـ ئادەت ۋە بارلىق ئەمرىمەرۇپلارغا يۈزلىنىشكە جۈرئەت
قىلالايدىغان بولدى، ئۇلار ئالجىرىيە، ماراكەش، مىسىر ۋە پاكىس-
تاندىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئوبدانلا «ماكانلىشىپ» قالدى، ھەتتا
سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە ئىراندىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قە-
لىۋاتقان ئايال ئوقۇتقۇچىلارنىڭ نىسبىتى ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي
سانىنىڭ 20%~ 30% نى ئىگىلىدى، ئەمما گېرمانىيەدە بۇ سا-
ھەدىكى نىسبەت بۈگۈنگە قەدەر 20% كىمۇ يەتكىنى يوق. ئىراندا
ئىش تېخىمۇ قىزىق بولدى، ئىسلام ھۆكۈمىتىدىكى ھۇمەينىزمنىڭ
ئىسلاھات نەتىجىسى دەل بېكىتىلگەن نىشانىنىڭ ئەكسىچە بولدى،
ئايالالار ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىسبىتى شاھ (ئىران
پادىشاھىنىڭ نامى ــ تەرجىماندىن) دەۋرىدىكى 28% تىن، 90 ـ
يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە % 65 كە ئۆستى، ئەمما ھەربىر ئا-
يالنىڭ ئوتتۇرىچە پەرزەنتلىك بولۇش سانى 7.2 دىن تۆۋەنلەپ 3.5
غا چۈشۈپ قالدى. ھازىر مۇسۇلمان ئايالالىرى ئۆزلۈك ئېڭىنى ئۇ-
زۇكسىز ئۆستۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام ئىنقىلابى(ئايال) جەڭ-
چىلىرى ۋە ئەركىن ئايالالار ھوقۇقى ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغۇ-
چىلار مەنپەئەت جەھەتتىن ئورتاقلاشتى ھەمدە ئىتتىپاق تۈزدى.
«ZANAN» دېگەن ئايالالار ژۇرنىلىنىڭ كەسكىن ساداسىغا كىشە-
لەر پىسەنت قىلماي تۇرالمىدى، ئايالالار ئەرلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم»

دىكى ئەقىدىلەرنى بىر تەرەپنىڭ پىكرى بويىچىلا شەرھلىشىنى قاتتىق تەنقىد قىلىشتى. مالايشىيادىكى «مۇسۇلمان ئاچا ـ سىڭىللار» تەشكىلاتى دەل ئەنئەنىۋى ئەرلىك ھوقۇقى ۋە دۆلەت ئەسلىيەتچىلىكىگە قارشى ئاياللار تەشكىلاتىدۇر. مىسىردىكى «مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى» نىڭ ئۇزۇكسىز يامراپ كېتىۋاتقان بىردىنبىر رەقىبى مىسىردىكى ئەركىن ئاياللار ھوقۇقى ھەرىكىتىگە قاتناشقۇچىلارنىڭ قارشىلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئاياللار يېقىندا ئىسلام دىندارلىرى ئۇستىدىن زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى، مىسىر ئاساسىي قانۇن سوت مەھكىمىسى 1998 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئاياللارنى خەتنە قىلىشنى چەكلەشنى رەسمىي تەستىقلىدى (ئاياللارنى خەتنە قىلىش، يەنى Taharah دېگەنلىك ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسىدىكى سەزگۈر جاينى كېسىۋېتىشنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنداق قىلىش ئەسلىدە ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىمە ئەمەس، بىراق قىسمەن ئىسلام ئەللىرىدە شۇنداق قىلىش ئەۋج ئالغان، شۇڭا كىشىلەر بۇ ئىشنى دىن بىلەن باغلىۋالغان ــ تەرجىماندىن).

پاۋلو سالېم 1920 ـ يىلىدىن باشلام ئىسلام دۇنياسىدىكى ھەر خىل ئىدىيە ۋە نەزەرىيەلەرنى ھەم ئۇلارنىڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن ئۇ نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە يېڭى ئاساسىي ئىدىيەۋى ئېقىم كونا ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىش جەريانىدا، «رەتتىمى» نى قانۇنىيەتلىك ئۆزگەرتىپ، بىر خىل كونا ئۇمىدسىزلىك بىلەن يېڭى ھاياجان ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بىر دەۋر تەخمىنەن 25 يىل بولىدۇ، دېگەن مۇھىم بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قىياسقا ئاساسەن، ئۇ 90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك دولقۇنىدا چېكىنىش كۆرۈلىدۇ.

غانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن، ئۇنىڭ ئاساسلىق دەللىلى يېقىنقى بىر قېتىملىق ئىران زۇئتۇك سايلىمىدىكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ سايلامدىكى ھەرىكىتىدىن كەلگەن؛ مىسىردا بىرقەدەر ياش زىيالىيلار نەزىرىنى تەدرىجىي ئامېرىكىغا مايىل بولغان «يېڭى ناسىرىزم» غا، يەنە ئىسرائىلىيەنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە قاتتىق قارشى تۇرۇش ھەم سىياسىي دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ بىرىكمە گەۋدە ھاسىل قىلىشىنى كۆچلۈك تەلەپ قىلىشقا بۇرىغان؛ بىرقەدەر ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تۇرتكىسىدە، ئەل ۋەسسات رەھبەرلىكىدە-كى ئەركىن ئىسلام پارتىيەسى مۇتەئەسسىپ «مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى» دىن ئايرىلىپ چىققان. بۇگۇنكى ياش بىر ئەۋلاد كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيقاندا، ئىسلام دىنى ئەمدى يېڭى، ئۇرغۇپ تۇرغان ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولماستىن، بەلكى ئىلگىرىكى سەلتەنەتنى يوقىتىشقا باشلىغان دىن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، خۇتەنگتون ئەنسىرەپ كەتكەن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى «نوپۇسنىڭ پارتلىشى»، يەنى ئۇنىڭ ئىسلام دىنى توسالغۇسىز ھالدا داۋاملىق سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلالايدۇ، دەپ قارىشى ئانچە قورقۇنچلۇق ئەمەس، چۈنكى بۇنداق تەرەققىيات يۈزلىنىشى پەسكويغا چۈشۈپلا قالماي، بەلكى ئەكسىچە ئىشلار كۆرۈلمەكتە.

مۇھىم ئىسلام ئەللىرى

ئىسلام دۇنياسىنى ئەڭ تولۇق چۈشىنىدىغان ئالىملارنىڭ بىرى بولغان باسسام تىبى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، يۇ-رەكلىك ھالدا نۇرغۇن پەرەز ۋە يەكۈنلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ: يەككە مىللىي دۆلەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ھالىتى ياۋروپا ئەندىزىسىنىڭ ئۇچىنچى دۇنيا جەمئىيىتىگە كۆچكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، شۇڭا ھەر ۋاقىت ياتلارنى يەكلەش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈشى مۇمكىن، يەنە

كېلىپ ئىسلام دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق ھادىسىلەر تېخىمۇ روشەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. مىللىي دۆلەتلەر ئۇ يەرلەردە قانۇنلۇق ئورۇنغا ئىگە ئەمەس بولۇپ، پەقەت ئاللانىڭ پانا-ھىدىكى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقلا ئىسلام گۈرۇھى تەرىپىدىن مۇ-كەممەل، قانۇنلۇق ھۆكۈمرانلىق شەكلى دەپ قارىلىدۇ. ئۇزۇكسىز قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ئاچلىق ئېلان قىلىش ھەربىكەتلىرى؛ پارس قولتۇقى رايونىدىكى قەدىمىي ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈش شەكلى؛ سادام ھۈسەيىن، تېھران ۋە خارتۇمدىكى «تەڭرى ھۇزۇرى (جەننەت)نىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى ئالدىدا، كىشىلەر ھېسسىيات ۋە ئىدراك جەھەتتىن دۆلەتلەر دۇنياسى قائىدىلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ھەربىكەت قانۇنلىرىنى بىكار قىلىۋېتىشىنى خالىشى مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، بۇ بىر خاتا يەكۈن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئىسلام دىنى-نىڭ تارىخىدا، ئۇلار مۇستەقىل سىياسىي كوللېكتىپ بولۇش سۈ-پىتىدە، بەزى جەھەتلەردە بوشاشماي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق «ئىسلام ئىمپېرىيەسى»گە قارشى غەلىبىنى ئۇزۇكسىز قولغا كەل-تۈردى ھەم كۆرەش مېۋىسىنى ساقلاپ قالدى. بۇ نۇقتىدىن بىز «مىللىي دۆلەت» بىلەن يېقىندا قۇرۇلغان مىللىي دۆلەتلەر (مۇس-تەقىل دۆلەت قورالىغا ئىگە بولغان ھەربىر پەۋقۇلئاددە تېررىتو-رىيە چېگراسى) بىر گەۋدىگە ئايلانغان دېگەن يەكۈننى چىقارماي تۇرالمايمىز. بۇ جەھەتتە ئالدى بىلەن ئىرانىنى تىلغا ئېلىپ ئۆ-تۈشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ دۆلەتنى قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيەسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىر) گىچە سۈ-رۈشتۈرۈش مۇمكىن. باشقا ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئىراندىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر (ئىراندىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەدىمكى پېرسىيەلىكلەرنىڭ

ئەۋلادى بولۇپ، ئەرەب ئىرقىدىن ئەمەس ـــ تەرجىمانىدىن) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىگە ئىخلاس قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، تۈركىيەنىڭمۇ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان مىللەتتىن تەركىب تاپقان دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك، تۈركلەر ئەرەبلەرگىمۇ، پارسلارغىمۇ ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئۇلار قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەۋلادى. تۈركلەر پىروۋۇسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن ئەمەس، كاتولىك دىنىمۇ ئۇ يەرلەرگە ئاياغ بېسىپ باقمىغان. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، تۈركىيەنى ساپ مۇسۇلمان دۆلىتى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيەدىكى ئەڭ چوڭ كاشال چۈشەندۈرۈش مۇمكىن بولمىغان كورد ئاپتونوم رايونىنىڭ مەۋجۇتلۇق مەسلىسىدۇر، چەكلىك ئاپتونومىيە هوقۇقى كوردلارنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇسىنى قاندۇرالمايدۇ، ئۇلار قوزغىغان هۆكۈمەتكە قارشى مۇستەقىللىق هەرىكەتلىرى شەپقەتسىزلەرچە باستۇرۇلدى، كوردلار مەسلىسى تۈركىيەنىڭ تېنىدىكى زەهەرلىك ئۆسمىدەك تۈركىيە جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە دېموكراتىيە تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلىپ كەلدى.

يەمەننىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىسلام دۇنياسىنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسىغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىگە نۇرغۇن كىشىلەر دىققەت قىلمىغان بولۇشى مۇمكىن. بىرقانچە يۈز يىلدىن بېرى، بۇ دۆلەت ئۆزلۈك ئېڭىغا ئىگە ئىرقىي گۇرۇھلاردىن تەشكىل تاپقان چېچىلاڭغۇ فېدېراتسىيە شەكلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. مۇھەممەد ئەلەيهىسسالامنىڭ مەككىدىكى ئەۋلادلىرى نارازىلىق نەزىرى بىلەن تىكىلىۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا، بۇمۇ ئاسانغا توختىمايدىغان بىر ئىش ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇنىڭدىن كېيىن يەنە قوشنا ئەللەردىكى ۋەھھابىيە هەرىكىتىنىڭ سىياسىي قوللىغۇچىسى (سەئۇدىي ئەرەبىستانى خانىدانلىقىدىكى

هۆكۈمران سىنىپ) يەمەننىڭ مۇستەقىللىقىگە قارىتا باشتىن ـ ئاخىر نارازى كەيپىياتنى بىلدۈرۈپ كەلدى. ھوقۇقنى مەركەزلەشـ ـتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان ھۆكۈمەت ھەرقايسى ئىرقلارنىڭ ئاپتو ـ نومىيە ئارزۇسىغا ئېغىر خىلاپ ئىشلارنى قىلغاندىلا، يەمەن خەتەر ـ لىك ھالغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

بىز ئەمدى ئەرەب دۇنياسىدىكى گىگانت ئادەم مىسىرغا قاراپ باقايلى. ئۇ نۇرغۇن ئەرەب ئەللىرى ئىچىدە ئىنتايىن پەۋقۇلئاددە ئورۇن تۇتىدۇ. مىسىر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ئەرەب مەدەنىيىتىگە قارىغاندا كۆپ ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ يەنە ئوخشىمىغان رايونلاردىن كەلگەن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشقا ماھىر. مىسىردا قىبىت خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇھىم ئاز سانلىق مىللەت بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەنىلا بىر ئىسلام دۆلىتى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، كىشىلەر مىسىرلىقلارنىڭ «باشقا ئەرەبلەر» دىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتسىلا، مىسىر مەدەنىيىتىدىكى ئەـ رەب مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈشنى خالىمايدىغان قارشى كەيپىياتـ نى چۈشىنىۋالالايدۇ. «ئەرەب بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتى» دەۋرى (1958 ـ يىلىدىن 1961 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا مىسىر بىلەن سۇـ رىيەنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەشكىللەنگەن بىرلەشمە دۆلەت) دىكى قو ـ شۇلۇش يۈزەكى قارىغاندا يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشلەر بىلەن سەل زىددىيەتلىكتەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە ناسىرنىڭ بۇنداق قوشۇـ لۇشقا ماقۇل بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتـ تە مىسىرنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، بۇنداق تەسەۋۋۇر سۇرىيەلىك ھەمراھلارنىڭ كۆڭلىگە ئەل ـ ۋەتتە ياقمايتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ بىرلىشىشمۇ رەھبەرلىك ھوقۇ ـ قىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى تۇپەيلىدىن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىر ـ لاشتىن خالىي بولالمىغان. ئىسلام تارىخىدا، مىسىرلىقلارنىڭ

بۇنداق پەۋقۇلئاددە مىجەزى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ياكى مۇستەقىللىققە ئىنتىلىش جەريانىدا ۋە رەھبەرلىك ئورۇننى شە- كىللەندۈرۈشتىكى سىياسىي تالاش - تارتىشلاردا گەۋدىلىك ئىپا- دىلىنىپ كەلدى؛ مەيلى 9 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە دەۋر سۈرگەن فاتىمىيە سۇلالىسى (فاتىمە بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىس- سالامنىڭ قىزى — تەرجىمانىدىن) دا بولسۇن ياكى 12 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە (مىسىر ۋە سۈرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) مەملۇك سۇلالىسىدە بولسۇن، ھەممىسىلا شۇ يوسۇندا كېتىۋەردى. يەنە كېلىپ مەملۇك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، مىسىرنىڭ غايەت زور كۈچ - قۇدرىتى كىشىلەرنى ئۆزىگە تېخىمۇ جەلپ قىلدى. ئەمەلىيەتتە، مەملۇكلارنىڭ كۆپ قىسمى چاررۇسە- يەنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى خانلىقلاردىن ئېلىپ كېلىنگەن قۇللار ئىدى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇلار يەنىلا مۇستەقىل مىسىر پا- دىشاھلىقىنى كۈچەيتىش بارچە قوغدىدى. 19 - ئەسىردە مۇھەممەد ئەلى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى يولغا قويغان ئىسلاھات مىسىر خانداۋ- لىقىنى يېڭىباشتىن گۈللىنىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى، ئەنگلە- يەنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەرىكەت داۋا- مىدا مىسىر ئاخىر مۇستەقىل بولدى. مىسىرنىڭ يېقىنقى، ھازىر- قى زامان تارىخىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئوخشىمايدىغان شە- كىلدىكى بەش خىل ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشتى، بۇ خانداۋلىق ھۆكۈمىتى، ھەربىي سىياسىي ئۆزگە- رىشكە تايىنىپ تەختكە چىقىقان ھۆكۈمەت، مۇۋاپىق مۇستەبىت سىياسىي سىستېما رامكىسى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان غەيـ- رىي زىيالىيلاردىن تەشكىل تاپقان ئىككى ھۆكۈمەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار مىسىرلىقلاردىن تەشكىللەنگەن دۆلەتنىڭ يۈكسەك تەسىر كۈچىگە ئىگە ئىسلام دۆلىتى ئىكەنلىكىنى، يەنە ئۇلۇغ بىر

ئەرەب دۆلىتى ئىكەنلىكىنى، بىراق ئۇنىڭ ئالدى بىلەن مىسىر-لىقلارغا تەئەللۇق مىللىي دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى.

ماراكەش پادىشاھلىقى ھازىرغا قەدەر يۈز يىلدىن ئارتۇق تارىخنى باشتىن كەچۈردى. مەغرىب رايونى ئىسلامىيەت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچ - تۆت قىسىمغا پارچىلىنىپ كەتكەچكە، بۇ زېمىننىڭ توغرا چېگرا سىزىقى ھەمىشە ئېنىق ئايرىماق تەس ئىدى. ھەرقايسى قىسىملارنىڭ تەخمىنىي دائىرىسىدىمۇ بىرنەچچە يۈز يىلدىن بۇيان كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە ئىزچىللىق ساقلىنىپ كېلىۋاتاتتى. شىمالىي ئافرىقىدىكى ئەللەر ئىچىدە، ماراكەش تارىختىكى يۈكسەك مۇقىملىقى بىلەن مەشھۇر بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسىنىڭ قانۇنلۇقىنىڭ بىرقەدەر كۈچلۈكلۈكى بىلەنمۇ مەشھۇر ئىدى. ئېيتىلىشچە، ماراكەش خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى مۇھەممەد ئەلىيىسسالامنىڭ يىراق تۇغقانلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، دۆلەت ھۆكۈمرانىنىڭ ئورنى دىنىي قانۇن جەھەتتىن جەزمەلەشتۈرۈلۈپ، ئاندىن ئۇ سۈيىئىستېمالچىلىق تۈسىدىكى قانۇنىي ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، سۈيىئىستېمالچىلىق تۈسىدىكى قانۇنىي ئېتىراپ قىلىش مۇئەييەن ئىقتىسادىي نەتىجە ۋە ئەڭ دەسلەپكى بىرقەدەر ساددا دېموكراتىيە ئامىللىرىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ئالجىرىيەدىكىلەرنىڭ دۆلەت ئېڭى فىرانسىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى توپىلاڭ داۋامىدا شەكىللەنگەن ھەم نېفىت بايلىقىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ مۇستەھكەملەنگەن. ئەمما، ئالجىرىيە ئاخىرىدا تەڭرى ئاتا قىلغان ياخشى پۇرسەتتىن مەھرۇم قالغان ھەمدە چىرىكلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىشتەك خاتا قىلمىشلار ئىچىدە زاۋال تاپقان، بۇ ئىلگىرى شاد-

لىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىسلامنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەڭگۈلۈك ئار ـ نومۇس ھېسابلىنىدۇ. بىز بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا، ئۇزاققىچە مۇقىم بولغان دۆلەتلەر بار، ئاساسى مۇقىم بولمىغان بەزى دۆلەتلەرمۇ بار، بىراق ئۇلارغا جانلىق پائالىيەتچىلەر سۈپىتىدە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلماي بولمايدۇ.①

پەلەستىندىن مىسسىۋپوتامىيەگىچە بولغان بۇ «قورقۇنچلۇق ھىلال ئاي» رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا قانۇنلۇق دەپ جەزملەشتۈرۈلۈشى ئەڭ چوڭ مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، مۇستەملىكىچىلەر بۇ دۆلەتلەرنىڭ زېمىن دائىرىسىنى تامامەن ئۆزىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئايرىغانلىقتىن، بىر دۆلەتتە بىر ـ بىرىدىن كۆپ پەرقلىنىدىغان باشقا ـ باشقا مىللەتلەر ياشايدىغان ھالەت شەكىللەندى. ئۇلارنىڭ ئېتىقاد يۆنىلىشى (مەسىلەن، لىۋاند خرىستىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلەر بار)، مەزھىپى (سۈننىي ۋە شىئە مەزھىپى) ۋە دىنىي گۇرۇھ سىستېمىسى (ئەلەۋىلەر ۋە دروزىلار) ئوخشىمايدىغان تۈرۈپمۇ كىچىككىنە بىر مۇقىم بوشلۇققا سىغداپ قويۇلدى. ھەتتا، بەزى دۆلەتلەردە ئاز سانلىقلار دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىۋالدى. مەسىلەن، ئەلەۋىلەر سۈرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى، سۈنئىي مەزھىپىنىڭ تەكرۇت جەمەتىدىن بولغان سادام ھۈسەيىن ئىراققا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، مۇشۇ تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا توقۇنۇش توختىماي يۈز بې-

---

① تېئودورخاننى: «ئەرەب مىللەتچىلىكى بىلەن ئىسلامىزم ئارىلىقىدا»، «يېقىن شەرقتىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كىرىزىس».

جۇئېرگىن سچۋارز: «سىياسىيلاشقان ئىسلام دۇنياسى»، 1993 ـ يىلى نەشرى.

ربپ تۇردى. بىراق، دەل مۇشۇ رايوندا ئىلگىرى بىرمەھەل ئەڭ جا-
راڭلىق مىللەتچىلىك ساداسى ياڭرىدى، بولۇپمۇ لىۋان بىلەن سۇ-
رىيەدە گېرمانىيەدىكى مەملىكەتلىك سوتسىيالىستىك ئىشچىلار
پارتىيەسى (NSDAP) نى دوراپ قۇرۇلغان ئەسەبىي سىياسىي تەش-
كىلاتلارنىڭ كۆپ قىسمى ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيەلەر گۇرۇ-
ھىغا سىڭىشىپ كەتتى.

سۇرىيە ۋە ئىراقتىكى پان ئەرەبىزم ئۆتمۈشتىمۇ، ھازىرمۇ يە-
نىلا ئىككى دۆلەتتىكى رايون خاراكتېرلىك زومىگەرلىك ھوقۇق
تەلىپى ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ كەلدى، شۇڭا بىز ئۇلارنىڭ ئوخ-
شاشلا مۇسۇلمان دۆلىتى تۇرۇپمۇ كەسكىن رىقابەتلىشىۋاتقانلىقىنى
بىر قاراپلا چۇشىنىۋالالايمىز. دەل مۇشۇ ئىككى «قورقۇنچلۇق
ھىلال ئاي» نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، دۆلەتنىڭ قورال كۇچىنى مونو-
پول قىلىۋالغان ئاپپاراتلار ئۆزىنىڭ مەۋقە يۇزلىنىشىنى بەكرەك
تەكىتلىمەكتە، ئەمما تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ قىل-
مىشى ئاز سانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشنى مەقسەت قىل-
غان. مۇشۇنداق «شەكىللەنگەن شەيئى» نىڭ قانۇنلۇقلۇقى تارىخىي
جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمىسمۇ، بىراق دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ
قىلمىشى دۆلەتنىڭ قورال كۇچى ئىشلىتىش ئادىتىگە تامامەن ئۇيۇ-
غۇن، بۇ دۆلەتلەر دېموكراتىيەلىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بول-
سىمۇ، يەنىلا شۇنداق.

ئىسلام ئەللىرى دۇنياسى

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكى ئىسلام رايونلىرىغا
ئەڭ باب كېلىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇنۇمىمۇ ئىنتايىن ياخشى،
چۇنكى ئۇ يەرلەر ھوقۇق رىقابىتى ۋە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەريانى
بىلەن تولغان. ئىسلام دۇنياسىدا ئىران، سەئۇدى ئەرەبىستانى،

تۈركىيە، مىسىر ۋە پاكىستان رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئېلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ، بۇ خاس سىموۋللۇق مەنىدىكىلا تالاش - تارتىش بولماستىن، بەلكى ئۇ دۇنيادىكى باشقا رايونلارغىمۇ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى، خۇددى خۇنتىنگتوننىڭ ئويلىغىنىدەك، «ئىسلام ئىنتېرناتسيونالى» تالاش - تارتىش بىلەن تولغان رايوندا ئۆزىنىڭ سىياسىي ئېتىقادىنى ھەدەپ تەرغىب قىلماقتا. بىراق، تېخىمۇ بەكرەك تەھلىل قىلىپ باقساق شۇنى بايقىماق تەس ئەمەسكى، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە پەقەت دىنىي تونلا كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ماھىيەتتە ئۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي تەسىرنى چۆرىدىگەن كەسكىن كۈرەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇنداقلا ھەر خىل يوسۇندىكى نۇرغۇن قانلىق توقۇنۇشلارمۇ شۇ تۈپەيلىدىن كېلىپچىقىقان. بۇ دۆلەتلەر قارىسا ئىسلامىزمنى تەرغىب قىلغاندەك قىلسىمۇ (بەلكىم ئۇلار بۇنىڭغا شەكسىز ئىشىنىدۇ)، بىراق بۇنىڭ كەينىگە دىننى قالقان قىلغان ھەقىقىي مۇددىئا يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش يۈزىسىدىن بولۇۋاتقان ئىشلاردۇر. ئافغانىستان، ئىران ۋە پاكىستاندا تالاش - تارتىشلار يۈز بەردى، سەئۇدى ئەرەبىستانى ئۇچىنچى تەرەپتىكى كۈچ سۈپىتىدە بۇ رىقابەتكە ئارىلاشتى. تۈركىيە ئوتتۇرا ئاسىياغا يەنە بىر رىقابەتچى سۈپىتىدە كېلىپ، تۈرك مىللىتى بىلەن ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان ۋە قازاقىستانىنىڭ يېقىنلىق مۇناسىۋىتى ۋە تىل جەھەتتىكى يېقىنلىقى (ئوخشاشلا تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ — تەرجىماندىن) دىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ بۇ رايوندىكى تەسىرىنى ئۇزۇكسىز كۈچەيتىشكە ئۇرۇندى. كاۋكاز رايونىدا ئىران بىلەن تۈركىيە كەسكىن رىقابەتنى قانات يايدۇردى، ئىرانلىقلار تېخى قىلچە تەپتارتماستىن پىراۋۇسلاۋىيە

دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرمەنىيەلىكلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولدى. بوسنىيە ئۇرۇشىنى خۇنتىنگتون نېيترال ئىسلام كېچەيمىچىلىك ئۇرۇشىدىكى تىركىشىنىڭ ئەمەلىي مىسالى ھېسابلىغانىدى، بۇ يەنە تۈركىيە بىلەن ئىرانىنىڭ رىقابەت تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىدىغان پائالىيەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى، سەئۇدى ئەرەبىستانى بۇ يەردە يەنە بىر قېتىم نەپكە ئېرىشتى.

ئەرەب دۇنياسىدا سۈرىيە بىلەن ئىراق رايون زومىگەرلىك ھو- قۇقىنى تارتىۋېلىش قەستىدە قۇدرەتلىك مىسىرغا خىرىس قىلماق- تا. سەئۇدى ئەرەبىستانى، ماراكەش، ئالجىرىيە ۋە كازافى (بۇگۇن ئىلگىرىكىدەك تەلۈە ئەمەس) رەھبەرلىكىدىكى لىۋىيە بۇ تالاش - تارتىشقا قاتنىشىشقا ئۇرۇنماقتا. ئەرەب دۇنياسىدا بۇنداق ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇشلاردىن ھەمىشە ئىنتايىن خەتەرلىك ئىككى تەرەپ تو- قۇنۇشى كېلىپچىقىدۇ، بۇنىڭدىن ھەربىي ئىتتىپاقمۇ ھاسىل بو- لۇشى مۇمكىن. بۇ ئىشلار كىشىگە ئاسانلا 19 - ئەسىر ۋە 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ياۋروپانى ئەسلىتىدۇ. ئۇزاقتىن بېرى سۈرى- يە بىلەن ئىراق باشتىن - ئاخىر رىقابەت مۇناسىۋىتىدىكى رەقە- لەردىن بولۇپ كەلدى؛ نۆۋەتتىكى يېرىشىش باسقۇچىنى ئۇزاقتا سوزۇلغان توقۇنۇش داۋامىدىكى بىر قىسقىغىنە دەم ئېلىش دې- يىشكە بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا سۈرىيە پارس قولتۇقى ئۇرۇشى يا- رىتىپ بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ خەتەرلىك رىقابەتچىسە- نى ئوڭشاپ قويۇشنى ئىنتايىن خالايدۇ، ئەلۋەتتە. مىسىرمۇ بۇ دۇشمىنىنى ئەرەب دۇنياسىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشىدىن سىقىپ چىقىرىشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن ئوخ- شاش باھانە بىلەن سۈرىيەگە ئوخشاش ئىنكاس قايتۇردى.

ئىسلام دۇنياسىدا زېمىن تالىشىش ۋە دۆلەتنىڭ تەسىر كۈچە-

نى ئاشۇرۇش يۈزسىدىن ئىككى تەرەپ توقۇنۇشلىرى كۆپ يۈز بەردى، بۇ يەردە سۇدان بىلەن مىسىر، مىسىر بىلەن لىۋىيە، لىۋىيە بىلەن تۇنىس، ئالجىرىيە بىلەن ماراكەش، سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن يەمەن ۋە ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ، بۇ يەنە كۇۋەيت بىلەن ئىراق ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ توقۇنۇشلاردا دىنىي ئامىل ھېچقانداق رول ئوينىيالمىغان، مىللەت ئامىلى نۇقتىسىدىن قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئەرەب بولسىمۇ، باشقا ئىككى ئامىلدىن، يەنى: ① تار ئۇرۇقداشلىق ئامىلى (ئەرەب يېرىم ئارىلىدا)؛ ② (دېموكراتىيە ۋە خەلقئارالىق تەشكىللەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغان، رايون خاراكتېرىنى ئالغان) دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى قوغداش ۋە ئۆز - ئۆزىنى كېڭەيتىش ئىرادىسىدىن كېيىن تۇرغان.

پارس قولتۇقىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىككى رىقابەتچى ئىراق بىلەن ئىران ئالدىدا سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن پارس قولتۇقىدىكى كۈچى بىرقەدەر ئاجىز باشقا ئەللەر پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۆزىنى قوغدايدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇلار «ئىسلامدىن باشقا دىندىكى مۇخلىسلار» نىڭ پائال ياردىمىنىمۇ خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن، 1961 - يىلىدىكى كۇۋەيتنىڭ مۇستەقىللىق يولىدىكى قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشى ۋە 1991 - يىلىدىكى پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدا ئىران قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇپ، «چوڭ شەيتان» ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكىنىڭ «ياۋۇزلارچە قىلمىشى» غا قايتۇرما زەربە بەرمىدى، بەلكى كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان رەقىبى ئىراقنىڭ قۇدرەتلىك غەرب ئارمىيەسى تەرىپىدىن قانداق تېرىپىرەن بولغانلىقىنى خۇشاللىق بىلەن تاماشا قىلدى. خېلى كۆپ ساندىكى ئەرەب ئەللىرى (مەسىلەن، سەئۇدى ئەرەبىستانى) ۋە

ئىسلام ئەللىرى (مەسلەن، پاكىستان، مالايسىيا) مۇ «غەرەب» ئىتتىپاقىغا كىردى.

ئەرەب ۋە ئىسلام ئەللىرى ئىنتايىن خەتەرلىك پەيتتە زادىلا چىقىشالمايدىغان دۈشمىنى ئىسرائىلىيەنىڭ ياردىمىنمۇ ئالـ قىشلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 1971 ـ يىلى ئىيوردانىيە «قارا سېنتەبىر» ۋەقەسىدە پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتى بىلەن سۈرىيەـ نىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئىسرائىلىيە ھاۋادىن زەربە بېرىمىز دەپ تەھدىت سېلىش ئارقـ لىق، قوراللىنىپ يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرغان سۈرىيە ئارمىيەسىـ نى توسۇپ قالدى. ئوخشاشلا تۈركىيەمۇ شۇنداق قىلدى، ئۇ ئىراق ۋە سۈرىيە بىلەن ئېفرات دەرياسى ۋە تىگرىس دەرياسىنىڭ سۇيـ دىن پايدىلىنىش مەسىلىسىدە ئىزچىل تىركىشىپ كېلىۋاتاتتى، تۈركىيە ياسىغان غايەت زور دامبا ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى ئەرەب دۆـ لىتىنىڭ سۇ مەنبەسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ قويغانلىقتىن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە ئىختىلاپ كۆرۈلۈپ تۇرۇۋاتاتتى. 1995 ـ يىلىدىن باشلاپ تۈركىيە ئارمىيەسى ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان ھەربىي ھەمكارلىقنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتتى، ھەتتا ئىسلام ھۆكۈـ مىتى ئەربانكان (ERBANKAN) ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگـ لىدە، ئىككى تەرەپ تۇنجى كېلىشىم ئاساسىدا يەنە ئىككى پارچە ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسرائىلىيە ھاـ ۋا ئارمىيەسى تۈركىيەدىن رازۋېدكا قىلىپ ئۇچۇش ئىجازىتىگە ئېرىشتى، بۇنداقتا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە سۈرىيەگە زەربە بېرىدىـ غان ئىككىنچى جەڭگاھنى ئېچىشقا بولاتتى، بۇ دەمەشق ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدىغان بىر ئىش ئىدى، يەنە كېلىپ بۇ باش قېتىنچىلىقنى دەل ئۆزىگە قېرىنداش ئىسلام دۆلىتى تېپىپ بېرىۋاتاتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دۇنياسى ئاتالمىش

مىللىي دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ياتلارنى يەكلەيدىغان ئىنكاس قايتۇ-
رۇشى كۆرەك ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى هوقۇق
رىقابىتى ۋە ئۇنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەريانىدىكى قىلمىشلىرى ئۆ-
زىنى بۇ ئىشلار بىلەن تامامەن ئالاقىسى يوق دەپ هېسابلىغانلىقىنى
ئىسپاتلاپ بەردى. دېمەك، بۇ يەردە مەدەنىيەت ئامىلى مۇهىم هې-
سابلانماي قالدى.

ئىسلام دۇنياسىدا نېمە ئۈچۈن«مەركىزىي دۆلەت» يوق

ئىسلام دۇنياسىدا يادرولۇق بىرەر دۆلەتنىڭ ئوتتۇرىغا
چىقىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، مەيلى دەھرىيلەشكەن ئىسلام
دۇنياسىدا بولسۇن ياكى ئەسلىيەتلەشكەن ئىسلام دۇنياسىدا
بولسۇن، ئەھۋال بەربىر شۇنداق بولىدۇ. تارىختىن شۇ مەلۇمكى،
زېمىنى بىپايان، مىللەتلىرى، جۇغراپىيەلىك ئالاهىدىلىكى،
ئىقتىسادى ۋە سىياسىيسى بىر - بىرىگە ئوخشمايدىغان بۇ رايون
هەرقانداق بىر خىل مەخسۇس هۆكۈمرانلىققا هەرگىز تىز
پۈكمەيدۇ. ئۇ زېمىنى بىپايان ئىمپېرىيە بولغان ئاشۇ يىللاردا، يەنى
مۇهەممەد ئەلەيهىسسالام ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىنكى تەخمىنەن
100 يىل مابەينىدە قۇرۇلغان ئاببباسىيە خانىدانلىقى ۋە 15 -
ئەسىردىكى ئوسمان تۈركلىرى هۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە،
ئاتالمىش بىرلىككە كېلىش بىر بولسا نامدا بار، ئەمەلدە يوق
(مەسىلەن، بىرىنچى باسقۇچ) ئىشقا ئايلىنىپ قالغان، بىر بولسا
بەزى رايونلار ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل هالەتتە تۇرغان ياكى قانۇنىي
جەهەتتىنمۇ مۇستەقىل بولغان. هەرقانداق ئەھۋالدا بىرلىككە
كېلىش مەدەنىيەتنىڭ بىردەكلىكى تۇپەيلىدىن ئىشقا ئاشقان
بولماستىن، بەلكى هەربىي ئىستېلا ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان. بىز
ياشاۋاتقان بۇگۈنكى دەۋردىمۇ بىر - بىرىنى ياقتۇرماسلىق، مىللىي

پەرق، ئېتىقاد ۋە مەزھەپ جەھەتتىكى زىتىلىق بىلەن تولغان ئىسلام دۇنياسى پەقەت قورال كۈچى ئارقىلىقلا بىر خىل ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا تۇرۇشقا مەجبۇر بولماقتا. بىراق، بۈگۈن ھوقۇق ۋاكۇئۇمى مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقان بولۇپ، تاشقى كۈچلەر بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان رايونلار تەڭپۇڭلۇقىنى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قاتناشماقتا؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسىنىڭ زامانىۋىلىشىشى تۈپەيلىدىن ئىستېلا ئۇرۇشلىرىغا ئۆتمۈشتىكىگە قارىغاندا ئېغىر بەدەل تۆلىنىدىغان بولدى ھەمدە تارتىدىغان زىيانمۇ ئېغىر بولۇپ، پايدا زىيانىنى قاپلىيالمايدىغان ئەھۋال كېلىپچىقتى. شۇڭا، ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى سىياسىي ئىتتىپاقلىقنىڭ رويابقا چىقىشى مۇمكىن ئەمەس بولۇپ قالدى.

ئىسلام دۇنياسىدىكى ئوخشىمايدىغان خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ۋە رايون تەشكىلاتلىرىمۇ ئوخشاشلا بۇ رايوننىڭ سىياسىي بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىرەر يولنى تاپالمىدى. ئۇلار نوقۇل دۆلەت تەشكىلى سۈپىتىدە پەقەت دۆلەتلەر دۇنياسىدىكى ئورتاقلىق ۋە زىددىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىدى. مەسىلەن، ئىسلام كېڭىشى تەشكىلاتى پەقەت مەلۇم دۆلەتنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىدىكى قورالغا ئايلىنىپ قالدى؛ سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى ئىتتىپاقى ۋە دۇنيا مەسچىتلەر كومىتېتى پەقەت نامدىلا بىرلىشىپ قويدى، ئەمما ھەربىر دۆلەت ئەمەلىي سىياسىي تۈرمۇشتا يەنىلا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل مەنىۋىيىتى بويىچە ئىش كۆردى ھەمدە بۇ تەشكىلات يەنىلا ئۇزۇكسىز تۈرده پارچىلىنىپ باردى. مەسىلەن، مۇسۇلمان قېرىنداشلار تەشكىلاتى. تۈركىيەنىڭ سابىق زۇڭلىسى غەربتىكى سەككىز دۆلەت گۇرۇھى (G - 8) بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇش

مۇددىئاسىدا سەككىز ئىسلام دۆلىتىدىن تەشكىللىنىدىغان ئىقتىسادىي گۇرۇھ (D - 8)[1] نى پىلانلىغان بولسىمۇ، بىراق بۇنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى قارانغۇ ئىدى، يەنە كېلىپ تۈركىيەنىڭ پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان سودا سوممىسى ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا سوممىسىنىڭ 1/3 نى ئىگىلەيتتى. مۇتەئەسسىپ ئەرەب پادىشاھلىقلىرىدىن تەشكىللەنگەن پارس قولتۇقى ھەمكارلىق كومىتېتى تېپىك خەۋپسىزلىك ئەھمىيىتىگە ئىگە ئىتتىپاق بولۇپ، دۆلەت جىددىي ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىلا ئاندىن ئورتاق مۇداپىئە نىشانىنى كۆزلەپ ۋاقتىلىق ئىتتىپاق ھاسىل قىلاتتى، شۇڭا ئادەتتىكى ئەھۋالدا يېتەرلىك ئۇيۇشۇش كۈچى ھاسىل قىلالمايتتى. بۇلاردىن سىرت، بۇ تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىمۇ رىقابەت بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق مەنپەئەتنىڭ بارلىقىنىمۇ ئېنىق بىلگىلى بولمايتتى.

ئەسلىيەتچىلىكىنىڭمۇ بارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىنى بىر يەرگە جەم قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەسلىيەتچىلىكنىڭ سىياسىي بۇرچى ئەسلىدە نوقۇل، يەككە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدە-لەشكەن جەمئىيەت تەسەۋۋۇرى ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ يېڭى دۆلەتتە تالاش ـ تارتىش بولمىغان، ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن تۇرغۇزۇلغان ھۆكۈمرانلىق بولۇشى كېرەك ئىدى. ئىككى دۆلەتنىڭ دىنىي ـ سىياسىي تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا پەقەت بىر خىل تا-مامەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولغاندىلا، مەسىلەن، ئاجىز سۇدان بىلەن بىرقەدەر قۇدرەتلىك ئىران ئوتتۇرىسىدىكىدەك مۇناسىۋەت بولغاندىلا، ئاندىن باراۋەر ئىلاھىيەت مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزغىلى

---

① (D - 8) تۈركىيە، نېرگىرىيە، مىسىر، ئىران، پاكىستان، بېنگال، مالايشىيا، ھىندونېزىيە.

بولىدۇ ياكى ئۇلار ئارىسىدىكى پەرق ئاندىن نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ. باشقا ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، ئىككى تەرەپ مۇتلەق ئۆز تەلىپىنى ئويلىشىدىغانلىقتىن، دىنىي جەھەتتىكى قانۇنلۇق ئاساسىدا پەرق كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدىغان ئۇششاق پەرقلەر تۇپەيلىدىن ئوتتۇرىدا روشەن دۇشمەنلىشىش ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن. پەقەت دىنىي ئوخشىمايدىغان شەرھلەش ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر ئىسلام دۆلىتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، باشقا بارلىق ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىگە نىسبەتەن گۇمان تۇغۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىدئەت دەپ قارىلىپ ئەيىبلەشكە ۋە زەربىگە ئۇچرايدۇ. ئەسلىيەتچىلەرنىڭ دىنىي مەزھەپ ئايرىشىنى نېمە ئۈچۈن سىياسىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي يۇزلىنىشى قىلىۋېلىشىدىكى سەۋەبمۇ دەل مۇشۇ يەردە، شۇڭا دۆلەتلەر ئارىسىدا دىنىي بۆلۈنۈش كېلىپچىقىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئەسلىيەتچى دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئافغانىستان، ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىشىش نەزىرىمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. ئافغانىستان 1997 ـ يىلى 6 ـ ئايدا كابۇلدىكى ئىران ئەلچىخانىسىنى تاقىدى؛ 1997 ـ يىلى قىشتا پاكىستاندىكى سۇننىي مەزھىپىدىن بولغان تەلىبان ئىرانىنىڭ پاكىستاندىكى مۇئەسسەسىلىرى ۋە مۇھاجىرلارغا قارىتىلغان زوراۋانلىق تۇسىنى ئالغان ئۇچ قېتىملىق قانلىق ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسىنى سادىر قىلدى. باكان دەۋرىدىكى تۇركىيە 1997 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئىرانىنىڭ دىپلوماتىيە ئەمەلدارىنى تۇركىيەنىڭ ئەدلىيە سىياسىتىگە ئارىلىشىشقا ئۇرۇندى، دېگەن باھانە بىلەن چېگرادىن قوغلاپ چىقاردى. ئىرانىنىڭ ئەنقەرەدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق كۇلپەتلىك تەقدىرگە دۇچار بولدى. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تۇركىيە زۇڭتۇڭى دەمىرەل بۇ

ئىشقا قارىتا قايتۇرما ھۇجۇم سۇپىتىدە ئەرەب دۇنياشلىرىنىڭ تۈركىيەنى ئىسرائىلىيە بىلەن ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىقى بار دەپ قاتتىق تەنقىد قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تېھراندا ئۆتكۈزۈلگەن ئىسلام كېڭىشىدىن بالدۇرلا كېتىپ قالدى. شۇڭا، ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىي بىرلىك سەپ پەقەت باشقا كۈچلەرنىڭ نامۇۋاپىق ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ئارقىلىقلا رويابقا چىقتى. ھازىرغا قەدەر، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىلا ئافغانىستاندا بۇنداق ماھارەتنى خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشقا سالالىدى (مەسخىرە قىلىش يۈزىسىدىن كېنايە قىلىنىپ شۇنداق دېيىلگەن ــ تەرجىماندىن).

ئىسلام دۇنياسى «ئادەتتىكى» بىر دۇنياۋى رايونمۇ؟

يېقىنقى زاماندا، ئىسلام ئەللىرى پەۋقۇلئاددە تارىخىي باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى. بۇ دۆلەتلەر مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل، جاھىل، شەپقەتسىزلەرچە ئېكسپىلاتاتسىيەسىنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەچكە، تاكى بۈگۈنگە قەدەر زامانىۋىلاشتۇرۇشتا زۆرۈر بولغان مۇۋەپپەقىيەتلەرگە كۆپ ئېرىشەلمىدى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا ئېغىر ئوڭۇشسىزلىقلار كۆرۈلدى، ھەتتا نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى قىلىشقا ئامالسىز قالدى. قەدىمىي ھۆكۈمرانلىق شەكلى، بولۇپمۇ كىشىنى بىزار قىلىدىغان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ئۆزلۈك ئېڭى كۈچلۈك بولغان بۇرژۇئازىيەنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى. مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلار مۇستەقىل مىللىي دۆلەتلەرنىڭ بىۋاستە كېلىپچىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى دەسلەپكى ئاممىللارنى بىخ ھالىتىدىلا يوقاتتى. 1948 ـ يىلى پەلەستىننىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ئەرەب ئەللىرى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى تۇنجى ئون

يىللىق ئەركىن تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچراتتى، بۇنىڭدىن سىرت، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى توختىماي يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقان توقۇنۇشلار دىتسىز ھۆكۈمەتكە جىنايى جاۋابكارلىقلىرىنى يەڭگىللىتىدىغان ئەڭ ياخشى باھانە تېپىپ بەردى.

ئەمما، ئىسلام ئەللىرى دۇنياسى ياكى جەمئىيىتىنى تەھدىت بىلەن تولغان، قاياۋاتقان بىر قازان ئۇماچقا ئوخشىتىش تامامەن خاتا نۇقتىئىنەزەر. ئىسلام ئەللىرى دۇنياسىدا پەرق، بۆلۈنۈش مەۋجۇت بولغان ھەم سىياسىي رىقابەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بۇ رايوننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كە بولمىدۇ، دەيدىغانغا ھېچقانداق ئىشەنچلىك دەلىل ـ ئىسپاتىمىز يوق، ھازىر بۇ رايوندىكى خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تەسىر كۈچى ئىنتايىن ئاجىز، يەنە بەزىلىرى پەقەت زورمىگەر دۆ ـ لەتلەرنىڭلا مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلمىدۇ. ناۋادا ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ مەنتىقىسى مۇشۇ مەدەنىيەت رايونىغا يۈزلىنىشكە باشلىسا، ئۇنداقتا ئارىلاشما شەكىل (شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسىگە ئوخشاش) ئارقىلىق بۇ رايوننىڭ ئوتتۇرا دېڭىز دائىرىسىدە ياكى ئوتتۇرا شەرقنىڭ تىنچلىق مۇساپىسىدە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىشىغا تۇرتكە بولۇشى مۇمكىن.

مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلاردىمۇ بىرلىككە كېلىش يۈزلىنىشى كۆرۈلمىدى، يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيانقى سىياسىي ئوڭۇشسىزلىق، زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ غايەت زور زەربىسى ئالدىدا، ئەسلىيەتچىلىكنىڭ باش كۆتۈرۈشىنىڭمۇ ھېچقانچە ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. ئەمما، ئۇ ئىسلامىيەتنىڭ بارلىق سىياسىي ـ ئىدىيەۋى سىستېمىسىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقالىغان

ئەمەس. ئىسلام جەمئىيىتىدە زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ماسلاشقانلار، زا-
مانىۋىلاشتۇرۇشنى ياقلايدىغان مۆتىدىل مۇخلىسلار، پۇرسەتپەرەس
ئەنئەنىچىلەر، ئىسلام ئەنئەنىچىلىرى ۋە ئەسلىيەتچىلەر ئوخشاش-
مايدىغان ئارىلاشما مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە تۇرىدۇ. مۇتلەق كۆپ سان-
دىكى ئەسلىيەتچىلەرنى ئۇمىدلەندۈرگۈدەك يۈزلىنىش تېخى شە-
كىللەنگىنى يوق. ئەكسىچە، ئىران ئىسلام ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇبە-
يىتى، مىسىر ۋە ئالجىرىيەدىكى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەرنىڭ
يولسىزلارچە قىلمىشلىرىنى سەگەكلىك بىلەن تونۇش ئەمەلىيەتتە
بۇ ھەرىكەتنىڭ كېڭىيىشىگە نىسبەتەن تورمۇزلاش رولىنى ئويناپ-
دى. 1997 - يىلى 12 - ئايدا تېھراندا چاقىرىلغان ئىسلام كېڭە-
شىدە، ئىرانىنىڭ كۈچىشى بىلەن ئاخىر بىردەك قارار چىقىرىلدى،
ئۇنىڭ مەزمۇنى غەربنىڭ نىزاملىرىنى چەتكە قاقماسلىقنى ئۆز ئە-
چىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئېنىق ھەم يارىشىش ئاساسىدىكى سۆزلە-
شىشكە بولغان ئارزۇ ئىپادىلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا
ئىسلام دۇنياسىنىڭ كەلگۈسىدىكى ھەرىكەت يۆنىلىشىمۇ ئېنىق
كۆرسىتىلدى.

ئىسلام دۇنياسى جىددىي ئېھتىياجلىق بولغىنى زامانىۋىلاش-
تۇرۇشنىڭ نەتىجىسى، ئەمما بۇ مۇۋاپىق سىياسەت، تەدبىر ئارقە-
لىقلا قولغا كېلىدۇ، ھازىر مۇشۇ يۆنىلىشنى بويلاپ تىرىشچانلىق
كۆرسىتىلىۋاتىدۇ. ئىسلامىيەتنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرىنى كۆپ
خىل شەرھلەش ئىمكانىيىتى بۇنداق سىياسىي زامانىۋىلاشتۇرۇش
ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ بەردى، چۈنكى ئىسلامىيەت دېموكراتىيە
بىلەن ئىنسانىي ھوقۇقنى «ئۆزىگە» دۇشمەن دەپ قارىمايدۇ. غەرب
ئەللىرىنى، جۈملىدىن ئىسلام دۇنياسىدىن باشقا پۈتكۈل دۇنيانى
بۇنداق نەتىجىلەردىن غايەت زور ئۈمىد كۈتىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ.
ئەگەر بىر تەرەپلىمە قاراش، قىسقا مۇددەتلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەت

ۋە زوراۋانلىق سىياسىيسىنىڭ تويماس تەمەلىرى كىشىلەرنىڭ بۇنداق تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلسا، ئۇنداقتا كىشىنى قايغۇ ـ ئەلەمگە دۇچار قىلىدىغان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ.

4

مۇقىم بولمىغان يادرو چوڭ دۆلىتى: رۇسىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار

رۇسىيە ئۇچرىغان مۇشكۇلات ــ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قالغان ئېغىر يۈك

يىمىرىلىش يولىغا ماڭغان سوۋېت ئىتتىپاقىدىن رۇسىيەگە قالغان تارىخىي يۈك باشقا ھەرقانداق دۆلەتكە قارىغاندا ئېغىر بولىدى. ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي كىرىزىستىن باشقا يەنە ئۆز سالاھىيىتىنى گۇۋاھلىقتىن ئۆتكۈزۈشتىن ئىبارەت تېخىمۇ مۇشكۇل بىر مەسىلىمۇ بار ئىدى. باشقا سابىق كوممۇنىزم ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇرۇلۇشنى ئەركىن دېموكراتىيەنىڭ غەلىبىسى مىللەتنىڭ يېڭىباشتىن ئازادلىققا ئېرىشىش پۇرسىتى، دەپ قارىشىغا بولىدۇ، شۇڭا ئۇ كەڭ تۇردە مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە دۆلەت تۈزۈمىنىڭ زور دەرىجىدە ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەنپەئەتىگە سىلىنغان زىيانغا نىسبەتەن مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزىنى ئاقلاش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. ئەمما، بۇنداق چۈشەندۈرۈشلەر رۇسىيەلىكلەرنىڭ مۇرەككەپ روھىي ھالىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىدى، بۇ ئىشلارنى «تەقدىر ـ قىسمەت» تىن كۆرمەيمۇ بولمايتتى. ئۇلار بۇنىڭغا ئىشەنسىمۇ، كۆپچىلىككە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان ئاتالمىش «ئىنتېرناتسىيونالزمنىڭ مەنپەئەتى» ئۈچۈن 70 يىل مابەينىدە، ئۇلار ــ نەچچە ئەۋلاد رۇسىيەلىكلەر ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئا-

تىدى، بارلىقى دېگەنلىك ئۆزىنىڭ روھىي ۋە بارلىق ماددىي جەھەت-تىكى بەخت ـ سائادىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنى رۇسىيەدىن ئىبارەت يادرولۇق را-يونىنى چۆرىدىگەن، موسكۋانى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى قىلغان، يې-قىن مەدەنىيەت تەسىر رايونى، بىخەتەر بولغان زەربىنى پەسەيتىش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، زېمىنى ئاسىيا ـ ياۋروپاغا يېيىلغان بىپايان ئىمپېرىيە دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئۇ چار پادىشاھ ئىم-پېرىيەسى كېيىنكىلەرگە قالدۇرغان مىراس. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ئازادلىققا ئېرىشىش بول-ماستىن، بەلكى بىھېسىاب مال ـ مۈلۈكتىن زىيان تارتىش؛ ئەھۋال-نىڭ ياخشىلانغانلىقى ئەمەس، بەلكى رۇسىيە كۈچلىرىنىڭ خەلقئا-را سىياسىي سەھنىدىن جىمجىتلا چېكىنگەنلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ رۇسىيەلىكلەرنىڭ غۇرۇرىغا تەگكەنلىك ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەن-چىسىنى سۇندۇرغانلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېڭىچە كوللېكتىپنى تو-نۇش تۈيغۇسى (سالاھىيىتى) نى تېپىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلا-رىغا سوغۇق سۇ سېپىدۇ ھەمدە پۈتكۈل مىللەتكە ئېغىر روھىي بو-يۇنتۇرۇق سېلىپ قويۇشىمۇ مۇمكىن.

خۇنتىنگتوننىڭ كىتابىدا رۇسىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى مەدە-نىيىتىنىڭ مەركىزى» دېيىلگەن، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەن-دىن بۇيان، رۇسىيە خەۋپ ئىچىدە قالدى، دۆلەتنىڭ سىياسىيسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن مۇشكۈلاتقا دۇچ كەلدى. ھېچقانداق بىر دۆلەت كۈنا دەۋردىن يېڭى دەۋرگە ئۆتۈش جەريانىدا بۇنداق ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ باقمىغانىدى. بۇگۈن بۇ دۆلەتتە ئىنتايىن پەۋقۇلئاددە تەرەققىيات ھادىسىسى يۈز بەردى: گۇللىنىش دەۋرىدىكى باسمىچى كاپىتالىزم بىلەن ئەركىن سودا كاپىتالىزمى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئابرۇيلۇق كارخانىچىلار

بىلەن قانۇنسىز قارا قول پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالمىشىش ئوڭۇشلۇق بولدى. بىر تەرەپتىن، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ۋە بىردىنلا بېيىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى ئۇزۇكسىز كۆپەيدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى غورد-گىلچىلىك ۋە جاپا ـ مۇشەققەتتە تۇرمۇش كەچۈرىدىغان نامراتلار كۆپىيىپ كەتتى، بولۇپمۇ پېنسىيە پۇلىغا تايىنىپ ياشايدىغان كىشىلەر شۇنداق نامرات ئىدى. يېڭىچە ئەركىنلىك ئىدىيەلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قالغان بىيۇروكرات تۈزۈلمە ۋە مەمۇرىي قۇرۇلما شۇ پېتى ساقلىنىپ قالدى، بۇ يەنە ئىنتايىن چوڭ يوشۇرۇن ئاپەت ھېسابلىناتتى. بۇلاردىن سىرت، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە كۆپ خىللاشقان ئىرقىي كوللېكتىپلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ياكى قارشىلىشىش يوق يەردىن يەنە توقۇنۇش بەلىبېغىنى پەيدا قىلدى.

ئەركىن ئاخبارات ساھەسى ۋە باشقا سانسىزلىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىللىرى گورباچېف ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردىلا مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. ئەلۋەتتە بۇ يەردە يەنە نۇرغۇن مۇرەككەپ «تارىخىي مىراسلار»مۇ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بولۇپ، ئۇ مەخپىي ساقچى تەشكىلاتى ۋە قوراللىق كۈچلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، گۇللىنىۋاتقان كارخانا ساھەسىدىن سىرت، يەنە ئېنېرگىيە ساھەسىدىكى خۇسۇسىيلاشتۇرۇلمىغان «تەبىئىي مونوپول كارخانىلار»مۇ ئۆز پېتىچە بار ئىدى. 1997 ـ يىلى ئىسلاھاتنى ياقلايدىغان TUSCHUBAJS بىلەن رېيمېنزوف بۇ مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، جاھىل بىيۇروكرات ھۆكۈمرانلار، باشقۇرغۇچىلار قاتلىمى ۋە دۆلەت دۇماسىدىكى ئەزالارغا ئوت ئاچتى. بۇنىڭدىن سىرت، خۇسۇسىيلاشتۇرۇلمىغان نۇرغۇن چوڭ كارخانىلار بۇرۇنقىدەكلا سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي سىياسەت پە-

رنسىپلىرى بويىچە كېتىۋەردى. بۇ كارخانىلارنىڭ نۇرغۇن زىيـ-
نىنى يەنىلا دۆلەت شەرتسىز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك ئىدى. ھەل
قىلىش مۇمكىن بولمىغان ئىشلاردىن يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى
قالدۇرۇپ قويغان ئېكولوگىيە ساھەسىدىكى ئىنتايىن ئېغىر يۈكمۇ
بولۇپ، كونا دەۋردىكى ئېنېرگىيەدىن پايدىلىنىشتا تۆۋەن سەۋىيەدە
تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى ئىقتىسادىي ساھەدىن تارتىپ، چوڭ يېرىق
كۆرۈلگەن «رادىيوئاكتىپ ئۆڭكۈر» (چېرنوبىل يادرو ئېلېكتىر
ئىستانسىسىدىكى يادرو رادىياتسىيەسى چىقىپ كېتىش ھادىسىسى-
نى كۆرسىتىدۇ ـ تەرجىماندىن) گىچە، ھەممىسىدە روھىي تەسەللى
تېپىشقا توغرا كېلەتتى، «تىنچلىق دەۋرىدىكى يادرو پارتلاش» تىن
ئاز ـ تولا نەپكە ئېرىشكەن رۇسىيەلىكلەر (ۋە قازاقىستان)نىڭ ھېچ
ئىش قىلمايلا قايتىپ كېلىشى ئۈمىد قىلىناتتى، يەنە كېلىپ ئۇلار-
نىڭ ھەممىسىدە ئېغىر ئېكولوگىيەلىك يۈك بار ئىدى. بۇگۈنكى
رۇسىيە، بىر جەھەتتىن كىشىنى تەشۋىشكە سالغۇدەك دەرىجىدە
نامراتلىشىپ كەتسە، يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ يەردە خۇسۇسىيلارنىڭ
قولىدىكى بايلىق ئۇنىڭغا قارشى ھەم غەيرىي يوسۇندا ئۇزۇكسىز
كۆپەيمەكتە؛ دۆلەت كارخانىلىرى، ئارمىيە، مەمۇرىي ئورگان، ئىج-
تىمائىي پاراۋانلىق (ياشانغاندا كۈتۈنۈش پۇلى، پېنسىيە پۇلى...) قا-
تارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە دۆلەتنىڭ مالىيەدىن قەرەللىك پۇل چىقىم
قىلىپ بېرىشىگە توغرا كېلىدۇ، ئەمما ھۆكۈمەت بۇ جەھەتتە ھەمـ-
شە ھېچ ئىش قىلىپ بېرەلمەيدۇ، پۇقرالارنىڭ دۆلەتتىن كۈتكەن
ئۈمىدى بەزىدە پۈتۈنلەي يوققا چىقىدۇ، بەزىدە يوقتىن ياخشى دېگۈ-
دەك بىرەر نەپكىمۇ ئېرىشىپ قالىدۇ. شۇڭا، خەلق دۆلەتنىڭ سىيا-
سىي جەھەتتىكى قانۇنلۇقىدىن گۇمان قىلىدۇ.

رۇسىيە ئىنتايىن جاپالىق بولغان خىزمەتلەرنى ئىشلىشى،
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە «كاردىن چىققان» بىرقانچە ساھەنىڭ

ئىشلىرىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ① ھەممىدىن ئاۋۋال ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇش، يەنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈلمىسىدىكى يېپىيېڭى ئىقتىسادي قۇرۇلمىنى پەيدىنپەي بارلىققا كەلتۈرۈش ھەمدە بۇ خۇسۇسىي ئىگىلىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان تاشقى رامكا شارائىتىنى مۇناسىپ يوسۇندا تۇرغۇزۇش، شۇنداقلا يېڭى ئاساستا باشقا دۆلەتلەر بىلەن سودا ۋە پۇل مۇئامىلە مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزۇش لازىم. ② سىياسىي تۈزۈلمىنى ئۆزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىپ، مەركەز بىلەن يەرلىك ئۆلكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېپىيېڭى بىر فېدېراتسىيە شەكلىدە يېڭىباشتىن بىرىكتۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۆكتەم، شەخسىيەتچى يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ تىزگىنسىز يوسۇندا بېيىش يولىغا مېڭىپ، فېدېراتسىيەنىڭ نورمال ھوقۇق - مەنپەئەتىگە زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇ چوڭ دۆلەتتىكى زۆرۈر ئىچكى باغلىنىشلارنى بۇزۇۋەتمەسلىك لازىم. ③ تامامەن بېقىندى ئورۇندا تۇرغان قانۇن سىستېمىسىنى مۇستەقىل، پارىخورلۇقتىن خالىي، ئىشەنچلىك ۋە ئۈنۈملۈك يېڭى قانۇن سىستېمىسىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. ④ خاسلىقنىڭ ئەركىن بوشلۇقىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش كېرەك، بىراق شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زىيادە ئەركىنلىشىشتىن كېلىپچىقىدىغان ئىجتىمائىي ئىللەتلەردىن ھوشيار بولۇپ، جىنايى ھەرىكەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ھەمدە ئاۋام - پۇقرانى قانۇن - تۈزۈلمۈك دۆلەتنىڭ ھازىرقى بارلىق قانۇنلىرىغا ئەمەل قىلىشقا مەجبۇرلاش لازىم.

كېلەڭسىز ئارمىيە سىستېمىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جىسمىدىكى بىر يامان سۈپەتلىك ئۆسمە بولۇپ، ئۇ ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىقتىسادىنى كۆپ يىل چۈشەپ قويۇپ، رونىق تاپقۇزمىغا-

نىدى. شۇڭا، ئۇنى ساغلام تەرەققىيات يولىغا سېلىش، قىسقارتىش ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش زۆرۈر؛ ئوفىتسېرلار توپىنىڭ ياخشى كەيپىياتىنى ساقلاشقا، كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنى تېخنىكا ۋە سىياسىي جەھەتتىن ياخشى تىزگىنلەشكە دىققەت قىلىش كېرەك. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، رۇسىيەنىڭ ھازىرقى دۆلەت سىياسىيسىنىڭ قانۇنلۇقلۇقىنى كۆچەيتىپ، مۇشكۇلاتتا قالغان رۇسىيە پۇقرالىرىغا زۆرۈر ھەم ئۇنۇملۇك ياردەملەرنى بېرىپ، رۇسىيەلىكلەرنىڭ مىللىي غۇرۇرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىش ياكى يېڭىباشتىن تىكلەش لازىم. بىز گېرمانىيەلىكلەر بىر قانچە يىلدىن بېرى شەرقىي ۋە غەربىي گېرمانىيە بىرلىككە كەلگەنلىدىن كېيىنكى ئاقىۋەت توغرىسىدا توختىماي ۋاتىلداپ كەلدۇق، قورساق كۆپۈكىمىزمۇ ئاز ئەمەس. شۇڭا، بۇگۈن رۇسىيە دۇچ كەلگەن بۇ مۇشكۇل، مۇرەككەپ ۋەزىپىنى ئۇلارنىڭ قانداق ئۇمىدسىزلىكلەرگە دۇچار بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلمىقىمىز تەس ئەمەس.

تەرەققىيات ۋە ئۆزۈكسىز كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەر: سىياسىي ئىسلاھات

رۇسىيەنىڭ بۇ يولدىكى تىرىشچانلىقلىرىغا كىشىلەر ئىنتايىن قايىل. ھازىر يېڭى تۈزۈلمىنىڭ يولغا قويۇلغىنىغا تەخمىنەن بەش يىل بولدى (1993 ـ يىلىدىن تارتىپ ئاپتور كىتابنى يازغان 1998 ـ يىلىغىچە ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ ــ تەرجىماندىن)، ھاكىمىيەت تۈتقۇچىلارنىڭ پارلامېنتتا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاش خەۋپىنىڭ ۋاقتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى.[1] رۇسىيە پارلامېنت سايلىمى،

---

① ۋولفگانگ لېئونارد: «ئىسلاھات ئاتىلارنى ئازاد قىلدى»، «رۇسىيەنىڭ زامانىۋىلىشىشتا بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى ـ توقاي يوللىرى»، 1994 ـ يىلى نەشرى.

زۇكتۇك سايلىمى ۋە يەرلىك سايلاملارنى ئوڭۇشلۇق تاماملىدى، بۇ-
نىڭ ئومۇمىي ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندا، دۇنيا جامائەتچىلىكى ئو-
مۇميۈزلۈك ھالدا، بۇ سايلاملار نىسبەتەن ئادىل بولدى، دېموكرات-
يە روھىنىڭ نۇرى چاقنىدى، ھەتتا كوممۇنىستىك پارتىيەدىكى ئا-
ساسىي ئۆكتىچىلەرمۇ سايلامدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغىنىغا قارد-
ماي، مۇشۇنداق سايلام ئەندىزىسىگە بويسۇنماقتىن ئۆزگە چارە تا-
پالمىدى، دەپ قارىدى. مەسىلەن، يېلتسىن 1993 - يىلى يېڭىباش-
تىن سايلانغاندا، كوممۇنىستىك پارتىيەمۇ سايلام نەتىجىسىنى قو-
بۇل قىلدى. ھازىر كوممۇنىستلار زۆرۈرىيىتى بولۇش - بولماس-
لىقى، ئۆزلىرى خالاش - خالىماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، دېموكرا-
تىيەنىڭ يېڭى قائىدە - نىزاملىرىغا تىرىشىپ ماسلىشىشى كې-
رەك. ئۇنىڭ ئەكسىچە زۇكتۇڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، 1993 - يىلى
پارلامېنتقا تاقابىل تۇرغاندىكىدەك قورال كۈچى ۋاستىسىنى ئەم-
دى ئىشلىتىش ئىنتايىن تەس، بۇگۈنكى پارلامېنت دېموكراتىك
قانۇنلاشتۇرۇشنى ئۆزىگە سايىۋەن قىلدى. سابىق قوغدىغۇچى كو-
شاكوف ۋە مۇئاۋىن زۇكلى سوسكوۋىز رەھبەرلىكىدىكى گۇرۇھنىڭ
يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، زۇكتۇڭنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىقىنىڭ
ئەگەشكۈچىلىرى ئاساسەن پەسكويغا چۈشۈپ قالدى.

سايلام نەتىجىسىدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، رۇسىيەدىكى
سايلىغۇچىلار تېپىك زۇكتۇكلۇق تۇزۇمىدىكى دېموكراتىك شە-
كىلگە بەك قىزىقىپ قالغان. ئامېرىكىدا دائىم كۆرۈلىدىغان ئەھ-
ۋالغا سېلىشتۇرغاندا، دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدا، ناۋادا چوڭ
ھوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان زۇكتۇڭ مەھكىمىسى بىلەن
كۆپ سانلىق ئۆكتىچىلەردىن تەشكىللەنگەن دۇما (پارلامېنت) ئوت-
تۇرىسىدا ئىختىلاپ كۆرۈلۈپ، كۈچى تەڭلىشىپ قالسا، خەلق ئەڭ
ئاخىرقى بېلەت تاشلاپ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. بۇگۈنكى

رۇسىيەدە، ئىسلاھاتچى زۇڭتۇڭ بىلەن ئۆتمۈشتىن مېھرىنى ئانچە ئۇزۇلمەيۋاتقان پارلامېنت ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىش ئۇسۇلى ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدىغان بولۇپ، قارىسا بەكلا غەلىتىدەك كۆرۈنىدۇ، بىراق مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار يەنىلا قانۇن، سىياسىي ۋە ئىقتىساد جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى، يەنە كېلىپ، كومپارتىيە رەھبىرى دېڭگانوفنىڭ دۇمادىكى ئىپادىسى ئامېرىكا پارلامېنتىدىكى جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنىڭ ئوك قانات ئۇنسۇرلىرىنىڭ ئىپادىسىگە سېلىشتۇرغاندا، باشقىچە تەرزدىمۇ بولمىدى؛ رۇسىيە دۆلەت دۇماسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتىغا مۆتىدىل ئىسلاھاتچىلارنىڭ داھىيىسى رۇكىن رەھبەرلىك قىلغان بولۇپ، ئۇ ژاشىنگتون كېڭەش پالاتاسىدىكى كۆپ سانلىقلارنىڭ داھىيىسى ـــ ئوك قانات پالاتا ئەزاسى جېسسىي خېلمىسقا قارىغاندا كۆپ ئەقىللىك ھەم نەزەر دائىرىسىمۇ كەڭ ئىدى.

مەركەز بىلەن جەمئىي 89 فېدېراتسىيە سۇبېيېكتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىمۇ ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى، كىشىلەرنىڭ ئىلگىرىكى ئەندىشىلىرىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ھازىر ئاپتونومىيەنى ئوخشاشلا كۆچلۈك تەلەپ قىلمىدىغان تاتارىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋەت كېلىشىم شەكلى ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇناسىۋەت مۇقىملاشمىغىنىدىن تاشقى كاۋكازدىكى چېچىنىيەلا قالدى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئېچىنىشلىق، قانلىق ئاقىۋەت كېلىپچىقىشى مۇمكىن. رۇسىيە تارىخىدا بەلكىم 1996 ـ يىلى 9 ـ ئايدىكى يەرلىك ئۆلكە باشلىقلىرى سايلىمى پەۋقۇلئاددە ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا كېرەك، شۇنىڭدىن تارتىپ يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مەتلەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېۋاستە ۋەزىپىگە تەينىلەنمەي، بەلكى جايلار ئۆزى سايلايدىغان بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېدېراتسىيە كېڭەش پالاتاسىدا

ئۆلكىلەرنىڭ باشلىقلىرى بىلەن يەرلىك پارلامېنتنىڭ رەئىسلىرى. مۇ دۆلەت قانۇنىنى تۈزۈشكە قاتنىشىدىغان بولدى. شۇ تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ دۆلەت سىياسىي تۈرمۈشىدىكى مۇھىم ئورنى كۆچەيدى. ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى (ئەلۋەتتە، كومپارتىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالدى بىلەن يەرلىككە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇشتا ئىپادىلەندى، باشقا جەھەتتە يەنە ئۆز رايونى ئۈچۈن ئىمكانقەدەر كۆپرەك پايدا ۋە مەنپەئەتنى قولغا كەلتۈرۈشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلار ئاساسلىق ئۆكتىچىلەردىن بولۇپ قېلىشقىمۇ ئەسلا قىزىقمايتتى. شۇڭا، دۆلەت دۈمىسىدىكى كومپارتىيە ۋە كۆپ ساندىكى ئۇچىغا چىققان مىللەتچىلەر چەكتىن ئاشقان ئەسلىي ئىقتىدارىنى ئىپادىلىگەندىلا، ئۇلار ئاندىن دۈما بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدە ئۈزەكگە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچ ھاسىل قىلالايتتى.

رۇسىيەدىكى ھەرقايسى يەرلىك ئۆلكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق شەكلىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ، نىشپىنىف نوۋگورود ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولغان زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىسلاھاتىنى يولغا قويغاندىن سىرت، بەزى ئۆلكىلەر قۇرۇلما جەھەتتە يەنىلا كونا تۈزۈلمىنى داۋاملىق يولغا قويدى، بۇ يەرلەردە ئۆلكىلەرنىڭ يەرلىك باشلىقلىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ (ھۆكۈمرانلىق) تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش يولىدا پايپېتەك بولۇپ، ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان رايوندا ئۆزى ۋە ھاۋالىچىلىرىنىڭ چۆنتىكىنى تېخىمۇ تۇم قىلىش كويىدىلا يۈردى. شۇ تۈپەيلىدىن بۈيۈك ئىسلاھات يولغا قويۇلغاندىن بېرى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقى ئۈزۈكسىز چوڭىيىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنە كەسكىنلىشىپ كەتتى.[1]

---

① ئېبېرخارد سچىنېيدېر: «رۇسىيەدىكى فېدېراتىزم: ھوقۇقنى چەكلەش كېلىشىمى ۋە ئوبلاست باشلىقلىرى سايلىمى»، 1997 ـ يىلى نەشرى.

ناۋادا بىز بۇگۈن رۇسىيەدىكى دېموكراتىيەنى ئىنتايىن مۇقىم ھالەتتە دەپ تەسۋىرلىسەك، سەل مۇبالىغە قىلىۋەتكەن بولمىمىز، بىراق شۇنداق كېسىپ ئېيتالايمىزكى، 1993 ـ يىلىدىن كېيىن رۇسىيە نىسبەتەن مۇقىم باسقۇچقا قەدەم قويدى. بۇگۈنكى رۇسىيە ـ دە دۆلەتنىڭ كونا تور سىستېمىسى ۋە مەنپەئەت گۇرۇھى يەنىلا خېلى زور تەسىر كۈچكە ئىگە، ئەمما مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئاز بىر قىسىم كارخانىچىلار ۋە «توساتتىن بېيىپ كەتكەنلەر» نىڭمۇ تەسىر كۈچى ئىنتايىن زور. بۇ ئىككى خىل كۈچ بىرلىشىپ، يېڭى سىياسىي تۈزۈلمىگە مۇئەييەن دوكار سىياسىي تۈسىنى بەرگەن. ئۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيەدە زوڭتۇڭلۇق تۈزۈلمىسىنى ئىجرا قىلىش سىستېمىسىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك، رۇسىيەدە قۇدرەتلىك بىر پارلامېنتنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن پارتىيە ـ گۇرۇھلار سىياسىيسىنىڭ ئاساسى توغرىسىدا سۆزلەپ يۈرۈشمۇ ھاجەتسىز، ئادەتتىكى ئەھۋالدا زۇڭتۇڭ قوللانغان سىياسىي تاكتىكىلار ھەمە شە ناھايىتى چوڭ ئېلاستىكىلىققا ئىگە بولىدۇ، ئۇ بەزىدە ھەتتا قانۇنلارغا مۇخالىپ كېلىدىغان سىياسىي پەرمانلار ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىنمۇ يانمايدۇ. چوڭ سايلامدىن كېيىن زۇڭتۇڭ ئىشخانىسىنى ئۇنۇملۇك «تازىلاش» ئارقىلىق، ئاساسىي قانۇنغا تامامەن خىلاپ ئىش قىلىدىغان «پوناپارتىزم» نىڭ خەۋپى ھازىر ئاساسەن تۈگىتىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇما ئۆزىنىڭ قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەنىدە، ھەر ۋاقىت ئاساسىي قانۇننىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئىش كۆرۈپمۇ كېتەلمىدى. قىسقىسى، بىرقەدەر ئاجىز بولغان، بەزىدە سىياسىي پۇرسەتپەرەسلىك تۈسىنى ئالغان ئاساسىي قانۇننى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ئەندىزىسى نۆۋەتتە رۇسىيە سىياسىي تۈزۈلمىسىدە ساقلانغان ئەڭ ئاساسلىق توسالغۇ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئاساسىي قانۇننىڭ پىرىنسىپلىرى ھەمىشە

دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، رۇسىيەنىڭ بۇ سىياسىي سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى تۇرغۇزۇشتا ھەقىقەتەن پۈتۈنلەي غەربنى «ئۆرنەك» قىلغانلىقىدا شەك يوق.①

ئىقتىسادىي ئىسلاھات

1991 ـ يىلىدىن تارتىپ، رۇسىيەنىڭ خەلق ئىگىلىكى ئېغىر دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى. بەش يىلدا ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 50% كېمەيدى؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 55% تۆۋەنلىدى؛ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 1/3 ى كېمەيىپ كەتتى. بۇ ئىشلاردىن رۇسىيە ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي كىرىزىسنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مۇئەييەن دەرىجىدە ئەسلىگە كېلىش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈۋاتقانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. ماكرو ئىقتىسادنى مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ۋە مەركىزىي بانكا 1995 ـ يىلىدىن بېرى بىر دەك مالىيەنى قىسىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ مۇئەييەن ئۈنۈمگە ئېرىشتى. پۇل پاخاللىق نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ، تاشقى سودا ئېكسپورت ئېشىندىسى مەلۇم دەرىجىدە كۆپەيدى. ئۇزۇكسىز گۇللىنىۋاتقان مۇلازىمەتچىلىك ساھەسىدە مەلۇم دەرىجىدە جانلىنىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. يېڭى ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى ئۇزۇكسىز كۆپەيدى.

رۇسىيەدە ھەش ـ پەش دېگۈچىلا بىر كارخانىچىلار قاتلىمى شەكىللەندى، ئۇلار ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ،

---

① بورس ماكارېنكو: «سايلامدىن كېيىنكى رۇسىيە: ئىسلاھ قىلىش كېرەكمۇ ياكى يېڭىباشتىن قۇرۇش كېرەكمۇ؟»، «رۇسىيە ۋە غەرب: ئىستراتېگىيەلىك ھەمراھلىق مۇناسىۋىتىدىن ھەمراھلىق مۇناسىۋىتى ئىستراتېگىيەسىگىچە»، فىرانكفورد، 1998 ـ يىلى نەشرى.

قاتلاملاردىن كەلگەن كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە جەمئىيەتنىڭ سىرتىدا لاغايلاپ يۈرۈپ، ئەمدىلىكتە بازار ئىگىلىكى قاينىمىغا چۈشۈپ پۈرسەت ئىزدىگۈچىلەر؛ ئىلگىرىكى «سايە ئىگىلىك» نىڭ ۋەكىللىرى؛ ئۆزىنىڭ تالانتىنى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش كويىدا يۈرگەن مۇتەخەسسىسلەر؛ ئۆزىنىڭ ئىمتىيازىنى «كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش»نى بىلمىدىغان سابىق ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ ئەمەلدارلىرى بار ئىدى. پارتىيە ئىچىدىكى قىسمەن قابىل كىشىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا دۆلەت كارخانىلىرى (بولۇپمۇ يەرلىك ئۆلكىلەردىكى) نى ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي مۇلكىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىدەك قىلىمشلار كىشىلەرنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغان بولسىمۇ، بۇنداق كەيپىيات بۇ دۆلەتتىكى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش قەدىمىنى توسۇپ قالالمىدى.①

خۇسۇسىيلاشتۇرۇش دولقۇنى پۈتكۈل ئىقتىسادىي ساھەنى قاپلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادنىڭ قائىدىلىرى يەنىمۇ ئەركىنلىشىپ كەتتى. دۆلەتنىڭ تاشقى سودىدىكى مونوپولۇق ئورنى بىكار قىلىنىپ، قورۇقچىلىق خاراكتېرىدىكى تاموژنا بېجىمۇ تۆۋەنلىتىلدى، كاپىتال بازارلىرىمۇ ئېھتىيات بىلەن ئەركىنلەشتۈرۈلدى. پۇل ئىقتىسادى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈلمىسىدە ئومۇملاشقان «تەك قىممەتتە ئالماشتۇرۇش»نىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇنىسى نۆۋەتتە ئاز سانداكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى بولۇۋاتىدۇ. ئىش ھەققىنىڭ ئورنىغا مەھسۇلات بېرىشتەك ئەھۋاللارنىمۇ ئاندا ـ ساندا ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. شەھەر ـ

---

① ئىگور. بۇنىن: «رۇسىيەنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ۋاكالەتچىسى ـــ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ساھەدىكى تايانچ كۈچ».

لەردە ئاز سانلىق ساھەلەردىكى قىسمەن چوڭ كارخانىلار يەنىلا دۆ-
لەتنىڭ مونوپوللۇقىدا تۇرۇۋاتىدۇ؛ يېزىلاردا مەيلى كولخوز كادىر-
لىرى ۋە كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ قانچىلىك تۇردە جاھىللارچە قار-
شى تۇرۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇلۇكچىلىك شەكلىدە يەنىلا مىسلە-
سىز ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ پېشقەدەم كادىرلار ئارىسىدا، ھازىر
قىسمەن خۇسۇسىيلاشتۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ كارخا-
نىلاردا بىر قىسىم «قىزىل زاۋۇت باشلىقلىرى» بولۇپ، ئۇلار بۇرۇن-
قىدەكلا ئىسلاھات، تەرەققىياتتىكى توسالغۇ دەپ قارىلاتتى. ئۇلار
كونا تۈزۈمنىڭ ھىمايىچىلىرى بولۇپ، بۈگۈنكى ئىقتىسادىي تۈر-
مۇشتا يەنىلا بۇرۇندىن قالغان ئىگىلىك باشقۇرۇش پىرىنسىپلىرىنى
ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇناتتى، بولۇپمۇ تىجارەت
ئىشلىرىدا زىيان كۆرۈلگەندە، ئۇلار ھەمىشە دۆلەتنىڭ مەبلەغ جە-
ھەتتىن زۆرۈر يارەملەرنى بېرىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

بىراق، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا
ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگىدەك كۆرۈنمىدىغان بۇنداق ئىقتىسادىي تە-
رەققىياتتىن پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەرلا مەنپەئەتلەندى، دۆلەت
مالىيەسىدە كۆرۈلگەن كىرىزىس رۇسىيەنى ئىنتايىن خەۋپلىك
ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مەمۇرىي ئىشلارغا كېتىدىغان چىقىمغا
تېخىمۇ كۆپ باج كىرىمى ئارقىلىقلا كاپالەتلىك قىلغىلى، شۇ ئار-
قىلىق ھۆكۈمەتنى نۆۋەتتىكى قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئىق-
تىدارىغا ئىگە قىلىپ، خىزمەتلەرنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك قانات يايـ-
دۇرغىلى بولاتتى. پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆزگەر-
تىپ، كۆپ سانلىق كىشىلەرگە ئىسلاھاتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى
بىلدۈرۈش ئۈچۈن تەخمىنەن پۈتۈن بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ جاپا-
لىق تىرىشىشىغا توغرا كېلەتتى. 1991 ـ يىلىدىكى كىرىم سەۋد-
يەسىگە سېلىشتۇرغاندا، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى

45% كېمىيىپ كەتتى، شۇڭا نۇرغۇن رۇسىيەلىكلەر تۆۋەن مائاش كىرىمىنى باشقا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق تولۇقلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى باي، كەمبەغەللىك پەرقى كۈنسايىن چوڭايماقتا. 1993 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە، ئەڭ باي 10% ئاھالە بىلەن ئەڭ نامرات 10% ئاھالىنىڭ كىرىم پەرقى 11 ھەسسىدىن 16 ھەسسىگە كۆپەيدى. ئەڭ باي رايونلار بىلەن ئەڭ نامرات رايونلارنىڭ پەرقى 1:8 دىن زورىيىپ 1:25 كە يەتتى.①

قانۇن سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى ئىقتىسادىي ئىسلاھاتتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ ئىدى. چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلار (قانۇننىڭ قاتتىق قوغدىشىغا نائىل بولالماي) ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ مۇقىم بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئۇمىدسىلەندى، يەرلىك بىيۇروكرات ئاپپاراتلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا مەمۇرىي جەھەتتىن ئارىلىشىۋېلىشىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنى كەلگۈسى ئىستىقبالىدىن مەلۇم دەرىجىدە تەشۋىشلەندۈرۈپ قويدى. شۇبھىسىزكى، قانۇننىڭ تۈتۈرۇقسىزلىقى بازار ئىگىلىكىنىڭ كۈشەندىسى ئىدى. بۇ كۈشەندە خېلى كەڭ دائىرىدە كۈچىنى كۆرسەتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئېغىر بىر ئاقىۋەت شۇكى، قەرز پۇلنى قايتۇرۇۋالماق ئىنتايىن تەس ئىدى. كارخانا رەھبەرلىرى يەنىلا كونا تۈزۈلمىنىڭ «تور سىستېمىسى»دا توختاپ قالغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ مالىيە جەھەتتىكى بىخەتەرلىكىنى كۆزلەپ، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى قەرزنى كەينىگە سۆرەيدىغان ئەھۋاللار ئىنتايىن ئومۇملىشىپ كەتكەندى، شۇڭا ھەمىشە ئۇچ تەرەپ ياكى كۆپ تەرەپكە چېتىشلىق

---

① خانىس خېرامان خۇئېچمان: «رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى»نى ئۆزگەرتىشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى»، 1997 ـ يىلى نەشرى، 13~22 ـ بەت.

قەرزدارلىق كېلىپچىقاتتى. پۇل ئىقتىسادى مەيدانغا كەلگەن بولۇسمۇ، بىراق ئۇ بۇنداق ئىللەتلەرنى ئاسانلىقچە بىر يولىلا تۈگىتىپ بولالمايتتى. چۈنكى، كونا «تۇر سىستېمىسى»دا كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئىشىنىش (دۆلەت كارخانىلىرى كۆزدە تۇتۇلمىدى) قانۇنىي كاپالەتنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلاش رولىنى ئويىنىغانىدى. بۇ دائىرىدىن قارىغاندا، قانۇننىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كەلگەن، ئىسلاهات توسقۇنلۇق قىلىدىغان تۈزۈلمە قۇرۇلمىسىنىڭ تېخىمۇ مۇستەهكەملىشىپ كېتىشىگە تۈرتكە بولغانىدى.

كۈچكە ئىگە بولغان قانۇن ـ پەرمانلارنى قانداق قىلىپ ياخشى ئىجرا قىلىش تېخىمۇ قىيىن ئىدى، بولۇپمۇ نوپۇزى چوڭلار قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى سادىر قىلغاندا تېخىمۇ شۇنداق بولغانىدى. رۇسىيەدە كارخانىلارنىڭ يۇقىرى سوممىلىق قەرزىنى سۈرۈشتۈرۈش، تەشكىللىك جىنايەتنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت دائىرىسى بولۇپ قالغانىدى. بۇ دۆلەتتە تەشكىللىك جىنايەت ئۆتكۈزۈش قىلمىشلىرىنىڭ ئۈزۈكسىز كۆرۈلۈۋاتقانلىقى هەم بارغانسېرى ئەدەپ كېتىۋاتقانلىقى هەممىگە مەلۇم ئىدى. بىراق، نۆۋەتتە بۇنداق هادىسىلەرنىڭ دۆلەت ئىقتىدارىنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن كېلىپچىقىۋاتقانلىقى ياكى بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا كاپىتالىنىڭ «ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى»دىكى زۆرۈر يول ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرمەك تەس ئىدى. ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا ئېپتىدائىي كاپىتالىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى جىنايى تەجرىبىلەر (دەسلەپكى مەزگىلدىكى دېڭىز قاراقچىلىق قىلمىشلىرى)، هوقۇقنى قانۇنغا خىلاپ هالدا قالايمىقان ئىشلىتىش (16 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دېهقانلارغا قوللانغان «قوينىڭ ئادەم يېيىشىدەك يەر قاشالاش هەرىكىتى»)،

رىقابەتچىلىرى ۋە ئىشچىلارنى ئېزىش ۋە قوراللىق باستۇرۇش (19 ـ ئەسىردىكى ئامېرىكىدا يېزا ئىگىلىك، تۆمۈرىيول ياساش، دەسلەپكى مەزگىلدىكى سانائەتتە كۆرۈلگەن ئاتالمىش «قاراقچىلىق پادىشاھى») بىلەن تولغانىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە، «سايە ئىقتىسادى» دۆ ـ لەتنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە يۇقىرى سوممىغا يەتكەنىدى («سايە ئىقتىسادى» قانۇنسىز ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ ــ تەرجىماندىن). بۇگۈن «ئىقتىسادىي جىنايەت»لەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن ۋە كۆپ خىللاشقان سودا ساھەسىنى قاپلاپ، ئىجازەتكە ئېرىشەلمىگەن (ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى ـ نى ئېلىش زۆرۈر بولغان) تاشقى سودا كەسپىدىكى ئاددىي ئۇسۇل بە ـ لەن باجدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشتىن قورال ـ ياراغ ئەتكەسچىلىكى، قوغداش ھەققىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ ئېلىش، پۇل يۇيۇش ۋە زە ـ ھەرگە چېتىشلىق جىنايەتلەرگىچە تەرەققىي قىلىپ، بىر قاتار «تېز ھەم قانۇنلۇق» بولغان تەشكىللىك ئېغىر جىنايەت سىستېمىسى شە ـ كىللەندى. رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، پەۋقۇلئاددە قانۇنلۇق بولغان كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى «پەرۋەردىگارنىڭ جازاسى» ياكى «ئادەتتىن تاشقىرى بەخت تىلەش» ھېسابلىنىدىغان بولۇپ، بۇ تەرىپى بىزگە مەلۇم ئەمەس. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان يېرى شۇ ـ كى، بۇ نۇقتىنى ئوخشاشلا ئەخلاق ئۆلچىمى بىلەن ئۆلچەشكە ئامالـ سىزمىز. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «غەرب»نىڭ ئۆتـ مۈشتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇنى يەكىللىك بىلەن ئاقلاشتىن ھەرھالدا ئېھتىيات قىلغان تۈزۈك.

رۇسىيەنىڭ سالاھىيىتىنى جەزملەشتۈرۈش ــ تالاش ۋە ئۇنىڭ ئىستىقبالى

جەمئىيەت بۇنداق جاراھەت خاراكتېرلىك تەجرىبىگە قانداق

ئىنكاس قايتۇرىدۇ؟ دۇنيانىڭ باشقا ھەرقانداق بىر جايىدىكىگە ئوخشاش، ئۇمۇ سالاھىيەتنى جەزملەشتۈرۈشتىكى ئەنئەنىۋى دۇنيا قاراشقا مۇراجىئەت قىلىدۇ. رۇسىيەدە «سالاھىيەتنى تونۇش» نىڭ پەۋقۇلئاددە بەلگىسى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەرنىڭ مەزمۇن ئاساسى ناھايىتى كەڭ، يەنى دىن ـ مەدەنىيەت (پىراۋوسلاۋىيە دىنى) ئورنىنىڭ بېكىتىلىشى، دۆلەت، مىللەت (سلاۋ ئىرقى) نىڭ ئايرىلىشى، ئىدېئولوگىيە (كوممۇنىزمغا بولغان سېغىنىش) ۋە غەرب مەدەنىيىتى دېگەندەك.

پىراۋسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ مۇخلىسلىرى كۆپىيىۋاتقان ھەم ھەر خىل مەزھەپلەر تەرەققىي قىلىپ كۇنسايىن كۈچىيىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق مۇتلەق كۆپ ساندىكى رۇسلار دىنىڭ جانلىنىشىنى تازا خالاپ كەتمەيدۇ. رۇسىيە ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 1/3 ى ئۆزىنى مۇخلىس ھېسابلايدۇ، يەنە شۇنچىلىك ئادەم مەلۇم شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىخلاسمەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ (ئاستىرولوگىيەگە خۇراپىيلەرچە ئىشىنىدۇ ياكى چوڭقۇر ئىشىنىدۇ)؛ تەخمىنەن يەنە 1/3 قىسىم كىشى ئاتېئىزمچى ھېسابلىنىدۇ ياكى دىنىي ئېتىقادقا قارشى تۇرىدۇ. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان 1/3 قىسىم ئاھالە ئىچىدە ئاياللار، ياشانغانلار ۋە كۆپ تەرىبىيە كۆرمىگەنلەر ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ كىشىلەر ئاز-سىدا پەقەت 5% كىشىلا ھەقىقىي مەنىدىكى پىراۋوسلاۋىيە مۇخلىسى بولۇپ، ئۇلار قەرەللىك ئىبادەت قىلىدۇ. باشقا كۆپ سانلىق كىشىلەر ئۇنداق ئىشلارنىڭ ئۆزىگە ئالاقىسى يوقتەك كۆندىلىك تۇرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ھەلەكچىلىكى بىلەن ئالدىراش يۇرۇشىدۇ.

روشەن ئالامەتلەردىن مەلۇمكى، جەمئىيەتتىكى كىرىزىس تۈپەيلىدىن ئەنئەنىۋى ئەخلاق مىزانلىرىغا سەل قارايدىغان تۇرمۇش

شەكلى پەيدا بولىدۇ، بۇ ھالدا قىممەتنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىشى مۇقەررەر، ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ دىن تۈپەيلىدىن بولىدىغان ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى دۇنياۋى ئېقىم تەسىرىدىن بولىدۇ. بولۇپمۇ، 40 ياشتىن تۆۋەن بىر ئەۋلاد كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈلۈۋاتقىدىكى كوللېكتىپنى، دۆلەتنى گەۋدىلەندۈرۈپ، شەخسنىڭ «خىزمىتى» گە سەل قارايدىغان ئېتىكا ـ ئەخلاق قارىشىدىن قۇتۇلۇپ، «غەرب»نىڭ قىممەت قارىشىنى تولۇق قوبۇل قىلغان. ياش رۇسىيەلىكلەر خىزمەتنى جەمئىيەت ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت دەپ قارىماستىن، بەلكى تۇرمۇشنى قامداش يولىدا شۇغۇللانغان «كەسىپ» دەپ قارايدۇ. ئۇلار كىرىمنىڭ تەقسىم قىلىنىشىغا ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پۇرسەتكە تېخىمۇ بەكرەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. بۇ تەرىپىنى ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ۋە بوۋا ـ مومىلىرى ياشىغان دەۋردىكى بىر ئەۋلاد كىشىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار بازار ئىگىلىكىگە بولغان غايەت زور قىزغىنلىقى بىلەن 90 ـ يىللاردىكى ئازابلىق كەچۈرمىشلەر تۈپەيلىدىن زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ھازىرقى ياشاش رىقابىتىگە يەنىلا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتىدۇ. ئىستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىر سانلىق مەلۇمات بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن بۇيان، رۇسىيە ئاھالىلىرىنىڭ بۇگۈنكى «ئەركىنلىك»نى ياكى ئۆتمۈشتىكى «باراۋەرلىك»نى تاللاش نىسبىتىدە ئۆزگىرىش بولغان. 1991 ـ يىلى، 42% ئاھالە «باراۋەرلىك»نى، 40% ئاھالە «ئەركىنلىك»نى مۇھىم دەپ بىلگەن بولسا، 1996 ـ يىلىغا كەلگەندە ئىككىسىنىڭ قىممەت نىسبىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇپ، نەتىجىسى 33% ۋە 43% چىقان، دېمەك، «ئەركىنلىك»كە بولغان قىزىقىشنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەنلىكىدە شەك يوق. بۇنداق ئۆزگىرىش «گۈزەل» كومموننىزم كونا دەۋ-

رىگە قايتىش خىيالىنىڭ كۆپۈككە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سىياسىي سەردارلارنىڭ ئاۋام ـ پۇقرالار كۈندىلىك تۇرۇشتا باش قاتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۇششاق ئىشلار توغرىسىدىكى كەسكىن مۇلاھىزىلىرى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تېخىمۇ بەك قوزغايدۇ. بۇ مۇنازىرىگە قاتناشقان ئىجابىي تەرەپ غەربكە مايىل ئەركىن دېموكراتچىلار، يەنى گايدا، يالىنىسكىي ۋە نىمۇزورف قاتارلىقلار ئىدى؛ بىرقەدەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئوتتۇرىلىقتا تۇرۇۋاتقانلار، يەنى چېرنومىلكىنغا ئوخشاش تىپتىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ بىراق كۆپچىلىك دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق بىر پاكىت بار، ئۇ بولسىمۇ ئوتتۇرىلىقتىكىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كونا تۈزۈلمىگە يېڭىباشتىن قايتىشنىمۇ ئوخشاشلا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. بازار ئىگىلىكى يولىدا دېموكراتىيەنى جارى قىلدۇرۇشتا چىڭ تۇرۇش (ئىنتايىن قۇدرەتلىك مەمۇرىي ئىجرا ھوقۇقى بولسىمۇ) ۋە دۇنيا ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىغا كىرىش قاتارلىقلار رۇسىيەنىڭ ئىشلىرىدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك، بۇ جەھەتتە ئۇلار بۇرۇنلا ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغان بولۇپ، قىلچە تالاش ـ تارتىشمۇ بولمىغان. ئۇلارنىڭ قارشى تەرىپىدىكى سەلبىي تەرەپ ئاساسلىقى كوممۇنىستلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ مەيدانى شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىدىكى كوممۇنىستىك پارتىيەلەرنىڭكىگە ئانچە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ھەتتا سوتسىيالىستىك دېموكراتىزملىق بۇرۇلۇشنىمۇ رەت قىلىدۇ؛ بۇنىڭدىن سىرت، سەلبىي تەرەپتىكىلەر يەنە ھەر خىل مىللەتچىلەر، سىياسىي جەھەتتە ئىجتىمائىي تەرەققىيات مۇساپىسىدىن ئۈزۈكسىز ئايرىلىپ چىقىۋاتقان ئۇچىغا چىققان ئۇنسۇرلار، مەسىلەن، سېلتوۋنسكىي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەرب مەدەنىيىتىگە دۈشمەنلىك

نەزىرى بىلەن قارايدىغان بۇ ئۆكتىچىلەرنىڭ كىشىلەرنى قاياققا باشلاپ كېتىۋاتقانلىقى تېخى نامەلۇم. كوممۇنىستلار قوغلىشىدىغان نىشاننىڭ كەم دېگەندە يېرىمى كونا سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرىگە قايتىش، مىللەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ ئالدى بىلەن ئويلايدىغىنى قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش، بىراق ئۇلارنىڭ زادى قانداق جەمئىيەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى نۆۋەتتە تېخى ئېنىق ئەمەس. بۇنىڭدىن سىرت، غەرب بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا ياۋروپا ـ ئاسىيا كۆۋرۈكى بولۇش گۈزەل ئارزۇسىدا يۈرگەنلەرمۇ بار. بۇ رۇسچە ئالاھىدە يول تۇتۇشتىكى كونا خىيالدىن باشقا نەرسە ئەمەس. پىراۋوسلاۋىيە دىنى جەمئىيىتى ۋە پانسىلاۋچىلار كونا جەمئىيەتتىن مېھرىنى ئۈزەلمىگەن بولۇپ، ئۇلار 1917 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى گۈزەل دەۋرگە قايتىشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ گۈنكى رۇسىيەلىكلەر بىرلا ۋاقىتتا مۇئەييەن دەرىجىدىكى تۆت ئەسلىيەتچىلىك ئېقىمىنى، يەنى كونىلىقتىن رىشتىنى ئۈزەلمىگەن كوممۇنىزم، مىللەتچىلىك، رايون سىياسىيسى ۋە ئىرق ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان ئىدىيە سىستېمىسى، بۇ ئامىللارغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر ئارىلاشما گەۋدىنى باشتىن كەچۈردى. بۇنداق بۆلۈنمىچىلىك كۆرۈۋاتقان ئەھۋالدا، ئۆكتىچىلەرنىڭ ئاجىزلىقلىرى ئاسان مەلۇم بولىدۇ. ئۇنداقتا، بۇ «پىراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى يادرولۇق چوڭ دۆلەت» نىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئالاھىدە يول ھاسىل قىلالىشى ئانچە مۇمكىن بولماي قالىدۇ، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ غايەت زور ئىجتىمائىي تەسىر كۈچ ھاسىل قىلىپ، دۆلەت سىياسىيسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. قىسقىسى، بۇنىڭدىن مۇنداق بىر يەكۈننى ئاسانلا چىقىرالايمىز، يەنى ئۆكتىچىلەرنىڭ ئۆزى ئىنتىلىدىغان سىياسىي نىشاننى ئايدىڭلاشتۇرالماسلىقى تۈپەيلىدىن

ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىزلاپ، ئىسلاھاتچىلارنى ئاساس قىلغان تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەر بىلەن ئۇزەكتىگە سوقۇشتۇرالمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپچىقىشىمۇ تاسادىپىي ئەمەس، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا يەنىلا ئىسلاھاتچىلار رۇسىيەنى مۇشكۈلاتتىن قۇتقۇزىدىغان، بىردىنبىر ئېنىق يولغا قويۇشقا بولمىدىغان پىلاننى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ يول ئەگرى - توقاي، ئۇزاق ھەم جاپالىق بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھالقىپ ئۆتمەك ئەڭ قىيىن توسالغۇ يەنىلا رۇسىيەدىكى «بىز چوڭ دۆلەت دەيدىغان كەيپىيات»، غەربكە ئارتۇقچە تايىنىۋېلىش رۇسىيەنى دۇنيا سەھنىسىدىكى پەۋقۇلئادده تەسىر كۈچتىن «مەھرۇم» قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ دۇنيادىكى چوڭ دۆلەتلىك ئابرۇيىنى سۇندۇرىدۇ.

چوڭ دۆلەت خام خىيالى ۋە رەھىمسىز رېئاللىق

رۇسىيەدىكى قابىلىيەتلىك رۇسىيەنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرى توغرىسىدىكى كەسكىن بەس - مۇنازىرىلىرى ئۇلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەسىلە ئۈستىدىكى ئاساسى بىرلىككە كەلگەن تەسەۋۋۇرنى يوشۇرۇپ قالالمىدى، يەنى ھەممىلا كىشى رۇسىيەنىڭ خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىشتى. رۇسىيەنىڭ سىياسىي قاتلىمىدىكىلەر مەيلى قايسى مەزھەپ، گۇرۇھتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز دۆلىتىنى بۇرۇنقىدەكلا دۇنيادىكى بىر قۇدرەتلىك دۆلەت ھېسابلايتتى. ئەمما، بۇنداق نۇقتىئىنەزەر ئۇلارنى يا ئالدىغا، يا كەينىگە ماڭالمايدىغان مۇشكۈل ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. نۆۋەتتە رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى بىر جەھەتتىن بۇ دۆلەتنىڭ غەرب ئالدىدا ئۆزىنىڭ «خاس ئۇسلۇبى»نى نامايان قىلىشىغا يول قويمىسا، يەنە بىر جەھەتتىن يەنە ئۇلار بىلەن بولغان ئىقتىساد، سودا ئالاقىسىنى

داۋاملىق ئوڭۇشلۇق تۇرده تەرەققىي قىلىدۇرۇپ، ئىقتىسادىي يار-
دەمگە ئېرىشىشگە ھەم شۇ ئارقىلىق غەرب دۇنياسى تەمىن ئەتكەن
ئىقتىسادنى يۆكسەلدۇرۇش پۇرسىتىنى تۇتۇۋېلىشىغا تۇرتكە بول-
دى. شۇنداقلا، مۇشۇ سەۋەبتىن رۇسىيەنىڭ قۇدرەتلىك دۆلەت سە-
ياسىي نىشانى تېگىشلىك ئاساسىدىن مەھرۇم قالدى.

رۇسىيەنىڭ خەلقئارالىق سىياسىيغا بولغان قىزىقىشىغا ئىن-
تايىن مۇرەككەپ ھېس - تۇيغۇلار سىڭگەن. شۇبھىسىزكى، ئۇ يە-
نىلا ئۆزىنى چوڭ دۆلەت، دەپ چوڭچىلىق قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ ئا-
مېرىكا ئالدىدا ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغانلىقىدا گەپ يوق، رۇسىيەنىڭ
ئامېرىكىغا دۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارىشىمۇ ھەيران قالغۇچە-
لىك ئىش ئەمەس. ئۇ ئامېرىكىنىڭ دۇنيادا يەككە بىر قۇتۇپ سۇ-
پىتىدە زومىگەرلىك قىلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، كۆپ قۇتۇپلۇق
دۇنياۋى يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشنى ئۆزىگە ئىستراتېگىيەلىك نىشان
قىلىۋالغان، ئۇمۇ شۇ ئارقىلىق خەلقئارالىق ئىشلاردا باراۋەر تەد-
بىر بەلگىلەشكە قاتنىشىشنى ئويلايدۇ. بۇ ئىستراتېگىيەلىك تە-
سەۋۋۇر رۇسىيەنىڭ ئامېرىكىغا دۇشمەنلىك پوزىتسىيەسى تۇتۇپ
كېلىۋاتقان باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىر يولدا مېڭىشىغا تۇرتكە بول-
غان. بۇ يەردە ئاساسلىقى جۇڭگو كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بەزىدە «غەرب»
تىكى فىرانسىيەمۇ شۇ دائىرىگە كىرىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت،
رۇسىيە بىلەن ئىران (كاۋكاز ۋە كاسپىي دېڭىز رايونىدىكى بۇ مۇ-
ھىم ھەمراھلارمۇ رىقابەتچى) بەزىدە ۋاشىنگتون بىلەن زىددىيەتلە-
شىپ قالىدۇ. بىراق، بۇنداق ئويۇن مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچراپ
تۇرىدۇ، ئۇنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەقىقەتەن تەھ-
دىتكە دۇچ كېلىشى مۇمكىن.

رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى ياخشى كېتە-
ۋاتىدۇ. ئۇزاقتىن بېرى ئاسانلا تالاش - تارتىشقا تۇتۇرۇق بولۇپ

كېلىۋاتقان چېگرا مەسىلىسىدىمۇ ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئارقىلىق بىر دەك پىكىرگە كەلدى ھەمدە ئۆزئارا ئىشىنىش ئەسلەتمىسى ئىمزالىدى، بولۇپمۇ چېگرادا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مەسىلىسىدە، ئەڭ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئىككى دۆلەت ئىقتىساد، سودا ھەمكارلىقىنى ياخشىلاشقا تىرىشىۋاتىدۇ، رۇسىيە جۇڭگو ئارمىيەسىنى قورال بىلەن تەمىنلەيدىغان ئەڭ مۇھىم مال تەمىنلىگۈچى بولۇپ قالدى؛ بىراق ئىككى دۆلەت ئارىسىدا يوشۇرۇن توقۇنۇش يۇز بېرىش ئاساسىمۇ روشەن مەۋجۇت. رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى تەسىر كۈچىنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتتە رىقابەتنى قانات يايدۇردى؛ نۇرغۇن جۇڭگولۇق كۆچمەنلەرنىڭ شەرقىي سىبىرىيە رايونىغا ئېقىپ كىرگەنلىكىدەك پاكىت رۇسىيەلىكلەرنىڭ بېشىنى ئاغرىتماقتا. ئوخشاشلا شەرقىي سىبىرىيەدىكى ئوبلاستلارنىڭ يەرلىك ھۆكۈمەتلىرىمۇ جۇڭگوغا قارشى ئۆتكۈر سۆز ـ ئىبارىلەرنى ھەمىشە ئېيتىپ كېلىۋاتىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن رۇسىيە جۇڭگو بىلەن «ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق» قۇرۇش دېگەندەك ئۇقۇملارنى بىۋاستە قوللانماسلىقى مۇمكىن. ئامېرىكا ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا سېلىشتۇرغاندا، جۇڭگونىڭ خەلقئارالىق ئىشلاردىكى «ئەملىي ھوقۇقى» ئازراق بولسىمۇ، بىراق رۇسىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ئوخشاشلا تېخىمۇ تەھدىت پەيدا قىلالايدىغان يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە.

رۇسىيە بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى يېقىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىمۇ كۈچىيىپ باردى. بولۇپمۇ، پۇقراۋى ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان يادرو تېخنىكىسى جەھەتتىكى ھەمكارلىققا ئامېرىكا كەسكىن قارشى تۇردى ھەمدە رۇسىيەدىن تېھران بىلەن بولغان بۇنداق ھەمكارلىقنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما،

رۇسىيە بۇ ئىشلارغا ئېرەن قىلماستىن، يەنىلا ئىراننى نۇرغۇن ئىلغار قوراللار بىلەن تەمىنلەۋەردى، ئامېرىكا كۆچلۈك ئېتىراز بىلدۈرگەنلىكتىن بۇنداق قورال سودىسى يېقىنقى مەزگىلدە سەل پەسىيىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن توختاپ قالمىدى. ئەلۋەتتە، ئۆزىنى ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى داھىي دۆلەت ھېسابلايدىغان ئىراننىڭ رۇسىيەدە مەلۇم گۇمان پەيدا قىلدى، چۈنكى ئۆز دۆلىتىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر دىنىي ـ سىياسىي تەرغىباتلارنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا ناھايىتى ئاسانلا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى، تاجىكستاندا يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەزىيەتتىكى مۇقىمسىزلىق ۋە قىرغىزستاندىكى توپىلاڭ قالدۇرغان جاراھەت كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تېخى كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. باشقا بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئىران نېمىلا دېگەنبىلەن بۇ رايوندىكى تەسىرى بار چوڭ دۆلەت، يەنە كېلىپ ئېنېرگىيە مەنبەسى مول بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن كاۋكاز رايونى ئوتتۇرىسىدا نېفىت ۋە تەبىئىي گازنى تۇرۇبا بىلەن ئۇزىتىش جەھەتتە يوشۇرۇن رىقابەت مۇناسىۋىتى مەۋجۇت، ئىرانمۇ ئەمەلىيەتتە رۇسىيەنىڭ بۇ رايوندىكى يوشۇرۇن رەقىبى. شۇڭا، ئىران بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە رۇسىيەنىڭ كۆڭۈل ئارا-مىمۇ جايىدا ئەمەس، شۇڭا رۇسىيەنىڭ ئىران بىلەن «ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق» ئورنىتىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى تۆۋەن.

نۆۋەتتىكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە، ئىراقتىكى مۇستەبىت سادام ھاكىمىيىتى ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى مەنپەئەتىگە توسقۇنلۇق قىلمۇاتقان بىر پۇتلىكاشاك، يەنە كېلىپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇنىڭ بىلەن كۆپ يىل ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن، بۇ-لۇپمۇ قورال ـ ياراغ سودىسى جەھەتتە كۆپ ئالاقىدە بولغان. شۇڭا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ باغدادقا قاراتقان قاتتىق جازانى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ـ قالدۇرماسلىقى رۇسىيەنىڭ ئىنتايىن مۇ-

هىم ماددىي مەنپەئىتىگە بىرىپ تاقىلىدۇ. موسكۇاغا نىسبەتەن ئىيتقاندا، پەقەت ئىراقنىڭ نېفىت ئېكسپورت مىقدارىنى كۆپەيتىشىگە يول قويۇلغاندىلا، قورال سودىسىدىن قېپقالغان قەرزنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ، بۇ قەرز پۇل 8 مىليارد ئا-مېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدۇ. موسكۇانىڭ 1997 - يىلى ۋە 1998 - يىللىدىكى ئىراق قورال تەكشۈرۈش كىرىزىسىغا دىپلوماتىك ۋاسىتە ئارقىلىق كۆپلەپ ئارىلىشىشى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىدە ئىنكار بېلەت تاشلاش ئارقىلىق تەھدىت سېلىپ، ھەربىي زەربە بېرىشكە قارشى چىققىشى ئىككى ياقلىمىلىق مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈندۇر. يەنى، رۇسىيە بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەرەب دۇنياسىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ، مۇشۇ رايوندىكى تەسىر كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئوتتۇرا شەرق سىياسىي سەھنىسىگە يېڭىباشتىن قايتىپ كەلمەكچى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئىراق قايتۇرىدىغان قەرز پۇل ئارقىلىق قۇ-رۇقدىلىپ قالغان دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تېخىمۇ ئىمكانىيەت يارىتالايدۇ. كومپارتىيەنىڭ بەزى پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ دۇمادىكى خىتابلىرىدىن ھۆكۈمەتنىڭ سا-بىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىگە يېڭىباشتىن قايتىپ، ئىراقنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

غەرب بىلەن يېقىن ھەمكارلىشىش - ھەمكارلىشالماسلىق رۇسىيەنىڭ ئەڭ تۈپ دۆلەت مەنپەئەتىگە بىرىپ تاقىلىدۇ، يەنى بۇ رۇسىيەنىڭ ئىگىلىك تېپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزگەرتىش - ئۆزگەرتەلمەسلىكى، مۇقىم تەرەققىي قىلىش - قىلالماسلىقىغا مۇ-ناسىۋەتلىك. جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قى-لىشى ۋە كۈنسايىن كېڭىيىۋاتقان خەلقئارالىق بازارغا رۇسىيە ئىنتا-

يىن هەۋەس قىلىدۇ. شەرقتىكى «ئىقتىسادىي يۈكسىلىش»نىڭ قـ-
زىقتۇرۇشى ئالدىدا، رۇسىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى يەنىلا ئۇنىڭ
غەرب ئىقتىسادىي سىستېمىسىغا مۇۋاپىقلىشىش كىرىش ـ كىرەل-
مەسلىكىگە باغلىق. مۇشۇ تۈپەيلىدىن رۇسىيە دىپلوماتىيە سىياسـ-
تى ۋە بىخەتەرلىك سىياسىتىدە «غەرب» بىلەن بەك قارشىلىشىدىغان
سىياسەت قوللىنالمايدۇ. شۇنداق بولغانكەن، ئۇنىڭ «غەربكە قارشى
ئىتتىپاق»قا ئۇزاق مۇددەت قاتنىشالمىشى مۇمكىن ئەمەس.

رۇسىيەنىڭ هايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك تاشقى مەنپەئەتـى
يەنىلا ئەتراپىدىكى رايونلارغا، يەنى ئاتالمىش «يېقىن قوشنا چەت
ئەللەر» ـــ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل
بولغان يېڭى قوشنا ئەللەرگە مەركەزلەشكەن. رۇسىيە بۇ رايونلاردا
ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان پەۋقۇلئاددە تەسىر كۈچى ئادەتـ-
تىكى ئەھۋالدا ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۇرۇش ۋە خەۋپسىزلىك،
مۇداپىئە جەھەتتىكى هەمكارلىقلار ئارقىلىق كۈچىيىدۇ، بەزىدە بۇ
مەنپەئەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش
ئۈچۈن، رۇسىيە يەنە قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىشىمۇ مۇمكىن.
گىرۇزىيە هۆكۈمىتى ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، رۇسىيەنىڭ بې-
سىمى تۈپەيلىدىن ئىلاجسىز مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدە-
سى خەۋپسىزلىك سىستېمىسىغا قاتنىشىپ، رۇسىيە ئارمىيەسـ-
نىڭ «تىنچلىق ساقلاش قىسمى» سۈپىتىدە ئۆز تېررىتورىيەسىدە
پائالىيەت قىلىشىنى ماقۇل كۆردى. ناۋادا رۇسىيە ئارىلاشمىغان
بولسا، شۇئاردنادزېنىڭ رەقىبى گانساچۇدنى يېڭەلىشى تەس ئىدى.
ئۇنىڭدىن سىرت، رۇسىيە ئازراق بېسىم ئىشلىتىپلا ئەزەربەيجاننى
ئۆزىنىڭ خام نېفتىنى رۇسىيە زېمىنى ئارقىلىق چەت ئەللەرگە
ئېكسپورت قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئەمما، باشقا ئىمكانىيەتلەر رەت
قىلىندى. شۇبھىسىزكى، رۇسىيە بۇ ئىشتا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ

ئەنئەنىۋى «تەسىر كۆچ دائىرىسى»نى قانداق تىكلەشنى، كەم دېگەندىمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى بۇ قوشۇنغا ئەللەر رامكىسىدا شۇنداق قىلىشنى ئويلىغانىدى. رۇسىيەنىڭ بۇ «تەسىر كۆچ دائىرىسى»نىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقىنى ھېس قىلىشى رۇسىيە بىلەن توقۇنۇش يۈز بېرىشىدىكى ئەڭ چوڭ ئېھتىماللىق بولۇشى مۇمكىن.

شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى

رۇسىيە بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتە تەرەققىياتىدىكى ئەڭ باش ئاغرىتىدىغان ئىش شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئۈزۈكسىز تۈردە شەرققە كېڭىيىشىدۇر. غەرب ئىتتىپاقىنىڭ بۇ قارارى رۇسىيە سىياسىي گۇرۇھىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئەلۋەتتە، بۇنداق بىردەك قارشى پوزىتسىيەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

مىللەتچىلەر ۋە كوممۇنىستلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئىنتايىن چۈشىنىشلىك ئىش بولۇپ، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىلا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بىر ھەربىي ئىتتىپاق ئىدى، ئۇنىڭ مۇددىئاسى ھازىرمۇ تامامەن ئۆزگىرىپ كەتكىنى يوق. شۇڭا، ئۇنىڭ شەرققە كېڭىيىشى تۈپ مەنىسىدىن ئېيتقاندا، رۇسىيەنىڭ دۆلەت خەۋپسىزلىكى مەنپەئەتىگە ئىنتايىن پايدىسىز ئەكس تەسىر پەيدا قىلىدى، ھازىر تېخى بىۋاسىتە ھەربىي تەھدىت پەيدا قىلمىدۇ دەپ كېسىپ ئېيتقىلى بولمىسىمۇ، ھامان تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. رۇسىيە ئارمىيەسىنىڭ مەركىزىي ئورگىنى ـــ باش ئىشتابىمۇ ھەر

بىي كۇچ تەڭپۇڭلۇقى نۇقتىسىدىن چىقىش قىلىپ، بۇ ئەھۋالدىن ناھايىتى ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشتى، چۈنكى ئۇلار شەرقىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا سىنىڭ ئۇزۇكسىز شەرققە سۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا يوشۇرۇنچە يېڭىدىن ئەزا بولۇۋاتقان ئەللەرنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭمۇ ئۇزۇكسىز زورىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يەتمەكتە ئىدى.

ئەكسىچە، ئوتتۇرىلىقتىكى سىياسىي گۇرۇھلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرقىقە كېڭىيىشى رۇسىيەنى يېڭىباشتىن ياۋروپا ۋە غەرب دۇنياسىنىڭ سىرتىغا سقىپ چىقىرىلىشتەك خەۋپ ـ خەتەرگە دۇچار قىلاتتى. ئۇلار دۆلەتنى غەرب جەمئىيىتىگە باشلاپ كىرىشكە بولغان ئۇرۇنۇشلىرى، غەربنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىنى رۇسىيە جەمئىيىتىگە كۆچۈرۈپ كېلىش يولىدىكى جاپالىق تىرىشچانلىقلىرىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى تۈپەيلىدىن تېگىشلىك ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەسلىكىنى كۆرۈشنى خالىمايتتى، شۇنىڭ بىلەن رۇسىيەدىكى سىياسىي كۈچلەر ئۆزىگە پايدىسىز تەرەپكە بۇرۇلۇپ كېتىپ، ئاۋامنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەركىن ئىسلاھاتچىلار ئارىسىدىكى بەزىلەر شۇنداق نۇقتىئىنەزەردە بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئارىسىدا يەنە بىرقىسىم كىشىلەر غەرب ئىتتىپاقىنىڭ بۇنداق كېڭىيىپ كېتىشىگە قارىتا سوغۇققانلىق بىلەن كۆزىتىش پوزىتسىيەسى تۇتتى.

ئوتتۇرىلىقتىكى گۇرۇھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق سىياسىي گۇرۇھقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىدىكى ئەڭ ئاساسلىق بىۋاسىتە ئاقىۋەت شۇكى، بۇنداق ھەرىكەت رۇسىيەنىڭ ئەسلىدىكى

ئەنئەنىۋى «تەسىر كۈچ دائىرىسى»گە نىسبەتەن تەھدىت پەيدا قىلىدى. كىشىلەر قاتتىق ئۇمىدسىزلىك كەيپىياتى ئىچىدە، سابىق ۋارشاۋا شەرتنامىسىگە ئەزا ئەللەرنىڭ بىر - بىرلەپ غەرب لاگېرىغا ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇرۇپ قېلىشتى. ناۋادا كۈنلەر نىڭ بىرىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر، مەسىلەن، بالتىق دېڭىزى بويىدىكى ئۈچ دۆلەت ياكى ئۇكرائىنا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا ئەللەر بىلەن پۈتۈشۈپ قالسا، شۇبھىسىزكى ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى رۇسىيە لىكلەر قوبۇل قىلالمايدۇ. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىش مۇساپىسى ياۋروپانىڭ ئۇزاققىچە خەۋپسىز بولۇش مەسىلىسىنى تۈپتىن ھەل قىلالمىغىنى يوق. شۇڭا، رۇسىيە بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا جىددىيىلىك پەيدا قىلىدىغان مەنبەلەر يەنە مۇئەييەن مەزگىلگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن.

ئىككىلا تەرەپ توقۇنۇش يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكىنى ئازايتىش ئۈچۈن تىرىشماقتا، غەرب ئىتتىپاقى بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان بەزى تۈپ كېلىشىملەر ۋە چۇشىنىش ئەسلىتىلىرى دەل مۇشۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ كېلىشىملەردە غەرب يېڭىدىن پۈتۈشكەن ئەللەرگە يادرو قورالى ئورۇنلاشتۇرماسلىققا ۋەدە بېرىپ، رۇسىيە بىلەن بىر خىل يېڭىچە سىياسىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىر يۇسىلدا يېڭىدىن قۇرۇلغان يېڭى شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى - رۇسىيە كومىتېتى دەل مۇشۇ نىشان ئۈچۈن قۇرۇلغان دائىملىق ئاپپاراتتۇر. بۇلاردىن سىرت، ياۋروپانىڭ دائىمىي ئارمىيە (KSE) كېلىشىمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈشتىمۇ رۇسىيەنىڭ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان ھەر

بىي ھازىرلىقلار تەڭپۇڭسىزلىقىغا بولغان بەزى ئەندىشىلىرى نەزەرگە ئېلىنىدى.

ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ مەنبەلىرى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق يۇقىرىقىدەك ئۇنۇملۈك تەدبىرلەر ئارقىلىق يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئازايتىلدى. غەرب ئەللىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياۋروپا خەۋپسىزلىك تەشكىلاتىدىكى بارلىق ئەللەرنىڭ ئەركىن ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇشىنى تاللىشى بىر پىرىنسىپال مەسىلە، ھېچكىم يېقىنقى مەزگىل ئىچىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنى تېزدىن شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا قوبۇل قىلىش خىيالىدا بولمىسىمۇ، بىراق بۇ غەرب ئەللىرىنىڭ رۇسىيەنىڭ ئاتالمىش «ئىمتىيازلىق تەسىر كۆچ دائىرىسى»نى ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. رۇسىيەنىڭ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، پەقەت ئۇ ئۆزىنى داۋاملىق خەلقئارا سىياسىي سەھنىدىكى مۇھىم بىر كۈچ دەپ قاراشتا چىڭ تۇرسىلا، بۇنداق تەلەپتىن ئاسانلىقچە ۋاز كەچمەيدۇ. غەرب بىلەن موسكۋانىڭ بۇ خىل مۇناسىۋىتى تامامەن ئىككى تەرەپنىڭ ئالدىغا مۇ، كەينىگىمۇ ماڭالمايدىغان ئەھۋالدا، دانالىق ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، ئازراق بولسىمۇ مەلۇم تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە يېتىش ـ يېتەلمەسلىكىگە باغلىق.

پىراۋوسلاۋىيە دىنى ئىمپېرىيەسى ـــ بىر خىل خىيالىي سەزگۈ

خۇنتىنگتون رۇسىيەنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى جەھەتتىكى تەلىپىگە مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تونىنى كىيگۈزۈپ قويغان، يەنى رۇسىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دىكى ئۇششاق دۆلەتلەرنى ئۆزىدىن

ئىبارەت بۇ مەركىزي دۆلەتنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان قىلىپ ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق، غەرب بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچ تەڭپۇڭلۇقى شەكىللەندۈرۈشى كېرەك. رۇسىيەنىڭ ئەتراپىغا توپلاشقان پىراۋوسلاۋىيە دۇنياسى ئىنتىلىدىغان نىشان رېئاللىق بىلەن كەلگۈسى تەرەققىيات مۇمكىنچىلىكى بىرلىشىپ كەتكەن ئاجايىپ بىر پارچە ھەجۋىي رەسىمگە ئوخشايدۇ. رومىنىيە بىلەن بۇلغارىيە ئىنتايىن جاپالىق ئۆتكۈنچى دەۋرنى باشتىن كەچۈردى. ئۇلار ئىلگىرىكى تەسىر كۈچى تىزگىنلەپ كېلىۋاتقان دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن كەسكىن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىسلاھاتنى يولغا قويدى، دېموكراتىيە ئۇچۇن كۈرەش قىلغۇچى ياشلار ئۆزلىرىنىڭ غەرب تەشكىلاتىغا كىرىش ئارزۇسى، ياڭراق ساداسىنى ئىپادىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇلغارىيە ۋە رومىنىيە «پىراۋوسلاۋىيە دىنى ئوربىتىسى»دىن چىقىپ، ئاستا ـ ئاستا غەرب دۇنياسىغا قاراپ كېتىپ قالدى.

ئۇكرائىناغا ئۆزىنىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدە بۇنداق سەكرەش ھاسىل قىلالمايدىغانلىقى مەلۇم ئىدى، ناۋادا بىز ئەستايىدىل كۆزىتىدىغان بولساق، رۇسىيەنى ھېسابقا ئالمىغاندىكى بۇ ئەڭ چوڭ «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دۆلىتىدە، باشتىن ـ ئاخىر ئىنتايىن چوڭقۇر چاكىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بايقايمىز. ئۇكرائىنانىڭ غەربىي قىسمىدا، چوڭ ھوقۇقنى چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇرغان كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇكرائىنلار بار، بۇ يەر ئۇكرائىن مىللەتچىلىرىنىڭ چوڭ لاگېرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇكرائىنانىڭ شەرقىي قىسمىغا رۇس ئاھالىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئەمما، ئوتتۇرا قىسىم رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇكرائىنلار (رۇسلارغا ئوخشاشلا) پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتقاد قىلىدۇ، بىراق ئۇلار رۇس ئېپىسكوپىـ

نىڭ نوپۇزىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. شەرقىي قىسمىدىكى كان رايو-
نىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى كۈندىن-كۈنگە يامانلىشىۋاتقانلىق-
تىن، رۇسىيەگە قايتىپ كېتىش سادالىرىمۇ بارغانسېرى ئەۋج ئال-
دى. ناۋادا رۇسلار ئولتۇراقلاشقان شەرقىي ئۈكرائىنا رايونىدا
مۇستەقىللىق مەسىلىسىنى ئاۋازغا قويسا، نەتىجىدە ئۈكرائىنانىڭ
شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ناھايىتى تېزلا جىد-
دىيلىشىپ كېتىشى مۇقەررەر، ئەھۋال شۇنداق بولۇپ قالسا، ئوت-
تۇرا قىسمىدىكى رايون ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا قېلىپ، ئىنتايىن
پايدىسىز ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

زۇڭلى كوشېمانىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۈكرائىنادىكى رۇس ئاھا-
لىلىرى بىلەن ئۈكرائىن ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش
مۇئەييەن دەرىجىدە ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى. رۇسلار توپلىشىپ
ئولتۇراقلاشقان قىرىم رايونى بىر پەۋقۇلئاددە تارىخىي قالدۇق مە-
سىلە بولۇپ، ئۈكرائىنا بۇ رايونغا ئىنتايىن يۇقىرى ئاپتونومىيە
ھوقۇقى بېرىپ، ئۇلارنىڭ موسكۋا بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتىش ئار-
زۇسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە قاندۇردى، رۇسىيە دۆلەت دۇمىسىدىكى
نۇرغۇن پارلامېنت ئەزالىرى بۇنداق قوشۇلۇپ كېتىشنى كۆرۈشنى
ئانچە خالاپ كەتمەيتتى. ئىچكى قىسمىدىكى بۇ چاك ئىزچىل تۇردە
ئۈكرائىنانىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسىدىكى نېگىزلىك مەسىلە بولۇپ
كەلگەنىدى. شۇڭا، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ساقلاش ئۈكرائىنا سىيا-
سىيسىدىكى بىرىنچى ۋەزىپە ھېسابلىنىدۇ. موسكۋا بىلەن بۇاسە-
تە توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش كېرەك، مۇشۇنـ-
داق قىلغاندىلا ئۈكرائىنا چېگرىسى ئىچىدىكى رۇس ئاھالىلىرىنىڭ
يىراقلىشىش تۇيغۇسىغا كېلىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولـ-
دۇ. بىراق، كىيېۋ رۇسىيەگە بەك يېقىنچىلىق قىلىپ كەتمەسلىكى
كېرەك، ئۇنداق قىلسا غەربىي ئۈكرائىنادىكى ئاھالىلەرنىڭ غەزد-

پىنى قوزغىماي قالمايدۇ. شۇڭا، ئۇكرائىنا ھۆكۈمىتى دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىقتىدارىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنانىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەسىلىلەردىن پايدىلىنىپ ئۇكرائىنانى پات ـ پات «چۇخچىلاپ» تۇرۇشلىرىغا قارىتا، ئۇكرائىنا ئەسلىدىنلا رۇسىيەگە تۇتۇپ كەلگەن ئۆز پىكرىدە قېتىلىش پوزىتسىيەسىنى ئاز ـ تولا كۆچەيتتى.

كىيېۋ ھۆكۈمىتى بۇ قۇدرەتلىك قوشنىسىغا تازا ئىشەنمىگەنلىكتىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىراس قالغان يادرو قوراللارنى رۇسىيەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ـ بەرمەسلىك مەسىلىسىدە، ئۇزاققىچە ئارىسالدى بولۇپ كەلدى. غەربنىڭ كۆچلۈك سىياسىي بېسىمى ۋە يازما خەۋپسىزلىك كاپالىتى ئارقىسىدىلا، كىيېۋ پارلامېنتى «يادرو قوراللارنى چەكلەش شەرتنامىسى»نى ئاۋازغا قويۇپ ماقۇللىدى. مۇشۇنداق تۇرغۇن قارا دېڭىز فلوتىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئۇزاققا سوزۇلغان سۆھبەتلەردىمۇ ئىپادىلەندى؛ ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ مەيدان مۇشكۇل سۆھبەتتىن كېيىن تالاش ـ تارتىشلار يەنە رۇسىيە ئېرىشىشنى تەلەپ قىلغان قارا دېڭىزدىكى مۇھىم پورت ــ سېۋاستوپولغا مەركەزلەشتى. 1997 ـ يىلى يازدا ئىككى دۆلەت ئاخىر بۇ شەھەرنىڭ ئۇكرائىنىغا تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىر دەك پىكىرگە كەلدى، بىراق رۇسىيەنىڭ پورتنى ئىشلىتىش ھوقۇقى ساقلاپ قېلىندى.

بۇگۈن ئۇكرائىنا بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا چەكلىك، مۇئەييەن ئارىلىق ساقلانغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت تەلىپى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. بىراق، مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى رامكىسى ئىچىدە ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئەستايىدىل ئادا قىلىپ، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەت

لىرى تەپسىلىي بېكىتكەن ھەمكارلىق چېكىدىن ھالقىپ كەتمەس-
لىكى كېرەك. رۇسىيە بىلەن ئىمزالانغان بىر پارچە دوستلۇق كې-
لىشىمىدە، ئىككى تەرەپنىڭ بۇنداق ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بەلگە-
لەنگەن، ئەمما شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى بىلەن
ئىمزالانغان بىر پارچە پەۋقۇلئاددە كېلىشىمدە ئۇكرائىنانىڭ مۇس-
تەقىللىقى تەكىتلەنگەن. يۇقىرىقىلاردا كىيىۋنىڭ «رۇسىيە - پې-
راۋوسلاۋىيە دىنى» زومىگەرلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قانىتى ئاستى-
غا يېڭىباشتىن قايتىپ كېلىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئىپادە-
لەيدىغان ھېچقانداق ئالامەتلەر يوق.

مولدوۋامۇ ئېھتىياتچان يول تۇتۇۋاتقان بولۇپ، رۇسىيە ۋە يې-
قىن قوشنىسى رومىنىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىپ
كەلدى. تاشقى دۇنيېست جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاسىيلىقى سەۋەبىدىن
موسكۋا قاتتىق بېسىم ئىشلىتىشكە تەييارلىنىۋاتقاچقا، ئۇ ئېھتى-
ياتچانلىق قىلمىسا بولمايتتى. گىرۇزىيە خالىمىسىمۇ يەنىلا مۇستەقىل
دۆلەتلەر بىرلەشمىسى تەشكىلىگە سۆرەپ كىرىلدى. رۇسىيەنىڭ
گىرۇزىيەدە ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن مەزگىلىدىكى ھەربىي بې-
سىمى ۋە رۇسىيە تىنچلىق ساقلاش قىسمىلىرىنىڭ قاتتىق مەيدانى
غەربكە مايىل زۇكتۇكى شېۋاردنادزېنى ئاخىر يول قويۇشقا قىستى-
دى، شۇنىڭ بىلەن رۇسىيەنىڭ گىرۇزىيەنى مۇستەقىل دۆلەتلەر
بىرلەشمىسىگە ئەزا قىلىۋېلىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشتى. ئەمما
شېرۋاردنادزې يەنە بىر تەرەپتىن غەرب بىلەن بولغان ئالاقىنى تې-
خىمۇ زور قىزغىنلىق بىلەن ساقلاپ كەلدى. گىرۇزىيە مەسىلىسى
يەنە پىراۋوسلاۋىدىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىشىدىمۇ ئىپادىلەندى؛
ھۆكۈمەت بىلەن پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئابىسىس
ۋە جەنۇبىي ئوسېتىي رايونى ھەمىشە ماجىرالىشىپ يۈردى. بۇ
ئىككى رايونىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بار ئىدى؛ ئەكسىچە گىرۇزىيە

تىلىنى بىلىدىغان مۇسۇلمان ئادىسسالاردا ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىدى.

بالقان يېرىم ئارىلىدىكى «پىراۋوسلاۋىيە دىنى» دۇنياسىنىڭ تەۋرىنىپ قالغانلىقى بىر تەرەپ قىلماق قىيىن بولغان سېرىيە، ماكىدونىيە، گىرېتسىيە ۋە بۇلغارىيە توقۇنۇشىدا ئىپادىلەندى. گىرېتسىيە بۇرۇنلا غەرب تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، ھازىر دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتىمۇ بارغانسېرى غەربنىڭ ئۆلچىمىگە يېقىنلىشىۋاتىدۇ. پىراۋوسلاۋىيە دىنى لاگېرىدىكى ئىچكى قىسىمدا، ئەرمەنىيەدىكى بىللارۇسنى ھېسابقا ئالماغاندا، پەقەت سېربىيەلا رۇسىيەگە تامامەن ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. پەقەت دايتون (ئامېرىكىدىكى ئوخىئو ئىشتاتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان شەھەر ــ تەرجىماندىن) كېلىشىمگە داۋاملىق ئەمەل قىلمىسىلا، سېربىيە لاگېرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى چاك بارغانچە روشەنلىشىدۇ. چۈنكى، بانگارۇكانىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەر ھازىر غەربنىڭ قىممەت ئۆلچىمىنى قانائەتلەندۈرۈشنى تېخىمۇ خالايدۇ. ئەرمەنىيەدىكى پىراۋوسلاۋىيە دىنى جەمئىيىتىگە ئۆزلىرىنىڭ باش ئېپىسكوپى رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئەرمەنىيە بىلەن ئەزەربەيجان ئوتتۇرىسىدىكى قورشاۋلۇقتىكى زېمىن ناگاۋنى قاراباخ توغرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشتا، ئەرمەنىيە رۇسىيەنىڭ ئۆزىگە زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بېلگراد بىلەن مۇنتىسكىتىن ئىبارەت سەلتەنەتلىك ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، غۇلاپ چۈشۈش گىردابىغا بېرىپ قالغان ئىككى ھاكىمىيەتمۇ رۇسىيە قوبۇل قىلىشنى خالىمايدىغان ۋە كېرەك قىلمايدىغان كونا دوستلار ھېسابلىنىدۇ.

بۇگۈنكى ئاتالمىش «پىراۋوسلاۋىيە دىنى مەدەنىيىتى» ئۆزىنىڭ

خىيالى بويىچىلا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بىر خىل شەيئى بولۇپ، پىراۋوسلاۋىيە - خىرىستىيان دىنى ئەنئەنىسىگە ئىگە كۆپ سانلىق دۆلەتلەر سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە غەرب دۇنياسىغا ئېغىپ كەتتى. رۇسىيەنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇنىڭغا ئوخشاش چىقىش يولىنى تاللاش بىردىنبىر مۇۋاپىقىيەت قازىنىش كاپالىتى بولغان ئىستراتېگىيەلىك تالىلاش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، رۇسىيەنىڭ غەربتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقتا ئەمەس، چۈنكى مەيلى كوممۇنىزم نەزەرىيەسى بولسۇن ياكى فاشىستىك دوگمىچىلىق بولسۇن، بۇلارنى 19 - ئەسىردىكى مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىغا چىقارغان. ناۋادا رۇسىيە ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مەنپەئەتى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆزى بىلگەن سەنىمگە دەسسىسە، ئۆزى يالغۇز قېلىپ، ئاخىردا ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان، پايدىسى تېگىدىغان «پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئىخلاسمەن» بىرەر ھەمراھىنىڭ چىقىشىمۇ تەسكە توختايدۇ.

رۇسىيەنىڭ سىياسىي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكىلەر، ئىقتىسادىي ساھەدە جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان ئۇنسۇرلار ۋە جەمئىيەتنىكى قابىللار غەرب بىلەن يېقىن ئالاقە باغلاشقا تىرىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارزۇسى خەلقئارا جەمئىيەتتە رۇسىيە ئۈچۈن ئىمكانقەدەر كۆپرەك ھوقۇق ۋە ھۆرمەت تېپىش، ئۇلارنىڭ بۇنداق ئارمانلىرىنمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. نۆۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ھەر خىل ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىياتى رۇسىيەنىڭ ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى ئورگانىك يۇغۇرۇش يولىنى تاللىشىغا تامامەن پايدىلىق. پەقەت غەرب ئەللىرى رۇسىيەنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن چەتكە قاققان ئەھۋالدىلا، رۇسىيەنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ؛ يەنە كېلىپ بۇنداق ھەمكار-

لىق مۇناسىۋەتسىزلىكى، غەرب بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان ئەۋزەل ئورۇن-
دا تۇرىدۇ. شۇڭا، كەلگۈسى مۇناسىۋەتلەردىكى مەسئۇلىيەتمۇ ئا-
ساسلىقى غەربكە باغلىق بولىدۇ. بۇ نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا،
شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيى-
شى ئەڭ ئاقىلانە يول ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ، چۈنكى ئۇ ئوتتۇرا ياۋ-
روپا ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ دېموكراتىيە مۇساپىسىگە پەۋقۇلئاددە
تەسىر كۆرسىتەلمىگىنى يوق، بۇگۈن بۇ دۆلەتلەرنى غەرب ئىتتىپا-
قىغا قوبۇل قىلالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، مەنپەئەتىنىڭ بىھۇ-
دە زىيانغا ئۇچرىشىنى ئىمكانقەدەر ئازايتىش ئۈچۈن، غەرب بىلەن
رۇسىيە ئىككىلا تەرەپكە پايدىلىق بولۇش ئاساسىدىكى ھەمكارلىقنى
كۈچەيتىشى كېرەك.

5

خەلقئارالىق سىياسىيدىكى چەت جايلار: ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى

خەلقئارا سىياسىي سەھنىدە لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن ئافرىقا ئوخشاشلا قوشۇمچە رول ئويناپدۇ. شۇڭىنىسى، ئافرىقا يېقىنقى بىرقانچە يىلدا نۇرغۇن قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى كۆپرەك قوزغىدى.[1] مۇشۇ تالاش ـ تارتىشلار تۈپەيلىدىن قوراللىق توقۇنۇشلارغا كۆپ قېتىم تاشقى كۈچلەر ئارىلاشتى. بىراق، بۇ ئارىلىشىشلاردىن قولغا كەلـ گەن نەتىجىلەرگە قارىتا، كىشىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. بۇ ئىشلارغا قول تىققان ھۆكۈمەتلەر «CNN تەسىرى» ئارقىلىق ئاۋامـ لىنىڭ ئارزۇسىنى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە قانائەتلەندۈردى. بىـ راق، خەلقئارالىق سىياسىيدىكى تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر ئافرىقا بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىنى ئۆزلىنىڭ كۈنتەرتىپ جەدۋىلىدىكى كۆزگە چېلىقىدىغان جايغا قويۇپ باقمىدى. لېكىن، 15 يىل بۇرۇنقى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئەھۋال ھازىرقىغا قىلچە ئوخشىمايتتى، ئەينى چاغدا غەرب جەمئىيىتى بۇ ئىككى چوڭ قىتئەنى يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كوممۇنىزمىنى كېڭەيتىشىدىكى نۇقتىلىق رايون دەپ قارايتتى، ئىككى تەرەپ خەلقئارالىق سىياسىي كۈچ سىلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ئۆزگە پايدىلىق تەرەپكە بۇراش ئۈچۈن، بۇ ئىككى قىتئەدە كۆپ

---

① رولف خوفمېير: «ئافرىقىدىكى ئەستىن كۆتۈرۈپ كەتكەن ئۇـ رۇشلار» گوتتىنگېن، 1992 ـ يىلى نەشرى.

خىل شەكىللەر ئارقىلىق كەسكىن تالاش ـ تارتىش قىلىشتى.

ئەمما، بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئىككى رايون ئىجتىمائىي كوللېكـتىپلار، ئاممىۋى ئاپپاراتلار ۋە شەخسلەرنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارى ھەم ئۆزگىرىش ئىقتىدارىنى كۆزىتىدىغان تەجرىبە بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

مۇستەملىكىچىلىكتىن قالغان مىراس ــ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەتلەر ۋە ھوقۇق يەرلىككە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن دۆلەتلەر

ئافرىقا ئىستراتېگىيە جەھەتتە بەش رايونغا ئايرىلغان: ① سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى مەغرىب ② ئافرىقا تۈمشۇقى ③ ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ كىندىك رايونلىرى، يەنى چوڭ كۆل رايونىدىن كونگو ۋە ئاتلانتىك ئوكيانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى رايونلار ④ سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي ئافرىقا ⑤ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئافرىقا. بۇ رايونلار جۇغراپىيە جەھەتتىن تۈتىشىپ كەتكەن. مەسىلەن، سۇدان شىمالىي ئافرىقىنى تەشكىل قىلغۇچى دۆلەت، بىراق ئۇ يەنە ئافرىقا تۈمشۇقىغا تەۋە؛ زايىر ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ مەركىزىي بەلبېغىغا جايلاشقان، بىراق ئۇ ئۆزىگە قوشنا رايونلار، يەنى جەنۇبىي ئافرىقا، ئافرىقا تۈمشۇقى ۋە غەربىي ئافرىقىدىمۇ مۇئەييەن رول ئويناىدۇ؛ ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ شىمالىي گىرۋىكى ھەم غەربىي ئافرىقىنىڭ شەرقىي گىرۋىكى ھېسابلىنىدۇ.

ئافرىقىدىكى ھەممىلا دۆلەتتە ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، چېگرا ئىچىدىكى ئاھالىلەرنى نۇرغۇن قەبىلىلەرنى بىرلىك قىلىپ ئايرىشقا بولىدۇ، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم كۆپ سانلىقلار ئىرقى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە تەئەللۇق. ئافرىقىدىكى ھەممىلا دۆ-

لەت مۇستەملىكە دەۋرىدە ئايرىلغان دۆلەت چېگراسىغا ۋارىسلىق قىلغان، ئەمما خىيالىغا كەلگەنچە ئايرىلغان بۇ چېگرالار مىللەت-لەرنىڭ ئەنئەنىۋى جۇغراپىيەلىك پاسىلىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمە-لىيەتتە مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلار بۇنداق بۆلۈنمە ھالەتتىن ھەممىلا يەردە مەقسەتلىك پايدىلىنىپ، قەدىمكى رىمنىڭ «ئايرىپ ئىدارە قىلىش»تەك ئەڭگۈشتەرىگە ئاساسەن، ھۆكۈمرانلىق تەننەر-خىنى تۆۋەنلىتىشكە قولايلىق تۇغدۇرغان، ئىرقىي تونۇش مەسـ-لىسى بۇگۈنكى ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا توقۇنۇشنىڭ توختىماس-لىقىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب، يەنە كېلىپ بۇ توقۇنۇشلار مۇستەم-لىكە ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدىلا يىلتىز تارتىپ بولغان.①

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى غەرب ـ شەرق توقۇنۇشىدا، ھەرقايسى ئەللەردىكى بىر ـ بىرىگە قارشى پارتىيە ـ گۇرۇھلار دەۋالاشقۇچى سۇپىتىدە، بىر ـ بىرىگە دۇشمەن لاگېرلار-دىن ئۆزىگە پاناھ جاي ئىزدىدى، ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن غەرب بۇ دۆلەتلەردىكى سىياسىي گۇرۇھلاردىن ئۆزىگە «ۋاكالەتچى» ئىزدەپ، مۇشۇ ئارقىلىق بىر ـ بىرى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇر-دى. بۇ ئىشلار ئەسلىدىلا بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرغان ۋەزىيەتنى يەنمۇ كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى. بۇلاردىن سىرت، فىرانسىيە ھۆكۈمىتى ئافرىقىدا ئىزچىل يولغا قويۇپ كەلگەن سىياسەتلەرمۇ ئافرىقىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم بىر سەۋەب ھېسابلىنىدۇ، ئافرىقىدىكى پەزىلەتلىك ھەم ئابرۇيلۇق كاردىنال جېكىس فولكارتنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، فە-رانسىيە ھۆكۈمىتى تاكى 90 ـ يىللارنىڭ بېشىغا قەدەر ئىنگلىز تىلىنىڭ ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى «كېڭەيمىچىلىكى»گە زەربە

---

① «ئافرىقىدىكى ئېرقلارنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشى»، رېناتې كرېيـ-لې، 1997 ـ يىلى نەشرى.

بېرىپ ۋە چەكلەپ (ئىنگلىز تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئىككىنچى ئانا تىل قىلىش يۈزلىنىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ تەرجىماندىن)، فىرانسۇز تىلى ئارقىلىق فىرانسىيە ـ ئافرىقىنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن ئىتتىپاق ھاسىل قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ۋە سىياسىي نىشانى قىلدى. نەتىجىدە پارتىز بىلەن بىمەنە سىياسىي توپىلاڭچىلار (مەسىلەن، ئوتتۇرا ئافرىقىدىكى «پادىشاھ» بوكاسسا) بىرلىشىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سوتسىيالىزم تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققان زۇڭتۇڭ مىتېران «تىنچلىق ساقلاش»نى نىقاب قىلىپ، ئاتالمىش «زۇمرەت ھەربكىتى»نى يولغا قويۇپ، زايىرغا قېچىپ بېرىۋالغان خوتو مىللىتىدىن بولغان رىۋاندالىق خەلق ئەسكەرلىرىنى مۇشۇ ئارقىلىق قوغدىدى. بۇ يەر كېيىن ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلىتىگە ھەربىي ھۇجۇم قوزغىشىدىكى بازىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، فىرانسىيەدىكى سىياسەتۋازلار مۇشۇ ۋاستىلەر ـ دىن پايدىلىنىپ، ئۇگاندادىكى موسەيۋېنى بىلەن رىۋاندادىكى گاگو ـ مانى تىزگىنلىدى، ئۇلار «ئامېرىكىغا يېقىنلىشىش» خاھىشى ئېغىر دەپ قارالدى. شۇبھىسىزكى، فىرانسىيە ئانگلو ـ ساكسونىزمنىڭ ئافرىقىدىكى سىياسەتلىرىگە قارشى چىقىپ، ئافرىقىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە خەلقئاردىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىش رولىنى ئويناندى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «غەرب مەدەنىيىتى» نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ھەممىلا ئىشقا پايدىلىق بولۇشى ۋە تىنچلىق تۇسىگە ئىگە بولۇشى ناتايىن، بولۇپمۇ ئۇ ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قەتئىي ئىشەنگەن ۋاقىتتا تېخىمۇ شۇنداق.

مۇستەملىككە ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى ئاجىز ھەم تەشكىللىي جەھەتتە ئافرىقا جەمئىيىتى بىلەن بىر گەۋدىلىشەلمەيدىغان ھاكىمىيەت تەشكىلىي شەكلىنى قۇرۇپ چىقتى، بۇنداق قۇرۇلما

مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھېچقانچە چوڭ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىنماستىن ئىزچىل داۋاملىشىۋەردى. ئافرىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق قاتلىمى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلارنىڭ قولىدىن «شەكىللىنىپ بولغان دۆلەت»نى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق پاسىلى خالىغانچە بېكىتىلگەن تېررىتورىيەنى ۋە شۇ دائىرىدىكى خەلقنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇندى. مۇستەملىكە ھۆ-كۈمرانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئافرىقا جەمئىيىتى چاك-چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى، دۆلەت جەمئىيەتنىڭ بىرلىكىنى ئىل-گىرى سۈرىدىغان بىردىنبىر سىياسىي شەكىل بولۇپ قالدى، چۈنكى بايلىق، ياشاش پۇرسىتى ۋە ھوقۇق ئۇلۇشىنى پەقەت دۆلەتلا تەق-سىملىيەتتى، شۇنداق بىر دۆلەتتىكى دۇشمەنلىشىۋاتقان ئىرقلار، سىياسىي قارىشى ئوخشاش بولمىغان سىياسىي گۇرۇھلار ۋە ئېتىقادى ئوخشاش بولمىغان دىنىي گۇرۇھلارغا نىسبەتەن دۆ-لەتنى تىزگىنلەش ھوقۇقى تېخىمۇ مۇھىم بىلىنىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئافرىقا ئىقتىسادىغا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەت كەلتۈرىدىغان ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ — ھېچنېمىگە قارىماي دۆ-لەت ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئىنتىلىدىغان كۈچ شەكىللەن-دى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت يەنە پۇرسەتكە ۋە ھوقۇققا ئېرىشىشكە كاپالەتلىك قىلالايدىغان بىردىنبىر مەمۇرىي تارماق بولغانلىقتىن، كىشىلەر ئىجتىمائىي كوللېكتىپ، خەلق ئىگىلى-كى، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە تېخىمۇ كۆپ بايلىقنى ئۈزۈكسىز تۇرده دۆلەتكە بەردى.

ھوقۇقدارلار پايتەختتىكى ھوقۇق، كۈچى بارلار، ئاۋامغا ئۆزد-ىنىڭ ھەربىكىتىنى قوللاش ياكى كەم دېگەندىمۇ ھۆكۈمرانلىق سە-ياسىتىگە سۈكۈت قىلىشى ۋە سەۋر قىلىشنى بۇيرۇدى. دۆلەتنىڭ

يېمەكلىك، تۇرالغۇ ئۆي ۋە بېنزىن ياردەم قىلىشى پايتەختتىكى ئاھالىلەرنىڭ كەيپىياتىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. دۆلەت كىرىمى، بولۇپمۇ خەلقئارادىن ياردەم ھېسابىدا بېرىلگەن تەرەققىيات مەبلىغى ۋە ئېكسپورت ئارقىلىق يىرتىلغان تاشقى پېرېۋوت كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنىمۇ مەنپەئەتدار گۇرۇھنىڭ تەلىپىنى قانۇرۇشقا ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى، ئەلۋەتتە يەنە ھوقۇقدارلارنىڭ چۆنتىكىنى تومپايتىشقا كېتىدىغىنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى، دۆلەتنىڭ مەركەزلىك تىزگىنلىشىدىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بىر تەييارتاپلار قاتلىمىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، مۇستەقىل بولغانىدىن بېرى ئۇلار ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مېۋىسىنى پۈتۈنلەي يەپ تۈگەتتى. ئافرىقىدا «ساختا سوتسىيالىزم» ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئاتالمىش «غەربكە مايىل» دۆلەتلەردىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق، بىراق بۇنداق غەيرىي ئىقتىسادىي شەكىل ئۇلار كۆز ـ كۆز قىلغان سوتسىيالىزم ئىدى. ئولوگىيەسىنىڭ تەسىرىگە ئازراق ئۇچرىغان بولۇپ، بۇ كۆپرەك ھۆكۈمران سىنىپنىڭ خىيالىي بۇيرۇقىغا باغلىق. ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئىرقىي كوللېكتىپ، جەمئىيەتتىكى قابىللار، ھەتتا خۇسۇسىي ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشتىكى تەۋرەنمەس ئىرادىسى يوشۇرۇنغان.

دۆلەت كىرىزىسى ۋە دېموكراتىيە ھەرىكىتى

يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان ئافرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، خەلقئارالىق سودىدىكى بەلگىلىمىلەر ئۇزۇكسىز «ناچارلىشىپ كەتتى»، بۇ باشقا بۇيۇملار بىلەن ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە خام ماتېرىياللارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇلار ھەمىشە ئېيتىدىغان «نامۇۋاپىق خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەرتىپ» دەل مۇشۇ. 70 ـ

يىللاردىكى نېفىت كىرىزىسى مەزگىلىدە ئافرىقا ئەللىرىنىڭ قەرزى ئۈزۈكسىز كۆپەيمەپ، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسى مۇشۇ تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئەيىبلەشلەرگە ئۇچرىدى. يېقىنقى 20 يىلدىن بېرى، دۇنيادا پەقەت ئافرىقىنىڭلا ئومۇمىي ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي كۆرسەتكۈچى ئۈزۈكسىز يامانلىشىپ كەتتى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم ۋە ئىقتىسادنىڭ ئېشىش نىسبىتى تۆۋەنلەپ كەتتى؛ مەبلەغ سېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، نۇرغۇن كاپىتال سىرتقا ئېقىپ كەتتى؛ قەرز پۈتكۈل ئافرىقىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 110% ىگە يەتتى. 80 ـ يىللاردىن بېرى، ھەقدار دۆلەتلەر بىلەن خەلقئارالىق تەرەققىياتقا يارەدەم بېرىش تەشكىلاتى قەرزدار دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە خەلق ئىگىلىكىگە قول تىقىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسى داۋالغۇپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. «قۇرۇلما خاراكتېرلىك ماسلىشىش»قا بولغان تەلەپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ دۆلەت ئىلكىدىن چىقىپ كېتىش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى؛ «ياخشى ھۆكۈمەت» بەرپا قىلىشقا بولغان تەلەپ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق ۋە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىتلىك پىرىنسىپىغا زىيان يەتكۈزدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلەتنىڭ مۇقىم، مۇكەممەل ئاساسىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. بۇ جەريانداا ئافرىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىنىڭ ئۆزىنىڭ قوللىغۇچىلىرىنى قانائەتلەندۈرۈشى ئازىيىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كۈرىشىمۇ بارغانچە كەسكىنلىشىپ كەتتى.

دېموكراتىيەلەشتۈرۈش ساداسى، ئىنسانىي ھوقۇقنى كاپالەتلەندۈرۈش چۈقانلىرى پۈتكۈل ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتتى. مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن يېتىلىپ چىققان ياش بىر ئەۋلاد تايانچ كۈچ، يەنى مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپ تەربىيەسى

كۆرگەن ئاشۇ كىشىلەر «غەرب» قىممەت قارىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا، ئۆزى ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىشىنىڭ دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقتىن ئارتۇق بولمايدىغانلىقىنى ئا-خىر تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ ھوقۇقى ۋە مادديي مەنپەئەت تەقسىماتىنىڭ سىرتىغا سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەن ئاشۇ كوللېكتىپتىكى بىر قىسىم كىشىلەرمۇ دېموكراتىيەلەشتۈ-رۈش ئىدىيەسىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى، ئۇلار بۇنىڭدىن ھوقۇقىنى بۆلۈۋالىدىغاندەك ۋە (بۇگۈنگە قەدەر) يەنىلا يوشۇرۇنۇپ ياتقان بايلىققا، پۇرسەتكە ئېرىشىدىغاندەك تۇيغۇغا كەلدى. ئافرىقا-دىكى مۇستەبىت سىياسىي گەۋدە ۋە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىت دۆلەتتىكى ئەنئەنىچىلەر دېموكراتىيە ئەندىزىسى ئافرىقىغا تامامەن ماس كەلمەيدۇ دېگەننى باھانە قىلىپ، بۇنداق ئىسلاھات تەلىپىگە رەددىيە بەردى، ئۇلار «غەربنىڭ دېموكراتىيە ئەندىزىسى»نى كىر-گۈزسە، ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى دۆلەتلەر شۇبھىسىز پارچە-لىنىپ كېتىدۇ، دەپ قاراشتى. ئەلۋەتتە بۇنداق نۇقتىئىنەزەر تولا ئېيتىلغان كونا گەپ بولۇپ، ئۇنىڭغا رەددىيە بەرمىكىمىز ئىنتايىن ئاسان، غەرب دېموكراتىيەسى دەل ئۇلارنىڭ دېگىنىنىڭ ئەكسىچە ئافرىقىدىكى جاھىل كېسەلنى داۋالايدىغان شىپالىق دورا بولۇشى مۇمكىن ياكى بولمىسا ئىرقىي زىددىيەت كەسكىن بولۇۋاتقان دۆ-لەتلەر غەربنىڭ دېموكراتىيە سىياسىيسىنى كىرگۈزسە، ئۇنىڭ فېدېراتسىيە تۈزۈلمىسىدىكى كەڭ قورساقلىق ۋە تەقسىمات پە-رىنسىپى ھەرقايسى سىياسىي گۇرۇھلارنىڭ كېلىشتۈرۈشى ئارقە-سىدا، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە ئۇزاقتىن بېرى توختىماي كېلە-ۋاتقان قوراللىق توقۇنۇشنى ھەل قىلىش يولى تېپىپ بېرىشىمۇ مۇمكىن.

دېموكراتىيە ھەرىكىتىنىڭ ھېچقانداق توسالغۇسىزلا مۇۋەپپە-

قىيەت قازىنىشى مۇمكىن ئەمەس، ئافرىقىدىكى نېگىرىيە بىلەن زا-
يىردىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم ئىككى دۆلەتتە بۇ ھەرىكەت دەسلەپتە
مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقانىدى. كېنىيە بىلەن نىگېرىدا قۇۋ
مۇستەبىتلەر دېموكراتىيە ھەرىكىتىدىن پايدىلىنىپ كەتتى. لىبې-
رىيە ۋە سومالىدا دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىپ كېتىشىنى
ھېچقانداق كۈچ توسۇپ قالالمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سومالىنىڭ
شىمالىي قىسمىدا ھېچكىم ئېتىراپ قىلمىغان بۆلۈنۈپ چىققان
بىر «يېڭى دۆلەت» مەيدانىغا كەلدى، ئۇ دېموكراتىك قۇرۇلما بىلەن
توقۇنۇشنى ھەل قىلىشنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈردى.
رىۋانىدادا غەرب دېموكراتىك سايلانغان ھۆكۈمەتنى ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما 1994 - يىلى ئۇ ئاز سانلىق مىللەت
ھېسابلىنىدىغان تۇسلارنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىشقا پايدا-
لىق قورالغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، يەنە
بىر جەھەتتىن بىر قاتار مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلارمۇ يۈز بەر-
دى.بوتسۋانا مۇستەقىل بولغاندىن بېرى مۇقىم ھەم گۈللەنگەن بىر
دېموكراتىك دۆلەت بولۇپ كەلدى؛ سېنېگال بىلەن ماۋرىتىئۇستە-
مۇ دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئۆزىنىڭ مۇقىملىقىنى
مۇئەييەن دەرىجىدە ئىسپاتلىدى. بۇنىڭدىن سىرت، نامىبىيە، جەنۇ-
بىي ئافرىقا، زامبىيە، مالى، ماداغاسكار، گانا، بېنىن، لېسوتو يې-
شىل تۈمشۇقى، ساينىت دومې، سېيشېل قاتارلىق دۆلەتلەر خەلق
دېموكراتىك ھاكىمىيىتىگە ئۆتۈشتەك جاپالىق مۇساپىنى تاماملە-
دى. بۇنداق ئىشلار ھازىر يەنە موزامبىك، تانزانىيەدىمۇ بولدى.
بەلكىم سېررالېئون بىلەن گامبىيەدىمۇ بۇنداق مۇساپە تاماملانغان
بولۇشى مۇمكىن. بۇ دۆلەتلەر تېخى ياش ئىستىقبالى پارلاق دې-
موكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق
سىناقنى باشتىن كەچۈرىدىغان ئاچقۇچلۇق باسقۇچ تېخى تولۇق

ئاخىرلاشمىدى. ئافرىقىدىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۇزۇكسىز ياماناڭلىشىۋاتقان ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، بۇ دېموكراتىيەلەشتۈرۈش جەريانىنى بۇ يەرلەردە قىلچە توسالغۇسىز ھەم ئەسلا قايتىلانماستىن ئىشقا ئاشقان دەپ كاپالەت بېرەلمەيمىز. بىراق، مەيلى قانداق ئەھۋال يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، ئافرىقىدىكى ئەنئەنىۋى، مۇسۇلمانچە ياكى خىرىستىيان دىنىچە تۈسكە ئىگە دۆلەتلەردە، بىز نۆۋەتتە ئۇچراتقان قۇدرەتلىك دېموكراتىيە ھەرىكىتى غەرب دېموكراتىيەسىنىڭ قىممەت قارىشىنىڭ ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى.

رايونلار

ئافرىقىنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى رايونلار تارىختا مەغرىب دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىغا مەنسۇپ ئىدى، بىراق ئافرىقىغا نىسبەتەن ئۇ ئىنتايىن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. بىرقانچە يۈز يىلدىن بېرى ئەرەبلەرنىڭ تەسىر كۈچى شىمالدا ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىدىن ئۇزۇكسىز سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلارغا كېڭەيدى. ئىسلام دىنىمۇ شۇ سەۋەبتىن تېخىمۇ كەڭ تار قالدى. بىراق، بۇنداق مەدەنىيەت تاجاۋۇزى بەزى جايلاردا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بولۇپمۇ، ئىسلام دىنى بىلەن ئىسلامدىن باشقا دىنلار، پان ئەرەبىزم بىلەن ئەرەبىزمغا يات ئېقىملار كەسكىن توقۇنۇشقان رايونلاردا تېخىمۇ شۇنداق بولدى. مەسىلەن، چاد بىلەن سۇدانداً يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئافرىقىدىكى ئەڭ قانلىق ھەم ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان توقۇنۇش، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. باشقا رايونلاردا دىن ئامىلى ئىرقلار ئوتتۇرىسىدىكى پەسىيىپ قالغان جىددىي مۇناسىۋەتنى ئوخشاشلا كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، كىشىلەر ئىلگىرىكى تەقسىمات

پىرىنسىپىغا كۆڭلىدە ئاللىبۇرۇنلا نارازى بولۇپ يۈرگەنىدى، ئەمدىلىكتە بۇ نارازىلىقىنى دىنىنى دەستەك قىلىپ تۈرۈپ ئىپادىلىدى. مەسىلەن، نىگېرىيە بىلەن ئېفىيوپىيەدە مۇشۇنداق ئەھۋال سادىر بولدى. سۈمالىدىكى ئىرقلار ئوخشاشلا ئىسلام مەدەنىيىتى ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولسىمۇ، بىراق بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش بۇ دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنى توسۇپ قالالمىدى، سۈمالى ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ كەسكىن داۋالغۇشلار داۋامىدا چاك چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتتى. لېكىن، بەزى رايونلاردا ئەھۋال بۇنداق بولمىدى. مەسىلەن، سېنېگالدا دۆلەت ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان مۇسۇلمانلار 20 يىل داۋامىدا قىلچە نارازىلىقىنى بىلدۈرمەستىن خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان زۇڭتۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇپ كەلدى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار يەنە ريم كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىرىنچى خانىمنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەت رەھبىرىنىڭ يېنىدا تۇرۇشىغىمۇ كۆنۈپ قالدى. يەنىپ ئېيتساق، بىز بۇنىڭدىن مۇنداق بىر يەكۈننى چىقىرىمىز، يەنى ئافرىقىدىكى كۆپ خىللىقتىن بىز بۇ رايوننىڭ دىن، ئىرق ۋە ئىجتىمائىي سىياسىي تەرەققىيات ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە بىردەكلىكنى كۆرەلەيمىز؛ بۇ قەدىمكى چوڭ قۇرۇقلۇقتا ئىقتىسادىي ئەھۋال، سىياسىي تۈزۈلمە ۋە ھۆكۈمەت فۇنكسىيەسى باشتىن ـ ئاخىر ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىل بولۇپ كەلدى.

غەربىي ئافرىقا

بۇنداق ھادىسىلەر غەربىي ئافرىقا رايونىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەندى. بۇ يەردە ھەممىلا دۆلەتتە دېگۈدەك مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئۇلار مۇئەييەن قەبىلە ۋە مىللىي رايونلارغا تارقالغان. سېنېگال،

پىل چىشى قىرغىقى ۋە بېنىن دېگەندەك دۆلەتلەردە بۇنداق ئەھۋال يامان سىياسىي ئاقىۋەت پەيدا قىلمىدى. بۇ دۆلەتلەر ئىچكى قالايىمىقانچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، بىراق غەلىبە قىلغان ئىجتىمائىي تايانچ كۈچلەر دىنىي چەك ـ چىگىراغا قارىماي، ئىقتىسادىي بايلىقلارنى باشباشتاقلىق بىلەن تەقسىم قىلىۋەتتى ھەمدە خەلقئارا سىياسىي ھوقۇق بېرىشنى رەت قىلدى. بۇ رايونىنى باشقا جايلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ بىرقانچە دۆلەتنىڭ ھۆكۈمىتى «ئىستىقباللىق» دەپ قارالدى. مېخانىزمنىڭ ئايلىنىشىمۇ ياخشى بولدى، شۇڭا فۇنكسىيەسىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇلدى.

نىگېرىيە، سېررالېئون، لىبېرىيە ۋە ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. بۇ جايلاردا ئىچكى قىسمىدىكى جىددىي ۋەزىيەت پەۋقۇلئاددە ناچار «تاشقى مۇھىت» قا دۇچ كەلدى. كىلىمات شارائىتى ۋە قاقاس ساۋاننا ئوتلاقلىرى (دەل ـ دەرەخ شالاڭ ئوتلاق) دا زىيادە چارۋا بېقىش تۈپەيلىدىن يەرلەر ئېغىر دەرىجىدە قۇملىشىپ كەتتى، بۇنداق ئاقىۋەت كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلار، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلار ۋە ئۇزۇكسىز كۆپىيىۋاتقان شەھەر ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ھوقۇق زىيادە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق شەكلى، بىيۇروكرات سىستېما ۋە مۇستەبىت تۈزۈلمە، ھەربىي مۇستەبىتلىك ۋە تامامەن تۇتۇرۇقسىز، جاھىل، تەلۈە مىجەز دا ھىيلار (مەسىلەن، ئوتتۇرا ئافرىقا پادىشاھى بوكاسا I) بۇ دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى (ھۆكۈمرانلار) نىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى خەلقنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىدىكى (نىگېرىيە بۇنىڭ سىرتىدا) چەكلىك بايلىقنى مۇڭاپىق تەقسىملەش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشنى خالىمايدىغانلىقى ھەم ئۇنچىلىك ئىقتىدارىمۇ يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. دۆلەت ئىچىدىكى جىددىي ۋەزى-

يەت، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىشىش، ئاھالىنىڭ تېز سۈر-
ئەتتە كۆپىيىشىدەك بېسىملار ۋە بېيىپ كەتكەن سىياسىي تايانچ
كۈچلەر (ھۆكۈمران سىنىپ)نىڭ چىرىكلىشىشى پەيدا قىلغان يامان
سۈپەتلىك ئايلىنىش تۈرلۈك كىرىزىسلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پارتـ
لىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك كۆچ-
مەنلەر ھەرىكىتى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، يەنە كېلىپ بۇنداق
ھادىسە كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلغان دۆلەتلەرگىمۇ تەسىر كۆرسـ-
تىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە مۇقىمسىزلىق كەلتۈرۈپ
چىقاردى.

لىبېرىيە، سېررالېئونەدەك دۆلەتلەردە دۆلەتنىڭ كۈچى «تو-
پىلاڭچى گۇرۇھلار» ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردە تەدرىجىي خوراپ
تۈگىدى. بىر - بىرىگە قارشى سىياسىي گۇرۇھلار دۆلەتنى ئۆز
مەنپەئىتىگە بويسۇندۇرغان خۇسۇسىي مۇلكىگە ئايلاندۇرۇۋېلىش
ئۈچۈن ۋاستە تاللىماستىن پۈت تېپىشتى، ھېچقانداق ئارزۇ -
ئىستىكى يوق، ئالغا بېسىش نىشانىنى تاپالمايۋاتقان بىر توپ
ياشلار بۇ گۇرۇھلار قوبۇل قىلغان يېڭى ئەسكەرگە ئايلىنىپ قالـ-
دى. ئۇ يەرلەردە مەيدانغا كەلگەن دۆلەت فۇنكسىيەسىنىڭ خۇسۇ-
سىيلىشىشى بۇنداق يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى،
ھۆكۈمەت مۇقىملىقنى يېڭىباشتىن قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ
ئاخىرقى قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆردى، يەنى سېررالېيوندا خۇسۇسىي
كارخانىلار ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيەلىك تارماقلىرىنىڭ ئورنىدا
باج - سېلىق يىغىدىغان بولدى؛ جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ياللانما قو-
شۇن كارخانىسى «Executive Outcomes» جامائەت خەۋپسىزلىكىگە
كاپالەتلىك قىلىشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا قويۇلدى. بىز
بۇ نۇقتىدىن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىدارىنى ئىرقىي ھوقۇق گۇرۇھ-
لىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن مەركەزگە قايتۇرۇپ كېلىشنىڭ

بىردىنبىر مۇمكىنچىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

نىگېرىيە رايون ھوقۇقىنى تەرتىپكە سېلىشتا پەۋقۇلئاددە تالانتىنى نامايان قىلدى، 90 مىليون ئاھالىسى بار نېفىت چوڭ دۆلىتى ھەقلىق يوسۇندا رايون خاراكتېرلىك ھۆكۈمران دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. نىگېرىيە ئارمىيەسى لىبېرىيە ۋە سېررالېئوندە- كى ئىچكى ئۇرۇشقا قول تىقتى؛ لاگوس ھەربىي ئىشلار جەھەتتە چادنى قوللىدى؛ ئۇ يەنە گامبىيەگىمۇ ھەربىي مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتتى. قارا ئافرىقىدىكى ئاھالىسى ئەڭ كۆپ بۇ دۆلەتنىڭ ھاكى- مىيىتى يەنىلا خۇسۇسىي مەنپەئەتىنىلا كۆزلەيدىغان مىلىتارىستلار- نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇڭا نېگىزىدىن ئېيتقاندا، يىمىر- لىش خەۋپى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، 60 ـ يىللاردىكىدەك دۆلەت ئىچىدىكى ئىرقىي گۇرۇھلار ـــ خوسالار، ئىبولار (نىگېرىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدا) ۋە يۇرۇبالار ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان قوراللىق توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن دۆلەت پارچىلىنىپ كېتىش خەۋ- پىنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، نىگېرىيەنىڭ زورا- ۋانلىق قارا نىيىتىنى ئەتراپىدىكى قوشنىلىرى چىن كۆڭلىدىن خالىشى ناتايىن، بولۇپمۇ فىرانسۇز تىلى قوللىنىدىغان دۆلەتلەر- نىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا تېخىمۇ ئېرىشەلمەيدۇ.

پۈتكۈل غەربىي ئافرىقا رايونى زورلۇق كۈچى ئىشلىتىلگەن قالايمىقانچىلىقلاردا ئۆزىنى خەۋپلىك چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ كې- تىۋاتقاندەك ھېس قىلدى، بۇ يەردە پەقەت گانا، سېنېگال ۋە نېفىت بايلىقىنىڭ موللۇقى بىلەن پايدىغا ئېرىشىپ كېلىۋاتقان گابون جۇمھۇرىيىتىدەك بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئەللەرنىڭ ئىشنى بىر ياققا ئېلىپ چىقالىشىدىن ئۈمىد بار ئىدى، ئەمما نۆ- ۋەتتىكى ئېغىر ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. دۆلەت ھوقۇقىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇشقا ياكى رايون خاراكتېرلىك ھۆ-

كۈمرانلىق ئورنىتىش چارىسى ئارقىلىق مۇشكۈلاتتىن قۇتۇلىدىغان بىرەر يولنى تېپىشقا بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىرنەرسە دېيىشمۇ تەس. چۈنكى، ئۇستۈنلۈك تالىشىپ راسا چۈقان سېلىشۋاتقان بىرقانچە گۇرۇھنىڭ ھوقۇق ۋە بايلىقىنى ئادىل تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت بۇ نېگىزلىك مەسىلىدە بىردەك پىكىرگە كېلىشى تېخى يۇقىرىقى «ھەل قىلىش لايىھىلىرى»نىڭ دائىر ئىرسىگە كىرمەيدۇ.

ئافرىقا تۇمشۇقى، سۇدان ۋە ئوتتۇرا ئافرىقا

ئافرىقا تۇمشۇقى پۈتكۈل دۇنيادىكى ئەڭ نامرات، پارچىلىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر ۋە ئۇرۇش زەربىسىگە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغان رايون. شەرق ـ غەرب توقۇنۇشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا، بۇ رايون قىزىل دېڭىز بويىدىكى پايدىلىق نۇقتىنى ھەمدە پارس قولتۇقىغا يېقىن مۇھىم جۇغراپىيەلىك ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكى ئۈچۈن بىرمەھەل «ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم رايون» بولۇپ قالدى. ئېفىيوپىيە پادىشاھ خېيلې سېللارس ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ دۆلەت ئامېرىكىنىڭ سادىق دوستى ئىدى، ئەمما ماركسىزم ـ لېنىنىزمغا مايىل مۇستەبىت مونگىستۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىمايىچىسى ئىدى. كېيىن تۇيۇقسىزلا ئامېرىكىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالدى. ئادەتتىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇشتە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ تۇرىدىغان بۇنداق قىلمىش تۇپەيلىدىن قورال ـ ياراغ بۇ دۆلەتلەردە يامراپ ئاپەتكە ئايلاندى ھەمدە ئىچكى ئۇرۇش تۇپەيلىدىن بولىدىغان زىيانمۇ كۆپىيىپ كەتتى.

بۇ ئىككى مۇستەبىت ھاكىمىيەت بۇگۈن تارىخقا ئايلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ سومالىنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرىدىن ھوقۇق مەر-كەزلەشتۈرۈلگەن دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن تارقاق جەمئىيەت قۇ-رۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ قانداق قىلىپ ئىرقىي ۋە دىنىي جەھەتتە ئىنتايىن زور دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن بىر دۆ-لەتنى تەدرىجىي ئاپەت يولىغا باشلاپ كىرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايـ-مىز. سومالىدا ئىجتىمائىي ھوقۇق قەبىلە ۋە پارتىيە - گۇرۇھلار تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىنغان بولۇپ، ھوقۇق تامامەن تارقاق ئىدى. سەئەد بارىرى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى كۆچەيتىش ئۈچۈن دۆ-لەت ھاكىمىيىتىنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۆز گۇرۇھىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن يېڭى بايلىقلاردىن پايدىلىنىشقا باشلـ-دى. ئەمما، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاش-تى، سەئەد بارىرى ھاكىمىيىتىگە قارشى گۇرۇھلار مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تېزلا ئىتتىپاق تۈزدى ھەمدە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ناھايـ-تى تېزلا غۇلىتىپ تاشلىدى. بۇ ئىشتىن كېلىپچىقىقان ئاقىۋەت شۇ بولدىكى، پايتەخت مۇقدىشودىكى ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈۋاتقان پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى تالـ-شىش يۈزىسىدىن پارتلىغان كەسكىن كۈرەش تاكى بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ، كەڭ يېزىلاردا قۇرۇلمىسى تارقاق بولغان قەبىلە ھۆ-كۈمرانلىقى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. سومالىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان سۇمالىلاند رايونى ئىلگىرى ئەنگلىيەنىڭ مۇس-تەملىكىسى ئىدى، بۇگۈن ئەنگلىيە مۇقدىشودىن مۇناسىۋىتىنى تا-مامەن ئۈزۈپ بولدى.

يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەت ئېرىترىيە ئىلگىرى ئېفـ-يوپىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدىكى زېمىنى ئـ-

دى، بۇ جاي 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ئىتالىيەنىڭ مۇس-
تەملىكىسى ئىدى، ئۇ يەردىكى خەلق ئەددىس ـ ئەبېبەدىكى مۇن-
گىستۇنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغاندا، ئويلىمىغان
يەردىن مىللىي تونۇش تۇيغۇسىغا كېلىپ قالدى. بۇ مەيدان قورال-
لىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى دەسلەپتە مۇسۇلمانلار تۇپ-
لىشىپ ئولتۇراقلاشقان غەربىي شىمال رايونىدىن باشلاندى. ئەمما،
ناھايىتى تېزلا ئېرتىرىيەنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدىكى مىللىي
مۇستەقىللىق كۈرەشلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى، بۇ رايوندىكى
ئاھالىلەر ئاساسلىقى ئېفىيوپىيە پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قى-
لىدىغان، ئېفىيوپىيەدىكى تېگىررىيلارغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان
قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان بولسىمۇ، بىرلىشىشكە تەسىر يەتمە-
دى. ئېرتېرىيەدىكى ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ قەدەمىمۇ قەدەم غەلىبە
قىلىشى ئېفىيوپىيە دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مونگىستۇ ھا-
كىمىيىتىگە قارشى ھەركەتلەرگىمۇ تۈرتكە بولدى، بۇ مەيدان ھە-
رىكەت تېگىررىي ئاۋام تەشكىلاتى ئانچە مۇكەممەل بولمىغان ئورو-
مو رايونىدىن تاكى ئامخارادىكى «ھۆكۈمران قەبىلە»گە يامرىدى، بۇ
ئىش مونگىستۇنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. مۇستەبىت ھۆ-
كۈمرانلىق ھوقۇق ۋە بايلىققا تويمايدىغان ھوقۇقنى مەركەزلەشتۇ-
رۇش، ناچار، ئاقمايدىغان ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە ھاكىمىيەت بې-
شىدىكىلەرنىڭ قىلچە ئەيمەنمەستىن مال ـ دۇنيانى بۇلاڭ ـ تالاڭ
قىلىش قىلمىشلىرى بارغانسېرى كۆپ ئاۋام ـ پۇقرانىڭ ئىنقىلاب
خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشكە بولغان جىددىي ئارزۇسىنى ئويغاتتى.
بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، دىنىي ۋە ئىرقىي تونۇش تۇيغۇسىنى پەقەت
سەپەرۋەر قىلىشنىڭ يارەمچى ۋاستىسى دېيىشكىلا بولىدۇ. ئەما،
ئۇ ئالدىنقى شەرت بولالمايدۇ.

بۇ ئىككى دۆلەتتە كىشىلەر بارلىق مۇھىم قەبىلىلەرنىڭ قات-

نىشىشىدا، مۇئەييەن دېموكراتىك شەكىلدىكى بىر خىل يېپىيىڭى سىياسىي تۈزۈلمىنى تۇرغۇزۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن مەر-كەز بىلەن يەرلىكنىڭ هوقۇقىنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدىغان بىر مېخا-نىزمنى ئورنىتىشقا تىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئىك-كى قوشنا دۆلەت يەنە ئىسالار بىلەن ئافارلارنىڭ كىچىك جىبۇتى-دىكى يوشۇرۇن توقۇنۇشلىرىنى ياراشتۇرۇشقا تىرىشىپ يارەم بەر-دى هەمدە سومالىدىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى توسۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى مۆتىدىل لىبە-رالىزم شەكلىگە تېخىمۇ يېقىنلىشىدىغان بولۇپ، دەسلەپكى ئازاد-لىق هەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان ماركسىزملىق پىروگراممـا ئۇزۇل - كېسىل چۆرۈپ تاشلاندى.

نۆۋەتتىكى ئەمەلىي ئەهۋالغا ئاساسلانغاندا، ئالدى بىلەن دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، بۇ ئىككى دۆلەت تۇرۇۋاتقان ئەتراپتىكى مۇهىتنى ياخشى دېگىلى بول-مايدۇ. ئۇلار دۇچ كېلىۋاتقان مۇشكۈلات ئوخشاش بولۇپ، قوشنا دۆلەت سۇدان ئۇچىغا چىقىقان ئىسلام تەشكىلاتلىرىنى قوللايدۇ. ئۇلار قوللانغان قارشىلىشش تەدبىرى سۇداننىڭ جەنۇبىدىكى ئەرەب ئەمەس هەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان مىللەتلەرنىڭ سۇدان ئەسلىيەتچىلىك هاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە قارشى چىقىپ، ئۇلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىش هەرىكىتىگە يارەم بېرىش بولدى، ئەمما ئەسلە-يەتچىلەرمۇ ئۆزىنىڭ ئىدېئولوگىيەسىنى جەنۇبىي قىسىمغا تارقا-تىشقا ئۇرۇندى. بىراق، دىنىنىڭ ئېنىق چەك - چېگرالىرى سىڭ-دۈرۈلۈش جەريانىدا مۇجمەللىشىپ كەتكەنىدى. سۇدان بۈگۈن ئۇ-گانداىكى قوراللىق خىرىستىيان دىنىي گۇرۇهىنى قوللاۋاتىدۇ هەمدە ئېفىيوپىيەدىمۇ مۇسۇلمان ئەمەس ئىتتىپاقداشلارنى ئىزدە-مەكتە. ئېفىيوپىيە، ئېرىترىيە ۋە ئۇگاندا هۆكۈمەتلىرى ئوخشاشلا

سۇداننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كاشىمو ھاكىمىيىتىنىڭ باستۇرۇش بېسىش سىياسىتىگە قارشى كۈرەشلىرىگە يارەم قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېرىترىيە بىلەن ئېفىيوپىيەنىڭ چېگرا ئۇرۇشىمۇ ئىككى تەرەپ مەنپەئەتىنىڭ ئورتاق نۇقتىسىدىن چەتلەپ كەتتى.

سۇداننىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا ئۇرۇنۇشتەك قاملاشمىغان ئىشى ئافرىقا تۇمشۇقى ۋە چوڭ كۆل رايونىدا يېڭى مەنپەئەت بىرىكمىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشى مۇمكىن. ئېرىترىيە، جىبۇتى، ئېفىيوپىيە، ئۇگاندا، رىۋاندا ۋە بۇرۇندىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى سۇدان ئال بەشىر ھاكىمىيىتىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ھەرىكەتلىرىنى چەكلەش بولۇپ، زايىرنىڭ يېڭى بىر نۆۋەتلىك ھۆكۈمىتىمۇ ئوخشاش نىشان بويىچە ئىش كۆرۈشكە باشلىدى. بۇ رايوننىڭ خەۋپسىزلىك سىياسىتىگە بولغان قىزىقىش تۇپەيلىدىن بۇ رايوندىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ كەڭ تۇردىكى ھەمكارلىق ئورنىتىلدى. ئۇلار ھەتتا سومالىلاندنى ئۆز دائىرىسىگە كىرگۈزەلەيتتى. ئەمما، سومالىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، نۆۋەتتىكى قالايمىقان ۋەزىيەتنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئوڭشاشتىن ئەسلا ئۈمىد يوق.

مەنپەئەت جەھەتتىكى ئورتاقلىق چوڭ كۆل ئەتراپىدىكى ھەم زايىر رايونىدىكى ئىرقىي توقۇنۇش تۇپەيلىدىن كېلىپچىققان زورا-ۋانلىق خاھىشلىرىنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلىدى، يەنە كېلىپ بۇ زو-راۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى پۈتكۈل رايوننىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئۇرۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنداق تىراگېدىيەنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىشتا، شەرقىي قىسمىدىكى قوشنا ئەللەرنىڭ مەنپەئەت جەھەتتىكى ئورتاقلىغىلا تايانغان بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. زايىر چوقۇم

مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن ئىرقىي ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتىنى تېپىپ چىقىپ، مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق دۆلەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىشى كېرەك. كىنىساشا تېخىمۇ كۆپ ماسلاشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە تەڭپۇڭ تەقسىمات پىرىنسىپىنىلا تەلەپ قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق ئارزۇسىنى ئازراق قىلسا، ئاندىن بۇ نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرالىشى مۇمكىن. ئەگەر بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلمىسە، خەلقئارالىق تەشكىلاتلار قوشنا ئەللەرنىڭ زايىردىكى ئىچكى قالايىمىقانچىلىقتىن كېلىپچىقىدىغان ئاقىۋەتنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىشىگە ياردەم بېرىشى كېرەك.

جەنۇبىي قىسىم ئافرىقا

ئۆتكەن بىرقانچە ئون يىل مابەينىدە، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئەللەر خەلقئارالىق تالاش ـ تارتىش ۋە ئىچكى ئۇرۇش كەلتۈرگەن ئازاب ـ ئوقۇبەتنى يەتكۈچە تارتقان، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىمۇ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ باشقا رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ كەلگۈسىدىن ئۈمىد بار دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى مۇشۇ رايونىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، بۇ دۆلەت جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدا پۈتكۈل ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرسىمۇ، بىراق ئۇ بۇ رايوندىكى ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش يولۇن كۈچى ئەڭ زور دۆلەت بولۇپ، جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى ئۇنىڭغا قوشنا بارلىق ئەللەرنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى يىغىندىسىنىڭ تەخمىنەن تۆت ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ

ئەتراپىنى بىر توپ چوڭ دۆلەتلەر ئوراپ تۇرىدۇ. خام ماتېرىيال كۆپ چىقىدىغان نامبىيە كۆپ يىللىق ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ھازىر دېموكراتىيە ۋە يارىشىش يولىغا ماڭدى. بۇ ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىدىنلا مەلۇم؛ بۇ يەردە ئالىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوۋامپولار بىلەن ئۇزاقتىن بېرى ئاق تەنلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن خېرېرولار ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش ئاساسەن دېگۈدەك توختاپ باقمىغاچقا، ئۇزاق مۇددەت يامان تەسىر پەيدا قىلىپ كەلدى. نامرات موزامبىك دۆلىتىدە، ئىچكى ئۇرۇش قىلمىۋاتقان ھەر قايسى پارتىيە ـ گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا يەنىمۇ كەڭ دائىرىلىك يارىشىش ئىشقا ئېشىپ، مەلۇم جەھەتتە بىرلىك ھاسىل قىلىندى. نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان ئانگولا ھوقۇقنى قايتىدىن تەقسىم قىلىش ئارقىلىق ئىككى پارتىيە ـ گۇرۇھ (ئىرقىي ئاساستا كۆرۈلگەن سىياسىي ئىختىلاپ) ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىنى تۇگىتىشكە كىرىشتى. زامبىيە بىلەن زىمبابۋېنىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدە بىر پارتىيەلىك مۇستەبىتلىك ۋە سوتسىيالىستىك مەركىزىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىن ۋاز كېچىشى يەنىلا تەسرەك بولسىمۇ، بىراق ئۇلار خېلى تىرىشتى. ئەسلىدە ئافرىقىنىڭ تەرەققىيات ئىدىيىسىدىكى ئۇلگىلىك ئوقۇغۇچى ھېسابلىنىدىغان تانزانىيە ئەمدىلىكتە بىيۇروكراتىزم بىلەن خىيانەتچىلىك، چىرىكلىكتىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئۆسمىنى كېسىپ تاشلاش ئىشىغا دۇچ كەلدى. ئاخىر بىز بۇ رايوندا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بوتسۋانانى، پەقەت تەبىئەت ئاتا قىلغان ئالماس، گۆھەر ـ ياقۇتلارغىلا تايىنىپ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمىنى 2800 ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكۈزگەن دۆلەتنى بايقىدۇق، بۇ پۈتكۈل ئافرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان نەتىجە بو-

لۇپ، پەقەت نېفىت زاپىسى مول دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئالجىرىيە، لىۋىيە ۋە سایاھەتچىلىكىنىڭ گۈللىنىشى دەپ نام ئالغان ماۋرىتىئوسلا بۇنداق ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسىگە يېتەلمىشى مۇمكىن. ئوخشاشلا ئىرقىي ۋە دىنىي جەھەتتە كۆپ خىللىققا ئىگە بوتسۋانا كىشىلەرگە ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزۈشىدىن ساقلانغىلى بولسىلا، قانداق ئىقتىسادىي نەتىجىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ دۆلەتتە ھوقۇق زىيادە مەركەزلەشتۈرۈلمەگەن؛ مۇقىم، دېموكراتىك بولغان كۆپ پارتىيەلىك ھۆكۈمرانلىق مېخانىزمىغا ئىگە، يۇقىرى، تۆۋەن ئىككى پالاتا بار، ئۇنىڭ بىرى ئەنئەنىۋى «رەھبەرلىك» ئورنىنى ساقلاپ قالغان، يەنى قەبىلە باشلىقلىرى پارلامېنت ئەزاسى سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەركىزىي ھۆكۈمەت يەرلىك ھۆكۈمەتلەرگە يېتەرلىك ھوقۇق بەرگەن. بوتسۋانا دۆلەت ئىقتىسادىغا بەك ئۆزىنى ئۇرۇپ كەتمەستىن، بەلكى نىسبەتەن ئېچىۋېتىلگەن بىر خىل بازار ئىگىلىكى تاكتىكىسىنى يولغا قويۇپ كەلدى. ئۇ ئىچكى قىسمىدىكى ئىرقىي، دىنىي مەسىلىلەرنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇۋەتمىدى ھەمدە قوشنا ئەللەرنىڭ ئۇرۇشلىرىدىن ئۆزىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ قاچتى. بوتسۋانالىقلار مۇشۇنداق ئۆزىنى قاچۇرۇش ماھارىتىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئافرىقا مىللىي قۇرۇلتىيى ۋە جەنۇبىي ئافرىقا ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆزئارا قوبۇل قىلالايدىغان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالدى.

بوتسۋانانىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش يولى ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئۈمىد ۋە پۇرسەتنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى، غەربنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، بۇ رايون ئاپەت خاراكتېرلىك رايون توقۇنۇشىغا پېتىپ قېلىپ، بۇ

توقۇنۇشتىن قۇتۇلۇپ چىقالمىدى. يەنە كېلىپ ئىرقىي ئايرىمىچىلىق سىياسىتى ئوت ئۈستىگە ياغ چاچقاندەك ئەھۋالنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇۋەتتى. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ، كەلمەسكە كەتتى، بۈگۈنكى كۈندە ھەممە دۆلەتلەر ئوخشاش تەرەققىيات يولىغا ماڭدى، لېكىن ئۇلارنىڭ تەرەققىياتقا بولغان ئىشەنچىسى، تەرەققىيات پۇرسىتى ۋە سۈرئىتى ئاز ـ تولا پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ئاۋام كەڭ تۈردە قاتناشقان دېموكراتىيە مېخانىزمى، فېدېراتسىيە شەكلىدىكى سىياسىي تۈزۈلمە ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشنىڭ يوشۇرۇن ئامىللىرىنى تۈگەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ دۆلەتلەر بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، گۈللىنىش يولىغا مېڭىشى كېرەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئافرىقىدا دۆلەت چېگرالىرىدىن ھالقىغان ئۇچ خىل ھەمكارلىق ئەندىزىسىنىڭ بارلىقى بىزگە مەلۇم: ① غەربىي ئافرىقىدا رايون زومىگىرى بولغان بىر دۆلەت يادرو قىلىنغان بولۇپ، غەربىي ئافرىقا ئەللىرى ئىقتىسادىي تەشكىلاتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشنىڭ قورالى سۈپىتىدە، تېخى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدەك تەرەققىي قىلىپ كېتەلمىدى، ھازىرغا قەدەر ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى يەنىلا لىبېرىيەنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھەرىكىتى بىلەنلا چەكلەندى. ② شەرقىي ئافرىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە ئافرىقا تۈمشۇقىدا رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق سىياسىي مەنپەئەت بىرىمىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان. بۇ رايونىدىكى سەككىز دۆلەت زايىردىكى سابىق كاپىرا ھاكىمىيىتىنى بىر دەك بايرىقى روشەن ھالدا قوللايدىغان پوزىتسىيە تۇتۇپ، كىشىلەرگە بۇ رايوندا ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىغا ئىگە بىر لاگېر قۇ-

رۇشقا بولىدىغانلىقىنى تۇنجى قېتىم ئىپادىلەپ بەردى. ③ ئاخىر-
قىسى شۇكى، ئېكولوگىيەلىك تەرەققىيات جەھەتتىكى ئورتاق مەن-
پەئەتنى چىقىش قىلىپ، جەنۇبىي ئافرىقىدىن ئىبارەت بۇ ئىقتى-
سادنى ئاشۇرۇش موتورىنى چۆرىدىگەن ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىس-
مىدىكى ھەرقايسى ئەللەر ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تەرەق-
قىيات تەشكىلاتى (SADC) نى قايتىدىن جانلاندۇرىدىغان بىر بازىنى
بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، باشقا رايونلار-
دىكى ئىككىلەمچى تەشكىلاتلار ۋە ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتى
(OAU) غا ئوخشاشلا ئەزا ئەللەرنىڭ ئۇنۇملۇك ھەمكارلىقىنى كۈ-
چەيتىشتىن كۆپ ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. بۇ تەشكىلاتلار ئاساس-
لىقى ئۆتمۈشتە كۆپ تۆھپىلەرنى قوشقان بولۇپ، ئۇلار زېمىن پۈ-
تۈنلۈكىنى ۋە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىنكى دۆلەت
چېگرالىرىنى بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچراتماسلىق پىرىنسىپىنى قوغدى-
غان. ئەمما، بۇ پىرىنسىپلار ئەمدىلىكتە يېقىندا يۈز بەرگەن ۋەقە-
لەر تۈپەيلىدىن ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالدى. بۇلاردىن سىرت،
ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتىمۇ ئافرىقا ئەللىرىنىڭ باشلىقلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش ۋە سۆھبەتلىشىش ئۇچۇن پايدىلىق
بولغان بىر مۇنبەر ھازىرلاپ بەردى. ئۇنىڭ تۇرتكىسىدە ئافرىقا
بىرلىكى تەشكىلاتىغا ئەزا ھەرقايسى ئەللەر «پىررىنسىپ-
مى»نى ئىمزالاپ، «يادرو قورالى يوق ئافرىقا» قۇرۇشنى تەشەببۇس
قىلدى. بۇ تەشكىلات بۇنىڭدىن كۆپرەك ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرال-
مىدى. شۇڭا ھەمكارلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىز يۇقىرىدا تىلغا
ئېلىپ ئۆتكەن ئۇچ رايونغا كۆپرەك ئۈمىد باغلاشقا بولىدۇ.

لاتىن ئامېرىكىسى

لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مەسىلىسى ئافرىقىنىڭكىگە ئازراقمۇ

ئوخشمايدۇ. بۇ رايوندىكى كۆپ سانلىق ئەللەر 150 يىلنىڭ ئالدى-
دىلا مۇستەقىل بولغان. بىراق، ئۇلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن
كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، ئاندىن ئاتالمىش خەلقئارا سىياسىي
ۋە خەلقئارالىق ئىقتىسادنىڭ «ئارقا ھويلىسى» لىق ئورنىدىن تەد-
رىجىي ھەم قىسمەن ھالدا ئازاد بولدى. «ئارقا ھويلا» دېگەن بۇ ئۇ-
قۇم ئانچە گەۋدىلىك قوللىنىلمايدۇ، «مونروچىلىق»نىڭ تەكىتلەيە-
دىغىنى ئەمەلىيەتتە «ئامېرىكا قىتئەسى ئامېرىكىلارنىڭ قوغ-
دىشى ئاستىدىكى ئامېرىكا قىتئەسىدۇر» دېگەن ئۇقۇمدىن ئىبا-
رەت. لاتىن ئامېرىكىسى ئامېرىكا زومىگەرلىكىنىڭ ئوبيېكتى سۈ-
پىتىدە باشتىن - ئاخىر ئامېرىكىنىڭ سايىسىدا ياشاپ كەلدى، نۆ-
ۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى كۆپ بول-
غىنى ئېنىق.

مەدەنىيەت خۇسۇسىيەتداشلىقى ۋە سىنىپىي بۆلۈنۈش

غەربىي ياۋروپانى ھېسابقا ئالمىغاندا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرى-
غا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن غەرب
دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتداشلىقى ئىنتايىن
كۈچلۈك. جۇغراپىيەلىك جەھەتتە ئۇ كارىب دېڭىزى رايونى، ئوت-
تۇرا ئامېرىكا، جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايون
ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى رايوندىن ئىبارەت تۆت رايوندىن تەشكىل
تاپقان، ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىرازىلىيە، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي
ۋە چىلىدىن ئىبارەت مۇھىم دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭ
ئاھالىسى ئاساسلىقى رومانلار بىلەن شۇ يەردىكى يەرلىكلەرنىڭ ئۇ-
زاق مۇددەت قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق
ئەۋلادلاردىن تەشكىل تاپقان، كارىب دېڭىزىدىكى ئاراللاردىمۇ ئىنگ-
لىزلار بىلەن فىرانسۇز قانداشلىقىدىكى ياۋروپالىق كۆچمەنلەر ۋە

يەرلىكلەرنىڭ ئارىلاش قانلىق ئەۋلادلىرى ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭ-
دىن سىرت، كۆپ ساندىكى ئەللەردە بىرقەدەر يۇقىرى نىسبەت
(مەسىلەن، كارىب رايونى) تە ياكى بىرقەدەر تۆۋەن نىسبەت (جەنۇ-
بىي ئامېرىكا) تە نېگىر ئاھالىلەر بار. دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە،
رىم - كاتولىك دىنى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. بىراق،
يېقىنقى بىر قانچە يىلدا پىروتېستانتىيە دىنى (يېڭى دىن)مۇ تېز
تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇ بىرازىلىيەدە شۇنداق بولدى. بۇنداق تېز
تەرەققىيات جەمئىيەتتىكى تۆۋەن قاتلامنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى
جىددىي تۈستە ئۆزگەرتىۋەتتى، ئەلۋەتتە ھەممىلا ئىشتا ياخشى تە-
رەپكە بۇرۇلۇپمۇ كەتمىدى.

ئەمما، بۇ نىسپىي خۇسۇسىيەتداشلىق ھەرگىزمۇ تامامەن خۇسۇسىيەتداش دېگەنلىك ئەمەس، ئاق تەنلىكلەر، نېگىرلار بىلەن ئاق تەنلىكلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق مۇراتالار، ئاق تەنلىكلەر بىلەن ئىندىيانلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قانلىق ئەۋلادلار، نېگىرلار ۋە يەرلىك ئىندىيانلاردىن ئىبارەت ئوخشىمايدىغان ئىرقتىن بولغان بۇ كىشىلەر بىر «ئىرقىي سىنىپ»نى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەردە «ئاق تەنلىكلەر»نىڭ ئىرسىيەت گېنى تەركىبى قانچىكى ئاز بولغانسېرى، جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ تۆۋەن بولۇش مۇمكىنچىلىكى شۇنچە چوڭ بولىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ «ئۆڭى» مۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئارگېنتىنالىقلار بىلەن چىلىلىقلارنىڭ تېنىدە ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئىرسىيەت گېنى تەركىبى بىرقەدەر يۇقىرى، ئەمما بىرازىلىيە ۋە كارىب دېڭىزى رايونىدىكى ئاراال دۆلەتلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ سانىدىكىسى رەڭلىك ئىرق ياكى نېگىرلار. ئەنگلىيە ئىتتېپاقىغا قاراشلىق

كارىب دېڭىزى ئەللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەدەنىيىتى ئىبرىيە ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئەللەرنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، ئەنگلىيە ئىتتىپاقىغا قاراشلىق كارىب دېڭىزى ئەللىرىنىڭ باشقۇرۇش قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇكەممەلرەك. بۇنىڭدىن سىرت، پورتۇگالىيەنىڭ سابىق مۇستەملىكىسى بولغان بىرازىلىيە ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتا ئاساسلىقى ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى چىقىش قىلىپ، ئىسپانىيە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان باشقا قوشنىلىرىغا ئوخشىمايدىغان ئۇسۇللارنى نامايان قىلىدۇ. بىراق، غەيرىي ئامېرىكا كۇچلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئۆزئارا تونۇش تۇيغۇسى بۇ تۇپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرىغىنى يوق، بولۇپمۇ ئامېرىكىلىق «چەت ئەللىكلەر» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر ياقلىق قىلىشتا تېخىمۇ شۇنداق.

باشقا قىتئەلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۆتكەنكى يىللاردا جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش خېلى ئاز بولىدى. ئەكسىچە، ئۇزاقتىن بېرى ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىچىدە كۆرۈلۈۋاتقان زوراۋانلىق ھادىسىلىرى كىشىنى چۆچۈتكۇدەك دەرىجىدە يۇقىرى سەۋىيەگە يەتتى، «دۇشمەن»لەرنى يوقىتىش يولىدىكى ۋەشىيلەرچە قىلمىشلارنىڭ دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ۋەھشىي قىلمىشتىن قېلىشقۇچىلىكى يوق ئىدى. بۇ يەردە ھەممىشە «دۆلەتنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، چىلى ۋە ئارگېنتىنادىكى ھەربىي مۇستەبىتلىك مەزگىلىدىكى قاتتىق جازالاش، قىيىن ـ قىستاقتا ئېلىش، ئوخشىمىغان سىياسىي قاراشتىكى ئۆكتىچىلەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى قاتارلىقلار. بۇنداق جىنايى قىلمىشلار بۇگۇنكى كۈندىمۇ بەزىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. خەۋپسىزلىك قىسمىنىڭ ئەزالىرى ياكى سابىق ساقچىلاردىن تەشكىللەنگەن «غەيرىي رەسمىي دۆلەت» تەشكىلاتلىرى يوشۇ-

رۇنچه قەستلەپ ئۆلتۇرۇش ھەرىكىتى بىلەن تېخىمۇ كۆپلەپ شۇ-
غۇللانماقتا، سان سالۇادور، رىئودې ژانېيرودا جانلىق ھەرىكەت
قىلغان «ھالاكەت ئوتتۇرا ئەتراپتى» بۇنىڭ مىسالى. ئىچكى قىسىم-
دا كەسكىن قارشىلىشىش يۈز بەرگەن دۆلەتلەردە، ھۆكۈمەتكە قار-
شى پارتىزانلار ئەتراپتىكى نۇرغۇن قىلمىشلىرىدىنمۇ ئىنسانىي
ھوقۇقنىڭ قاتتىق دەپسەندە قىلىنغانلىقى مەلۇم، پېرۇدا يۈز بەر-
گەن «يورۇقلۇق يولى» چوڭ قىرغىنچىلىق ۋەقەسى بۇنىڭ مىسالى.
1985 ـ يىلىغا قەدەر، ئامېرىكا پاناما قانىلى رايونىدا ئاچقان ھەر-
بىي ئوفىتسېرلار مەكتېپىدىن جەمئىي 50 مىڭ كۇرسانت ئوقۇش
پۈتكۈزدى. ئوقۇش پۈتكۈزگەن بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ نۇرغۇنى يالالانما
قوشۇنغا قاتناشتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، «ئامېرىكىنىڭ ئارقا ھوي-
لىسى»مۇ ئەمەلىيەتتە غايىۋى جەننەت ئەمەس.

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ ھەددىدىن زى-
ياده تىك شەكىلده جايلاشتۇرۇلۇشى ئىچكى قىسمىدا بۇنداق زورا-
ۋانلىق توقۇنۇشلىرىنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى سەۋەبنىڭ دەل ئۆزى-
دۇر. ئىبرىيە ئىستېلاچىلىرىدىن نۇرغۇن مال ـ دۇنياغا ئېرىشكەن
چوڭ پومىشچىكلار ۋە كان ـ كارخانا ئىگىلىرى سىنىپى باشتىن ـ
ئاخىر ئىنتايىن چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولۇپ كەلدى. ئۇلار نۇرغۇن
جەھەتلەردە ھەتتا ئارمىيە بىلەنمۇ ئىنتايىن يېقىن ئالاقە باغلىدى.
بۇ كۈچلەر جېنىنىڭ بارچە تىرىشىپ، قىلغىلى بولمىدىغانلىكى
چارىنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ، ئۆز ئىمتىيازىنى ساقلاپ قالدى.
ئەكسىچە لاتىن ئامېرىكىسىدا، شەھەر ئاھالىلىرى قاتلىمى ئەنئەنە
جەھەتتىن ئىنتايىن ئاجىز ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتقان بولۇپ، دۆ-
لەت ۋە جەمئىيەتنى ئەركىنلەشتۈرۇشتىن ئىبارەت «تارىخي
بۇرچ»نى تاماملاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا
چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ 150 يىللىق تارىخىدا ئىشلار كۆڭۈلدىكىدەك

بولغاندا، ھەرقايسى ئەل ھاكىمىيەتلىرى مۇتەئەسسىپ ھەربىي مۇستەبتىلىكتىن ئاۋاملاشتۇرۇلغان پاراۋان دۆلەتكە ئايلاندى. ئەمما، بۇنداق چەكلىك نارودنىكلىق كۆپ ھاللاردا مۇستەبتىلىكنىڭ سايىسىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويدى. بۇ ئىككى خىل تۈزۈلمە شەكلىنى دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىش رولىنى ئويىنىغۇچىلار ۋە جەمئىيەتتىكى تىرىكتاپ، تەييارغا ھەيىار دۆلەت ھۆكۈمرانلىق سىنىپى ئورتاق بەلگىلىدى، بۇ جەھەتتە لاتىن ئامېرىكىسى باشقا جەھەتتىن ئەسلا ئوخشىمايدىغان ئافرىقىغا روشەن ئوخشىشىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. دۆلەت ھوقۇقىنىڭ ئېغىر بېسىمى ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى. ئاسىيلىق بىلەن ئېزىش ئوتتۇرىسىدىكى داۋالغۇش ئىجتىمائىي بايلىقلارنى خورىتىپ تۈگەتتى. دۆلەتچىلىك تۈزۈلمىسى پەيدا قىلغان ئىسراپ-خورلۇق ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ كاپىتالنى سىرتقا ئېلىپ قېچىشى ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى بەزى چوڭ دۆلەت كوللېكتىپلىرىنى ئەڭ چوڭ ئاشكارا قەرزدار دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. بۇ لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىرسىيەتتىن قالغان يامان سۈپەتلىك ئۆسمە ھېسابلىنىدۇ.[1]

باشلىنىش: تالاش ـ تارتىشنى مۇرەسسە قىلىپ تۇخ-تىتىش، ئەركىنلەشتۈرۈش ۋە دېموكراتىيەلەشتۈرۈش

ئۆتكەن 15 يىل مابەينىدە ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقى جاپا ـ

---

① ھانىس جۈئېرگېن پۈخلې: «شىمالىي ئامېرىكا، جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى مۇستەقىللىق، دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى»، دېتلېف جۈنكېر قاتارلىقلارنىڭ «20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى» دېگەن ئەسىردىن ئېلىنىدى، مىيونخېن، 1994 ـ يىلى نەشرى.

مۇشەققەتلىك باشلىنىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى. ئىزچىل داۋاملاشقان زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى ئۇنۇملۇك مۇرەسسە قىلىندى، خەلق ئىگىلىكى ئەركىنلەشتى، سىياسىي تۈزۈلمىدىمۇ دېموكراتىيەلەشتۈرۈش ئىسلاھاتى يولغا قويۇلدى. ئوتتۇرا ئامېرىكا رايونىدىكى نىكارا گۇئا، سالۋادور ۋە گىۋاتېمالادا بىرده توختاپ، بىرده ئەۋج ئېلىپ، ئون يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان ئىچكى ئۇرۇش سۆھبەت ئارقىلىق ئاخىر تىنچ يول بىلەن ھەل بولدى. كولومبىيە، ۋېنېزۇئېلا ۋە پېرۇدا پارتىزانلار ئەترەتلىرىنىڭ ھەربىكىتى ئۇزۇل ـ كېسىل توختىمىغان بولسىمۇ، بىراق زور دەرىجىده ئازايدى.

مېكسىكا، ئارگېنتىنا، چىلى، ئۇراگۋاي ۋە بىرازىلىيە (سان پاۋلو رايونى)دە ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىكى مەركىزي بەلباغلار بارلىققا كەلدى، ئۇلارنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى ئىقتىسادنىڭ ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلىشىغا سېلىشتۇرغاندىمۇ ئانچە قېلىشقۇ چىلىكى يوق. باشقا دۆلەتلەردىمۇ بازار تەدرىجىي دۆلەت بېيۇروكراتلىرىنىڭ تۆمۇر تاپىنىدىن ئازاد بولدى، ئوتتۇرا تەبىقىدىكىلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىمۇ شۇ تۇپەيلىدىن ئۆسۈپ قالدى، ئارمىيە ۋە چوڭ قورۇق ئىگىدارلىرىنىڭ كۈچى ئاز ـ تولا ئاجىزلاشقا باشلىدى. بۇنداق ئىجتىمائىي ھوقۇق باراۋەرلىكىگە قاراپ ئۆزگىرىش لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بېرى شەرقىي ياۋروپانى ھېسابقا ئالمىغاندا دېموكراتىيەلەشتۈرۈش دولقۇنىنى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك كۆتۈرۈلگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى خېلى زور دەرىجىده ئىسپاتلاپ بەردى. بۇگۈنكى كۈنده ھەممە دۆلەتلەر دېگۈدەك سىياسىينى دېموكراتىيەلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرىدى، شۇنىسى 20 يىلنىڭ ئالدىدا پۈتكۈل چوڭ قۇرۇقلۇق تېخى ھەربىي مۇستەبىتلەرنىڭ جەننىتى ئىدى. بۇ دېموكراتىك دۆلەتلەر

نىڭ كۆپ قىسمى بىر مەزگىلدە بۇ قېتىم ياكى كۆپ قېتىملىق نورمال ھاكىمىيەت ئالمىشىشنى باشتىن كەچۈردى، بىراق ئۇلار دېموكراتىيەنىڭ مۇقىملىقىنى دەخلى ـ تەرۇزسىز ساقلىدى.

تەبىقە جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى چەككە يېتىشى: دېموكراتىيەگە بولغان تەھدىت

«پارقىرىغانلىكى نەرسىنىڭ ئالتۇن بولۇشى ناتايىن» دەيدىغان گەپ بار. ئافرىقىغا ئوخشاشلا ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئەركىنلەشتۈرۈشى ھامان خەلقئارالىق پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە دۇنيا بانكىسىنىڭ بېسىمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى خەلقئارا بازارنىڭ تەلىپىگە تامامەن ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. چۈنكى، بۇ سىياسەتتە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ پايدا ـ زىيىنى كەمدىن ـ كەم نەزەرگە ئېلىنمىغاندى. نەتىجىدە ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇق جەمئىيىتىدىكى جىددىي ۋەزىيەت كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، باي ـ كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىش مەسىلىسى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، بايلار تېخىمۇ بېيىپ، نامراتلار تېخىمۇ نامراتلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نامراتلىق ئۆلچىمىدىن تۆۋەن سەۋىيەدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ نىسبىتى ئۇزۇكسىز ئېشىپ باردى، نۆۋەتتە مۇتلەق كۆپ ساندىكى دۆلەتلەردە، بۇ سان ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 30%~40% نى يەتتى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى داۋاملىق ئىقتىساد ۋە خامچوت پىرىنسىپىنى ئۆزگەرتىشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ، نامرات ئاھالىلەرنىڭ سانى ئۇزۇكسىز كۆپەيدى، بۇ جەھەتتە پەقەت بولۇۋىيەنىلا ماختاشقا ئەرزىيدۇ، ھەتتا ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى يۇقىرىقى ئىشلاردىن مۇستەسنا دېيىشكە بولىدۇ. ياشاش

مۇددىئاسىدا ئۇزۇكسىز كۆپىيىۋاتقان زوراۋانلىق جىنايەتلىرى ۋە تەشكىللىك جىنايەت ئۆتكۈزىدىغان شايكىلار ئۆزىنىڭ تەشكىللەش دائىرىسىنى ئۇزۇكسىز كېڭەيتمەكتە، بۇنداق ئەھۋال جەمئىيەتكە ئېغىر ئاقىۋەت ئېلىپ كېلىدى. يەنە كېلىپ بۇ تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىكى ئىجتىمائىي زوراۋانلىق خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى خۇددى قىش كۈنلىرىدىكى جۇدۇنغا ئوخشاش دېموكراتىيەدىن ئىبارەت بۇ يۇمران «پارنىك گۈلى» نى ئۇششۇتۇپ قويغىلى تاس قالدى. لاتىن ئامېرىكىسى جەمئىيىتىدە، «سىياسىي» دېگەن بۇ سۆز كىشىگە ھەمىشە نەپسانىيەتچىلىك، ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى، كۆنۈپ قالغان تاپاۋەتلىك مەنسەپ ۋە ئەمەلدار ئەمەلدارنىڭ قايىشى دېگەندەك كىشىنى يىرگەندۇرىدىغان ئىشلارنى ئەسلىتىدىغان بولدى، شۇڭا كىشىلەر بۇنداق چىرىك سىياسىيدىن ئۆزىنى بارغانچە يىراقلا ئېلىپ قاچتى. شۇ تۈپەيلىدىن ئىچكى قىسىمدىكى خەۋپسىزلىك ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانى تەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نارود-نىكلىق سەھنىگە چىقىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى، بىراق ئاخىرىدا كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئىچكى خەۋپسىزلىكنىمۇ ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرالىغانلىقىنى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق پىلانىنىمۇ ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرەلمىگەنلىكىنى بايقىدى، پېرۇ زۇڭتۇڭى فۇجىموری بۇنىڭ جانلىق مىسالى. كونا تەرتىپتە كىشىلەر دۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارىغان، زورلۇق كۈچىنىڭ ۋەكىلى بولغان ساقچى ۋە ئارمىيەگە كۆپ سانلىق كىشىلەر، بولۇپمۇ جەمئىيەتتىكى ئاجىزلار توپى يەنىلا ئىشەنمىدى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭغا قارىتا يېڭىچە گۇمانلار ئۇزۇكسىز پەيدا بولۇۋاتىدۇ. ساقچىلار ھەمىشە «سولچىلار»غا زىيانكەشلىك قىلىشتىن ناھايىتى تېزلا نامراتلارنى ئازابلاشقا ئۆتىتى، شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇردىكى كوممۇنىزم تەھدىتىنىڭ ئارقىدا

سىغا ئەگىشىپلا ھەمىشە كوچا - كويلاردىكى سەرگەردان بالىلار ۋە بالا جىنايەتچىلەرنى پىلانلىق ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى يۈز بەردى. ئەمما، قارا قول پارتىيەسىنىڭ كاتتىباشلىرى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىغا بىۋاستە خىرىس قىلمىسلا كەمدىن - كەم پاراكەندىچىلىك كە ئۇچرىدى، بۇ يەردە كولومبىيەدىكى مېدالېننىڭ ئېلىشىش چاقىرىقنامىسىنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. بۇلاردىن سىرت، دۆلەتنىڭ قوراللىق تارماقلىرىمۇ دېموكراتىيە ئاپپاراتلىرىغا پايدىسىز تەسىر كۆرسەتتى، چىلى ياكى بىرازىلىيە دېگەندەك دۆلەتلەردە كىشىلەر ھەتتا تامامەن خەلق سايلىغان زىيالىيلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيە ۋە ساقچى ئاپپاراتلىرىنى تىزگىنلىيەلەيدىغان ياكى تىزگىنلىيەلمەيدىغانلىقىدىن گۇمانلىنىشقا باشلىدى. ئەكسىچە ئارگېنتىنا ئۆتمۈشتىكى قانلىق تارىخ قالدۇرغان چوڭقۇر جاراھەتلەرنى يەنىلا كۆرۈنۈپ تۇرغاندەك قىلسىمۇ، بۇ مەسىلىنى ھەر ھالدا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ھەل قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تۇرمۇش ئۇمىد بىلەن ئەندىشە ئارىلىقىدا ئۆتتى، بۇ يەردە بازار ئىگىلىكى بىلەن دېموكراتىيە روھى سىناق باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، گەرچە پولات ئارقاندا مېڭىۋاتقاندەك، ۋاقتىنچە تەڭپۇڭ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ قېتىملىق قاتتىق سىناقتىن تېخى ئۆتۈپ كەتكىنى يوق. گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، بۇ رايوندىكى مەسىلە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى سىنىپىي كۈرەش مەسىلىسىدۇر. خەۋپ ئۆتكۈر سىنىپىي زىددىيەتتىن كېلىپ چىقتى. چۈنكى، جەمئىيەتتىكى مۇتەئەسسىپ تايانچ بازار ئىگىلىكى بىلەن دېموكراتىيە بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى ئىرقىي سىنىپىنى ئۇنۇملۇك ياراشتۇرماق ئىنتايىن تەس. زادى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قانچىلىك توسقۇنلۇق بارلىقىنى لاتىن ئامېرىكا

كىسى رايونىدىكى يېزا ئىسلاھاتىدىن مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈۋالالايمىز، بۇنداق سىناق شىمالدىن جەنۇبقىچە ئەڭ مۇھىم ئىسلاھات تەدبىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ مەقسىتى ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى پەيدا قىلىدىغان كۆپ قىسىم ئاساسلىق ئامىللارنى يوقىتىپ، دېھقانلار ــ نامراتلار ئارىسىدىكى ئەڭ نامرات كىشىلەر توپى ئۈچۈن بىر پارلاق كەلگۈسى يارىتىپ بېرىش ئىدى. بىراق، پومېشچىكلارنىڭ جاھىللارچە پوزىتسىيەسى ۋە ئۇلار ئۇزاقتىن بېرى ساقلاپ كەلگەن سىياسەت ۋە ئارمىيەگە تەسىر كۆرسىتىش كۈچى بۇ ئىسلاھاتنى ھەممىلا يەردە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىتىپ ئىلگىرى باسقۇزمىدى.

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن مەسىلىلەر ئاساسلىقى ئىجتىمائىي قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت، ئەمما ئىسلاھات دۆلەتلەر ئارىسىدا دېموكراتىيە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىر - بىرىگە تايىنىشچانلىقنى ئىلگىرى سۈردى. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر رايوندا، ھەتتا شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونىدىمۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكىدەك بۇنداق جانلانغان ھەم بۇنداق كۆپ بولغان ئەمەس. ئەركىن سودا رايونىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىقتىسادنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىر ئورتاق نىشان. جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدە، رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن نۇرغۇن تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، بۇنداق قالايمىقان ۋەزىيەتتە كىشىلەرنىڭ: ئۇلار بەك كۆپ بولۇپ كەتتىمۇ ـ قانداق؟ دەپ ئەندىشە بىلەن سوئال قويۇشى ياكى سىياسەتچىلەرنىڭ بۇنداق قايتا ـ قايتا

ئۇچرىشىشلىرى ۋە ماسلاشتۇرۇشلىرى ئالدىدا، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ نىشانىنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرغىلى بولمىدىغان - بولمايدىغانلىقىدىن گۇمان قىلىشى تۇرغانلا گەپ.① بىر - بىرىگە تايىنىش جەھەتتىكى كۇچلۇك تەلەپنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن زور. بۇنداق بىر گەۋدىلەشتۇرۇش ئاساردىن قۇتۇلۇپ كېتەلەيدىغان ياكى قۇتۇلۇشنى خالايدىغان بىرەر دۆلەت ياكى رايون بولمىسا كېرەك.

ئەڭ يېڭى مەشھۇر ئەسەر، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئەڭ تەسىر كۇچكە ئىگە ئىجادىي پىكىر NAFTA غا مەنسۇپ، يەنى ئۇ ئامېرىكا، كانادا ۋە مېكسىكا ئەزا بولغان، چىلى نامزات سۈپىتىدە قاتنىشىدىغان شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونى قۇرۇش دېگەنلىك. بۇ تەشكىلات ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى «غەرب ئەللىرى» بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە مايىللىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. مېكسىكا يەنە باشقا بىر رايون خاراكتېرلىك

---

① مانفرېد مولىس قاتارلىقلار: «مەھەللىۋازلىق ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ھەم شەرقىي جەنۇبىي ھەمكارلىق»، «سىياسىيشۇناسلىقتىن سىلىشتۇرما»، 1996 - يىلى نەشرى.

تەشكىلاتنىڭ، يەنى ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى بويۇن دۆلەتلەر (ئىككى قۇرۇقلۇقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تار يەرگە جايلاشقان دۆلەتلەر)، كارىب دېڭىزىدىكى ئارال دۆلەتلەر ۋە كارىب دېڭىز قىرغىقىدىكى ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كارىب دېڭىزى ئەللىرى ئىتتىپاقى (ACS) نىڭ ئەزاسى. كۇبانىڭمۇ بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولغانلىقىغا دىق-قەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. 1994 ـ يىلى قۇرۇلغان بۇ كارىب دېڭىزى ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ مەقسىتى ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سى-ياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش بولۇپ، ساياھەتچى-لىك ۋە قاتناش ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھەمكارلىقنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

بولىۋىيە، ئېكۋاتور، كولومبىيە، پېرۇ ۋە ۋېنېزۇئېلانى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئاندېس ئەھدىنامىسى» تەشكىلاتى خېلى ئۇزاق داۋاملاشقان كاساتچىلىقنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، 1989 ـ يىلىدىن بېرى يەنە تەدرىجىي ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ ئارىلىقتا ئېكۋاتور بىلەن پېرۇ ئوتتۇرىسىدا 1995 ـ يىلى يۈز بەرگەن قىسقا مۇددەتلىك ئۇرۇش تۈپەيلىدىن بۇ تەشكىلاتنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. بىراق، ئۇ يەنىلا سىناققا بەرداشلىق بەردى. 1996 ـ يىلدىن بېرى بۇ دۆلەتلەر ئىقتىسادنى ئورتاقلاشتۇرۇش يولىغا ماڭدى. ئاندېس رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىمى ئوخشاشلا ئورتاق بازار ئەۋزەللىكىدۇر. بىراق، ئىقتىسادىي جەھەتتە مەبلىغى ئەڭ كۆپ، ساپ لاتىن ئامېرىكىسى تەشكىلاتى ھېسابلىنىدىغىنى يەنىلا 1991 ـ يىلى قۇرۇلغان MERCOSUR، يەنى جەنۇبىي ئامېرىكا ئەللىرى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىدۇر، بۇ تەشكىلاتقا بىرازىلىيە، ئارگېنتىنا، پاراگۋاي ۋە ئۇراگۋاي قاتناشقانىدى. چىلىمۇ بۇ تەشكىلات بىلەن مەلۇم ئالاقىدە بولغانىدى. بىراق،

ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چىلى يەنە شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىغىمۇ ياخشىچاق بولۇپ يۈردى. بۇ تەشكىلاتتا بولۇۋىيە كۆزەتكۈچىلىك ئورۇندا تۇردى. جەنۇبىي ئامېرىكا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى (MERCOSUR) 1994 ـ يىلىدىن بۇيان ئورتاق بىر تاشقى تاموژنا كېلىشىمىنى قوللىنىپ كەلدى، بۇ ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش يولىدا بېسىلغان ئىنتايىن مۇھىم بىر قەدەم ئىدى. MERCOSUR قۇرۇلغاندىن بېرى، ئۇنىڭغا ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى سودا بىلەن تاشقى سودىنى سېلىشتۇرغاندا، ئىچكى سودىنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولدى. بۇنى بۇ تەشكىلاتنىڭ كۆرۈنەرلىك بىر مۇۋەپپەقىيىتى دېمەي بولمايدۇ.

بۇ يەردە رايون خاراكتېرلىك توققۇز ئىقتىسادىي تەشكىلاتنىڭ تۆتىلا تىلغا ئېلىنىدى. بۇلاردىن سىرت، يەنە جەنۇبىي ـ شىمالىي ئامېرىكا سىياسىي بىرلەشمىسى، (OAS) بولۇپ، ئۇ بىر سىياسىي ھەم دۆلەت مۇداپىئە ئىتتىپاقى ھېسابلىنىدۇ، ئەمما، ئامېرىكىنىڭ بۇ تەشكىلاتتىكى تەسىر كۈچى ئىنتايىن زور بولغانلىقتىن، بۇ تەشكىلات لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بەزى جايلاردا نۇرغۇن ھۆكۈمەتلەرنىڭ بايقۇت قىلىشىغا دۇچ كەلدى. سىياسىي جەھەتتە، ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى بىر رايون خاراكتېرلىك تەشكىلات 1986 ـ يىلى قۇرۇلغان «RIOGROUP» (رىئو گۇرۇھى)دۇر، ئۇ لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تىنچلىق مۇساپىسىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئامېرىكا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى 12 مۇھىم دۆلەتتىن تەشكىل تاپقان، ئۇنىڭ مەقسىتى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە جەنۇبىي ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەنپەئىتىگە تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ۋەكىللىك قىلىشتىن ئىبارەت.

ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ــ ئۇلار زادى قايسى لاگېرغا مەنسۇپ؟

ئافرىقا بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ پەرقى بەك چوڭ بولسىمۇ، بىراق ئىككىسىنىڭ ئور- تاقلىقلىرىنى يەنىلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر ئىككىسىدىكىلا ئەسلىدىكى جەمئىيەت زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ «زەربىسى» تۈپەيلە- دىن چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا، بۇنداق بۆلۈنۈش ئاساسلىقى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئىرقىي ئۇرۇل- مە قاتلام لىنىيەسىنى بويلاپ يۈز بېرەتتى. ئەمما، باشقا ئەھۋالدا بۇ ئىجتىمائىي چەك ـ چېگرا سىنىپىنىڭ ئايرىلىشى تەرىپىدىن بەل- گىلىنەتتى. مەيلى ئافرىقا ياكى لاتىن ئامېرىكىسى بولسۇن، ئۇلار- نىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ بۇ بىر مەيدان كىرىزىسنى ھەل قە- لىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇ ئىككىسىنىڭ سىيا- سىي تۈزۈلمىسى جەمئىيەتنىڭ مەلۇم «پارچىسى»غىلا ۋەكىللىك قىلىدىغان بولۇپ، ھۆكۈمران سىنىپلار دۆلەتنى ئۆزىنىڭ «ئولجە- سى» ياكى تەقسىمات ماشىنىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىش بىلەن ئالدىراش يۈردى، چۈنكى بۇنداق بولغاندا خالىغانچە مال ـ دۇنياغا ئىگە بولالايتتى. بۇنىڭدىن چىققان ئاقىۋەت شۇ بولدىكى ئوسال ھۆكۈمەت («BA1GOVERNMET») بۇنداق ئىجتىمائىي كىرىزىسنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، ئەڭ ۋەھشىي زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنىڭ يۈز بېرىشىگە تۈرتكە بولدى. ئەمما، بۇ ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقتا بوتسۋانا بىلەن كوستارىكا بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، پاك ـ دىيا- نەتلىك «ياخشى ھۆكۈمەت» كىشىلەرگە ئەھۋالىنىڭ ئانچە ئوخشى- مايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويدى. بۇ ئىككى دۆلەت مىللىي دارا- مىتىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرىلىقى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ

بىرقەدەر تۆۋەنلىكى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە كىشىنى رازى قىلغۇدەك رېكورت ياراتقانلىقى بىلەن خەلقئارالىق جەمئىيەتنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. لاتىن ئامېرىكىسى بىلەن ئافرىقىدا، نۆۋەتتە كىرىزىسنى تۈگىتىش يولىدىكى ئەستايىدىل ئىزدىنىشلەر-نىڭ مۇئەييەن ئالامەتلىرى كۆرۈلدى، بىراق قانداق ئەھۋال ئاستىدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دېموكراتىيەلەشتۈرۈش، ئەركىنلەشتۈ-رۈش ۋە رايون ھەمكارلىقىنى بىرلەشتۈرسىلا ئىشىنىڭ بىر باشقا چىقىشىدىن ئۈمىد بار. لېكىن، بۇنداق ئارزۇنىڭ ئىشقا ئېشىش مۇمكىنچىلىكىنى يەنىلا جەزملەشتۈرەلمەيمىز.

بۇ ئىككى قۇرۇقلۇقتا، يېقىنقى 20 يىل مابەينىدە، «غەربنىڭ قىممەت قارىشى» چوڭقۇر يىلتىز تارتتى. ئافرىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق تۈپتىن ئۆزگىرىشنى تاماملاش بىر قەدەر قىيىن بولۇپ، تەرەققىيات داۋامىدا مالىيە قىزىل رەقىمى خېلى ئېغىر دە-رىجىدە كۆرۈلدى. لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇنىڭغا قارد-ىغاندا خېلى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، نەتىجىسىمۇ خېلى كۆرۈنەرلىك بول-دى، تەرەققىيات جەھەتتە ئالدىدا ماڭغان لاتىن ئامېرىكىسى ئەللە-رى سىياسىي جەھەتتە ئاڭلىق يوسۇندا غەرب ئەللىرىگە يېقىنلاش-تى. ئارگېنتىنا بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدىلا ئىتتىپاق تۈزمەسلىك ھەرىكىتىدىن چېكىنىپ چىقتى؛ چىلىمۇ بۇ ھەرىكەتتە ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرنىڭ باشلامچىسى بولدى؛ ئارگېنتىنا بىلەن بىرازىلىيە غەربتىكى سانائەت دۆلەتلىرىنىڭ تىزگىنلىشىدە، ئېكسپورت ئىشلىرىدا شۇ دۆلەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنىدى. بەلكىم لاتىن ئامېرىكىسى زامانىۋىلىشىشتا مەغلۇپ بولۇپ، يەر شارىلاشتۇرۇش بېسىمىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. بىراق، 20 يىلدىن كېيىن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كۆپ سانلىق ئەللەر تامامەن «غەرب جەمئىيىتى»گە قوشۇلۇپ، غەرب

جەمئىيەتنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. شۇ چاغدا خۇددى بىز كۆرسەتكەندەك، شۇنداق بىر تەرەققىيات مەيدانغا كېلىدۇكى، ئۇلارنىڭ دوكارلىرى سىياسىي جەھەتتە ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىكىگە قارىتا پۈرسەتپەرەسلىك يۈزىسىدىنلا ماسلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ يۈرمەيدۇ، بەلكى تېخىمۇ كۆپ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇنداق «غەربلىشىش» جەمئىيەتنىڭ تايانچ كۈچ بولغان بۇرژۇئازىيەنىڭ قىممەت قارىشى جەھەتتىكى بىر خىل مۇقىملىشىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

تۆتىنچى قىسىم
نەزەر

1

خەلقئارالىق سىياسىيىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى: كەلگۈسىگە نەزەر

ناۋادا بىز غەرب دۇنياسىنى يەنىلا خەلقئارالىق سىياسىيىنىڭ يادروسى دەپ قارىساق، بۇ ھەرگىزمۇ تەنقىدچىلەر ئېيتقانىدەك «ئىرقىي ئۈستۈنلۈك تۇيغۇسى» ياكى «مەدەنىيەت جاھانگىرلىكى» ھېسابلانمايدۇ. ھازىر غەرب ئىقتىسادى ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تەڭداشسىز مول مەددىي ئاساسقا، ئىلغارلىققا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ جەمئىيەت تۈزۈمى جەھەتتىمۇ خەلقئارادىكى باشقا ھەر-قانداق بىر سىياسىي رايونغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ مۇقىم بولدى. ئىسلام دۇنياسى، ئاسىيا ۋە ئافرىقا ۋەزىيىتىدە كۆرۈلگەن جىددىي ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا، غەرب دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇش ۋە كىرىزىسنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق دېيىمۇ بولىدۇ. بىراق ئەڭ مۇھىم نۇقتا شۇكى، يەر شارىلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى خىرىسى ئالدىدا غەرب دۇنياسى ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەت سۈپىتىدە ھازىرلىغان جانلىقلىق ۋە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى باشقا مەدەنىيەتلەر ئەسلا ھازىرلاپ بولالمايدۇ.

بۇ يەكۈندىن نۇرغۇن كىشىلەر ھەيران قېلىشى مۇمكىن، نېمىلا دېگەنبىلەن نۆۋەتتە بىز نۇرغۇن غەرب ئەللىرىدە جەمئىيەت ۋە

تۇزۇلمىدىكى قاتمالللىقتىن ئاغرىنىش سادالىرىنىمۇ ھەمىشە ئاڭلاپ تۇرىمىز. بۇنداق ئاغرىنىشلارنىڭ ئەلۋەتتە قىلچە ئاساسى يوقمۇ ئەمەس. لېكىن، بىز مەسىلىلەرنى كۆزەتكەن ۋە تەھلىل قىلغاندا، غەربنىڭ ئەھۋالى بىلەن دۇنيادىكى باشقا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى سې-لىشتۇرۇپ بېقىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق سېلىشتۇرۇپ چىقىرىل-غان يەكۈنلا ئوبيېكتىپ، ئىشەنچلىك بولىدۇ. ناۋادا بۇنىڭغا بىرەر ئىسپات كېرەك بولسا، 1997 ـ يىلى كۈزدە باشلانغان ئاسىيا پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنى بۇنىڭغا دەلىل قىلىشقا بولىدۇ. يەنى، ئۇ يەردە يۈز بەرگەن پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى ۋەيرانچىلىق دۆلەت، ئىقتىساد ۋە سىياسەتۋازلارغا خېلى زور دەرىجىدە چېتىشلىق بو-لۇپ، سىياسىي ساھەدىكى تايانچلار قوللىغان بۇنداق ئىچكى تە-كىلىي قۇرۇلما ئاللىبۇرۇنلا «ئاسىيا قىممەت قارىشى» دىكى پې-ۋالارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ھەم مۇشۇ ئارقىلىق غەربنىڭ «كونا تۇزۇلمىسى» گە قارشى چىققان، شۇنداقلا مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «ئاسىيا ئەندىزىسى» نىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلغان. بۇنداق ئۇچ قىرلىق مۇناسىۋەت پاتقىقىغا پېتىپ قالغان خېرىدارلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاسىيا ئىقتىسادىدا يۈز بەرگەن مۆجىزىلەرنىڭ بىردىنبىر ئەجەل-لىك ئاجىزلىقى ئىكەنلىكى ھازىر ئىسپاتلاندى.

بىز غەرب ئەللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كىرىزىس توغرا-سىدا بولۇنۇۋاتقان گەپ ـ سۆزلەرنىڭمۇ ئاساسسىزلا ئوتتۇرىغا چې-قىپ قالمىغانلىقىنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك. ئۇنۇم، ئىتتىپاقلىق ۋە قانۇنىي روھنى تەڭلا ئىشقا ئاشۇرۇشقا بىزنىڭمۇ كىشىنى قايىل قىلغۇدەك ياخشى ئامالىمىز يوق. بىراق، بۇ نىشانغا يەتكەندە جەمئىيىتىمىزدىكى ئاساسىي قانۇنىنىڭ كۆپ خىللىقىنى ئۇنۇملۇك كاپالەندۇرۇش تېخىمۇ ئاسانلىشىدۇ، كۆپ

خىللاشتۇرۇش ئىجادىيەت كۈچىنىڭ ئالدىنقى شەرتى، شۇڭا تۇزۇم جەھەتتىكى ئىجادىيلىقلا 21 ـ ئەسىردىكى ھەربىكەت مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

غەرب ئەللىرىنىڭ بىرەك ئىتتىپاقلىشىشى

غەرب ئەللىرىنىڭ بىرەك ئىتتىپاقلىشىشى خەلقئارالىق سىياسىيدا تىنچلىق ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشنىڭ تۈپ ئالدىنقى شەرتى، بۇ ئالدىنقى شەرت ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ، «قارىماقىغا خېلى جايىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغاندەك» قىلىدۇ. ئۇمىدسىزلەنگۈچىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك چىقمىغان يېرى شۇكى، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئۆزىنىڭ ئاشكارا دۈشمىنى يوقالغان ئەھۋال ئاستىدا، تارقىلىپ كەتمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە يېڭىباشتىن ئورگانىك يوسۇندا تەشكىللەندى. ئۇ تەشكىلىي مەسىلىدە كونا، ئەمما بۆلگۈنچىلىك كۈچى قۇدرەتلىك بولغان توقۇنۇش ئامىللىرىنىڭ توسقۇنلۇقلىرىنى يەڭدى. مەسىلەن، ئەزا ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئازىيىپ كەتكەن ھەربىي رەھبەرلىك ئورنىنى قانداق تەقسىم قىلىش جەھەتتە، ئەزا ئەللەر چۈشىنىش ۋە بىرەكلىك ھاسىل قىلىدى. ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا تېزرەك كىرىشنى ئارزۇ قىلىشىدەك پاكىتلار غەرب ئىتتىپاقىنىڭ ئىنتايىن زور جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار ئۈزۈكسىز يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ (مەسىلەن، فىرانسىيە بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ناپلېستا تۇرۇش، لۇق ئارمىيەنىڭ قوماندانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش توغرىسىدىكى ئىختىلاپ)، بىراق كۆپچىلىك بۇنداق ئەھۋالنىڭ 1949 ـ يىلىدىن

بېرى شۇنداق ئىكەنلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويماسلىقى كېرەك، يەنى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دۇشمەنلەشۋاتقان قۇدرەتلىك لاگېرلار يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ «پالچى ئەمەلدارلىرى» مۇ ئارقا ـ ئارقىدىن توقۇنۇش پەيدا قىلدى. بىراق بۇ تالاش ـ تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان جۇغراپىيەلىك ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەت پەرقى بىلەن زىددىيەتلەشكەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇھىم ئورتاق مەنپەئەتىنى ھەمدە دېموكراتىيەنى قوغداش ۋە بازار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان دۆلەت سىياسىي گەۋدىسىنىڭ ئورتاق ئىرادىسىنى سېلىشتۇرۇپ باقىدىغان بولساق، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئاشۇ زىددىيەتلەرنىڭ ھېچقانچە تىلغا ئالغۇچىلىكى يوقلۇقىنى بايقايمىز.

غەرب ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىر ـ بىرىگە تايىنىشچانلىقى ئۇزۇكسىز كۈچەيتىپ كەتتى. خەلقئارالىق سودىنىڭ بىر قىسمى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قارشى قىرغىقىدىكى رايونلاردىن تىنچ ئوكيانىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى رايونلارغا يۆتكەلگەن ھەمدە شۇ تۈپەيلىدىن غەرب بىلەن ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان يېقىن ئالاقە ئورنىتىلغان بولسىمۇ، بىراق مەبلەغ سېلىش ئەھۋالىنى كۆزىتىپ باقىدىغان بولساق، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا يۇقىرىقىدەك مۇناسىۋەت بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن بولمىغان تېخمۇ يېقىن ئالاقىنىڭ بارلىقىنى بايقۇالمىمىز تەس ئەمەس؛ باشقا جايلارنىڭ مەبلەغ سېلىشتىكى جەلپ قىلىش كۈچى زور بولسىمۇ، بىراق ئامېرىكا بىلەن غەربىي ياۋروپانىڭ بىر ـ بىرىگە سالغان مەبلىغى غەرب مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ سىرتىدىكى باشقا ھەرقانداق بازار ۋە رايونغا سالغان مەبلىغىدىن پەۋقۇلئاددە كۆپ. بۇنىڭدىن سىرت، غەرب ئەللىرى مەدەنىيەت

چەمبىرىكىدە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە مەبلەغ سېلىش جەھەتتىمۇ ئەھۋال ناھايەتى گەۋدىلىك ھەم سېلىنمىغان مەبلەغ ئىنتايىن كۆپ. كىشىلەر ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قارشى قىرغىقىدىكىلەرنىڭ رىقابەت مۇناسىۋىتىدىن ئەگىپ كۆپ ئاغرىنىدۇ، ئەمما بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپچىقىشى ئەمەلىيەتتە قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. يەنە كېلىپ، ئاشۇ نەزەر دائىرىسى تار تەھلىلچىلەر، قويۇق يەرلىك قورۇقچىلىق ئىدىيەسىگە ئىگە سىياسەتچىلەر بۇ نۇقتىغا تامامەن سەل قارىغان، ئەمەلىيەتتە رىقابەت بولمىسا، ئۆزئارا قوغداشقا توغرا كېلىدىغان ئورتاق مەنپەئەتمۇ ئەسلا بولمايدۇ!

پۈتكۈل غەربتە دۆلەتلەر دۇنياسى بىلەن ئىقتىسادىي دۇنيادىكى ئالاقىنىڭ رولى بۆلۈنۈشكە قارىغاندا كۆپرەك ئۇنۇم بېرىدۇ، بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي دۇنيادا ھېچقانداق پەرق يوق. پەۋقۇلئاددە تەسىرى بار ئاشۇ دۆلەت ھالقىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى، مەسىلەن، يېشىل تىنچلىق تەشكىلاتى (GREENPEACE)، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم تەشكىلاتى (AMNESTYINTERNATIONAL)، مىنا كۆمۈشنى مەنئى قىلىش ھەرىكىتى (پائال رول ئوينىيالمايدىغان غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە)، خىرىستىيان دىنى ئىلمىي جەمئىيىتى (SCIENTOLOGY) دېگەندەك تەشكىلاتلارنىڭ تەسىر كۈچىنىمۇ بوش چاغلىغىلى بولمايدۇ. نۆۋەتتە بۇ خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ مەركىزى تامامەن غەربتە. ئۇنىڭدىن سىرت، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى خەۋەرلىشىشنىڭ زىچلىق دەرىجىسىمۇ ئىنتايىن يۇقىرى، ئىنتېرنېت تورىدىكى ئەھۋالمۇ شۇنداق.

يەكۈن، شۇكى، غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىردەك ئىتتىپاقلىشىشنىڭ قارىماققا ئىستىقبالى پارلاق، ئەمما بۇنداق ئىت-

تىپاقلىق ئۆزلۈكىدىنلا بىرلىشىشنى رويابقا چىقىرالمايدۇ، بەلكى بۇنداق ئىتتىپاقلىقنىڭ شەكىللىنىشىنى ئۇزۇكسىز يېڭىباشتىن دەلىللەش ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلمىسى ناھايىتى مۇس-تەھكەم، شۇڭا غەرب گۇرۇھىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىمەن دېيىش ئۈچىغا چىققان ئەخمىقانىلىك ھەم ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمىغان خام خىيال بولۇپ، بۇنداق يامان ئىشنى باشلاپ بەرگۈچى-نىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋىتكە قېلىشى مۇقەررەر.

بۇنىڭدىن سىرت، غەرب لاگېرىمۇ بارغانسېرى زورىيىۋاتىدۇ، كەلگۈسى 15 يىل ئىچىدە غەرب ئاپپاراتلىرى، مەسىلەن، شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى ئوندەك دۆلەتنى يېڭىدىن ئەزالىققا قوبۇل قىلىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ پاكىت غەربنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەندىزىسىنىڭ كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغانلىقى ھەم قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ ئېنىق ئىسپاتى بولالايدۇ. بىز ئەمدى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى (OECD) دىن ئىبارەت بۇ «كاپىتالىزم كۇلۇبى» غا قاراپ باقايلى، بازار ئىگىلىكىنى تاللىغان جەمئىيەت ۋە دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىدىكى ھەرقانداق دۆلەت ھامان بۇ كۇلۇبقا كىرمەي قالمايدۇ. ئۇ چاغدا بىز مۇنداق بىر قىزىقارلىق ھادىسىنى بايقايمىز، يەنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئىلغار ۋەكىللىرى مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىغا يەتكەندىن كېيىن، ئوخشاشلا غەرب ئەڭ ئېتىراپ قىلىدىغان خەلقئارالىق ئاپپاراتلارغا قاتنىشىشنى ئارزۇ قىلماي قالمايدۇ. ھازىر ياپونىيە، كورىيە ۋە ئارگېنتىنا بۇ تەشكىلاتقا ئەزا دۆلەت بولۇپ قالدى، بۇ نۇقتا مەسىلىنى تامامەن چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، شۇنداقلا ۋەكىللىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

غەرب ۋە ئۇنىڭ چەت بەلباغلىرى

لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، غەربنىڭ قوينىغا قايتىش ئالدىن بەلگىلەنگەن تەرەققىيات يوڭىلىشى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يەردە غەرب مەدەنىيىتىگە بولغان يېقىنلىق ئەسلىدىنلا مەۋجۇت. ھەممە ئىشنى، بولۇپمۇ مۇستەقىل بولغان 150 يىلدىن بۇيانقى جەمئىيەتتىكى ناچار ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسىنى غەرب جاھانگىرلىكىگە «يوڭىنىۋالغان» زىيالىيلارغا دوكلاتچىلىق قويۇش ئاللىقاچان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي سۇيىئىستېمالچىلىق تەرىپىدىن ئاساسەن دېگۈدەك يوققا چىقىرىلدى. چىلى ئىتتىپاق تۈزمەسلىكى ھەرىكىتىدىن چېكىنىپ چىقىشقا ھازىرلانماقتا؛ ئارگېنتىنا بىلەن بىرازىلىيە ئاساسلىقى ئېكسپورت قىلىدىغان ئەللەردىن تەشكىللەنگەن دوكلاتلار گۇرۇھىغا كىردى، بۇ تەشكىلات ئېكسپورت ئىشلىرىنى تىزگىنلەشنى ماسلاشتۇرىدىغان غەربكە مايىل بىر ئىتتىپاق. مېكسىكا ئىتتىپاق تۈزمەسلىكى ئاساسىدا ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش جەھەتتىكى مەسىلىلەردە رەھبەرلىك رولىنى ئويناپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئالدى بىلەن شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا كېلىشىمىنىڭ ئەزاسى بولۇشتەك تېخىمۇ مۇھىم رولنى ئويناشى كېرەك. ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيەنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكا ئورتاق بازىرى (MERCOSUR)نىڭ شىمالىي ئامېرىكا ئەركىن سودا رايونىدىكى ئەۋزەللىك ھوقۇقى توغرىسىدىكى بەس مۇنازىرىلىرىدە، مەسىلىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ئوخشىمايدىغان تەرەققىيات ئەندىزىسىگە قارىتىلماستىن، بەلكى جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ ئۆزىنى ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي ھەم سىياسىي ھەمراھى دەپ قارايدىغانلىقى ياكى ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، غەرب ئىقتىسادىي چەمبىرىكى ئىچىدە يەنە بىر يېڭى

مەركەز شەكىللەندۇرىدىغانلىقىغا قارىتىلدى.

بۇ ئىشنى بەك كۆپتۈرۈۋەتسەك بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بىز لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن ھەمىشە غەرب ئەندىزىدىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىدىغان سادالارنى ئاڭلاپ تۇرىمىز، ئەلۋەتتە بۇ پەقەت كۇبالا كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىش ئەمەس. جەنۇبىي ئامېرىكا سۇب قۇرۇقلۇقىدىكى بەزى دۆلەتلەردە، كاپىتالىزمنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى كۈچ ھازىرمۇ بۇرۇنقىدەكلا مەۋجۇت. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ يەردىكى كىشىلەر جەمئىيىتىمىزنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەندەك قىلىدۇ، بىز چوقۇم پەۋقۇلئادده ئېنىق ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزنى ئىقتىسادىي ئۇسۇللىرىمىزدا كۆرۈلگەن بەزى پايدىسىز ئاقىۋەتلەرگە يۈزلەندۇرۇشمىمىز كېرەك. ئەمما، لاتىن ئامېرىكىسى سىياسىي، تۈزۈلمە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بىزگە قانچىكى يېقىنلاشقانسېرى، بۇنداق چەكتىن ئاشقان ئىدىيىلەر بىزنىڭ تەپەككۇر ۋە تەجرىبە قىلىشىمىزغا شۇنچە كۆپ ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

لاتىن ئامېرىكىسى بارغانسېرى غەربنىڭ «تولۇقلاپ سايلىغان ئەزاسى» بولۇۋاتقان پەيتتە، سەھرايى كەبىر چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئافرىقا ئەللىرى يەنىلا تامامەن خەلقئارالىق سىياسىينىڭ چەت بەلباغلىرىدا تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ بۇ رايوندا يۈز بەرگەن داغدۇغىلىق ۋەقەلەر پۈتكۈل دۇنيانىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىمىدى دېگەنلىك ئەمەس، يەنە كېلىپ بۇ سىرتنىڭ ئۇزۇكسىز قول تىقىشىغا مەلۇم باھانە تېپىپ بېرىدۇ. ئەكسىچە، بۇ رايوننىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىدە كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر كۈندە دۇنيانى زىلزىلىگە سالىدىغان تۇيۇقسىز ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ۋەزىيەت توساتتىن ناچارلىشىپ، زومىگەر دۆلەت ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بۇنىڭغا يۈزلىنىشكە قول تىقىپ بۇ يەردىكى

مەسىلىنى ھەل قىلىشىغا تۇرتكە بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، ئافرىقا پۈتكۈل خەلقئارالىق سىياسىي ئىتتىپاقىنىڭ ھەمراھىغا ئايلانماقچى بولسا، تېخىمۇ بەك بۆلۈنۈپ كېتىشى ھەم ئاجىز كېلىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئافرىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىپ، ئۆزىنى ئۆزىگە يارىدەم قىلالايدىغان ئىشەنچلىك نامزاتقا ئايلاندۇرۇش ئەڭ ئاقىلانە تاللاش ھېسابلىنىدۇ.

جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى خېلى بۇرۇنلا بۇ رايوندىن ھالقىغان بىر رولنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. ئىككىنچى نامزات نىگېرىيە بىلەن ئۇچىنچى نامزات كونگومۇ كەلگۈسىدە بۇ ئورۇنغا چىقىشقا ئاجىز كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، چۈنكى ئۇلارنىڭ سىياسىي تۈزۈم بەك چىرىكلىشىپ كەتكەن ھەم كىشىنى بىزار قىلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، جەنۇبىي ئافرىقا بۇ رايوندا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنالايدىغان يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە، بۇنداق بولۇش ئۈچۈن ئۇ يەردە دېموكراتىيەنى كۈچەيتىشكە، ئىقتىسادنى سىجىل، مۇقىم ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، دۆلەتكە ئەڭ چوڭ خەۋپ كەلتۈرىدىغان ئىشلارنى (نۇرغۇن ئاھالىنىڭ ئىشسىز قېلىشى ۋە بۇنىڭدىن كېلىپچىقىدىغان نامراتلىقنى) ئۇنۇملۇك تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. نۆۋەتتە جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىتتىپاق تۈزىمەسلىك ھەرىكىتىدىكى ئورنى نىلسون ماندىلا مۇستەھكەملىگەن ئەخلاق ئاساسىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى 4 ~ 5 دۆلەت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ دۆلەتنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش مەركىزى سۈپىتىدىكى جەنۇبىي ئافرىقا ماندىلادىن كېيىنكى دەۋردە بۇ پەۋقۇلئاددە ئورۇننى ساقلاپ قالالايدىغان، ھەتتا يەنىمۇ مۇستەھكەملىيەلەيدىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

ناۋادا جەنۇبىي ئافرىقا بۇ رايوندىكى ھەقىقىي باشلامچى كۈچكە

ئايلىنالىسا، خەلقئارالىق سىياسىي مەسىلىلەردە ھوقۇقىنى ۋە مەجبۇرىيىتىنى تامامەن تېخىمۇ ياخشى ئادا قىلالايدىغان بىر ھەم-راھ مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇ كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇپ يېتەلەيدۇ ھەم ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تىرىشىپ قوغداي-دۇ؛ ماندىلا ئامېرىكىنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن توسۇشىغا قارىماي، كۈبا بىلەن لىۋىيەنى زىيارەت قىلغان، بۇنداق قەتئىي پوزىتسىيە جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئۆزىنى «بويسۇنغۇچى» دەپ قارىماستىن، بەل-كى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشقا ۋە مۇناسىۋەتكە تېخىمۇ ئەھمى-يەت بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنداقتىمۇ جەنۇبىي ئاف-رىقىدا يەنە غەرب سىياسىيسىغا نىسبەتەن ئىنتايىن كۈچلۈك يې-قىنداشلىق مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ يەردىمۇ بازار ئىگىلىكى، دېموكرا-تىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇق دېگەنلەر يولغا قويۇلىدۇ. شۇڭا، خۇدا-تىنگتوننىڭ جەنۇبىي ئافرىقا غەربكە قارشى ئاسىيا ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەيدىغان نۇقتىئىنەزىرى ئىنتا-يىن چەكلىك دائىرىدىكىلا گەپ، ئۇ كۆپ دېگەندىمۇ مەلۇم كونكرېت ئىشلاردا ئاسىيادىكى بىر ئىتتىپاقنىڭ ھەمراھى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

رۇسىيە، جۇڭگو ۋە ئىسلامىيەت غەربكە قارشى سۇيىقەست پىلانلىمىدى

رۇسىيە زىددىيەت بىلەن تولغان بىر قەلبىنىڭ مىسالى، مۇئەيـ-يەنلەشتۇرۇشكە بولىدىغىنى شۇكى، ئۇنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى تېخىمۇ مۇقىم ھالەتكە كېلەلمىسىلا، يا ئالدىغا، يا كەينىگە ماڭغىلى بولمايدىغان بۇنداق زىددىيەتلىك ئەھۋال داۋام-لىشىۋېرىدۇ. رۇسىيەنىڭ دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇش تە-لىپى ئۇنى غەرب، بولۇپمۇ ئامېرىكا بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدە قار-

شىلىشىدىغان قىلىپ قويغان. ئەمما، نۆۋەتتىكى ئەھۋالدا رۇسىيە دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتلىك رولىنى ئويناىمەن دېسە، ئۇنداقتا بەزى ئىشلاردا مۇرەسسەلىشىشى، كەم دېگەندىمۇ ئۇچىنچى دۆلەت ئالدىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېنىق ئىپادىلەشكە قولايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇئەييەن دائىرىدىكى توقۇنۇش ۋە قارشىلىششىنى ھەل قىلىشى كېرەك. شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرقە كېڭىيىشىدەك پاكىت ۋە موسكۋانىڭ تاشقى پىرىۋوتقا بولغان ئېھتىياجى بۇنداق يۇزلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ھەربىي ھازىرلىقلار ئېكسپورتى تاشقى پىرىۋوتنىڭ كېمىنى تولۇقلاشقا بولغان جىددىي ئېھتىياج ئۈچۈن بارغانسېرى چوڭ تۆھپە قوشىدىغان بولغان. ئەلۋەتتە بۇ ئىشلار ھەمىشە ئامېرىكىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلماي قالمىغان.

رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىتتىپاق ھاسىل قىلىش مۇمكىنچىلىكىگە كەلسەك، ھەر خىل سەۋەبلەرنىڭ رولى ۋە تەسىرى تۇپەيلىدىن، نۆۋەتتە بۇنداق ئېھتىماللىقمۇ چوڭ ئەمەستەك قىلىدۇ. بىز ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى كۆزەتكەندە، ئالدى بىلەن مۇنداق بىر ئالدىنقى شەرتكە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك، يەنى رۇسىيە ئۆزى قەدەم باسقان دېموكراتىيە ۋە بازار ئىگىلىكى يولىدا داۋاملىق ئىلگىرىلەيدۇ، ئەمما جۇڭگو ئۆزىنىڭ مۇتىدىل مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق شەكلىدە داۋاملىق چىڭ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە تاشقى سودىسى يەنە خېلى زور دەرىجىدە دۆلەتنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. شۇنداق بولسا رۇسىيە غەرب ئەللىرىنى داۋاملىق ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ھەمكارلىق ھەمراھى قىلىۋالىمسا بولمايدۇ، غەرب بىلەن بۇنداق بىرلىشىشتىن ھاسىل بولغان يوشۇرۇن كۈچ ئاندىن ئۇنىڭ بىرقەدەر ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە جۇڭ-

گوغا نسبەتەن ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇشىغا تۇرتكە بولىدۇ. رۇسىيە تۇزۇم جەھەتتە غەرب بىلەن داۋاملىق يۈكسەك بىر دەرىجىلىك ساقلايدۇ، ھەتتا بۇنداق مۇناسىۋەت ئۇزۇكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ. نېمىلا دېگەنبىلەن مۇستەبىت جۇڭگو موسكۋاغا نىسبەتەن غايەت زور يوشۇرۇن تەھدىتتىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ سەھنىدە غەرب بىلەن بولغان ئىنتايىن چەكلىك توقۇنۇش ۋەقەلىرىدىن ھالقىغان ئىشلار يۈز بەرمەيدۇ، جۇڭگو بىلەن تەدرىجىي دوستلىشىشتىن ھالقىپ كەتكەن ئىشلارمۇ يۈز بەرمەيدۇ.

ئەمدى بىز بىرىنچى خىل ئەھۋالنى قىياس قىلىپ باقايلى. ناۋادا رۇسىيە يەنە «قىزىل» مۇستەبىت تۇزۇلمىگە يېنىۋېلىپ، جۇڭگو ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ قالسا قانداق ئەھۋال كېلىپچىقىدۇ؟ بىز شۇنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي مۇناسىۋەت ئەسلىدىلا كوممۇنىزمنىڭ رۇسىيەدىكى مەغلۇبىيىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ مەھسۇلى. رۇسىيەنىڭ مىللەتچىلىكنى قايتا ئەۋجىگە چىقىرىشىنى تەكىتلەش بايرىقى ئاستىدا مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى بېيجىڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇقەررەر ئىنتايىن تەھدىتلىك بىر ۋەقە بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇڭگونىڭ سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولغان خىرىسلىرى رايون سىياسىيشۇناسلىقى جەھەتتىن ئەھمىيىتى مۇھىم بولغان بىر خىل يوشۇرۇن تەھدىتكە ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ھاياتىي كۈچى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى مۇمكىن، غەرب ئەللىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا يېڭىباشتىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئەھۋالدا تۇرۇپ قېلىشى، يەنى ئۇچ بۇلۇڭلۇق تەگلىكنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇشى مۇمكىن. دېمەك، جۇڭگو

بىلەن رۇسىيەدىن ئىبارەت ئىككى رەقىبنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۆزىگە ئىتتىپاقداش ھەمراھ قىلىۋېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىپ قېلىشى ئېھتىمالغا يېقىن.

ناۋادا رۇسىيە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق دەۋرىگە يېڭىباشتىن قايتىپ، جۇڭگو زامانىۋىلىشىش جەريانىدا دېموكراتىيەنى ئىشقا ئاشۇرسا قانداق بولۇپ كېتەر؟ بۇنداق ئەھۋالدا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى، ئاساسلىقى ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەسىيىپ، زىچ بىر تور شەكىللىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربمۇ جۇڭگونىڭ رايوندىكى داھىيلىق ئورنىنى قوبۇل كۆرىدۇ. ئەكسىچە، جۇڭگو تەرەپ ئىمكانقەدەر ئۆزىنى بېسىۋالغان ئەڭ ياخشى ئەھۋال ئاستىدا، بىر خىل سىياسىي شەكىل ئارقىلىق بېسىمىنى تۇگىتىش مۇمكىنلىكىنىمۇ قىياس قىلىپ بېقىشقا بولىدۇ. جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى خەۋپسىزلىك سىياسىتى جەھەتتە ئىنتايىن يېقىن ھەمكارلىشىشىمۇ مۇمكىن.

جۇڭگو بىلەن رۇسىيەدىن ئىبارەت دۇنيادىكى بۇ ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ دېموكراتىيەلىشىشى يەنىلا ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىش ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى مۇقىم تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەت ئاساسىدا يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىدىكى ئالدىنقى شەرت.

ناۋادا راستلا شۇنداق بولىدىغان بولسا، دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ ھاياتىي كۈچى بىر ئىزدا توختاپ قېلىپ، ئىقتىسادىي دۇنيا بىلەن ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ ھاياتىي كۈچى ئېشىپ بېرىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىقتىساد بىلەن دۆلەت ھالقىغان تور رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى خەۋپسىزلىك جەھەتتە يا ئۇيان، يا بۇيان بولالماسلىقتەك مۇشكۈل ئەھۋالنى ياخشىلاشقا يارىدەم بېرىشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان

ئاساسلىق زىددىيىتىمۇ ئۆزلۈكىدىن يوقىلىشى مۇمكىن. ئەھۋال شۇنداق بولسىلا، ئۇچ قىتئەنى توغرىسىغا ئاتلاپ ئۆتكەن خەلقئارا-لىق خەۋپسىزلىك ئورتاق گەۋدىسىنى قۇرۇشقا پۇرسەت بار، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمما، بۈگۈنكى خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە، ھەممىلا يەرنىڭ ئاسمىنى ئەركىن پەرۋاز قىلىۋاتقان تىنچلىق كەپتەرلىرى بىلەن تولۇپ كەتكىنى يوق، كەلگۈسىدىكى يوللارغا ئوخشاش بولمىغان، بۇزغۇنچىلىق كۈچى ئىنتايىن زور بولغان «كۈچلۈك پارتلاتقۇچ» لار كۆمۈلگەن. بىراق شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەيلى قانداق ئەھۋال بو-لۇشىدىن قەتئىينەزەر، رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ئۆزئارا ئىشىنى-دىغان غەربكە قارشى ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق شەكىللەندۈرۈ-شى مۇمكىن ئەمەس، شۇغىنىسى قىسمەن مەنىدىكى «ئىغۋاگەرچى-لىك ئىتتىپاقى» نىڭ شەكىللىنىشىنى يوققا چىقارغىلى بولمايدۇ. رۇسىيە بىلەن «ئىسلام دۇنياسى»نىڭ مۇناسىۋىتىمۇ بۇنىڭدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ، ئېنىق تەھلىل قىلىپ كۆرۈشىمىزچە، ئىسلام رايونىدىكى سىياسىي قۇرۇلمىنىڭ بىرلىككە كەلگەن گۇ-رۇھنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، رۇسىيە زۆرۈر تېپىلغاندا، رايون خاراكتېرلىك تارماق گۇرۇھلار، مەسىلەن، ئىران ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى، مىسىر ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى قاتارلىقلار بىلەن غەربكە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش پۇرسىتىگە ئې-رىشەلەيدۇ. ئەمما، بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى رۇ-سىيە ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىدىكى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ رۇسىيە زې-مىنىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەسىلىسىنى قاز-داق بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىق دەرىجىسىمۇ موسكۋانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاۋكاز رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

چەت رايونلاردىكى تەسىر كۈچ ۋە غوجايىنلىق ھوقۇقى تەلەپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ تەلەپلەر چوقۇم ئىسلام دۇنياسىدىكى ئوخشاشمايدىغان رەھبەر نامزاتلىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىق دا- ۋامىدا قىسمەن ئادا بولىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن بۇ ئىشلار مۇقەر- رەر ھالدا ئىسلام دۇنياسى بىلەن مۇئەييەن دەرىجىدىكى رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. موسكۋانىڭ يولغا قويغان سىياسەتلىرى قاز- چىكى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسا، ھوقۇققا ئىنتىلىشتىكى ئەسەبىيلىك شۇنچە كۈچىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇنداق رىقابەت تې- خىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. رۇسىيەنىڭ تەرەققىياتى دېموكراتە- يەدىن قانچىكى چەتلىگەنسېرى، غەربكە شۇنچە قارشى تۇرىدىغان بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا خوجا بولۇش نىشانى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئىپادىلىنىدۇ، ئۇنىڭ قوشنا ئىسلام ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ توقۇنۇش بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. رۇسە- يە بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ مەنپەئەتى قانچىكى بىردەك بولغانسې- رى، موسكۋاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسىيە بىلەن ئىسلام ئىتتە- پاقى شۇنچە ئەقىلگە سىغمايدىغاندەك كۆرۈنىدۇ ـ دە، سەل بىھۇدە ئىشتەك تۇيۇلىدۇ.

كۇئىزىچىلىق ـــ ئىسلام دىنى ئىتتىپاقى: بىر خىل خام خىيال

ئاسىيادا غەربنىڭ مەنپەئەتى كەم دېگەندە خەلقئارالىق سىيا- سىيغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان جۇغگو، ياپونىيە، ھىندىستان ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت تۆت كۈچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، يەنە كېلىپ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ئىقتىساد، سىياسىي ۋە خەۋپسىزلىك مۇداپە- ئەسى جەھەتتە تەدرىجىي بىر گەۋدىلىشىشنى كۈچەيتىش يولىغا

مېڭىشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنداق ئەھۋال ئاسىيا رايونىدا بىرلىككە كەلگەن بىر گۇرۇھنى شەكىللەندۈرۈشكە ماس كەلمەيدۇ. جۇڭگو-نىڭ يوشۇرۇن زومىگەرلىك ئورنى باشقا رايونلاردىكى چوڭ دۆلەت-لەرنىڭ مەلۇم شەكلىدىكى تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى ئىتتىپاقنى ھاسىل قىلىشىغا ياكى تاشقى كۈچلەر، ئاساسلىقى ئامېرىكا بىلەن ئىتتى-پاق تۈزۈشكە تۇرتكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ سىياسىتى قانچىكى يۇمى-شاق بولسا، بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ شەكىللىنىش مۇمكىنچىلىكى شۇنچە ئاز بولىدۇ ھەمدە غەرب ئەللىرى بىلەن بېيجىڭنىڭ مۇنا-سىۋىتىمۇ روھىي بېسىمدىن شۇنچە خالىي بولىدۇ.

ھىندىستان ئامېرىكا ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، مۇرەككەپ كەيپىيات ۋە ئۆچمەنلىك ھېسسىياتى تۈپەيلىدىن دېلى-غۇللۇق ئىچىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بىراق، ئۇنى ئامېرىكا ئىستراتېگىيە-لىك ھەمراھ قىلىۋالدى، غەرب دۇنياسىمۇ ئۇنىڭغا خېلى قىزىقىپ قالدى. ئەمما، ۋاشىنگتون ئاسىياغا قاراتقان سىياسىتىدە، تاكى بۈگۈنگە قەدەر كىشىگە سىر بەرمەيدىغان مەخپىي پىشاڭنى ئوينى-تىپ كەلمەكتە. بۈگۈن ئامېرىكا ھىندىستانىنىڭ بىرىنچى چوڭ سودا ھەمراھى بولۇپ قالدى، ھىندىستانمۇ ئامېرىكا بىلەن ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشنى خالايدۇ، ھەتتا دې-ڭىز ئارمىيەلىرىنىڭ ئورتاق ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈشىگىمۇ قو-شۇلدى، بۇ پوزىتسىيەلەر كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ ھەمكارلىقنىڭ مۇمكىنلىكىدىن بېشارەت بەردى. ئۆتكەن ئون يىل مابەينىدە ھىن-دىستان غايەت زور ئىسلاھات جەريانىنى باشتىن كەچۈردى، بۇ ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئاۋام ـ پۇقرا غەربلىشىشكە يۈزلىنىدىغان بولدى. بۇنىڭغا خەلق پارتىيەسى (BJP)دىكى ئەسلە-يەتچى مىللەتچىلەر توسقۇنلۇق قىلغان بولسىمۇ، غەرب بىلەن يې-قىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا بولغان ئىنتىلىش يەنىلا جەمئىيەتتە-

كى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلاندى. خەلق پارتىيەسى (BJP) نىڭ غەلىبىسى ھىندىستانغا پۈتلىكاشاڭ بولدى ھەمدە ئۇنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن بولغان قوش تەرەپلىك مۇناسىۋىتىنىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى، بىراق بۇنداق تۈرغۇنلۇقنىڭ بەك ئۇزاق داۋاملىشىشى ناتايىن.

جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ يوشۇرۇن چوڭ بازار ھىندىستان ئىقتىسادىغا نىسبەتەنمۇ ئىنتايىن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئەمما، سىياسىي جەھەتتىن قارىغاندا، ھىندىستان بىلەن جۇڭگونىڭ ئاسىياغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش يولىدىكى رىقابىتىلىرى ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنىڭ يەنمۇ تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەپ قويىدى، يەنە كېلىپ بۇنداق نازۇك مۇناسىۋەت غەرب، ئاساسلىقى ئامېرىكىنىڭ بۇنداق ھوقۇق ئۈچبۇلۇڭىنىڭ ئۇستىدە مۇستەھكەم ئولتۇرۇپ توپلاڭدىن توقاچ ئوغرىلىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى، چۈنكى تېررىتورىيەگە قىلچە قىزىقمايدىغان يىراقتىكى «مېھمان» غا سېلىشتۇرغاندا، دۇشمەنلىشىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان ئاسىيادىكى بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ھەربىرى قارشى تەرەپتىن كېلىدىغان تەھدىتنى تېخىمۇ چوڭدەك ھېس قىلىدۇ. ناۋادا بۇ ئىككى دۆلەت سىرتقا قارىتا ئىشىكنى يەنمۇ ئېچىۋەتسە ۋە ئالماشتۇرۇشنى يەنمۇ كۈچەيتسە، ئۇنداقتا ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش ئۇزۇكسىز ئاجىزلايدۇ، ھەتتا تەدرىجىي ھالدا بىر ـ بىرىگە كۆپ مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان، خەۋپسىزلىكنى مۇشكۈلاتقا باشلايدىغان ئامىللارنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىمايدىغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىگە بۇرۇلىدۇ. شۇڭا، جۇڭگونىڭ دېموكراتىيەلەشتۈرۈلۈشى ۋە ھوقۇقىنىڭ يەرلىككە بۆلۈپ بېرىلىشى ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن زۆرۈر ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىدۇ، ئەمما خەلق پارتىيەسى (BJP) ھۆكۈمرانلىق قىلمايدىغان ھىند-

دىستانغا نىسبەتەن باشقا بىر ئالدىنقى شەرت بار. شۇنداق مۆلچەر-لەشكە بولىدۇكى، ئىش راستلا شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ غەرب بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ پەسىيىپ، غەربكە قار-شى ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭمۇ ھېچقانداق ئەھمىيىتى قالمايدۇ.

بىز ئەمدى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» دېگەن ئەسەردە تەرغىب قىلىنغان كىشىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدىغان مەزمۇنلارغا نەزەر سې-لىپ باقايلى: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇخلىسلىرى بىلەن چىڭگىزخانىنىڭ ئىتتىپاقى، ئىسلام بىلەن كۇڭزىچىلىقنىڭ سې-داشلىق مۇناسىۋىتى؛ بۇنداق بىر-كتۇرۇش تۈپەيلىدىن پۈتكۈل غەرب تارىخىنى ئەسلەپ ئۆتىدىغان بولساق، «ئاسىيا يايلاقلىرىدىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلىق» ۋە «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىلىچى» قەلبى-مىزگە چوڭقۇر ئورنىتىۋەتكەن قورقۇنچ تۇيغۇسى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى لاگېرنىڭ ئىچكى قىسمى چوڭقۇر پار-چىلىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە. بىراق، ھەربىر خىل بۆلۈنۈش دەرىجىسىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار ھەرگىز يالغۇز بول-مايدۇ، ئۇ يەنە مەدەنىيەتنىڭ بىرلىشىش پۈرسىتىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ؛ ئىسلام دۇنياسىدا، ئىچكى قىسىمدىكى ھوقۇق مەركىز-لىشىش داھىيلىق ئورنىغا بولغان تەلىپى قانچىكى كۈچەيسە، ئىسلا-مىيەتنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، يەنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى تەرغىبات شۇنچە كۈچىيىپ بارىدۇ، ئۇ يەردىكى ھۆكۈمەت ئۆزى بە-لەن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى چەك ـ چېگرانى شۇنچە بالدۇر ئېنىق ئايرىيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى ئەنئەنىۋى ئامىللار دىنغا نىسبەتەن سەزگۈر كىشىلەر توپىنىڭ كەڭ قورساقلىقى تۈپەيلىدىن بەكرەك تەكىتلەنسە، مۆتىدىل ئىسلام مۇ-رىتلىرى ھەتتا دۆلەت ھوقۇقىنى تەقسىملەشكە قاتنىشىشى مۇم-

كىن، ئەمما ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلەر تېخىمۇ جاھىللارچە قارشىلىق قىلىدۇ. ناۋادا جۇڭگو بىلەن ئىسلام دۇنياسىدىكى ئۆزىنى قالتىس چاغلايدىغان بىرەر زومىگەر ئىتتىپاق تۈزسە، ئۇنداقتا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىق تەھدىتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن بارلىق غەيرىي ئىسلام ئەللىرىنىڭ تاشقى كۈچلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاقىنى داۋاملىق كۈچەيتىشىگە تېخىمۇ قىزىقىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر شۇنداق بولسا، «كۇڭزىچىلىق» لاگېرىدىكى ئارازلىق داۋاملىق چوڭقۇرلىشىشى مۇمكىن.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كېتىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بىر باشلامچى ئىسلام دۆلىتى بىلەن ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىسى ناۋادا ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە، ئۇنداقتا باشقا دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق ئەھۋال شۇبھىسىزكى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن كېلىدىغان ئىككى ياقلىمىلىق تەھدىتنى كۈچەيتىۋېتىدۇ، بۇ نۇقتىنى ئۇچىغا چىققان ئىسلام ئەللىرىدىن باشقا ئەللەر سەزگۈلۈك بىلەن ھېس قىلالايدۇ. ھەتتا، جۇڭگونىڭ ئىتتىپاقداش ھەمراھلىرى بىلەن دىنىي يۆنىلىشى ئوخشاش بولغان ئىسلام ئەللىرىمۇ زىيانغا ئۇچرىشى مۇمكىن. ناۋادا ئىران جۇڭگو بىلەن ئىتتىپاق تۈزسە، سەئۇدى ئەرەبىستانى، تۈركىيە ۋە مىسىرنىڭ باشقا رايونلاردىن يارەدەم ئىزدىشىگە تېخىمۇ كۈچلۈك تۈرتكە بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق. بۇ ھالدا غەرب دۇچ كېلىدىغىنى غەرب مەدەنىيىتىگە دۈشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارايدىغان قۇدرەتلىك بىر لاگېر بولماستىن، بەلكى ئەڭ خەتەرلىك ئىككى بۆلگۈنچى رايون بولىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالدا، قاتتىق ئەندىشە بىلەن ئۆتۈۋاتقان دۆلەتلەر بۇگۈنكىگە قارىغاندا تېخىمۇ

خىمۇ خۇشاللىق بىلەن «كۆۋرۈك بېشىدىكى ئىستېھكام» بولىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ مۇقىملىقى، ھەتتا مەۋجۇتلۇقى ئىنتايىن چوڭ زىيانغا ئۇچرايدۇ.

يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئۇچ خىل ئەھۋال ئىشنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىدۇ. يەنى: ① جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دۆلەت مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىزدىنىدۇ؛ ② ئۇنىڭ پارس قولتۇقى رايونىدىكى نېفىتكە بولغان ئېھتىياجى كۈنسايىن ئاشىدۇ؛ ③ شىنجاڭ (جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون) دىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىك تەلىپى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا جۇڭگونىڭ تەسىر كۆرسىتىش سىياسىتى بىلەن قارشى مۇسۇلمان كۈچلىرى (پاكىستان، ئىران، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى) ۋە رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتى توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ رايوندىكى ئەسلىيەتچىلىشىش جۇڭگو چېگراسىدىكى مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا يامراپ كېتىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇ يەنە چەت ئەللەردىكى تەسىرى بار مۇسۇلمان كۈچلىرىنى، يەنى تۈركىيەگە ئوخشاش دەھرىي دۆلەت ئىدىيەسىگە ئەمەل قىلىدىغان ئەللەرنى قوللىشى كېرەك. بۇنداق ئەھۋالدا ئىسلام ئەسلىيەتچىلىك يولىنى تۇتقان بىر چوڭ دۆلەت ياكى گۇرۇھ بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاق ئورنىتىش سىياسىتى مۇشۇ تۈپەيلىدىن تەسىرگە ۋە چەكلىمىگە ئۇچرىشى مۇمكىن.

جۇڭگونىڭ نېفىت تەمىنلەشكە بولغان قىزغىنلىقى ۋەزىيەتنىڭ ئەكسىچە يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى، ئەمما بۇ ئىشلار «كۈڭزىچىلىق ـ ئىسلام» لاگېرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى. جۇڭگو پارس قولتۇقى رايونىدىكى نىيەتى يامان دۆلەتلەرنىڭ بىرەرسى بىلەن ئىتتىپاق ھاسىل قىلسا،

دېڭىزدىكى ئۇزۇكسىز كۆپىيىۋاتقان ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق بۇ خىل ئىتتىپاقنى مۇستەھكەملىسە بولاتتى. ئەمما، بۇ ئىش بۇ رايوندىكى باشقا دۆلەتلەرنى ئامېرىكىنىڭ قوينىغا ئىتتىرىدى، ناۋادا بۇ دۆلەتلەر ئۇ يەردە مۇۋاپىق جاۋاب قايتۇرغۇدەك چارە تاپالمىسا، شۇنداق قىلىشىمۇ مۇمكىن ياكى جۇڭگو ئامېرىكىنىڭ يارەمچىسى سۈپىتىدە پارس قولتۇقى رايونىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش سىياسىتىگە قاتناشسىمۇ بولىدۇ، بۇ ئەڭ مۇۋاپىق تاللاش بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ھەرقانداق بىر ئەسلىيەتچى ئىسلام دۆلىتى بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاق غەيرىي ئىسلام ئەللىرىگە نىسبەتەن مۆلچەر قىلماق تەس ھەم مۇقىم بولمىغان ئىتتىپاق ھېسابلىنىدۇ. بولۇپ-مۇ، جۇڭگوغا ئوخشاش ئۆز دۆلىتىدە مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەت مەسىلىسى مەۋجۇت بولغان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. بىراق، جۇڭگو ـ ئامېرىكا ھەمكارلىقى يەنە جۇڭگو بىلەن بىر چوڭ ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئامېرىكىغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش ئىمكانىيىتىنى يوققا چىقاردى.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇخلىسلىرى بىلەن چىڭگىز-خاننىڭ بىرىكىشى بىمەنە بىر خام خىيال. ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكىنى داۋاملىق ساقلايدۇ، ئاسىيامۇ شۇنداق. ناۋادا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا غەربكە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈلسە، ئۇ ئىتتىپاق مەقسەتلىك، كونكرېت شەيئى جەھەتلىك ۋە ۋاقىتلىق ئىتتىپاق بولىدۇ. كىرىزىس يۈز بەرگەن مەزگىلدە، مەقسەتلىك ئىتتىپاق تەھدىت پەيدا قىلالايدىغاندەك كۆرۈنۈشى مۇمكىن. بىراق، ئۇنىڭدىن سىجىللىقى بولغان بىر خەلقئارالىق سىياسىي شەكىل ھاسىل بولۇشى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس. بۇ دۆلەتلەر ئىتتىپاقى (مەدەنىيەت ئىتتىپاقىدىن ماھىيەتلىك پەرقى بار) مۇئەييەن سىياسىي ۋەزىيەتتە قانچىكى جاھىللىق قىلسا، ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى

بۇ ئىتتىپاقلارنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىغان رايون خاراكتېرلىك دۆلەت-لەر شۇنچە ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە غەرب دۆلەتلىرىدىن ياردەم ئىز-دەيدۇ.

21 - ئەسىردىكى خەلقئارالىق سىياسىيدىكى مۇھىم-كىنچىلىكى بولغان ئالتە خىل تەرەققىيات يۈزلىنىشى

ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ كەلگۈسى مۇناسىۋىتىگە بول-غان پەرىزى زادى قانداق؟ بۇ بىزنىڭ خەلقئارالىق سىياسىينىڭ «ھەرىكەت قانۇنىيىتى» گە بولغان بىر خىل ھۆكۈمرانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، يەنى بىز 21 - ئەسىردىكى خەلقئارالىق سىياسىي-نىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ۋە يۆنىلىشىنى قانداق مۆلچەرلەيمىز دېگەن گەپ. ھازىر بۇنى تۆۋەندىكىدەك خۇلاسىلەيمىز:

بىرىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئوخشىمايدىغان دۆلەتلەر زامانىۋىلاشتۇرۇش كىرىزىسىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە، ئوخشىمايدىغان شەكىلنى قوللىنىدۇ. بەزى دۆ-لەتلەردە، دىنىي ئەسلىيەتچىلىك غەلىبە قىلىدۇ، نەتىجىدە مۇستە-بىت، ھوقۇق مەركەزلەشتۇرۇلگەن ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بارلىققا كېلىدۇ. ئۇلار قورال كۈچى ۋاستىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مۇمكىنچىلىكلەردىن پۈتۈن كۈچى بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆز دۆلىتى-نىڭ ئىدىيەسىنى تارقىتىدۇ. ئوخشاشمىغان دۆلەتلەر ۋە ئۇنىڭدا ياشاۋاتقان، قىسمەن گىرەلىشىپ كەتكەن چېگرالاردا ياشاۋاتقان قە-بىلىلەر ئالدىدا، سىياسىي جەھەتتىكى بۇنداق مەجبۇرىي بىرلىشىش ۋە زومىگەرلىكنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇش ھەرىكىتى پەقەت خۇنتىنگتون بېشارەت بەرگەن مەدەنىيەت ئىتتىپاقى (قورغىنى) شەكىللىنىلا شەكىللەندۈرەلىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ھازىر يۇقىرىدا ئېيتىپ

ئۆتكەن بۇنداق ئۇچىغا چىققان سىياسەت ئوخشىمايدىغان ھەرقايسى مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئەكسىچە يۆنىلىشتىكى قۇدرەتلىك قارشىلىشىش كۈچىنى پەيدا قىلدى. بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى تېررىتورىيەلىك دۆلەتنىڭ قۇرۇلما شەكلىگە ئىگە بولۇپ، دۆلەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۇقۇمىنىڭ بۇ يەردىكى جەمئىيەتكە چوڭقۇر سىڭگەن ـ سىڭمىگەنلىكى ياكى سىرتتىن شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ كېلىنىشى ئەملىيەتتە ھېچقانچە مۇھىم ئەمەس. مۇھىمى شۇكى، بۇ رايونلاردا تېررىتورىيە بويىچە ئايرىلغان ھوقۇق ماشىنىسى داۋاملىق مەۋجۇت بولىدۇ، ئىمتىيازى بار ھۆكۈمران سىنىپ ۋە ئۇنىڭ مەنپەئەت گۇرۇھى، جەمەتى، خانىدانلىقى، گۇرۇھ ـ مەزھەپلىرى داۋاملىق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئۆمرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇزارتىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتلەر ئۆزىنىڭ «مۇدھىش قوشۇنلىرى» تەرىپىدىن ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆزگەرتىۋېتىلىشىنى قەتئىي خالىمايدۇ. ئەمما، بىز ئادەتتە ئېيتىدىغان قەبىلە، مىللەت ياكى ئۇرۇقلاردىن شەكىللەنگەن كوللېكتىپلارمۇ ياتلار تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشنى خالىمايدۇ. بۇ ياتلار ئۇلار بىلەن ئوخشاش دىنغا ئېتىقاد قىلسىمۇ بەربىر شۇنداق. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قايسى مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، سىياسىي جەھەتتە تېخىمۇ چوڭقۇر ئارازلىقلار كېلىپچىقىپ، ئەھۋال ھازىرقىدىنمۇ يامانلىشىدۇ.

ئۈچىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ئەسلىيەتچىلىكىنىڭ مەزكۇر دۆلەتتىكى ئورنى قانچىكى مۇقىملاشسا، شۇ دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسلىيەتچىلىكنى تارقىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشى شۇنچە كۈچلۈك، مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرى ئىچىدە غوجا بولۇشقا ئىنتىلىش مۇددىئاسىمۇ شۇنچە روشەن بولىدۇ، دۆلەتلەر

دۇنياسىنىڭ ھەربىر كىشىلىك ھاياتىي كۈچى پەيدا قىلغان تەسىرىمۇ شۇنچە ئۇزاق داۋاملىشىدۇ. ئۆزىنى بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ يادروسى سانايدىغان دۆلەتلەر ئەسلىيەتچىلىك سىياسىتىنى قانچىكى كۈچلۈك يولغا قويسا، ئۇلارنىڭ تەشكىلى بۇ بۇرچنى ئورۇنلاشقا شۇنچە كۈچلۈك مايىل بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ئەگىشىشنى خالىمايدىغان قوشنا ئەللەرگە بولغان تەھدىت تەبىئىيلا تېخىمۇ چوڭىيىدۇ. دۆلەت يادروسى، ئىگىلىك ھوقوقى ۋە قورال كۈچىنى مونوپول قىلىشقا بولغان خىرىس باشقا ھەرقانداق بىر خىل تەھدىتكە سېلىشتۇرغاندا، دۆلەت ھوقوقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشتىكى ئىپتىدائىي تەبىئىي كۈچىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتىدۇ، شۇڭا ئېزىش، ھەربىي ھازىرلىقلار ۋە ئىتتىپاق، مۇداپىئە ۋە كۈچ تەڭپۇڭلۇقى سىياسىتى بىز بۇ دۇنيادا ئارزۇ قىلىدىغان ئىنكاس بولۇشى مۇمكىن.

تۆتىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: ئىچكى قىسىمدىكى زوراۋانلىق-نىڭ كۈچلۈك تەھدىتىدە، رايوندىكى قوشنا دۆلەتلەر خوش - خوش دەپ بويسۇنۇشنى ئەمەس، بەلكى تاشقى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى تېخىمۇ خالايدۇ. غەرب ئەللىرى ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «بىر-لىككە كەلگەن ئۆلچەم» ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار تېررىتورىيەنى كېڭەيتىش يامان نىيىتىنى تېخى ئاشكارىلىغىنى يوق. شۇڭا، «كىچىكرەك بالاخور» سۈپىتىدە تامامەن مۇناسىپ ئىتتىپاق تۈزۈش ھەمراھى بولۇپ قالىدۇ، بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زومىگەرلىكىنىڭ خەۋپى قانچە چوڭ بولسا، غەربتىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇش يۈزىسىدىن يېگانىچىلىككە قارشى تۇرۇپ، يىراقتىكى رايونلارنى قوغداشتا كۈچنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشىغا شۇنچە تۇرتكە بولىدۇ؛ چۈنكى بىر دۇشمەن كۈچ ئاسىيانىڭ ئۇ تەرىپىگە ياكى پارس قولتۇقى

رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇمكىن، دەيدىغان قىياس غەربنىڭ سىياسىي ئىرادىسىنى مۇشۇنداق بىر تەڭپۇڭلاشتۇرۇش سىياسىتىگە بۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ، بىر مەدەنىيەت زومىگىرى تەلەپ قىلغان دۇنيا ئەندىزىسى نۇرغۇن جەھەتتىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى دۇنياغا ئىنتايىن ئوخشاپ قالىدۇ؛ ئىتتىپاق تۈزۈش مۇناسىۋىتى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق چەك-چېگرادىن توغرىسىغا ھالقىيدۇ. يەنە كېلىپ جاھانگىرلىكنىڭ مەدەنىيەت ئەسلىيەتچىلىكىنى توسۇش مەدەنىيەت چەك-چېگراسىدىن ھالقىغان پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك يۈزلىنىش بولۇپ قالىدۇ.

بەشىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزنىڭ ئەكسىچە، ئىقتىسادىي دۇنيا بىلەن ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتى قانچىكى كۈچىيىپ بارسا، غەرب مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىرمەيدىغان ئەللەر بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىش سەل ئاجىزلايدۇ. پەقەت مۇشۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەندىلا، مەلۇم بىر خاس مەدەنىيەت دائىرىسىگە تەئەللۇق بولغان دۆلەتلەر توپى تېخىمۇ يېقىن تۇرده بىرلىشەلەيدۇ ھەم بىر گەۋدىلىشىش مۇساپىسىنى تاماملىيالايدۇ. پەقەت مۇشۇنداق بولغاندىلا، «مەدەنىيەت ئىتتىپاقى»غا سەل ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىرىكمىشى شەكىللىنىدۇ. بىراق، ھازىر بۇنداق رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق باشقا مەدەنىيەتلەرگە دۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قاراش ھالىتىدە تۇرماستىن، بەلكى يەر شارىلاشتۇرۇش تۇرىدىكى ھەرقايسى شاخچىلارغا تېخىمۇ ئوخشاپ كېتىۋاتىدۇ. بۇنداق رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى بىلەن باشقا مەدەنىيەتتىكى رايونلار ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئالاقىسى يىراقلىشىپ كەتمەستىن، بەلكى ئىنتايىن يېقىنلىشىپ كېتىۋاتىدۇ ھەمدە ئۇزۇكسىز تۇرده يەنمۇ كۈچىيىپ

بېرىۋاتىدۇ. ئەمما، بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى شۇكى، دۆلەت ۋە ئىقتىساد ئۆز سىياسىي تۈزۈلمىسىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل ئازاد بولۇشى كېرەك، يەنى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچىلىك ۋە ئۆلۈك تەبىقە تۈسىنى ئالغان كۈچلۈك تۈزۈمى بىلەن سىغىشالمايدىغان، هوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلمىگەن بىر خىل تۈزۈلمە شەكىللەنگەندىلا، سىياسىي ئاندىن دېموكراتىيەلىشىدۇ، ئىقتىساد كۆپ مەنبەلىشىدۇ. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، پەقەت ئىسلاهات ئىتتىپاقى غەرب سىياسىيسى ۋە ئىجتىمائىي ئەندىزىسى بىلەن ئۆز دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرەلىگەندىلا، «مەدەنىيەت گۈرۈھى» نىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىلىق شارائىت يارىتىلىدۇ. بىراق، بۇنداق ئىسلاهات جەريانى بۇ مەدەنىيەتلەر بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى كىچىكلىتىدۇ، ئەمما «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» بۇ ئارىلىقنى كۆز يەتكۈسىز دەرىجىدە ئۇزارتىۋېتىدۇ. ئىقتىسادىي رىقابەت بىلەن ئىقتىسادىي هەمكارلىقنىڭ ماسلىشىشى سىياسىي، هەربىي قارشىلىشىشلارنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ.

ئالتىنچى خىل مۇمكىنچىلىك: بۇنداق ئەهۋالدا، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېز سۈرئەتتە كۈچىيىدۇ. بۇنداق ئالاقە تۈپەيلىدىن سىياسىينىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان سۆھبەتلەر كۆپىيىدۇ، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ بۇنداق ئالاقىلىشىشى داۋامىدا، ئىجتىمائىي كۈچلەر تولۇق قويۇپ بېرىلىدۇ. ئىجتىمائىي دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەتتىن هالقىغان بۇنداق ئالاقە توقۇنۇش ۋە بىرلىشىشنىڭ ئارىلاشما گەۋدىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت هالقىغان هەرىكەت شەكىللىنىپ، ئورتاق قىممەت قارىشى ئۆزئارا گىرەلىشىش ئەهۋاللىرى ئۈزۈكسىز كۆپىيىدۇ.

كاشىلا پەيدا قىلىدىغان ئامىللار

يۇقىرىقى ئالتە نۇقتا نورمال ئەھۋال ئاستىدا تەسۋىرلەنگەن ھالەت، بىراق ئەمدى بىز پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدىكى بىرقاتار خەتەرلىك ئامىللارنى مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىمىز كېرەك، بۇ خەتەرلىك ئامىللار خەلقئارالىق سىياسىيدا يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇنىڭدا ھەممىدىن ئاۋۋال كۆرۈلىدىغىنى تېررورىزم ھەرىكىتىدۇر. بىز تەسەۋۋۇر قىلىپ باقايلى، ئاۋادا زومىگەر دۆلەت «ئۆز» نگە قاراشلىق رايونلاردا مەدەنىيەت ئەسلىيەتچىلىكىنى ئومۇملاشتۇرماقچى بولسا، ئوخشاشلا مەغلۇپ بولىدۇ ھەمدە ئەسلىيەتچىلىك ھەرىكىتى كۆپ سانلىق دۆلەتلەردە چەكلىمىگە ۋە بېسىمغا ئۇچرايدۇ. ئۇنداقتا بىزنىڭ خىيالىمىزغا: تېررورىزملىق ھەرىكەتلەر مۇشۇ تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ ۋە جانلىنىپ، دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ پائالىيەت قىلىشى مۇمكىن، دېگەن خىيال كەلمەي قالمايدۇ. ئۇ تىغ ئۇچىنى ئۆزىگە قارىتا باستۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغان ھۆكۈمەتكە قارىتىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۆكتىچىلەر ئارىسىدىكى رادىكاللارنىڭ تىزگىنلىشىدىكى ھۆكۈمەت ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قىممەت قارىشىغا ئاسىيلىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى نەزىرىنى يەنە بۇ «ئاسىيلار» نىڭ «ئىتتىپاقداشلىرى» غىمۇ قارىتىدۇ. بۇ ئىتتىپاقتىكى ھەمراھلارنىڭ ئۆز مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئىچى ياكى سىرتىدىن كېلىشى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدۇ. تېررورىزملىق جانلىق پائالىيەت قىلىۋاتقان ئاشۇ دۆلەتلەردە، ئالدى بىلەن زەربىگە ئۇچرايدىغان نىشان (كۆپ ساندىكى قۇربانلىقلار) نى بايقاشقا بولىدۇ، چەت ئەللەردە «ھەمكارلىشىپ زىيانغا ئۇچرىغۇچىلار» بولىدۇ. ئالجىرىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تېررورچىلار بە-

لەن 1996 ـ يىلى فىرانسىيەنىڭ پارىژدا يۈز بەرگەن قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل باغلىنىشنى ئىنتايىن روشەن كۆرسىتىپ بەردى.

تېررورىزم ھەمىشە نىشانىنى دۆلەتنىڭ نۆۋەتتىكى تەرتىپىنى بىكار قىلىشقا قارىتىدۇ. غەرب ئەللىرىدە ئۇ ئاساسىي ئېقىم ئەمەس، پەقەت كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى باسقۇچ خاراكتېرلىك ھالدا ئاشكارا ۋەقەرلەرگە ۋە مۇناسىپ ۋاستىلەر بىلەن خەۋەر قىلىشقا قارىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە دىققىتىنى قوزغىيالايدۇ، كەم دېگەندە كەلگۈسىنى مۆلچەرلەش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە ھوقۇق مەسىلىسىگىمۇ ھەقىقىي بىر سوئالنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بىز بۇنىڭغا چېتىلىپ قالىدىغان قۇربانلىقلارغا ئىچ ئاغرىتمىمىز، چۈنكى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ ھامان بىر تىراگېدىيە، بىراق ئەمەلىيەتتە ئىچكى قىسمىدىكى خەۋپسىزلىك ئاپپاراتلىرى تېررورىزمنى تامامەن بىرقەدەر تۆۋەن سەۋىيەدىلا تۇتۇپ قالالايدۇ، تېررورچىلارنىڭ كۈچى ئىچكى قىسمىدىكى ھاللىرىدىن ئۈرۈشلىرىدا ئۇزۇكسىز خوراپ، قوشۇلۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا ھەققانىيەتنىڭ قوغلاپ تۇتۇشى ۋە سوتلىشىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەلۋەتتە، بىز بۇنداق خەۋپنى ئاخىرىدا ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىشقا ئامالسىز، چۈنكى تېررورىزم رېۋايەتلەردىكى يەتتە باشلىق يالماۋۇزدەك، بىر بېشىنى چاپسا يەنە بىر بېشىنى چىقىرىپ يۈرۈۋېرىدۇ. بىراق، نورمال ئەھۋالدا مۆلچەرلىمىزچە تېررورلۇق كۈچلىرى دۆلەت خەۋپسىزلىكىگە ھەقىقىي تەھدىت سېلىپ بولالمايدۇ. دېموكراتىك سىياسىي گەۋدىمىزدە ئىقتىسادىي ئەھۋال يامانلىشىپ قالغاندىمۇ، جەمئىيىتىمىز يەنىلا يۈكسەك دەرىجىدە مۇقىم بولىدۇ.

بۇلارغا نىسبەتەن ئىككى خىل ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ. بىرىنچى

خىلى شۇكى، دۆلەتنىڭ تېررورىزمغا بولغان زىيادە ئىنكاسى دې-
موكراتىك سىياسىي گەۋدىگە خەۋپ يەتكۈزۈپ، مۇستەبىتلىكنىڭ
مۇئەييەن دەرىجىدە تىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.
تېررورىزم تىغ ئۇچىنى دەل دۆلەت ماشىنىسىنىڭ يادرولۇق تە-
كىبىي قىسمىغا قارىتىدىغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ قورال كۈچى ئۆزى-
نى قوغداشتىكى خاس بىۋاستە سەزگۈسى بىلەن كۈچلۈك قايتۇر-
ما زەربە بېرىدۇ. سابىق غەربىي گېرمانىيە تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەي-
لىدىن دۆلەت خەۋپسىزلىك تەدبىرى ۋە دۆلەتنىڭ ئىدارە قىلىشىغا
نىسبەتەن ئىنتايىن كۈچلۈك قارشى چىقىش خاھىشىغا ئىگە بول-
سىمۇ، بىراق قىزىل بىرىگادا (RAF) ھەرىكىتىگە قارىتقان ئىنكا-
سىدا جىنايى ئىشلار قانۇنى، جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى، ھۆكۈمىنى
ئىجرا قىلىش ۋە خەۋپسىزلىك كۈچلىرىنى تەشكىللەش قاتارلىق
جەھەتلەردىن كەڭ تۈرده ئىسلاھاتنى يولغا قويدى. ئەركىنلىك تە-
رەپدارلىرىدىن بولغان نۈرغۇن قانۇنشۇناسلارمۇ بۇ ئىشتىن چۆچ-
قۇر ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. چۈنكى، ئۇلار ئەركىن
دېموكراتىك روھنىڭ تېررورىزمنى توسۇش يولىدىكى كۈرەشلەردە
تەدرىجىي ئاجىزلاپ قېلىشى، ھەتتا يوققا چىقىشىدىن ئەنسىرەيتى-
تى. ئەلۋەتتە بۇنداق نەتىجە چىقىدىغانلىقى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ
ئىسپاتلانغىنى يوق. يەنە سىياسىي تۈزۈلمىدىكى «ئىدارە قىلىش
قاتلىمى»نىڭ قوغدىشى ئاستىدىكى يەنە بىر خىل ئەكسىچە يۈزلى-
نىشمۇ بار. 70 ـ يىللاردىن باشلاپ خۇسۇسىيلارنىڭ ماتېرىياللى-
رىنى قوغداش تەشەببۇسى ئاخىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ جەھەتتە
جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. بىراق، دېموك-
راتىيە تېررورىزمغا قارشى كۈرەشتە ئۆزىنى ئۆزى بىكار قىلىۋې-
تىشى ھەمدە شۇ سەۋەبتىن بىر قىزىقارلىق بۇرۇلۇش كېلىپچىق-
قاندىن كېيىن، تېررورچىلارنىڭ دۆلەت خەۋپسىزلىكىگە زەربە بې-

رىش نىشانىنى ئۆزىلا تاماملاپ، خۇددى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن قۇر-قۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش يولىنى تاللىغاندەك ئەھۋالمۇ مەلۇم دەرىجىدە كېلىپچىقىشى مۇمكىن، بۇنداق خەۋپ - خەتەر ھازىر ئېنىق ھەم دائىم تەكىتلىنىپ تۇرىدىغان بولدى.①

ئىككىنچى خىل ھۆكۈم تېررورچىلارنىڭ قورال - ياراغ مەسىلىسىگە چېتىلىدۇ. ھازىر ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قورالارغا ئېرىشىشى ۋە ئۇنى ئىشلىتىشىنى توسۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرگە زىت ھالدا، ئۇزاقتىن بۇيان مۇنداق بىر گەپمۇ دېيىلىپ كېلىۋاتىدۇ: تېررورچىلار كەڭ كۆلەملىك قىرغىن قىلىشقا قىزىقمايدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇنداق قورالارغا ئېرىشىشمۇ ئاسان ئىش ئەمەس. بۇنداق نۇقتىئىنەزەر بۇرۇنلا قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەمەس دەپ قارالغانىدى، بۈگۈن تېخىمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. نەچچە يۈزلىگەن ئادەمنىڭ ئۆلۈشىگە پىسەنتمۇ قىلىپ قويمايدىغان ئاشۇ كىشىلەر (بۇ بۈگۈن تېررورلۇق ھەرىكىتىنىڭ «ئۆلچىمى» بولۇپ قالدى) ئىمكانىيەت بولسىلا مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىشنى ئويلايدىغان بولدى. ناۋادا نىيۇيوركتىكى دۇنيا سودا مەركىزىنى غۇلىتىپ چۈشۈرگەن پارتلاتقۇچتىكى سىياسىدلار كۆيمەي، ھاۋاغا تارقىلىپ كەتكەن بولسا، نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ جېنىنى ئالغان بولاتتى. جىنايەتچىلەرنىڭ مۇددىئاسى بۇنىڭدىنمۇ ئېنىق بولمايدۇ، تېررورچىلار بۇ ھەرىكەتنى ئالدىن پىلانلىغان ھەم قەستەن شۇنداق قىلغان. بۇنىڭدىن سىرت، ناۋادا پارتلاتقۇچنىڭ كۈچىدە دۇنيا سودا مەركىزى ۋال ستېرت كوچىسىغا غۇلاپ چۈشكەن بولسا، ئۇنداقتا سىجىل دومىنو

---

① ۋاللېر لاچۇئېۋۇر: «خاتالاشقۇچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن يېڭى شەكىلدىكى قورال»، «كەلگۈسىدىكى تېررورىزم»، «Internationale Politik» نىڭ 1996 - يىلى 1 - ئايدىكى سانىنىڭ 19 ~22 - بېتىگە قارالسۇن.

ئېغىرىكتى يۈز بېرەتتى. ئەگەر شۇنداق بولسا، مانخاتتون جەنۇبىي رايونىدا ناگاساكىدىكى ئاتوم بومبىسى پارتلاشتىن قېلىشمىغۇدەك غايەت زور بالايىئاپەتنىڭ كېلىپچىقىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى.

ياپونىيەنىڭ ئوم ھەقمقىتى دىنىدىكىلەر بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى تەتقىق قىلىشقا نۇرغۇن مەبلەغ سېلىپ، قۇدرىتى تەڭداشسىز بىيوخىمىيەلىك قورال ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇرۇنغان. كىشىنىڭ خۇش قىلىدىغان يېرى شۇكى، تاكى توكيودىكى يەر ئاستى تۆمۈر-يولىغا زەھەرلىك گاز قويۇپ بەرگەنگە قەدەر ئۇلار كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى تېخى مۇڭەپپەقىيەتلىك تەتقىق قىلىپ ياساپ چىقالمىغان، ئۇلارنىڭ بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى تەتقىق قىلىپ ياساش پىلانى يەنىلا ئەڭ دەسلەپكى تەجرىبە باسقۇچىدىلا توختاپ قالغان بولۇپ، ئىشقا كىرىشتۇرگۈدەك پىشىپ يېتىلىش باسقۇچىغا تەرەققىي قىلالمىغان. بۇ تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، تېررورچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «كىچىك شەخسنىڭ ئاتوم بومبىسى» نى ئىشلەپچىقىرىش «ئادەتتىكى ئىش» ئەمەس. بىراق، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، بولۇپمۇ گېن تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق تېخنىكىلارنى ئىگىلىمەكمۇ ئاسانلىشىدۇ. بۇ مەسىلىدە يادرو قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكىنى يوققا چىقىرىشقا بولىدۇ. چۈنكى، تېخنىكا جەھەتتىكى توسالغۇ يەنىلا ئىنتايىن چوڭ، خىمىيەلىك قوراللار بىلەن بىيولوگىيەلىك قوراللارنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكىلىق تەلەپ تۆۋەن بولغانلىقتىن، تېررورچىلار بۇنىڭغا بەكرەك قىزىقىدۇ.

بىيوخىمىيەلىك قوراللار ناۋادا تېررورچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتسە، بىزگە نىسبەتەن كەلگۈسىدىكى ئەڭ چوڭ تەھدىتنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، بۇنداق قوراللارنى كىچىك دائىرىدە

ئىشلەپچىقارغىلى ھەمدە بۇلارنى قولغا چۈشۈرگىلى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىنتايىن خەۋپلىك ئەھۋال يۈز بېرىشى مۇمكىن، چۈنكى بۇ بىيوخىمىيەلىك قوراللارنى مەخپىي توشۇماقمۇ ئاسان، يەنە كېلىپ بەزى «پايدىلىق» شارائىتتا، پەقەت يادرو قوراللىرىلا پەيدا قىلالايدىغان ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن.

ناۋادا تېررورچىلار كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنى ئىشلەتسە، خەلقئارالىق سىياسىي قاتلامغا زادى قانداق تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ؟ بىز ھازىرچە تېخى بۇنىڭغا ئېنىق بىرنېمە دېيەلمەيمىز. چۈنكى، بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە سانلىق مەلۇماتلىرىمىز تېخى يېتەرسىز. بۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمىسىمۇ، مۇمكىنچىلىكنى يوق دېگىلى بولمايدۇ، مەدەنىي دۇنيا تېررورىزم ئالدىدا چېكىنىشى مۇمكىن، ھەتتا ئاشۇ نىيىتى يامان ھۆكۈمەتلەر ئۆزىنىڭ نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشنى خالايدىغان تېررورچىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى مۇمكىن. تېررورىزمغا تايىنىپ دۆلەتنى ئاغدۇرۇۋېتىشمۇ يېڭىچە ئىش ئەمەس، قىزىل بىرىگادىدەك تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىمۇ ئىلگىرى سابىق شەرقىي گېرمانىيەنىڭ يار-دىمىگە ئېرىشكەن. بۇنى كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللار مەسىلىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئويلايدىغان بولساق، دۆلەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان تېررورىزم نېمىلا دېگەنبىلەن يەنىلا بىر يېڭى ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. تېررورىزمغا ياردەم بەرگەن دۆلەتلەر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئىنتىقام ئېلىشى تۈپەيلىدىن ئۆزى زىيانغا ئۇچرىشى مۇمكىن. چۈنكى، مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىككىنچى خىل ئىنكاس شۇكى، رايون ۋە مەدەنىيەت چەك - چېگرا سىدىن ھالقىغان كۆپ سانلىق دۆلەتلەر بىرلىشىپ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ «رەسمىي» ياردەم بەرگۈچىلە-

رىنى يېتىم قالدۇرىدۇ، ناۋادا ئىمكانىيەت بولسا، يەنە مۇۋاپىق جا-
زالايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، تېررورچىلارنىڭ قورال كۆچىدىن پايدا-
لىنىپ مەدەنىيەت ئېكستىرىمىزمنىڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈ-
رىدىغان ھەرىكەتلىرىنىمۇ ئالدىن مۆلچەر قىلىشقا بولىدۇ، بۇنداق
ئېقىمغا قارشى ئىش تۇتۇش پۈتكۈل دۇنيادىكى ئۆكتىچى ئىتتى-
پاقنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. چۈنكى، ئاشۇ چېتىلىپ قالغان
مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى دۆلەتلەرمۇ ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى قىلچە
قابىلىيىتى يوق جاللاتنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇشنى خالىمايدۇ.
بۇ دۆلەتلەر ئەۋزەل مۇداپىئە ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ، بۇ خىل
ئىنكاس يەنىلا غايەت زور زىيان كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

ئۇچىنچى خىل ئىمكانىيەت بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن
چېكىدىن ئاشقان ئىنكاستۇر، يەنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان دۆلەت
دېموكراتىيەدىن ۋاز كېچىپ، دېموكراتىك دۆلەتتىن ساقچى دۆلە-
تىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئاقىۋەت تېخىمۇ ئەجەللىك بولىدۇ،
چۈنكى بۇ دېموكراتىك دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا يۈزلەنگەن
ھەق تەلەپ ھوقۇقىنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتكە كۆرسەتكەن پايدا-
لىق تەسىرىنى تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. زوراۋان دۆلەتلەر
ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مەۋجۇتلۇق رىقابىتى دېموكراتىيەدىن مەھ-
رۇم قالغان بۇنداق دۇنيادا تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىشى مۇم-
كىن. دۆلەت ھالقىغان تېررورچىلار، مەسىلەن، «Freedan Fighter»
(ئەركىن جەڭچىلەر)، «Contras» لارغا ياكى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش
تەشكىلاتلارغا مەبلەغ يارىدەم قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ھوقۇق دا-
ئىرىسىنى كېڭەيتىش ياكى رەقىبىنى ئاجىزلاشتۇرۇش مەقسىتىگە
يېتىدىغان ئىشلار تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتىشى مۇمكىن، ئەمما دوس-
تانە ئۆتىمەيدىغان ۋە تىنچ بولمىغان مۇشۇنداق بىر دۇنيادا، مەدەنى-
يەت گۈرۇھلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى يەنىلا ئىنتايىن ئىشەنچىلىك بىر

خىل تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. ھوقۇقتا بولغان قىزىقىش دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىدىغان ئورۇندىكى يېڭى نامزاتلارنىڭ يىراق رايونلاردىن، يەنى مەدەنىيەت چەمبىرىكىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ ئىتتىپاق تۈزىدىغان ھەمراھ ئىزدىشىگە تۇرتكە بولىدۇ، خىرىسقا دۇچ كەلگەن قۇدرەتلىك دۆلەتلەرمۇ ئوخشاش ھەرىكەت قوللىنىشى مۇمكىن.

خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى ئۇچ جەھەتتىن تەسۋىرلەپ ئۆتتۇق. بۇلارنى بىز مۆلچەرلەشكە بولىدىغان تەسىر دەپ قارايمىز، شۇنداقلا بۇ تەسىرنى مەدەنىيەت ئەسلىيەتچىلىرىمۇ ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. ئەلۋەتتە بۇ ئۆزگىرىشلەر «ھەقىقىي مۇخلىس»لارغا تەلۋە ئۇنسۇرلار ئىنتىلگەن ئاخىرقى غەلىبىنى ئاتاپ قىلالمايدۇ، بەلكى نوقۇل يوقىتىش خاراكتېرلىك ئۇنۇمگىلا ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېلىپچىقىدىغان خەلقئارالىق سىياسىي ئاقىۋەت تاسادىپىي ھەم خىيالىغا كەلتۈرمىگەن يەردىن چىقىدۇ.

مۇھىتنىڭ بېسىمى

كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتىدىغان يەنە بىر ئىش شۇكى، ئۇ تامامەن «غەيرىي سىياسىي» تەسەۋۋۇرنى چىقىش نۇقتىسى قىلىغان بولىدۇ، يەنى تەبىئىي مۇھىتنىڭ تېزلىكتە بۇزۇلۇشى ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەھدىت سالماقتا. مۇشۇنداق بۇزغۇنچىلىق تۈپەيلىدىن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى تالان-تاراج قىلىنىپ قۇرۇقداپ قويۇلدى. ئىنسانلارنىڭ ياشاش ئاساسىمۇ يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. بىز ئوخشاشمىغان رايونلارنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ۋە كاپىتالنىڭ يۆتكىلىش شەكىللىرىنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، مۇشۇنداق يەكۈن چىقاردۇق. نۆۋەتتە ئىنسانلار بۇ مەسىلىنى مۇئەييەن دەرىجىدە مۇۋاپىقىيەتلىك تىز-

گىنلىدى، مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلمىشلىرى ئەمدى سە-
ياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئادەتتىن تاشقىرى سەلبىي تە-
سىر كۆرسىتەلمەيدىغان بولدى.

بۇ يۇرەكلىك بىلەن قىلىنغان قىياس، بىراق بىز كەم دېگەن-
دىمۇ مۇنداق پاكىتنى مۇئەييەنلەشتۇرەلەيمىز: ئاشۇ ئوخشاشمىغان
رايونلار ئالدى بىلەن سىياسىي كۆچلەرنىڭ ئىگىلىكىنى دېموكرا-
تىك، ئېچىۋېتىلگەن يوسۇندا تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا تۇرتكە بول-
دۇ. لېكىن بۇ تەبىئىي بايلىققا بولغان بۇزغۇنچىلىقىنى ئالدىن
ئويلاشمىغان ئەھۋالدىكى ئىلگىرى سۈرۈش ھېسابلىنىدۇ، بۇنداق
تەرەققىيات ئەندىزىسى «سىجىل تەرەققىيات»نىڭ بارلىق دانالارچە
تەلەپ ۋە مىزانلىرىغا خىلاپ بولسىمۇ، بىراق قانداق بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر بۇ خىل ھەرىكەت ھازىرغا قەدەر يەنىلا بازار ئىگىلە-
كىنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسىگە ئۇيغۇن ھېسابلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.
تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بۇنداق نۇقتىئىنەزەردە ئەخمەق-
لەرچە چىڭ تۇرۇۋېلىشىمۇ ئۇمىدسىزلەنگۈچىلەرنى ئەندىشىگە سې-
لىۋاتقان سەۋەبلەرنىڭ بىرى، مۇھىت جەھەتتىكى كېلىشىش سە-
ياسەتلىرىگە تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلەتلىرى ئەمەل قىلىشى
كېرەك، ئەمما ئۇلار ھەرقانداق مەجبۇرىيەتنى زىممىسىگە ئېلىشنى
خالىمايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىقتىسادنى تەرەققي قىل-
دۇرۇش بىرىنچى چوڭ ئىش بولۇپ، مۇھىت ئاسراشقا قارىغاندا تې-
خىمۇ چوڭ ئالدىن تەرەققىي قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇلار بىز
غەربلىكلەرنىڭ ئاپەت خاراكتېرلىك تەرەققىيات يولىنى قارىغۇلار-
چە دورىغان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ سىجىل تەرەققىيات ئىستراتېگە-
يەسىنى دەرھال ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسىغا قوبۇل قىلىش
پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان بولىدۇ. مۇشۇنداق كېتىۋەرسە،
ئۇلار غەرب ۋە شەرقتىكى تەرەققي قىلغان سانائەت ئەللىرىنىڭ

مەغلۇبىيەت يولىغا يېڭىباشتىن قەدەم باسقان بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئانچە يىراق بولمىغان كەلگۈسىدە كېتىدىغان سەرپىيات ئىنتايىن چوڭ. يەنى يۇقىرى ھەم دائىم ئەجرى بىكارغا كېتىدىغان تولۇقلاش، تۈزىتىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىمەكتىن باشقا ئامال قالمايدۇ. شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق مۇھىتىدا ئۆسىدىغان ئورمانلارنى خالىس يوسۇندا ئېكولوگىيەلىك باشقۇرۇش كېلىشىمىگە ئىمزا قويۇشنى رەت قىلغانلىقتىن، 1992 ـ يىلىدىكى رىئېۋكس يىغىنىدا ئۇلارنىڭ ئەخمىقانە نىلىكى تارىخىنىڭ ئار ـ نومۇس تۈۋرۈكىگە مەڭگۈلۈك ئويۇلدى. 1997 ـ يىلى ۋە 1998 ـ يىلى سۇماترا ئارلىدا يوقىتىش خاراكتېرلىك ئېغىر ئوت ئاپىتى كۆرۈلگەن مەزگىلدە، ئۇلار قىلغانلىرىنىڭ جازاسىنى تارتىپ ئولتۇرماقتىن باشقا ئىش قىلالمىدى،بەزى ۋاستە ئىقتىسادىي زىيان نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتتى. بۇلاردىن سىرت، يەنە سايادىكى تاقلىق ۋە باشقا كىسپىلەر ۋاستىلىك تارتقان زىيانمۇ بار.

بىراق، تەرەققىي تاپقان سانائەت ئەللىرىنىڭ ئىپادىسىمۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولمىدى. ياۋروپا ئىتتىپاقى پەقەت پارنىك گازىنى قويۇپ بېرىشكە قارىتا ئېھتىياتچان، ئەمەلىيەتتە يەنىلا خېلى مۇتەئەسسىپ بولغان تەۋسىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، بىراق ئۇ يەر شارى كىلىماتى جەھەتتىكى سىياسەتنى يولغا قويۇشنىڭ ئىنقىلابىي پېشۋاسى دەپ كۆپتۇرۇلدى. بۇنىڭدىن خەلقئارالىق مۇھىت سىياسىتىنىڭ قانچىلىك ئېچىنىشلىق ھالدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دۇنيادىكى بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت ئامېرىكىمۇ كىلىمات مەسىلىسىدە بىر «مۇتتەھەم دۆلەت»تەكلا قىلىقلارنى قىلىپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئاتالمىش «ئامېرىكىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى»نى «يامان سۇپەتلىك ھەم ئەخمىقانە»

يوسۇندا قوغدىغانلىقى ئۇچىغا چىققان جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيە-سىدىكىلەرنىڭ كىيوتو كېلىشىمىگە بولغان كۆچلۈك قارشىلىقىدىن ئىسپاتلىنىدۇ. بۇنداق قىلمىشلارنىڭ دۇنيا خەۋپسىزلىكىگە بولغان تەھدىتى ئىراقنىڭ بىيولوگىيەلىك قوراللىرى، لىۋىيەنىڭ خىمىيەلىك قوراللىرى ياكى شىمالىي چاۋشىيەننىڭ ئاتوم قوراللىرىنىڭ تەھدىتىدىن قېلىشمايدۇ.

مۇھىت مەسىلىسىنىڭ خەلقئارالىق سىياسىيغا بولغان تەسىرى ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلەندى. بىرىنچى خىلى، شىمال - جەنۇب ئەندىزىسى دېيىلدى. بىر جەھەتتىن، شىمالدىكىلەر تەلەپ قىلىنغان مۇھىت ئاسراش ئالاھىدە بەدىلىنى زىممىسىگە ئېلىشنى رەت قىلىسا، يەنە بىر جەھەتتىن، جەنۇبتىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوخشاشلا تەۋرەنمەس قارار چىقىرىپ، «سىجىل تەرەققىيات»نىڭ پۈتكۈل يەر شارىغا بولغان پايدىسىنى كۆزلىگەن ئاساستا مۇھىتقا ئالاھىدە زىيىنى بار ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى چەكلەشكە قوشۇلمىدى. ئىككىلا تەرەپ مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان ياماق ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش جاۋابكارلىقىنى قارشى تەرەپتىن كۆرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر - بىرىنىڭ ئەكسىچە يول تۇتقان ئۇچىغا چىققان ئىككى سىياسىي ئىتتىپاق شەكىللەندى. ئىككىلا گۇرۇھ مۇھىت سىياسىتىنىڭ باھانىسىدە، سودا قورۇقچىلىقىنى يولغا قويدى. شىمالدىكىلەر جەنۇبتىكى كۆچمەنلەرنىڭ كىرىشىنى قاتتىق چەكلەپ، جەنۇبتا ھەربىي ئىشلار جەھەتتىن ئارىلىشىش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، پەۋقۇلئاددە زىيانلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر (مەسىلەن، ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق مۇھىتىدا ئۆسىدىغان ئورمانلارنى قالايمىقان كېسىش)نى قورال كۆچى ئارقىلىق ئاخىرلاشتۇردى؛ بۇنىڭغا جاۋابەن شىمالغا نېفىت توشۇشنى چەكلەش ۋە ئىستراتېگىيەلىك مۇھىم خام ماتېرىياللارنى ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەش ئەھۋال-

لىرى يۈز بەردى. شىمالدىكىلەر نېفىت تەمىنلەشنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ھەربىي ئىشلار تەدبىرلىرى ئەكسىچە يەنە جەنۇبتىكىلەرنى كەڭ دائىرىلىك تېررورىزم ئارقىلىق قايتۇرما ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇر قىلدى.

ھەر خىل سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇنداق جەريانىنىڭ كۆرۈنۈشى ئانچە مۇمكىن ئەمەس. «جەنۇبىي قىسىم»دىن ئىبارەت بۇ يەككىلىك بەك تارقاق، پەرقمۇ بەك چوڭ، شۇڭا ئۇيۇشۇش كۈچى يېتەرسىز بولۇپ، تەلەپ قىلىنغىنىدەك بىرلىك سەپنى شەكىللەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇلار مۇھىت مەسىلىسىدىمۇ رو-شەن ئوخشىمايدىغان مەيدانىنى ئىپادىلىدى. مەسىلەن، نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر نېفىت خىمىيە يېقىلغۇ سەرپىياتىغا ھېچقانداق چەكلىمە قويماسلىقنى ئۈمىد قىلاتتى؛ بەزى ئۇششاق ئاراال دۆلەتلەر بارلىق ئىستېمالچىلارنىڭ ئىشلىتىش مىقدارىنى ئازايتىش جەھەتتە دەرھال پائال تەدبىر قوللىنىشنى ئۈمىد قىلدى؛ ئەمما تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى بارلىق يۈكنى تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلەتلىرى زىممىسىگە ئالسىكەن دەيتتى. بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن ئۈچىنچى دۇنيادا ئىدراكىي پىكىر يۈر-گۈزۈلىدىغان بولدى. چۈنكى، ئورمانلارنى داۋاملىق قالايمىقان كېسىۋېرىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتى قۇربان بولۇپ كېتەتتى. جەنۇبىي قىسىمدىكى ئىجتىمائىي دۇنيا تېز تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى كىشىلەر مۇھىت ئاسراشنىڭ ئىقتىسادنى مۇ-ۋاپىقىيەتلىك تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئالدىنقى شەرت ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ بالدۇر تونۇپ يېتەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەرەققىي قىلىۋاتقان نۇرغۇن ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى شىمالدىكىلەر بىلەن قاتتىق ئارازلىشىپ قېلىشقا رۇخسەت قىلىنماي-تتى. شۇڭا، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ شىمال ـ جەنۇب مۇناسىۋىتىدە-

نىڭ يامانلىشىشىدىن ھەر ۋاقىت پايدىلىنىپ، تەرەققىي تاپقان دۆ-
لەتلەر بىلەن ئىمتىيازلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشىمۇ مۇمكىن ئە-
دى. ئەكسىچە، شىمالدىكىلەرمۇ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ جاھىللارچە تۇتقان يولىغا ئۇزاققىچە ئەمەل قىلىپ كەتمەيتتى. بەزى سانائەت دۆلەتلىرى بۇنىڭ پېشۋالىرىدىن بولۇپ قالدى. ئەمما، يەنە بەزى دۆلەتلەر مۇرەسسە - مادارا يولىنى بويلاپ كېتىۋەردى. ئۇلار جەنۇبتىكى بىرقەدەر مۆتىدىل دۆلەتلەر بىلەن تىرىشىپ ئالاقە ئور-
ناتماقچى ئىدى. ناۋادا ئىش شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا دۇنيادە-
كى يېڭى ئىككى قۇتۇپلۇق ئەندىزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، زىيادە كۆپ مەنبەلىشىش، زىيادە مۇرەككەپلىشىش ۋە پەرقلىق بولۇش ئەھۋالى كېلىپچىقاتتى.

شۇڭا، بىز بىر خىل زىددىيەت مۇمكىنچىلىكىگە نەزىرىمىزنى ئاغدۇرۇشىمىز كېرەك. ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئەندىزىسىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ، يەنى مۇھىت بېسىمى دۇنيانى ئۇزۇكسىز بۆلۈنمە ھالەتكە باشلاپ باردى. تەبىئىي مۇھىتقا بولغان زىيانكەشلىك يەنە كىشىلەرنى ئۆزى ياشايدىغان زېمىنغا قايتۇرۇپ كەلدى، ئۇلار تېخىمۇ ئابستراكت، تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئورتاق گەۋدىدىن تونۇش تۇيغۇسى ئىزدىمەستىن، بەلكى تېخىمۇ تار دائە-
رىگە بەكرەك مايىل. ئۆزى ياشايدىغان ماكان تاشقى دۇشمەنلەردىن قوغدىلىشى كېرەك، بۇنداق ھەربىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ يەنە ئۇزۇكسىز ئەۋج ئېلىۋاتقان كۆچمەنلەر ھەربىكىتى تۈپەيلىدىن كۈچىيىپ بار-
دى، ئەمما تەجرىبىگە ئاساسلانغاندا كۆچمەنلەر دولقۇنى دەل مۇھىت بېسىمىغا تۇرتكە بولىدىغان ئامىل، شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويۇلغان مەسىلە «چوڭ» مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ توقۇنۇشى بولماستىن، بەلكى «كىچىك» ئىرق مەدەنىيىتىنىڭ بۆلۈنۇشى بو-
لۇپ، ئۇ ئايرىمچىلىق، ئۇزۇكسىز ئەۋج ئېلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش

ۋە دۆلەت كىرىزىسى، چېكىدىن ئاشقان چەتكە قېقىش كەيپىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كەڭ كۆلەملىك ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئاجىز دۆلەتلەر بۇنداق بېسىم ئاستىدا يىمىرىلىپ ۋەيران بولۇشى، سومالىدىكىدەك ئەھۋاللار يەنمۇ كۆپىيىشى مۇمكىن. كۈندىن - كۈنگە قىس بولۇ- ۋاتقان بايلىقلارنى، مەسىلەن، تېرىلغۇ يەر، ئىچىدىغان سۇ قاتار- لىقلارنى تالىشىش يۈزىسىدىن ياكى دېڭىز - ئوكيانلاردا بېلىق تۇ- تۇش جەھەتتىكى پىكىر ئىختىلاپىدىن رايونلار ئوتتۇرىسىدا كەس- كىن ئۇرۇشلار كېلىپچىقتى. بۇنداق ئىشلار كۆز ئالدىمىزدىمۇ كۆپ يۈز بېرىشى مۇمكىن. دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ كېتىش تەھدىتىدىن ساقلىنىشقا قۇربى يېتىدىغان، رايون تەۋەسىدە بىرقەدەر قۇدرەتلىك سانلىدىغان چوڭ دۆلەتلەردە، مۇشۇ تۈپەيلىدىن ھەربىي ۋاستە- لەرنى قوللىنىپ رايون زومىگىرىگە ئايلىنىشنى ئارزۇ قىلىشتەك يېڭى مۇمكىنچىلىكلەر كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن تەھدىتكە ئۇچرە- غان دۆلەتلەر ئەتراپتىن قوغدىغۇچى ئىزدەشكە كىرىشتى. ئارقە- دىنلا دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇق ئويۇنى يەنە باشلاندى. ئېكولوگىيەلىك كىرىزىسىنىڭ ۋەسۋەسىسى بۇ ئويۇننىڭ تېز ئايلە- نىشىغا تېخىمۇ تۈرتكە بولدى. ياۋروپانىڭ ئىچكى قىسمىدا دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كەتتى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، پۈتكۈل «غەرب دۇنياسى» تېخىمۇ يېقىنلىشىپ كەتتى، بۇنىڭدىكى مەقسەت ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ ئۆز چېگراسىغا بولغان تەھدىتىنى توسۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق ھەمكارلىقنىڭ شە- كىللىنىشى غەربنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇزۇكسىز كۆپىيىۋاتقان پەرقە قارىغاندا تېخىمۇ ياخشى يولغا قويۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئە- گە. بىز ئالدىنقى قىسمىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «نورمال تەرەققىي قىلىۋاتقان» دۆلەتلەر ھاكىمىيەتنىڭ دائىملىق ئالمىشىشى ۋە تې-

خىمۇ تەھدىتلىك بولغان كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ تەسىرىدىن تۇتقان يولىنى ئۆزگەرتتى. ئەلۋەتتە بىز يەنە تېخىمۇ قىزىقارلىق ئىشلارنى توقۇپ چىقالايمىز، مۇھىتنىڭ جىددىي ئۆزگىرىشى «يوھان بېشارەتلىرى»دىكى «تۆت چەۋەندىز» (ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چۈما كېسىلى، ئۇرۇش، ئاچارچىلىق ۋە ئۆلۈمنىڭ سىمۋولى، ئۇ تېررورلۇق، شۇملۇقنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمداش ـــ تەرجىماندىن)نى دۇنياغا تېزلىكتە يامراتتى. چۈما كېسىلى بىلەن ئاچارچىلىق شىمالدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇقىملىقىنى يوققا چىقاردى. كەڭ كۆلەملىك قېچىش ۋە كۆچۈش دولقۇنى دۆلەت چېگراسىغا يوپۇرۇلۇپ كەلدى، بۇ ئاخىرىدا ئىگىلىك ھوقۇقىنىمۇ يوققا چىقىرىشى مۇمكىن. جۇشقۇنلۇقتىن ئەسەرمۇ بولمىغان بۇنداق ھۆكۈمەتسىزلىك دۇنياسىدا، مەدەنىيەتنىڭ پېشانىسى ئوڭ كېلىپ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس، خەلقئارالىق سىياسىيىمۇ يوققا چىقتى، قېپىقالىدىغىنى پەقەت بارغانسېرى كىچىكلەپ كېتىۋاتقان كوللېكتىپلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئەجەللىك چەككە يەتكەن، ئۇمىدسىزلىك بىلەن تولغان ياشاش يولىدىكى جەڭلا بولدى، خالاس.

بىراق، تېخىمۇ ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تەرەققىيات ئەدىبىياتنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. «ئوتتۇرا ھال» ئاپەتلەر، مەسىلەن، ھىندونېزىيەدە يۈز بەرگەن ئورمانلىق ئوت ئاپىتى ياكى ئاتموسفېرادىكى ئوزون قەۋىتى تۆشۈكىنىڭ ئۇزۇكسىز چوڭىيىشى ئارقىسىدا، كىشىلەر مۇھىت ئاسراش مەسىلىسىنى يېڭىباشتىن ئويلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەر شارى مۇھىتنى ئاسراش ئېڭىمۇ كۈچەيدى. بىز بۇ يەردە كۆزدە تۇتىۋاتقان مۇھىت ئاسراش مەسىلىسى ھەرقانداق مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن كەلگەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى پىكىردە بىرلىككە كېلەلەيدىغان تېما. مۇھىت ئاسراش ھەرىكىتى دۇنيادىكى بارلىق رايونلاردا قانات يايـ

دۇرۇلدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇ يەنە دېموكراتىيە بولمىغان دۆلەتتە قاتنىشىش خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان تەرەققىيات سىياسىي كۈچىگە ئايلاندى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى، مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئىقتىسادىي مەنپەئەت گۇرۇھلىرى، مۇھىت ئاسراش تېخنىكىسى بىلەن تەمىن ئېتىدىغان سانائەت تارماقلىرى ۋە بىيۇروكرات ئاپپاراتلارنىڭ مەسئۇل تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئىتتىپاقنىڭ ئوزۇن قەۋىتىنى قوغداش كېلىشىمى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەت كېلىشىمىنى ئادا قىلىشقا، شۇنداقلا باشقا بەزى دېڭىز ـ ئوكيان ئاسراش كېلىشىملىرىنىڭ ئىمزالىنىشىغا ياردىمى تەگدى، نۆۋەتتە يەر شارىنىڭ كىلىمات سىياسىتى جەھەتتە نۇرغۇن ئىختىلاپلار بولسىمۇ، بىراق بىز تامامەن تەسەۋۋۇر قىلالايمىزكى، بۇنداق ئىتتىپاق شەكلىنىڭ ھاسىل بولۇشى «جەنۇب تەرەپ» بىلەن ئامېرىكا ۋە باشقا ئۆزى خالىمايدىغان دۆلەتلەر بىلەنلا چەكلەنگەن «شىمال تەرەپ» ئوتتۇرىسىدىكى قاتمال قارشىلىشىشنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى. ئامېرىكىدىكى ئەل رايىنى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، كۆپ سانلىق كىشىلەر مۇھىت ئاسراش سىياسىتى جەھەتتە مۇرەسسە قىلىش پوزىتسىيەسى قوللىنىشنى خالىسىمۇ، بىراق نۆۋەتتىكى ھۆكۈمەت قوللانغان قاتتىق سىياسەتلەرنى قوللىمايدۇ، بولۇپمۇ پارلامېنتتا جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىكى چېكىدىن ئاشقانلار پارنىك گازىنى قويۇپ بېرىشنى چەكلەيدىغان «كىيوتو كېلىشىمى»گە نىسبەتەن جاھىللارچە مەيدانىنى ئىپادىلىدى.

ئۇنداقتا، مۇھىت سىياسىتىدىكى بۇرۇلۇش ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىشىشىدىكى چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالارمۇ؟ بۇ خىل قاراش ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك كۆرۈنىدۇ. ئىنسانلار ياراتقان بارلىق مەدەنىيەتلەردە، تەبىئەت (ئوب-

يېكتېپ ماددىي دۇنيا)كە نىسبەتەن پەۋقۇلئاددە تەسەۋۋۇر كۆچى بار. مەسىلەن، جىمىكى مەۋجۇداتلارنى پەرۋەردىگار يارىتقان ياكى بۇلار ھەتتا پەيغەمبەرلەرنىڭ گەۋدىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، بۇ كىشىلەردىن ئاسراش مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتتىكى كىشىلەر مۇشۇ ئاساستىلا بىردەكلىك ھاسىل قىلالايدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئەلۋەتتە بەك كۆپ ئۇ-مىد كۆتەلمەيمىز. ئەمما، «جەنۇب تەرەپ»تىكى ئاھالىنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، سانائەتلەشتۈرۈش دولقۇنى بىلەن «شىمال تە-رەپ»تە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن مەنپەئەت ئىنېرتسىيەسى ۋە تۇرمۇش ئادىتى بۇ خىل بۇرۇلۇشنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى ئەمەلىي ئەھۋال تەلەپ قىلغاندىكىدىنمۇ بەكرەك ئاستىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. يەر شارىنىڭ مۇھىت شارائىتى كەلگۈسىدىكى نەچچە ئون يىلدا داۋام-لىق يامانلىشىپ بارىدۇ، رايون خاراكتېرلىك ئاپەتلەرمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. بىراق، بىزگە يەنە مۇنداق پۇرسەتمۇ بار. يۇ-قىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن يامان ئىشلار بەلكىم دۆلەت چېگرىسى ۋە مەدەنىيەت چەك ـ چېگرىسىدىن ھالقىغان ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان كۆچكە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

ئىستاتىستىكىدىكى تەرەققىيات ۋە كۆچۈش

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇلۇش بىلەن «كۆچمەن»لەر ھادىسىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتنى سېلىشتۇرىدىغانغا باشقا بىرەر خىل ئۇسۇل تېخى يوق. «كۆچمەنلەر» ياشاش ئۇچۇن، ئۆزى تۇغۇلغان يەرگە تامامەن يات، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەھ-دىت بىلەن تولغان يېڭى مۇھىتقا كۆچۈپ بارىدۇ. يەنە بىر جەھەت-تىن، ئۇ مۇشۇ كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلىدىغان دۆلەتتىكى ئەسلىي ئاھالىلەر يۈزلەنمىسە بولمايدىغان تاشقى خىرىس. بۇنداق خىرىسنى

ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى سىنىپقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئانچە مۇھىم ئەمەس ياكى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق كىچىك ئىش دېيىشكە بولمىسىمۇ، بىراق نېمىلا دېگەنبىلەن ئۇ يەنىلا زەربىسىز ھەم تەھدىتسىز ئىش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئاساسەن دېگۈدەك بۇ تۈپەيلىدىن تەسىرگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلار مائارىپ جەھەتتە تاشقى تەسىرنىڭ تەسىرگە بەكرەك ئۇچراپ، بىزارلىق ھېس قىلىپ قالسا، ئۆزىنىڭ بالىلىرىنى باشقا رايوندىكى مەكتەپلەرگە ياكى خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بېرىشىدۇ. كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان «يۈك»نى كۆتۈرىدىغانلار ئالدى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئاۋام ـ پۇقرالار بولىدۇ، ئۇلارغا يېڭى كەلگەن ئاھالىلەردىن خىزمەت ئورنى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەرزان باھادا ئىجارە بېرىدىغان ئۆيى ۋە كەسپىي تەربىيەلىنىش پۇرسىتىنى تالاشماقتىن باشقا ئامال يوق. دەل مۇشۇنداق ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ چەت گىرۋەكلىرىدە تۇرۇۋاتقانلار رىقابەتلىشىۋاتقان ئەھۋالدىلا، ئوڭ قانات ئۇچىغا چىققان ئۇنسۇرلارنىڭ كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان تەرغىباتلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا شارائىت يارىتىلىدۇ.

كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىدۇ. ئافرىقىدىكى سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار پۈتكۈل دۇنيادىكى رويخەتكە ئېلىنغان مۇساپىرلارنىڭ 30% نى قوبۇل قىلىدى، ئەمما ئۇ يەردىكى دائىمىي تۇرۇشلۇق ئاھالىلەرنىڭ سانى دۇنيا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 10% نىلا ئىگىلەيدۇ، كۆپ سانلىق مۇساپىرلار، قوغلاپ چىقىرىلغانلار ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەردە ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتىدۇ، بۇ يەر پەقەت پاناھلىنىدىغان جاي تېپىشتىكى ئوتتۇرا ھالقا، بىراق ئۇلاردا شىمالدىكى «گۈزەل دۆلەت»لەرگە بېرىۋالغۇدەك

مۇساپىنى داۋاملىق بېسىشقا كېتىدىغان زۆرۈر مەبلەغ كەمچىل. مۇساپىرلارنى قوبۇل قىلغان بىرقەدەر نامرات دۆلەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار دۇچ كەلگەن مەسىلە بىزدەك بىرقەدەر باي، بىر گەۋدىلىشىش دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى، تۇزۇلمە جەھەتتىن ماسلىشىش ئىقتىدارىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا كۆپ.

بىراق، يىراق بولمىغان كەلگۈسىدە، بىزمۇ كۆچمەنلەر مەسىلىسىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايمىز، كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك هالدا «پېنسىيە پۇلىمىز»نىڭ بىخەتەرلىك كاپالىتى مۇشۇ تۇپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرايدۇ، دەپ قارايدىغان مەسىلە كىشىلەر ھەمىشە مۇنازىرە قىلىشقاندەك ئۇنچىۋالا ئېغىرمۇ ئەمەس. چۈنكى، ئۇ مەسىلىلەرنى تۇزۇلمە ئىسلاھاتى ئارقىلىق تامامەن ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. يەر شارى خاراكتېرلىك مۆلچەردىن قارىغاندا، كەڭ كۆلەملىك كۆچمەنلەر ھادىسىسىنىڭ كېلىپچىقىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب تۆۋەندىكىچە:

نامرات ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىكى ئاھالىنىڭ تېز كۆپىيىشى پەيدا قىلغان بېسىم؛

نامرات، باي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقىنىڭ ئۇزۇلۇكسىز چوڭىيىشى؛

مۇھىتنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى؛

ئۇرۇش، ئىچكى ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق سىياسىيسى؛

پۈتۈن يەر شارىنى قاپلاۋاتقان قولايلىق قاتناش تورى.

ئەڭ ئەللىرىدە ئاھالىنىڭ زور مىقدارىدا كۆپىيىشى بۇ رايونىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسى پەيدا قىلغان ئىجتىمائىي كىرىزىسنى كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى، تۇركۈملەپ چوڭ بولۇۋاتقان ياشلار تېز ئۆزگىرىۋاتقان دۇنيادا تېگىشلىك «پۇل»، بىخەتەر سو-

رۇنغا ئىگە بولالمىدى. مەيلى خىزمەت، تۇرالغۇ ياكى مەدەنىيەتنى تونۇش تۇيغۇسى بولسۇن، ھەممىسىلا زۆرۈر كاپالەتتىن مەھرۇم قالدى. خۇنتىنگتون ئۇنىڭدىن ئۆتكۈر توقۇنۇش يۈز بېرىشنىڭ ئاساسىنى كۆرسەتكەن. ئۇ ئىسلام دۇنياسى غەرب ئەللىرى بىلەن كەسكىن توقۇنۇشۇپ قېلىشى مۇمكىن، دەپ بېشارەت بەردى. ئەمما، ئۇ ئەرەب ئەللىرىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپىيىش دولقۇنى دۇنيادىكى ئوتتۇرا ئافرىقىدىن باشقا رايونلارغا ئوخشاشلا ئاستا ـ ئاستا پەسىيىشكە باشلىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىدى. شىمالىي ئافرىقىدىكى مەغرىب رايونىدا ئاھالىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتى نەسەتتە تېخى 2.5% تىن ئاشقان بولسىمۇ، بىراق ئالدىنقى بىرقاتچە يىلغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئېشىش نىسبىتىدە يەنىلا سەل تۆۋەنلەش بولدى. باشقا رايونلار، مەسىلەن: شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا، جۇڭگو ياكى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدە بۇ مەزگىلدىكى ئاھالىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 2% تىن تۆۋەن بولدى ھەمدە 1% كە قاراپ يېقىنلىشىۋاتىدۇ. ئەمما، تەرەققىي تاپقان سانائەت ئەللىرىدە، ئاھالىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى نۆل ھالەتتە دېگۈدەك تۇرۇۋاتىدۇ ياكى بولمىسا كېمىيىۋاتىدۇ.

بىز ئېكولوگىيە، ئىقتىساد ۋە سىياسىي جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بۇنداق يۈزلىنىشنى قەتئىي قوللىشىمىز كېرەك، بىراق ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تۇغۇلۇش نىسبىتىنى بىۋاستە تىزگىنلەشكە قارىتىلىپ قالماسلىقى كېرەك، بۇنىڭدا بەزى ۋاسىتىلىك، ئاسان تالاش ـ تارتىش قوزغىمايدىغان ئۇسۇللارنى تەۋسىيە قىلىشقا بولىدۇ، يەنى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ياردەم بېرىپ، ياشاش سۇپىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي ياشانغاندا كۇتۇنۇش سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش، ئەڭ مۇھىمى ئايالالارنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى كۆچەيتىپ، ئۇلارنى كەسپىي ھايات ۋە جەمئىـ

يەتتىكى ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ماسلاشتۇرۇش لازىم. ئەلۋەتتە، مۇ-
شۇ تەدبىرلەرگىلا تايانغان بىلەن كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان ئىجتىما-
ئىي بېسىمنى تولۇق تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بىراق، بۇ تەدبىرلەر نې-
مىلا دېگەنبىلەن بېسىمنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتىش رولىنى ئوي-
نايدۇ ھەمدە كۆچمەنلەر دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان دۆلەتلەر-
مۇ مۇشۇ تۈپەيلىدىن زەربىدىن مەلۇم دەرىجىدە قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

يەكۈن

خەلقئارالىق سىياسىيدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئىدىيەۋى ئېقىم خۇددى كىشىلەرنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇشقا تۇتقان پوزىتسى-
يەسىگە ئوخشاش ئاجايىپ زىددىيەتلىك بىر خىل پىسخىكىنى ئى-
پادىلىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، دۆلەت ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشقا تۈرتكە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى دۆلە-
لەر ۋە رايونلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىققا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرە-
جىدە تۈرتكە بولدى. يەر شارىلاشتۇرۇشتا ماكان ئارىلىقى بارغانچە مۇھىم بىلىنمەيدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت چېگراسىنى ھالقىغان ھەمكارلىققا كۆپ قولايلىق تۇغۇلدى.

بۇ مۇھاكىمىلەرنىڭ يەنىلا ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىق ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان خەلقئارالىق سىياسىي رايونلارغا (ئاشۇ تەرتىپلىك، قە-
دىمىي دۆلەتلەر دۇنياسىغا) كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئەڭ كىچىك بولىدۇ. بۇ رايونلاردا خەۋپسىزلىك جەھەتتىكى مۇشكۈلاتلار ئۆزئارا ھەمكارلىق ئۈچۈن ئەڭ چوڭ توسالغۇ پەيدا قىلدى. بۇ يەردە ماكان ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىنى ئىنتايىن مۇ-
ھىم رول ئويناىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. توقۇنۇش ئالدى بىلەن يەرلىك خاراكتېرىگە ۋە رايون خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ؛ قوشنا دۆلەتلەر ۋە باشقا سىياسىي بىرلىكلەر ئۆزئارا تالاش ـ تارتىش پەيدا قىلـ-

دىغان ئەڭ چوڭ خەۋپنى ئۆزىگە يوشۇرغان بولىدۇ. دۆلەتلەر دۇنيا-سىدىكى دەل مۇشۇنداق سىستېما كەلگۈسىگە تۇتاشقان يولنى يورۇ-تۇشقا ئۇرۇنغان مەشھۇر بېشارەتچىلەر دىققەت قىلمىدىغان مۇھىم نۇقتىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ بېشارەتچىلەر ھېنرى كىسسىنگېر، زبېگنېف بىرېژىنسكىي، پاۋل كېننىدى، ئارنولف باللىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەتنىڭ كېيىنكى بىر ئەسىرنى 19 ـ ئەسىرگە خاس نەزەر بىلەن كۆزىتىشكە مايىل ھەمدە خەلقئارالىق سىياسىيدىكى باشقا ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچ-لەرگە سەل قارايدۇ.[1] شۇڭا، ئۇلارنىڭ مۆلچەرى چوقۇم جايىدا چىق-مايدۇ ھەم چەكلىمىلىككە ئىگە.

سەيمىل خۇنتىنگتونىنىڭ بۇ ئەپەندىلەرگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ كەلگۈسىگە نەزەر سالغاندا، ھەمىشە مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىك نۇقتىئىنەزەرلەرنى قوشۇۋېلىپ، ئەنئەنىۋى سىياسىينىڭ كونا تونىنى توپتوغرا كىيىۋالىدۇ، بىراق ئۇ «مىللىي دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى» ئورنىغا «يادرولۇق دۆلەت رەھبەرلىكىدىكى مەدەنىيەت چەمبىرىكى»نى دەسسەتكەن. ئۇنداق قىلمىغان بولسا، ئۇمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا دەلىل ـ ئىسپاتلار بىلەن سىياسىينى تەھلىل قىلىشتەك تور ئىچىگە چۈشۈپ قېلىپ چىقالمىغان بولاتتى. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدا، ئىقتىسادنى يەر شارىلاشتۇرۇشنىڭ كۈچلۈك ھەمكارلىق ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچى ئاستا ـ ئاستا يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى مەجبۇرلاش يوسۇنىدىكى، ۋاقتى ئۆتكەن، سودىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان كونا رامكا ئالىدۇ، بۇنداق ئىدىيە بويىچە بولغاندا، بىر ئادەم ئالىدىغان پايدا مۇقەررەر

① ھېنرى كىسسىنگېر: «دۆلەتنىڭ ئىدارىكى: دىپلوماتىيەنىڭ ماھىـ-يىتى»، بېرلىن، 1994 ـ يىلى نەشرى. پاۋل كېننېدى: «21 ـ ئەسىرنى كۈتۈۋالايلى» فرانكفورد، 1993 ـ يىلى نەشرى.

هالدا يەنە بىر ئادەم تارتىدىغان زىيان ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان بولىدۇ. بىراق، ئۇزاق مەزگىللىك نۇقتىدىن قارىغاندا، بىر رايوننىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈكسىلىشى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىگە قارىتا مۇقەررەر ئاكتىپ رول ئويناىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، كاپىتالنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى يۆتكىلىشچانلىقى ۋە خەلقئارالىشىشى ئۇنى مىللىي دۆلەتنىڭ ئەسلىي خاسلىقىغا بېقىندۇرۇپ قويۇپ، بارغانسېرى زامانىنىڭ كەينىدە قويىدۇ. دۆلەت ھالقىپ تىجارەت قىلىدىغان كارخانىلار ئۆزلىرى مەبلەغ سالغان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي توقۇنۇشقا قىلچە قىزىقمايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىمى پۈتكۈل دۇنيادا رىقابەتلىشىش ئۈچۈن مۇقىم بىر مۇھىت يارىتىش، يەنە كېلىپ خەلقئارالىق يېقىن ھەمكارلىق ئارقىلىقلا بۇ نىشانغا يەتكىلى بولىدۇ. دۇنيا سودا تەشكىلاتى بىر دۆلەت ئۆز ئالدىغا قۇرۇۋالغان «خۇسۇسىي ئاپپارات» ئەمەس، ئىقتىسادىي جەھەتتە قۇدرەتلىك چوڭ دۆلەت قولىغا ئېلىۋالغان ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى تىزگىنلەش كۈچى ئالدىدا، باشقا ئەزا دۆلەتلەر بىر ـ بىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى تىرىشىپ كۈچەيتىپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ دۇنيا ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ئاكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك، نېمىلا دېگەنبىلەن ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بىر بىلەت تاشلاشقا كۈچى يېتىدۇ.

بۇ كونكرېت ئەھۋالنى چىقىش قىلغاندا، ئىككى رايون ئوتتۇرىسىدا ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاق ئورنىتىش تەسەۋۋۇرىنى تامامەن ئالدىن مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا دۇنيا ئىقتىسادى ۋە سىياسىي مەنپەئەت ئەڭ زور چەكتە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق غەرب بىلەن شەرقىي ئاسىيا ياكى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقتۇر. تەكىتلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇ ـ

كى، ئېچىۋېتىلگەن جۇڭگو بۇ ھەمكارلىق ئىتتىپاقنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالىدۇ؛ ئەمما خەۋپلىك، بېكىنمە جۇڭگو بىزنىڭ دۈشمىنىمىز بولۇپ قالىدۇ. لاتىن ئامېرىكىسى، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، شەرقىي ياۋروپا (رۇسىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يەنە جەنۇبىي ئاسىيادىكى بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان رايونلارمۇ زورمۇزور دېگۈدەك بۇ ئىتتىپاق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى مۇمكىن. ناۋادا ئىسلام ئەللىرى زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنى تاماملىيالىسا، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا مۇشۇ چەمبىرەك ئىچىگە سىغداپ كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق خەلقئارالىق سىياسىي داۋالغۇشنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىيەلىگۈدەك دەرىجىدە كۈچىيىدۇ ياكى بولمىسا ھەتتا ۋەزىيىتى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان رايونلار، مەسىلەن، ئافرىقا ۋە يېقىن شەرق رايونلىرىدا تېخىمۇ پايدىلىق رامكا شارائىتىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇ يەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمۇ مۇمكىن.

ئاسىيا بىلەن غەربنىڭ ئىتتىپاقى غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ تور تەشكىلىي شەكلى ئارقىلىق قۇرۇلغان ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دۆلەتلەردە ئۆز ئورنىنى تىكىلگەن. بۇ كولىلېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيىتى ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ پائالىيىتى بىلەن ھامان بىردەك بولۇپ كېتىشى ناتايىن، بەزىدە ھەتتا ئۇلارنىڭ مەنپەئەتى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، مۇھىت ئاسراش ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسى ۋە ئىستېمالچىلارنى قوغداش، ئەمگەك مۇھاپىزىتى جەھەتتە شۇنداق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ تەشكىلاتلار ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ ئۈستۈنلۈكىگە قارىتا بىر خىل تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى كۈچنى ھاسىل قىلىدۇ. باشقا دۆلەت ھالقىغان ئالاقىلەر بۇنداق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىدۇ. تېررورىزمنى بىۋاسىتە پەيدا قىلمىسىمۇ، قىزىقىشى ئوخشىشىپ كېتىدىغان پارتىيە ـ گۇرۇھلار تەشكىل

قىلغان «خەلقئارالىق تەشكىلات»لار بۇنىڭ مىسالىدۇر.

تېررورىزم، مۇھىت مەسىلىسى، كۆچمەنلەر دولقۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت ھالقىشلار پەيدا قىلغان پايدىسىز تەسىرلەرمۇ ئوخشاشلا ئاتالمىش زىددىيەتلىك ھادىسىلەرنى نامايان قىلىدۇ. تېررورىزم بىر جەھەتتىن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىراق، ئۇ يەنە قەتئىي، ئورتاق كۈرەشلەرگە زۆرۈر ھەم مۇۋاپىق سەۋەب تېپىپ بېرىدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بولغان قىزىقىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان دۆلەتلەر تېررورىزم پەيدا قىلىدىغان مۇقىمسىز ھالەتنى چوقۇم ياقتۇرمايدۇ، بۇ بىر «كىرىستاللىشىش نۇقتىسى» بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، مۇھىت ئاسراش مەسىلىسى ۋە كۆلىمى زور كۆچمەنلەر ھەرىكىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقىمۇ بۇ قانۇنىيەت ئوخشاشلا باب كېلىدۇ.

ئۇنداقتا تەھلىلىمىزنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە، مەدەنىيەت ئالىمىنىڭ زادى قانداق رول ئوينايدىغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى. يەكۈن شۇكى، ئۇ زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، بۇ تەرىپىنى ئۇنىڭ پايدىسىز تەسىرى دېمەي بولمايدۇ. بىرىنچى، بۇ نۇقتا كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلغان ئاشۇ دۆلەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى بۇ دۆلەتلەردە مەدەنىيەت ئامىلى ئاساسلىقى ئىچكى ئىشلار جەھەتتىكى مەنىگە ئىگە. ئىككىنچىدىن، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تالاش ـ تارتىشلار يەنە تېررورىزملىق پائالىيەتلەر ئۈچۈن ئادەتتىن تاشقىرى زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن؛ ئۇ تېررورىزمنى بىۋاستە پەيدا قىلمىسىمۇ، تېررورىزمنىڭ مۇددىئاسى ئۈچۈن يېڭى مەنبەلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇ ئاساسلىقى يەرلىك ۋە رايون خاراكتېرلىك تالاش ـ تارتىشلارنى قوزغايدۇ، يەنى دىنىي ئەقىدىنىڭ چىن مەنىسى ئۈستىدە توختىماي تالاش ـ تار-

تىش قىلىۋاتقان ئەسلىيەتچى گۇرۇھلار ئارىسىدا، ئەسلىيەتچىلەر بىلەن «بىدئەتچىلەر» ئارىسىدا ھەمدە ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۆلەت بىلەن ئىرقلار ئارا توقۇنۇش يۈز بېرىشى مۇمكىن. بەزىدە بۇنداق ئىشلار مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئوخشاش بولغان دۆلەتلەردىن تەشكىل تاپقان ئىتتىپاقتىمۇ يۈز بېرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ دۆلەت مەنپەئىتى ئوخشاش بولۇپ قالسا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئورتاق نۇقتا بۇنداق ئىتتىپاقنىڭ شەكىللىنىشىغا تېخىمۇ ئاسانلاشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن. بىراق، ئومۇمىي پىرىنسىپنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاساسلىقى ھوقۇقنى كۆچەيتىشنى ئويلايدىغان سىياسىي تەشكىللەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ماكان جەھەتتىكى يېقىنلىشىش بىر - بىرىدىن رايى يېنىش كەيپىياتىنى تېخىمۇ ئاسان كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقمۇ مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرقنى ئوخشاشلا تالاش - تارتىشقا قاتناشقان ياكى ھەمكارلىقنى قوغدىغان كۆلەم قانچە چوڭ بولسا — دۆلەتلەر گۇرۇھىدىن رايون ئىتتىپاقىغىچە، ھەتتا ئورتاق دۇنيا سىستېمىسىغىچە — مەدەنىيەت ئاممىللىرىنىڭ باشقا ئاممىللار تەرىپىدىن چەكلىنىش ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش پۇرسىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ پايدىسىز تەسىرى ھەقمەتەن پەيدا قىلغان - قىلمىغانلىقى ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىشىنىڭ يۈز بېرىشى ئۇنى ئىقتىسادى ھىمايە قىلىدىغان ئاساسلىق سەۋەبچى كۈچلەرنىڭ بىرى بولۇشى مەسىلىلىرىدە ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرگۈچى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ تەقدىر كۈچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنمايدۇ، بەلكى تېخىمۇ چوڭ جەھەتتىن دۆلەت ۋە سىياسىينىڭ مەدەنىيەت ئاممىلىغا تۇتقان پوزىتىسىيەسىگە باغلىق بولىدۇ.

2

بىز نېمىلەرنى قىلىشىمىز كېرەك؟

بىز قانداق قىلساق ئالاقىنى كۈچەيتىدىغان ئىلگىرى سۈرۈش كۈچى، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان تۈرتكىلىك كۈچنى بۆلۈنۈشنىڭ ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدىن ئاشۇرالايمىز؟ خېلى نۇرغۇن كىشىلەر تەشۋىشكە چۈشۈپ ھەم نورمال تۇرمۇش ئوربىتىسىدىن ئايرىلىپ، زوراۋانلىق خاھىشىغا يۈزلەنگەن چېغىدا، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان زوراۋانلىق توقۇنۇشىغا دۇچ كېلىدۇ، بۇ چاغدا بىز تىنچلىق مۇساپىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن قانداق زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىشىمىز كېرەك؟ ناۋادا بىز بۇ مەسىلىگە جاۋاب بەرمەكچى بولساق، ئۇچ قاتلامدىن تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك، بۇ بىرقانچە نۇقتىغا رايون تەھلىلى داۋامىدا ئۈزۈكسىز دىققەت قىلىنىپ كەلمەكتە، شۇنىڭدەك كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدى، ئۇلار دەل دۆلەت، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتتۇر.

دۆلەتلەر دۇنياسىنىڭ رېتسېپى

دۆلەتلەر دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىم يېتەكچى پىرىنسىپ، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ياكى دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توسۇپ، مىللەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋېتىلگەن مۇھىم رولنى ۋەھىمىدىن خالىي قىلىشتىن ئىبارەت. مىللەت بىلەن ئىرق ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئىشىنىش تۇيغۇسىنى ھاسىل قىلىش ۋەھىمە پەيدا قىلىشقا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم، گەرچە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قالايمىقانلاشتۇرىدىغان قىلمىشلارنىڭ يۈز بېرىشى

مۇمكىن بولسىمۇ، ۋەھىمە پەيدا قىلىشقا تايىنىشتىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىشكە بولمايدۇ. بۇ خىل ئېنىق تونۇش «قول ئېلىشىپ يارىشىپ قېلىش سىياسىتى» ۋە چەكلەش سىياسىتى بىلەن ئورگانىك بىرىككەن «جىددىيلىكنى پەسەيتىش سىياسىتى» نى ئاساس قىلغان.

ئىشىنىش مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزۇشتا نۇرغۇن مىزانلار بار. ئۇ بارلىق قاتلاملاردىكى دىپلوماتىيە ئالاقىسى، سۆزلىشىش ۋە سۆھبەتتىن باشلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە قەرەللىك ياكى قەرەلسىز ھالدا باشلىقلار سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم بىر خىل ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ چوڭ سىياسىەت - فاكۇلتېتلىرىنى بەلگىلەيدىغان، ئۇرۇش ياكى تىنچلىق ئۇستىدە قارار چىقىرىدىغان رەھبەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىشنىڭ ئورنىنى باشقا ھەرقانداق شەكىل ئالالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكى ئىشىنىش مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشمۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ. غەرب ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى زوراۋانلىق توقۇنۇشلىرى يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان رايونلاردا، غەرب ئالدى بىلەن بۇنداق ئىشىنىش مۇناسىۋىتىنى ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن تۇرغۇزۇشى كېرەك، ئىمكانىيەت بولسا بۇ ھەربىي ھازىرلىقلارنىڭ سان ۋە سۈپىتىنى تىزگىنلەشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. بۇ جەھەتتە ئامېرىكا ئاسىيادا تۇرلۇك ئالدىن باشلاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇ جۇڭگو، ھىندىستان بىلەن ھەربىي ھەمكارلىق مۇددىئاسىنى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرغۇزدى ھەمدە ئۇنى يولغا قويدى. بىز ئىسلام دۇنياسىدىكى غەربكە ئىشەنمىسىمۇ، ئەمما دۇشمەنلىك غەرىزدە بولمىغان دۆلەتلەر، مەسىلەن، ئىران ۋە سۇرىيەدەك دۆلەتلەر بىلەن ئەڭ ياخشىسى مۇشۇنداق ھەمكارلىق شەكلىنى ئورنىتىشىنى ئارزۇ قىلىمىز.

ئۆزئارا ئىشىنىش تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈشتە، خەلقئارالىق

تەشكىلاتلارغا تايىنىشتىن باشقا تېخىمۇ كارغا كېلىدىغان شەكىل يوق. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنى كۆپچىلىك تەنقىد قىلىپ، ئەيىبلەپ كېلىۋاتىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ «پائالىيىتى» ھەمىشە يېتەرلىك ئەمەس دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ تەنقىدلەر ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ جان تومۇرىنى چاقىڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئەزا دۆلەتلەرگە قارىتىلغان، بىراق بۇ خەلقئارالىق تەشكىلاتلار ھەرقايسى ئەللەرنى كەمدىن - كەم تېپىلىدىغان پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتكەن بولۇپ، كۆپچىلىك بىرلىكتە خەۋپسىزلىك مەسىلىسىنى ئورتاق مۇھاكىمە قىلسا ھەمدە خەۋپسىزلىك جەھەتلەردىكى مۇشكۈلاتلاردىن تىرىشىپ قۇتۇلسا بولىدۇ. نۆۋەتتە ئامېرىكىدىكى ئوڭ قانات پارتىيە - گۇرۇھلاردا كەڭ تارقالغان تەكەببۇرلۇق، مەنىستىمەسلىك كەيپىياتىنىڭ ئورنىنى قوللاش ۋە مۇناسىۋەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئېلىۋاتىدۇ. شۇڭا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن كۆپ خىل، جاپالىق ۋەزىپىلەرنى تېخىمۇ ياخشى ئورۇنلىيالىشىنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھاتلارنى يولغا قويۇۋاتىدۇ. بۇ دۆلەتلەر ئارا ۋە رايونلار ئارا چۈشىنىش ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى بىرىنچى ۋەزىپە.[1]

رۇسىيەنىڭ بىر گەۋدىلىشىش مۇساپىسى

رۇسىيەنىڭ بىر گەۋدىلىشىشنى داۋاملىق يولغا قويۇشى تۈپ رېئال ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ناۋادا شىمالىي ئاتلانتىك ئوك-

---

① ئېرنست ئوتتوكىزېمپىل: «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى»، «ئىمكانىيەت ۋە خاتا چۈشەنچە». مىيونخېن، 1994 - يىلى نەشرى؛ «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە دۇنيانىڭ تەرتىپى: خەلقئارالىق سىياسىينى مەدەنىيلەشتۈرۈشكە قوشۇلغان تۆھپىمۇ؟»، ئوپلادېن، 1997 - يىلى نەشرى.

يان ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ شەرققە كېڭىيىش مۇساپىسى پىرىنسىپ جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچرىمىسا، بۇ رۇسىيەنىڭمۇ مۇڭاپىق شەرت ئاستىدا شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ شەرتلەر رۇسىيە-نىڭ ئۇزۇل-كېسىل دېموكراتىيەلىشىشى، ئىقتىسادنىڭ مۇقىم تە-رەققىي قىلىشى، ئىنسانىي هوقۇقنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولۇشى، ئۆ-زىگە قوشنا ئەللەر بىلەن ماس ئېنىق مۇناسىۋەتنى ساقلاش قاتار-لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، نۆۋەتتە رۇسىيەدە بۇ شەرتلەر غەرب ئىشەنگۈدەك ۋە قوبۇل قىلالىغۇدەك شەكىلدە ياخشىلانغىنى يوق. سىرتلاردا رۇسىيە بەك قۇدرەتلىك دۆلەت بولغانلىقتىن شىما-لىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئىتتىپاقىغا كىرىشى مۇم-كىن ئەمەس، دەيدىغان گەپ - سۆزلەر بار. بۇ زورمۇزور ئۆزىنى كۈچلۈك كۆرسىتىشنىڭ باهانىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ناۋادا بۇ گەپنىڭ ئاساسى بار دەيدىغان بولساق، ئۇنداقتا ئامېرىكىنى شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىدىن چىقىرىۋەتسەك بولىدۇ. كەل-گۈسىدە رۇسىيەنىڭ مۇڭاپىق پەيت تېپىپ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىدىن ئىبارەت بۇ غەرب سىياسىيسىدىكى مەركىزىي تەشكىلاتقا كىرىش مۇمكىنچىلىكىنى ئېنىق كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ، پەقەت رۇسىيەنىڭ شۇنداق ئارزۇسى بولسىلا، بۇ تەسەۋۋۇر شەك - شۇبھىسىزكى، سىياسىي ئىدراكنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ قالىدۇ. ناۋا-دا رۇسىيە باشقىچە يول تۇتسا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشى. ئەمما، بۇ ئىشتا زىددىيەت يەنىلا كۆپ، بىز بىر جەھەتتىن رۇسىيەنىڭ ئۇززۇكسىز «غەربلىشىشى»نى ئارزۇ قىلمىز، ھەتتا شۇنداق بولۇشىنى تەلەپ قىلمىز. بۇ مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولۇپ، بىر گەۋدىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىدۇ، بىراق يەنە بىر جەھەتتىن بىز ئۇنىڭ بۇ تەشكىلاتقا كى-رىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايمىز.

بۇ چوڭ دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇنچە ئاسان ئەمەس، كىشىلەر ئۇنىڭ ئارمانغا تۇشلۇق دەرمانى يوق تۇرۇپ ياراتماقچى بولغان دۇنياۋى چوڭ ئوبرازىغا ھۆرمەت قىلىشى، ئۇنىڭ باشقا قوشنا ئەللەرگە بېسىم ئىشلىتىشىگە چىداپ تۇرۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا كاۋكاز رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى ئۆزىنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئۆزىگە غوجا بولغان ھالدا تەڭشەپ تەقسىملىيەلەيدۇ، بەلكى رۇسىيە قىزىققانلىقى ئۇچۇنلا دۆلەتنىڭ بايلىقىنى سېتىش ۋە ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويىدىغان ئىش بولمايدۇ.

چەت رايونلارغا بولغان ياردەم

ئافرىقىنىڭ تىنچلىقى ۋە تەرەققىياتىغا سىرتتىن ئۇزۇكسىز ياردەم بېرىش ھەم ئۇنىڭ تىنچلىقى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ۋەزىپىمۇ غەربنىڭ ئىقتىدار دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن، بۇ يەردە بىزنىڭ ئالدى بىلەن ئۆز خەلقىمىز ئالدىدا «ياخشى ھۆكۈمەت» ئوبرازىنى ساقلىشىمىزنىڭ چەت رايونلارغا ياردەم بېرىشىمىزدىكى ئالدىنقى شەرت ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىر تىپىك مىسال شۇكى، ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن ماندىلا ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتتە، جەنۇبىي ئافرىقا «77 دۆلەت گۇرۇھى» تەشكىلاتىغا كىرىش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن. ئەمما، ياۋروپا ئىتتىپاقى جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ بۇ تەشكىلاتنىڭ سىرتىدا قېلىشىنى خالىغان. بۇ تەشكىلاتقا كىرگەن ئافرىقا ئەللىرى بىلەن ياۋروپا ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە ئىقتىساد، سودا مۇناسىۋىتى بار ھەمدە ئۇلار ياۋروپا بازارلىرىغا تۇتىشىدىغان ئەۋزەل يولغا ئىگە بولغان، جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بەزى ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ بەزى جەھەتتىكى رىقابەت ئىقتىدارىغا بولغان ئەندىشىلەر تۇپەيلىدىن،

ياۋروپا ئىتتىپاقى كېڭىشى تەدبىر بەلگىلەشتە ئۇزاققىچە بىر قارارغا كېلەلمەي ئارىسالدىلىقتا قالغان. مەسىلەن، ئۇزاقتا سوزۇلغان سۆھبەتلەردە، گېرمانىيە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ رىقابەتچىسى سۈپىتىدە، گېرمانىيەدىكى سەرەبىل تېرىدىغان دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتىنى «باتۇرلۇق» بىلەن قوغدىدى. لاتىن ئامېرىكىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىرىنچى ۋەزىپە ئۇلارنىڭ ئۆزىگە يارىمىم بېرىش ئىقتىدارىغا تۇرتكە بولۇشتىن ئىبارەت. بۇ جەھەتتە غەرب ئەللىرى ئالدىغا يەنە بىر قەدەم بېسىپ، يەنى بۇ رايونىنىڭ ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش قەدىمىنى تېزلىتىشكە پايدىلىق مۇھىم بىر قەدەمنى بېسىپ، بۇنى كونكرېت ھەرىكىتىدە ئىپادىلەپ، ئۇلارنى تېزدىن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى (OECD) نىڭ ئەزاسى قىلىۋالسا بولىدۇ.

ئاسىيانىڭ «پولات ئارقاندا مېڭىش»ى

ئاسىيادا بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان يۈزلىنىش بارلىققا كەلدى. رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلار ۋە بىر گەۋدىلىشىشنىڭ باشلىنىشىنى قوللاش كېرەك دەپ قارالدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى رايون مۇنبىرى ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقى كېڭىشى (SARC) بارلىققا كەلدى. جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقى كېڭىشى ھېچقاندىق نەتىجە چىقمايدىغان قاتمال شەكىلدىن تەدرىجىي قۇتۇلۇپ، رايون ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ھەمكارلىقىدىكى ئەمەلىي خىزمەتلەرنى تۇتۇپ ئىشلەشكە كىرىشتى. ئامېرىكا ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى ئاسىيا رايونىدىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭمۇ غەرب ئەللىرى قاتناشمىغان ئەھۋال ئاستىدا يىغىلىش ئۆتكۈزەلەيدىغانلىقىدەك ئەمەلىي پا-

كىتلارنىڭمۇ مۇمكىنچىلىكىگە سەۋر قىلىپ تۇرۇشى كېرەك. بەلكىم دەربجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت سۆھبەت ئۇستىلىگە كەلمىسە، بەزى مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئوڭاي بىر تەرەپ قىلغىلى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىز ئاسىيا ئەللىرىنىڭ خەۋپسىزلىك ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئاسا- سىي نۇقتىسىغا تامامەن ئىشەنسەك بولىدۇ. ئۇلار غەرب بىلەن بىر- كىشىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا هەيدەكچىلىك قىلدى. بىز ئى- سانىي هوقۇق مەسىلىسىنى تاشلاپ قويماستىن، بەلكى مۇڭاپىق شە- كىلدە ئىش كۇنتەرتىپىگە قويساق بولىدۇ. بىراق، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەزا قوبۇل قىلىشتىكى شەرتى غەرب ئەللىرىنىڭ مەسئۇلىيىەت دائىرىسىدە بولۇپ قالماسلىقى كېرەك، بېرمىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا قوبۇل قە- لىنىشىغا بولغان كۇچلۇك ئېتىراز شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى، بۇ مۇستەبىت ۋە دېموكراتىك ئەزا ئەللەرنىڭ بىرلىكتە «جاهانگىرلىك»نىڭ شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئەللىرى ئىت- تىپاقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ئورتاق قارشى تۇرۇشە- غا تۇرتكە بولدى. بۇ ئىشلاردا بىز سەزگۈر كۆزىتىش ئىقتىدارىمىز بىلەن ئىش كۆرگىنىمىز تۇزۇك. ئاسىيا ئەللىرى بىزگە مۇناسىۋەتـ- لىك تەنقىد - پىكىرلىرىنى بەرگەندە، غەرب ئەللىرىمۇ ئەستايىدىل قۇلاق سېلىشى كېرەك. ئىنسانىي هوقۇق جەهەتتىكى سۆزلىشىش- لەردە ئۆزىمىزنىڭلا گېپىنى يورغىلاتقانىنىڭ پايدىسى يوق، بىز غەرب ئەللىرىمۇ ئۇنىڭدىن ساۋاق ئېلىشىمىز، يېتەرسىزلىكلىرىمىزنى تېپىپ چىقىشىمىز كېرەك.

دۆلەتلەر ئارىسىدىكى يېقىنلىق بۇ رايونىنىڭ تەرەققىياتىغا پاي- دىلىق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەرب ئەللىرى جۇڭگونىڭ تە- رەققىيات يۇزلىنىشىگە هەر ۋاقىت دىققەت قىلىشى كېرەك. ئاسـ-

يادىكى ھەرقايسى ئەللەر جۇڭگودىن قورقۇش پىسخىكىسىدىن خالىي بولالمىغان چاغدىلا، ئاسىيا سىياسىيسىدىكى ئەركىن تەرەققىيات ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. پەقەت جۇڭگو ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئارزۇسى ياكى زومىگەرلىككىلا ئەھمىيەت بەرمەي، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئالدىن ئويلىشىدىغان بولغاندىلا، بۇ ئالدىنقى شەرت ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. بىراق، ناۋادا جۇڭگو مۇشۇ يولنى تاللىسا، ئۇنداقتا غەرب ئەللىرى، بولۇپمۇ ئامېرىكا يارەھم قولىنى سۇنۇپ، تاكى جۇڭگو باشقا دۆلەت ۋە مىللەتلەر بىلەن ئىناق ئۆتىدىغان مۇھىتقا تەدرىجىي ماسلاشقانغا قەدەر ئاسىيادا بىر خىل كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ھاسىل قىلىپ تۇرۇشى كېرەك.

بۇلاردىن سىرت، غەرب ئەللىرى ئۆزى ئىشەنمەي كېلىۋاتقان ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ دۆلەت ــ جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ياپونىيە بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى قوش تەرەپلىك مۇناسىۋەتنى ساقلىشى كېرەك. بۇنداق قىلىش غەربكە پايدىلىق مەنپەئەت ئامىللىرىنى توپلاپ، ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش ئۈچۈنلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى بۇ دۆلەتلەرنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىپ، ئۇلارنىڭ چۈشىنىشى ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، بارلىق قاتلاملاردا ئۇزاق داۋاملىشىدىغان، كۆپ خىللاشقان سۆزلىشىش مېخانىزمىنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، رايون توقۇنۇشى يۈز بېرىشتىن ساقلىنىش ھەمدە بۇ رايوننىڭ بىر گەۋدىلىشىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مۇشۇنداق سۆزلىشىش ئارقىلىق، ئالماشتۇرۇش شەكلىنى ياخشىلىشى كېرەك.

ئىسلام دۇنياسى بىلەن يارىشىش

دۇنيادا ئىسلام دۇنياسىغا ئوخشاش سوغۇققانلىق بىلەن كۆ-

زىتىشمىزگە ۋە ئوبيېكتىپ سۆزلىشىش پوزىتسىيەسى تۇتۇشـ
مىزغا توغرا كېلىدىغان باشقا ھەرقانداق رايون يوق. نۇرغۇن مـۇ-
سۇلمانلار كۆچمەنلىك يولى ئارقىلىق غەرب جەمئىيىتىمىزگە
كېلىپ ماكانلىشىپ قالدى، پۇقرالىق ھوقۇقىنى ئەركىنلەشتـۇ-
رۇش مۇساپىسىدە، ئۇلار بىز ياۋروپالىقلار بىلەن بولغان كەلگـۇ-
سىدىكى ۋاستىلىك مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىشى مۇمكىـن.
ئىسلام دۆلەتلىرى بىزگە بېۋاستە رايون خاراكتېرلىك قوشنـا،
شۇڭا ئۇنى تاشلىۋەتسەك، ئىككى ياقلىمىلىق شەكىل جەھەتتە
بىزگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ، چۈنكى بىزنىڭ ئارىمىزدا
چەك ـ چېگرانى ئايرىشقا ئۇرۇنۇش يولىدىكى تىرىشچانلىقلار بەك
كۆپ بولغان.

ئالدى بىلەن غەرب تەنقىدنىڭ بىرەكلىكى ئارقىلىق ئىسلام
جەمئىيىتىنىڭ زامانىۋىلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىدـ
غان ھەم غەربنىڭ سىياسىي مەدەنىيەت ئامىللىرى بىلەن بىر گەۋ-
دىلىشىشنى ئىزدەيدىغان دۆلەتلەرنى قوللىشى كېرەك، گەرچە
ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقلىرى يېتەرلىك بولمىسىمۇ، شۇنداق قىلماي
بولمايدۇ. بۇنداق دۆلەتلەر تۈركىيە، ئىيوردانىيە، تۇنىس ۋە مىسىر-
نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ دۆلەتلەرنىڭ بىرەرسىمۇ «بىز»نىڭ دې-
موكراتىيە تۈزۈلمىسىگە ئۈيغۇن كەلمەيدۇ. ئىنسانىي ھوقۇق بـۇ
دۆلەتلەردە يېتەرلىك ھۆرمەت قىلىنمايدۇ، ئىقتىساد بىيۇروكـرا-
تىزمنىڭ ئاسارىتىدىن تېخى تولـۇق قۇتۇلۇپ كېتەلمىگىنى يـوق،
چىرىكلىكمۇ جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە، شۇڭا بـۇ-
داق ئەيىبلەشلەرمۇ ئاساسسىز ئەمەس. بىراق، ئۇلارنى ئىسـلام دۇ-
ياسىدىكى باشقا ھۆكۈمەتلەر بىلەن سېلىشتـۇرغاندا، بىـزگە خېلى
يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئېنىق كۆرۈنـۈپ تۇرىدۇ. بىـز ھەمىشە
ئۇلارنىڭ بىزگە ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرىنى كۆڭلىمىزدىن چىقـ-

ېرىۋېتەلمەي كۆنۈپ قالدۇق. ئۇلار قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپە-
قىيەتلەرنى ئېتىراپ قىلغۇمىز كەلمەيدۇ. بىز يەنە بۇ دۆلەتلەرنىڭ
ئەسلىيەتچىلىككە قارشى تۇرۇشتىكى ئىرادىسى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن
كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنىمۇ تۆۋەن چاغلاپ كەلدۇق. بولۇپمۇ،
تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا غەربنىڭ
خاتالىقلىرى روشەن گەۋدىلەندى. ئەلۋەتتە، تۈركىيە چېگرا سى ئە-
چىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كوردلارنىڭ ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقانلى-
قى (ئۇلارنىڭ ئۆزىدىمۇ سەۋەنلىك بار)، تۈرمىلەردە قاتتىق جازاغا
تارتىلىۋاتقانلىقى ئېنىق، شۇنداقلا ئارمىيەمۇ دېموكراتىك ھاكىمى-
يەت تۈزۈلمىسىگە زىيانلىق تەسىرلەرنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. بۇ مە-
سىلىلەرنى ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن تەنقىد قىلىشىمىز كېرەك.
بۇ ئۇچ مەسىلىدە تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن بىر گەۋدىلە-
شىشتىن ئىلگىرى پۈتۈنلەي چوڭقۇر ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمىسا
بولمايدۇ. ئەمما، ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈركىيەنىڭ كەلگۈسىدە ئىت-
تىپاققا كىرىش مەسىلىسىدە ئېنىق ئىپادە بىلدۈرۈپ، شەرتنى ئې-
نىق ھەم كونكرېت ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە سۆھبەتلىشىشتىكى ۋا-
قىت جەدۋىلىنىمۇ ئۇقتۇردى. شۇنىسى، ياۋروپا ئىتتىپاقى تۈر-
كىيەنىڭ ئىتتىپاققا كىرىش ئىلتىماسىنى ئاز - تولا خىجالەت
بولغان قىياپەتتە ياكى يۈزىنى داپتەك قىلىپ تۇرۇۋېلىپ دېگۈدەك رەت
قىلدى. ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا ئەللەر ھەر پەسىلدە دېگۈدەك تۈر-
كىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرىنى ئەيىبلەپ يا-
كى بۇ ئىشلارغا سۈكۈت قىلىپ كەلدى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ياۋرو-
پا ئىتتىپاقى تۈركىيە ئارمىيەسىنى ئۇلار ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلە-
دىغان بارلىق قوراللار بىلەن سېخىيلىق بىلەن تەمىن ئەتتى؛ بىز-
نىڭ بۇنىڭدىنمۇ بەكرەك خاتا سىگنال بېرەلىشىمىز يەنە مۇمكىن-
مۇ؟ شۇبھىسىزكى، بۇ ئىشلار تۈركىيەگە: بىز سېنى ئالدىنقى سەپ-

تىكى ھەربىي دۆلەت قىلىۋالماقچى ھەم سېنىڭ ئىچكى ئىشلىرىڭ-
نى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، سېنىڭ مۇشۇنداق رول ئېلە-
شىڭنى قوللىماقچى، دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ. بىراق، ئىقتىسادىي
ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە تۈركىيە بىزنىڭ دائىرىمىزگە كىرمەيدۇ.
شۇڭا، تۈركىيەدىكى تامامەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچ-
رىغان تايانچ كۈچلەرنىڭ بۇ سىگناللارنى ئۆزلىرىنى چەتكە قاققاڭ-
لىق ۋە بىر تېپىك بىلەن قوغلىۋەتكەنلىك دەپ چۈشىنىپ قېلە-
شىدىنمۇ ھەيران قالغىلى بولمايدۇ.

ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىيەگە قوللانغان سىياسىتى جە-
ھەتتە ئىلگىرىكى مىسالىلاردىن پايدىلىنىپ كۆرۈشكە بولىدۇ، يەنى
ئۇ گىرېتسىيە، ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيەدەك ياش، يەنە كېلىپ
مۇقىم بولمىغان دېموكراتىك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرىنى غەرب
مىللىي ئورتاق گەۋدىسىگە قوبۇل قىلدى.

ئەمما، ماراكەش، تۇنىس ۋە مىسىرغا نىسبەتەن ياۋروپا ئىتتە-
پاقى ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتى ئوتتۇرا دې-
گىنز سىياسىتى جەھەتتە مۇۋاپىق مۇنبەر ھازىرلاپ بەردى. ماراكەش
ئىلھام ئاستىدا يولغا قويغان ئېچىۋېتىش سىياسىتى تېخىمۇ ئۇزاق
قوللاشقا ئېرىشىشى كېرەك؛ تۇنىسنىڭ چەكلىمە ئاستىدىكى دې-
موكراتىيەسى، مەسىلەن، بېسىم ئاستىدىكى ئەركىنلىك، قامال
قىلىش، قارشى ئېلىنمايدىغان زىيالىيلارغا قارىتا يولغا قويغان
چېگرادىن چىقىشنى چەكلەش قاتارلىقلارنىمۇ ئېنىق تەنقىد قىلە-
شىمىز كېرەك؛ مىسىردا ھۆكۈمەتنىڭ كومىپارتىيە ۋە مۇسۇلمان
قېرىنداشلار تەشكىلاتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆكتىچى پارتىيەلەر
بىلەن بىرلىكتە ئورتاق سورۇن ھاسىل قىلىشىغا ئىلھام بېرىش
كېرەك. لۇكسوردىكى قىرغىنچىلىق پارتىيەلەرنىڭ چەكلەش بۇيە-
رۇقلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشىغا باھانە بولۇپ قالماسلىقى،

بەلكى ھەقىقىي سۆزلىشىشنىڭ ئاچقۇچىغا ئايلىنىشى كېرەك. ئۇ-
تۇرا دېگىنىز بويىدىكى بۇ ئۇچ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش جە-
ھەتتىكى بىيۇروكراتچىلىققا تاقابىل تۇرۇشىغا ياردەم قىلىش ئۈ-
چۈن، ئۇلارنىڭ قەرزدارلىقىغا ئالاقىدار مەسىلىلەردە غەرب دۇنياسى
يۆلەك بولۇشى كېرەك، بولۇپمۇ، مىسىرغا بۇنداق ياردەم ئىنتايىن
زۆرۈر. ئەلۋەتتە، ياۋروپا ئىتتىپاقى نۆۋەتتىكى بىرلەشمە شەرتنا-
مىگە ئوخشىمايدىغان شەكىلنى قوللىنىشى كېرەك، بۇ شەرتنامە
پەقەت مەغرىب ئەللىرىنى سانائەتنى قوغداش خاراكتېرىدىكى تا-
موژنا بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ
يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا ياۋروپا بازارلىرىنى ئېتىۋال-
دى. ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يېزا ئىگىلىك گۇ-
رۇھلىرىنىڭ ۋاكىزلىقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان خاتا سىياسەت
يەنىلا ئىجرا قىلىنىۋەردى.

غەرب بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشكە نىس-
بەتەن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى توقۇنۇش سىياسىي ھەم
ئەخلاق جەھەتتىكى نازۇك نۇقتا بولۇپ كەلدى. مۇسۇلمانلار غەرب
ۋە ئۇنىڭ باشلامچىسى ئامېرىكىنىڭ يۇزەكى ئىش تۇتۇشى ۋە قوش
ئۆلچىمىنى ئەيىبلەشتى، بۇنداق ئەيىبلەشلەرنىڭ ئەلۋەتتە ئاساسى
بار. بۇنداق خاتا چۈشەنچە كېلىپچىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈ-
چۈن، غەرب ئەللىرى ئىسرائىلىيەنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرتسىز،
ھەتتا زۆرۈر تېپىلغاندا بارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق
قوغدىشى كېرەك. چۈنكى، تارىخ باشقا مۇۋاپىق يولنىڭ بولۇشىغا
يول قويمايدۇ، بىراق غەرب ئىسرائىلىيەنىڭ خەلقئارا قانۇنلارغا
بۇزغۇنچىلىق قىلىش، چەت ئەل زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋېلىش،
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ قارار-
لىرىنى مەنسىتمەسلىك، پەلەستىن رايونىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇ-

لۇشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشتەك قىلمىشلىرىغا سۈكۈت قىلىپلا كەلدى ياكى بولمىسا ئەڭ كۆپ دېگەندىمۇ ئانچە ـ مۇنچە ئاگاھلان-دۇرۇش خاراكېتىرىنى ئالغان تاقەت قىلىش پوزىتسىيەسىنىلا ئىـ-پادىلەپ قويدى، بۇ تامامەن چۈشىنىش مۇمكىن بولمىغان، كۆپچىـ-لىك تېخىمۇ كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتەلمەيدىغان قىلمىش. يەنە كېلىپ ئىسرائىلىيە مىنىستىرى پەلەستىننى «يۇتۇۋېلىش» توغرىسىدا گەپ ساتقان، ئىسرائىلىيە ئالىي سوتىنىڭ «ئېغىرلىتىپ سوتلاش» تەد-بىرىنى قوللىنىشىغا قوشۇلغان، يەنى ئەرەب مەھبۇسلىرىنى قاتتىق قىيناشقا قوشۇلغان چاغدىمۇ، غەرب ئەللىرى قۇلىقىنى يوپۇرۇۋېـ-لىپ دېگۈدەك يۈرۈۋەردى. ئوخشاشلا ئىسرائىلىيە خەۋپسىزلىك قىسىملىرى قوللانغان چېتىلما جاۋابكارلىق تەدبىرى، يەنى تېر-رورچىلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى يۇرت ـ ماكانىدىن قوغلىۋېـ-تىش، ئۆيلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرى ۋە باغلىرىنى توپا تۈرتۈش ما-شىنىسى بىلەن تۈرتۈپ تۈزلىۋېتىش ھەرىكەتلىرىنىمۇ غەرب ئۇق-ماسقا سېلىپ يۈرۈۋەردى. ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىـ-قىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قىرغۇچى قوراللارنىڭ داۋاملىق كېڭىيىپ كېتىشى توغرىسىدىكى تەتقىقات دوكلاتىدا، ئىسرائىلىيەدىن ئىبا-رەت بۇ يادرو چوڭ دۆلىتى بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنىپ باقمىـ-دى. غەرب ئىسرائىلىيەنىڭ تەلىپىنى قەتئىي قوللاپ، پەلەستىن ھۆكۈمىتى ئەسلىيەتچىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاساسىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىشى كېرەك دەپ قارىدى. ئەمما، ئىسرائىلىيە پەلەسـ-تىندىكى قارشىلاشقۇچىلاردىن قېلىشمىغۇدەك دەرىجىدىكى ئۇچىغا چىققان ئەسلىيەتچى كۆچمەنلەرنىڭ تولۇق قوراللىنىپ پەلەستىن زېمىنىدا كۆرەڭلەپ يۈرۈشى بىلەن كارى بولمىدى. 1994 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كۆچمەن دوختۇر بارروخ گودىستان خېبروندا ناماز ئو-قۇۋاتقان 29 مۇسۇلمانغا تېررورلۇق ھۇجۇمى قوزغىدى، نۇرغۇن

كۆچمەنلەر تاكى بۇگۈنگە قەدەر گودىستانىنى قەھرىمان ۋە پىدائىي دەپ ھېسابلىشىدۇ. ئىسرائىلىيە كۆچمەنلىرى ئۆزلىرى ئولتۇ-راقلاشقان جايلارنىڭ چېتىگە نىسبەتەن «چېگرانى تۇزىتىش» ھەرد-كىتىنى يولغا قويغاندا، يەنى پەلەستىننىڭ تېخىمۇ كۆپ تېرىلغۇ يېرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغاندا، ئىسرائىلىيە ئارمىيەسى ئۇلارنى دەرغەزەپكە كەلگەن پەلەستىن ئېتىراز بىلدۇرگۈچىلىرىدىن قوغداپ قالدى. غەرب بۇ ئىشقا نىسبەتەن ھېچقانداق ئىنكاس قايتۇرمىدى. غەرب ھەتتا ئوسلو كېلىشىمىنى ئىمزالىغان چاغدا بەلگىلىگەن ئىشغال قىلىۋېلىنغان زېمىندا ئىسرائىلىيە ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىلىرىنى قۇرماسلىق توغرىسىدىكى ئېنىق بەلگىلىمىلەرنىمۇ قەتئىي ئىجرا قىلمىدى. ئۇنداقتا، ناۋادا ئىسلام دۇنياسى بۇ ئىشنى ئەھلسەلپىنىڭ يېڭى بىر قېتىملىق، ۋاستە-لىك شەرقە يۇرۇش قىلىش ھەرىكىتى دەپ قارىغان بولسا، بۇنىڭ-دىن كىم ھەيران قالار ئىدى؟ غەرب ئەللىرى بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشتا تامامەن مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭ ئەكسىچە قىزىقارلىق ھەم ئەك تىراگېدىيەلىك يېرى شۇكى، ئىسرائىلىيەدىكى سىياسىي كۆچلەر-گە بۇنداق چەكسىز كەڭ قورساقلىق بىلەن قوللاش پوزىتسىيەسى تۇتقانلارنىڭ غەرب قىممەت قارىشىغا قەتئىي ئىشىنىدىغان كىشە-لەر بولۇشى ناتايىن. دىننى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ سىياسىي پائا-لىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قەدىمىي ئىسرائىلىيە پادىشاھ-لىقىنى يېڭىباشتىن قۇرۇش ئارزۇسىدا يۈرگەن بۇ ئەسەبىي كۆچ-لەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان رەقىبلىرىگە ئوخشاش ئىنسانىي ھوقۇق، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇر-مايتتى. ناۋادا بىز ياشاۋاتقان دەۋردە ئەر ـ ئاياللار بىرلىكتە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلسا، پىراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇتەئەس-سىپ ئىسرائىلىيەلىكلەر بىلەن ئىسلاھاتچى يەھۇدىيلار ھازىرارلىق

تېمى يېنىدا دۇئا قىلغاندا، ئۇلارغا راسا تىل ـ ئاھانەت قىلىنىدۇ، چۈنكى دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغۇچىلارنىڭ ھەربىكتى پىراۋوسلاۋىيە دىنى ـ يەھۇدىي دىنىنىڭ ھەربىكەت مىزانىغا خىلاپ، شۇڭا ساقـ چىلار ئۇلارنى قوغلىۋەتسە بولىدۇ؛ ئۇنداق بولغاندا بۇ ئىشلارنىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمايدۇ، بۇ شەرقتىكى ئەسلىيەتچىلىك بولۇپ، كىشىلەر ئافغانىستان، ئىران ۋە سۇداندا دۇچ كەلگەن ئىشلاردىن پەرقى يوق دېسىمۇ بولىدۇ.①

ناۋادا بىز بۇ ئىشلارنى سەمىمىيلىك بىلەن تەنقىد قىلمىساق، ئۇنداقتا غەربنىڭ قوللانغىنى بىر خىل «كۆرۈپ تۇرۇپ كۆرمەسكە سېلىش» سىياسىتى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئادەتتىكى چەكلىمىنىـ مۇ بۇزغانلىق بولىدۇ، بىز ئۆز دۆلىتىنىڭ يېڭىباشتىن تىنچلىق سۆھبىتى يولىغا قايتىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان نۇرغۇن ئىسرائىلىـ يەلىكلەرگە ياخشىلىق قىلدۇق دەپ يامانلىق قىلىپ قويدۇق. دەل مۇشۇ ئىسرائىلىيەلىكلەر ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل غەربچە سىياسەت قوللىنىشىنى ھەقىقي ئارزۇ قىلىدۇ، غەرب ئەلـ لىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئوچۇق ـ يورۇقلۇق بىلەن سۆزـ لىشىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. غەربنىڭ يۇزەكىلىك بىلەن ئىش قىلىـ شىنىڭ بۇنداق سۆھبەتكە قانچىلىك ئېغىر زەربە ئېلىپ كېلىدىـ غانلىقىنى، يەنى قانچىلىك ئەجەللىك يۇك بولىدىغانلىقىنى ئۇلار ھەرقانداق كىشىدىن ئوبدان بىلىدۇ. ناۋادا بۇنداق يۇزەكى پوزىتـ سىيە ۋاقتىدا تۈزىتىلمىسە، غەربنىڭ مەۋقەسى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. لېكىن، بۇنداق پۇرسەتنىڭ كېلىش ئېھتىمالى يوق دېيەرلىك. غەربكە مايىل مىسىر ھۆكۈمىتى بىلەن

---

① موشې زىممېرمان: «ئىسرائىلىيەنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى»، «دۆلەت بىلەن دىن ئوتتۇرىسىدا»، بېرلىن، 1996 ـ يىلى نەشرى.

ئىيوردانىيە ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇق مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىشى مۇمكىن.

بىز ئەمدى ئىران بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختىلىمىز. ئىران ئامېرىكىنىڭ ياقتۇرماسلىقى تۇپەيلىدىن قىيىنىلىپ كەلدى. بۇ 1979 ـ يىلى تېھراندىكى تۇتقۇن قىلىۋېلىش كىرىزىسىدىن قالغان چاتاق. ھۇمەينى ھاكىمىيەت تۇتقان مەزگىلىدە، بۇ دۆلەت قوشۇنىسى ئىراقتەك مۇستەبىت، ئىستىبدات، ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ھۆكۈمرانلىق قىلىنمىغان بولسىمۇ، 1997 ـ يىلىدىن بېرى «كۆپ مەنبەچىلىك» تىن ئىبارەت بۇ نازۇك يېڭى شەيئى قەدىمىي پېرسىيە زېمىنىدا ساغلام ئۆسۈپ يېتىلدى. ئىراندا زۇڭتۇڭ سايلىمى ئۆتكۈزۈلۈشتىن ئىلگىرىلا، ئاشىق ـ مەشۇقلارغا نىسبەتەن ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان تەكشۈرۈش ئاز ـ تولا بوشىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆرپ ـ ئادەتنى ساقلىغۇچىلار ئۇزاقتىن بېرى قاتتىق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدىلەرمۇ چەكلەش كۈچىدىن خېلى قالدى. مەسىلەن، سۈنئىي ھەمراھلىق تېلېۋىزىيەنى ئۆزى خالىغانچە ئۇلىۋېلىش ياكى سىنئالغۇ فىلىملىرى، CD پىلاستىنكىلىرىنى ئەتكەس يول بىلەن ئىمپورت قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارمۇ ئانچە سۈرۈشتۈرۈلمەيدىغان كارى چاغلىق ئىش بولۇپ قالدى. ئىسلاھاتچىلاردىن بولغان زۇڭتۇڭ نامزاتى ھاتەم سايلام رىقابىتى پائالىيىتىدە، ئوخشىمايدىغان سىياسىي قاراشتىكىلەرگىمۇ ئىدىيە ئەركىنلىكى بېرىش، ئۆكتىچىلەر ۋە باشقا دىن مۇخلىسلىرىنى قوغداش، ئاخبارات ئەركىنلىكى بېرىش ۋە ئاياللارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەركىنلىكى بېرىش قاتارلىق پىروگراممىلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى ئىسلام قۇرۇلتىيى ئېچىلىش ئالدىدا، ئۇ يەنە خېيىم ـ خەتەرگە قارىماي، «زەھىرىنى

چېچىپ»لا يۈرىدىغان دىنىي داھىي ھامەنىي بىلەن ئاشكارا ئۇزەكتىگە سوقۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ دوگماتىزمچە ۋائىزلىق قىلىشلىرىغا قارشى چىقىپ، ئاۋام ـ پۇقرا جەمئىيىتى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قوغداش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ ھەتتا ئىسلام دۇنياسى غەرب مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشى كېرەك دەيدىغان ئىدىيەنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا ھاتەم يەنە ئامېرىكا بىلەن سۆزلىشىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسرائىلىيە يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ چېگرادىن كىرىشىگىمۇ ئاستا ـ ئاستا يول قويۇلىدىغان بولدى. ئۇلار ئىراندىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزالىرى بىلەن سۆزلەشتى ھەمدە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرىنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى، ئىران تەرەپ بۇنداق ئۇچرىشىشلارنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئاكتىپ ئىلھام بېرىش پوزىتسىيەسى تۇتتى. مېكنونى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ياۋروپانىڭ «تەنقىدىي يوسۇندا سۆزلىشىش» سىياسىتىنى قوللانغانلىقى يەنىلا توغرا بولدى. بۇ خۇددى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىنى قوللاپ، ئۇلارغا نىسبەتەن سۇس سىياسەت قوللانغانلىقى توغرا بولغىنىغا ئوخشاشلا ئىش بولدى. شۇڭا، يولغا قويۇلۇۋاتقان سۆزلىشىش سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئىرانىنىڭ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، بۇگۈن قوللىنىلغان بارلىق تەدبىرلەرنىڭ تېھران بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشتا كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلغانلىقى ۋە بۇنىڭ ئاقىلانە بولغىنىغا بەلكىم ئاخىرىدا ئامېرىكىمۇ ئىشىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

ئىسلام دۇنياسى بىلەن سۆزلىشىشتە، غەربنىڭ ئاسىيادىكى

سۆھبەت ھەمراھلىرى بىلەن تالاش ـ تارتىش قىلغاندىكىگە ئوخ-
شاش ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى كۆچلۈك تۇردە قوغدىماسلىققا
ئاساسى يوق، بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، غەرب-
نىڭ قىممەت ئىدىيەسى مۇقەررەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىچكى
قىسمىدا قوللاشقا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇ قوللاش غەربنىڭ
قىممەت قارىشىنى تۇپتىن قوبۇل قىلغان، دىنىنى سىياسىيدىن
ئايرىۋېتىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ
قوللىشىدۇر. بۇ قوللاش يەنە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى تەرەپدارلىرد-
نىڭ قوللىشىدۇر. ئۇلار ئۆزىنىڭ «قۇرئان كەرىم» ۋە ئۇنىڭغا ئائىت
رىۋايەتلەرنى چۈشەندۇرۇش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ئىدىيە
ياكى شۇنىڭغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان قىممەت قاراشلىرىنى ئىلـ-
غاپ چىقىدۇ. باسسام تىبى «ياۋروپادىكى ئىسلامىيەت» دېگەن ئۇ-
قۇمنى رويابقا چىقىرىپ، دىنىي دۇنيانىڭ ئېچىۋېتىش، زامانـ-
ۋىلاشتۇرۇشقا بولغان يېڭى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى تەرغىب قىلىدى.
ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىسلام ئەللىرى ياۋروپا ئەللىرى دۇنياسىغا تاما-
مەن سىڭىپ كىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئۇ يەنە ياۋروپا ئور-
تاق مەدەنىيىتىنىڭ مول بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەن. ئىسلاھاتنى
خالايدىغان مۇسۇلمانلار بىلەن سۆزلىشىش داۋامىدىكى بۇنداق مەدە-
نىيەت قارىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەريانى بىز غەرب ئەللىرىگىمۇ
كەسكىن جەڭ ئېلان قىلدى. ئەپسۇس، بۇ مۇھىم ۋەزىپە مۇسا-
پىرلار مەسلىسى، تۇركىيە كۆچمەنلىرىگە بولغان ۋەھىمە ۋە كۆپ
مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى سىغدۇرۇشچانلىقى
قاتارلىق مەسىلىلەر ئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتتى.[1] بۇنداق نۇقتىئىنە-

---

① باسسام تىبى: «ئاللانىڭ سايىسىدا كۈن كەچۈرۈش»، «ئىسلام دىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇق»، مىيونخېن، 1994 ـ يىلى نەشرى.

زەرلەرنى پەقەت ئىسلام ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتىلا دەللىلىيەلەيمىز، يەنە كېلىپ بۇ ئارىمىز-دا ياشاۋاتقان مۇسۇلمانلارغا تۇتقان پوزىتسىيەمىزدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، بىر گەۋدىلەشتۈرۈشكە تۇتقان چەتكە قېقىش، رەت قىلىش پوزىتسىيەسى كىشىلەرنى، بولۇپمۇ ياشلارنى ئەسلىيەتچىلەرنىڭ قوينىغا ئىتتىرىدۇ، خالاس.① ئۇلارغا تۇرمۇشتا چىقىش يولى تېپىپ بېرەلىگىنىمىزدىلا، ئاندىن ياۋروپادىكى كاتولىك دىنى، پىروتېستانت دىنى (يېڭى دىن) ۋە يەھۇدىي دىنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئوخشاش، دىنىي پەرقنىڭ قىممەت قارىشى جەھەتتىكى ئورتاقلىقنىڭ كەينىگە ئۆتۈشىدىن ئۈمىد كۈتەلەيمىز.

ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ رامكا شارائىتى

بۇنداق سۆزلىشىشلەر هۆكۈمەتلەر ئوتتۇرىسىدىكىلا ئىش ئەمەس، سىياسىي ئامىللار ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلمىسىلا، ئىقتىساد ئەسلىدە ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە كېتىۋېرىدۇ. خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇش بويىچە تۇرلىشىنى كىشىنى هەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى ئورتاقلىققا يۈزلەندۈرۈش هادىسىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەركىن سودا پىلانى دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا تەرەققىي قىلدى، بۇ جەھەتتە خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە دۇنيا

---

① ۋىلھېلىم خېيىمتمېير: «بىر گەۋدىلەشمەسلىك ۋە ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى»، «گېرمانىيەدىكى تۇركىيە ياشلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى مۇلاھىزە قىلىش ۋە كۈندىلىك تەجرىبە هەم ئۇلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىش شەكلى».

بانكىسىنىڭ تۆھپىسىگە كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. بەزى دۆلەتلەردە، ھۆكۈمەتمۇ دۆلەتنى خاتا يولغا باشلاپ قويىدىغان ئىشلاردىن قول ئۈزدى. شۇڭا، نۆۋەتتە دۇنيا ئىقتىسادىدا ئاساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلار خەلقئارالىق ئىقتىسادي سەھنىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن كۆڭۈل ئازادىلىكى بىلەن جانلىق پائالىيەت قىلماقتا. ئەلۋەتتە بۇنداق ئەھۋال نۇرغۇن سەلبىي تەسىرلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. نۇرغۇن جايلاردا كىشىلەر نەچچە ئون يىلدىن بۇيان توقۇپ چىققان ئىجتىمائىي تور بۆسۈلۈپ كېتىشكە باشلىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ يەنە ئاكتىپ ئاقىۋەتلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن كەلگەن بىر قىسىم مۇھىم تايانچ كۈچلەر، يەنى ئىقتىسادي پائالىيەتچىلەر مەسىلىلەر ئۈستىدە ئوخشاش بىر خىل تىل، ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلار ئىقتىسادنى يەر شارىلاشتۇرۇشتەك چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان ئىقتىسادي پائالىيەتلەر داۋامىدا ئۆزئارا ئالاقىنى ئۈزۈكسىز كۈچەيتتى. ئىقتىسادي پائالىيەتلەردىكى بىرەكلىك ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەتلەر نىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر مۇھىم ئامىل ياكى بولمىسا ھەل قىلغۇچ تۈرتكىلىك كۈچ ھېسابلىنىدۇ. سىياسىي تۈزۈلمە ئاخىر بېرىپ، بۇ كۈچلەرنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆز ئالدىغا تىزگىنلەشكىمۇ قادىر بولالمايدۇ، بۇ يولدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلارنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايلا قالماي، بەلكى تۆلەنگەن بەدەلمۇ ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ. شۇڭا، پايدىلىق رامكا شارائىتىنى ھازىرلىماي بولمايدۇ.

بۇ رامكا شارائىتى ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايون تەشكىلاتلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى قائىدە ـ تۈزۈملىرىدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېـ-

چىشنى تەلەپ قىلمايدۇ. يەنى، بەزى كونسېرنلارنىڭ چوڭ غوجايىنـ
لىرى ئارزۇ قىلغاندىكىدەك ئىش بولمايدۇ. ئىجتىمائىي ۋە ئېكو-
لوگىيەلىك پىرىنسىپلارنى دۇنيا ئىقتىسادىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر
كۆرسىتىدىغان دۆلەت ھالقىغان كارخانىچىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائا-
لىيەتلىرىگە سىڭدۈرۈشنى ئۇزاق مۇددەتلىك نىشان قىلىش لازىم.
مالايشىيا بىلەن فىلىپپىن ئۇزاق مۇددەت تىرىشچانلىق كۆرسەتـ
كەندىن كېيىن، بالا ئىشچىلارنى يالالاپ ئىشلىتىشنى چەكلەيدىغان
خەلقئارالىق ئەھدىنامىگە تۇنجى تۈركۈمدە ئىمزا قويغان ئاسىيا دۆ-
لەتلىرى بولۇپ قالدى، بۇ كىشىلەرگە سىجىل يول كۆرسىتىش ۋە
تىرىشىش ئارقىلىق نېمە قىلارىنى بىلمەي ئارىسالدى بولۇپ يۈر-
گەنلەرگە نىشانىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تامامەن بولىدىغانلىقىنى
ئىپادىلەپ بەردى. ئىنسانىي ھوقۇقنى ئېغىر دەپسەندە قىلىش ياكى
مۇھىتقا قىلچە ئەيمەنمەستىن بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئارقىلىق رىقا-
بەتتە ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرگەن بىرەر دۆلەت تېخى بولمىسا
كېرەك، پۈتكۈل يەر شارىنى قاپلىغان رىقابەت مۇشۇنداق بىر تەر-
تىپ رامكىسى ئىچىدە بىرەر دۆلەتنىڭ كۈچلۈك ئارىلىشىشى بول-
مىغان ئەھۋال ئاستىدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ئىچكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا قىيىنچى-
لىقنىڭ پەۋقۇلئاددە ئېغىرلىقى ئىسپاتلانغان ئىسلام رايونىدىكى دۆ-
لەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئىقتىسادىي مۇئامىلىدىكى توسالغۇ كەڭ
كۆلەملىك قىرغۇچى قورالالارنىڭ تەھدىتىگە ئېغىر دەرىجىدە ئۇچ-
رىغان رايونلاردىلا بولىدۇ. بۇ خىل پىرىنسىپ ئەلۋەتتە باشقا ھەم-
مىلا رايونلارغا باب كېلىۋېرىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا ئىقتىسادىي مۇ-
ناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ئىككىلا تەرەپكە پايدىلىق بولۇپ، ئا-
جىزلار كۈچلۈكلەردىن قورقىدىغان ئىشمۇ چىقمايدۇ. يېقىن شەرق
ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىدا بۇنداق مۇناسىۋەتلەر ھەمكارلىشىش ۋە

ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى كۆپەيتىشكە قىزىقىدىغان تەرەققىياتچى
تەشكىلاتلارنىڭ كۆچىنى ئاشۇرىدۇ. بىراق مۇئەييەن ئەھۋالدا، ئال-
قىشلانمايدىغان ئاشۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۆچىمۇ ئىجتى-
مائىي رېئاللىققا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىللىك
نۇقتىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتىمۇ ئىنتا-
يىن كىچىك بولىدۇ. ئىسلام سودا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەق-
قىيات ئاساسىنى تۇرغۇزۇشىغا ياردەم بېرىپ، ئۇ يەرلەردىكى ئۆزىگە
ئىشىنىدىغان، ئېچىۋېتىش تىپىدىكى كارخانىچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى
قوللاش بىزنىڭ تېخىمۇ مۇھىم نىشانىمىز.

ئىجتىمائىي تور: غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ رولى

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستە پەقەتلا ئىقتىساد دېسەك
يېتەرلىك بولمايدۇ. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىش ئالدى
بىلەن ئىجتىمائىي پائالىيەتچىلەرنىڭ پائالىيەت كاتېگورىيەسىگە
كىرىدىغان بولۇپ، ئۇ ئىلىم - پەن ساھەسى، سەنئەت ساھەسى،
ھەرقايسى پارتىيە - گۇرۇھلار، ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ۋە جەمئى-
يەتلەر، دىنىي تەشكىلاتلار ۋە غەيرىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىغا چې-
تىلىدۇ. بۇ ئاپپارات ۋە تەشكىلاتلار ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار تو-
رىدا ھالقىلىق رول ئوينىدى. يېقىنقى بىرقانچە ئون يىلدا بۇ ئىج-
تىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئاشتى، ئۇلارنىڭ
كۆچىنىڭ زورىيىشى ۋە خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە بارغانسې-
رى جاراڭلىق سادا ياڭرىتىشى 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگى-
لىدە كىشىلەرنىڭ ئەڭ دىققىتىنى قوزغىغان ئىشلارنىڭ بىرى بو-
لۇپ قالدى. بۇنداق يېڭىلىقلار ئىجتىمائىي كوللېكتىپلارنىڭ سى-
ياسىي تۇزۇلمىدىكى ئورنىنىڭ كۆچەيگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ

بەردى. شۇڭا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئاساسلىقى ئىجتىـ
مائىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئىنتايىن ئۇزۇل ـ كېسىل بولغان
جايلاردا، يەنى پۈتكۈل غەرب دۇنياسىدا يىلتىز تارتتى. ئۇلار يەنە
شۇ يەرلەردىن پۈتكۈل دۇنياغا تەسىر كۆرسىتىپ، سىياسىي ۋەزىـ
يىتى ئىنتايىن ئازلا ئىمكانىيەت قالدۇرغان جايلارغىمۇ غەيرىي
ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۇرۇقىنى چاچتى. ھەرقايسى جەمئىـ
يەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش مۇساپىسىدىكى پەرقى چوڭايغانسىـ
رى، ئۇنىڭ پائالىيەت قىلىش ئىمكانىيىتىمۇ كۆپەيدى. غەيرىي
ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ھۆكۈمەت ئاپپاراتى ھېسابلانمايدىغان،
ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى ئورۇندا تۇرمايدىغان پۇقرالار، ئاز
سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ چېتىدە قالغان
كوللېكتىپلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى، يەنە كېلىپ ئۇلار
دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ، باشقا دۆلەت ۋە مەدەنىيەت چەمبىـ
رەكلىرى بىلەن ھەمراھلىق تورى ھاسىل قىلدى. شۇڭا، مەدەنىـ
يەتلەر ئارىسىدىكى سۆزلىشىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغانلار،
غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ھۆكۈمەتكە قارىغاندا تېخىمۇ مۇـ
ھىم رول ئوينىدى. ئۇلار ئۆزىنى ھەرقانداق كېلىشىم، شەرتنامە ۋە
توختامنامىلەر ھەمدە دۆلەت مەنپەئەتى ھەممىدىن ئۈستۈن دەيدىغان
مۇھىم پىرىنسىپلارنى ئويلىشىپ ئولتۇرۇشقا زورلىمىدى. ئىچكى
ئىشلارنىڭ بېسىمى ۋە چەكلەش خاراكتېرىنى ئالغان مەنپەئەت
ھېساباتىنىمۇ ئويلىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. بۇ قاتلامدىكى
مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشتىن مۇنداق ئىككى خىل
نەتىجە چىقىشى مۇمكىن: ئالدى بىلەن ئۇ بىرقەدەر ئاسان تالاش ـ
تارتىش قوزغايدۇ، چۈنكى كىشىلەر دىپلوماتىيە جەھەتتە سەۋر ـ
تاقەت قىلىشنى ئانچە ئويلىشىپ كەتمەيلا، بىر ـ بىرى ئوتتۇرىسـ
ىدىكى پەرقنى ئوچۇق ـ يورۇقلۇق بىلەن ئىپادىلەيدۇ ۋە تەتقىق قى ـ

لىدۇ؛ بىراق ئۇ يەنە ئىجادىيلىققا باي بولىدۇ، چۈنكى ھوقۇق ۋە خەۋپسىزلىك مەسىلىسى بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىدىغان، ئىشەنمەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارنى ئوتتۇرىغا قىستۇرۇۋالمايدۇ.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئەڭ دەسلەپتە مۇھىت ئاسراش سىياسىتى جەھەتتە نامايان بولۇپ، تەسىر كۈچى تەدرىجىي «يۇقىرى قاتلام»دىكى خەلقئارالىق سىياسىي ساھەلەرگىمۇ كېڭەيدى. ئۇلار ھەر خىل توقۇنۇشلاردا سالاكەشلىك قىلىپ تەرەپلەرنى ياراشتۇردى. مەسىلەن، موزامبىك ۋە ئالجىرىيەدە پائالىيەت قىلغان كاتولىك دىنى كاھىنلىرى تەشكىلاتى «St.Egidio» دەل شۇلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇلار يەنە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇش ۋە تالاش ـ تارتىشلارنى مۇرەسسە قىلدى. مەسىلەن، مالىدا كوپېراتىپ، كوپېراتسىيە پۇل ئامانەت بانكىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ۋە كەسپىي تەشكىلاتلار دۆلەتنىڭ يېڭىباشتىن «Taureg» تەشكىلاتىغا قايتىشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىلگىرى سۈردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىدا، ئارمىيەنىڭ ھەربىي ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلەش جەھەتتىكى ئەۋزەللىك ھوقۇقى چەكلەندى؛ ئۇلار يەنە شەخسلەرنىڭ قېزىلما بايلىقلارنى ئېچىشىنى چەكلەشكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدىمۇ غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە سەل قاراشقا بولمايدىغان، جانلىق يېڭى سىياسىي كۈچكە ئايلاندى، ئۇلار دىپلوماتىيە ۋاستىسى رولىنى جارى قىلدۇرالمايدىغان جايلاردا، دۆلەت، رايون ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىغا كۆۋرۈك سالىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك ئەلچى بولۇپ قالدى.

بۇ جەريانداا نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ غەيرىي ھۆ-

كۈمەت تەرەپلەرنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتە دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مۇ-
ناسىۋەتنى باشقا ئىشلار ئورنىنى ئالالمايدىغان ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە
قىلغانلىقىنى بايقىدى. ئوخشاشمىغان دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ھۆ-
كۈمەتلەر بىلەن غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى دائىملىق ئارد-
لىشىشلاردا بىر - بىرى بىلەن بارغانسېرى كېلىشىپ، ئادەتتە
ئېيتىلىدىغان «قوش لىنىيەلىك تۈزۈلمە» باسقۇچىغا قەدەم قويۇ-
دى. بۇ يەردە بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆتكۈزۈ-
لۈۋاتقان قەرەللىك سۆھبەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، ھەربىي
ئىشلار، خەۋپسىزلىك، ئەسكەر قىسقارتىش قاتارلىقلارغا ئائىت
مەسىلىلەردە، بارغانسېرى كۆپ دۆلەتلەردىكى غەيرىي ھۆكۈمەت
تەشكىلاتلىرى ياكى خەلقئارالىق پۇقراۋى تەشكىلاتلار تەكلىپىگە
بىنائەن مۇشۇنداق سۆھبەتلەرگە قاتناشماقتا. مۇناسىۋەتلىك ئەل-
لەرنىڭ دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىمۇ «شەخسىي» سالاھىيىتى، يەنى
غەيرىي ھۆكۈمەت تەرەپ سالاھىيىتى بىلەن بۇنداق يىغىنلارغا قاتـ
ناشتى. غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئۆزىنىڭ تەتقىدىي پىكـ
رىنى قىلچە ئەيمەنمەستىن ئوتتۇرىغا قويسا ياكى باشقا سورۇنلاردا
چەك قويۇلىدىغان بەزى تەكلىپلەرنى بەرسە بولۇۋېرەتتى. «قوش
لىنىيەلىك تۈزۈلمە» گە ئائىت يىغىنلاردا، بۇ نۇقتىئىنەزەرلەرنى
دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن مۇھاكىمە قىلىشقا بولاتتى، مە-
لۇم بىر تەشكىلات ياكى شەخسنىڭ مۇخالىپ كېلىدىغان پىكىر-
لەرنى بېرىشى بىلەنلا ئۇلار تەئەللۇق بولغان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىـ
نىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈپ كېتىدىغان ئىش بولمايتتى.
بۇنداق شەكىل كۆپچىلىكنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالغان سۆھـ
بەت مۇھىتىنى بۇزۇپ تاشلاپ، تۈيۇق يولغا كىرىپ قالغان تالاش -
تارتىشلارنى يېڭىباشتىن «ھەل قىلىش ھاياتىي كۈچى» بىلەن تە-
مىن ئەتتى. شۇبھىسىزكى، بۇنداق يىغىنلار قاتناشقۇچىلارنىڭ مە-

دەنىيەت پەرقى توغرىسىدا ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن كېڭىشىپ، ئۇنىڭ سىياسىي ئەھمىيىتى ۋە ماسلاشتۇرۇش يولى ئۈستىدە مۇ-ھاكىمە يۈرگۈزۈشىگە تۈرتكە بولدى، بۇنىڭدىن بىۋاستە دىپلوما-تىك ئاقىۋەت كېلىپچىقمايتتى.

غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمىتى باشقا ساھەلەردە ئىنسانىي ھوقۇق مەسىلىسىدە ئويىنىغان رولىدىن تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناپ بولالمايدۇ. دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئىنسانىي ھو-قۇق «مەدەنىيەت پەرقى» باھانىسى بىلەن دەپسەندە قىلىنىپ كېلە-ۋاتىدۇ، خۇددى بېرمىلىقلار شۇبېتسارىيەلىكلەرگە قارىغاندا رە-ھىمسىز جازاغا بەرداشلىق بېرىشنى خالايدىغاندەك ياكى خىزمەت قىلىش ۋە تەربىيەلىنىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئافغا-نىستان ئاياللىرى نورۋېگىيە ئاياللىرىدەك ئەقىللىك، قابىل ئە-مەستەك ھەم ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرالمايدىغاندەكلا ئىشلار بولۇۋاتىدۇ. خەلقئارالىق ئىنسانىي ھوقۇق تەشكىلاتى (مە-سىلەن، خەلقئارا ئومۇمىي كەچۈرۈم تەشكىلاتى) ياكى دۆلەت ئىچە-دىكى ئىنسانىي ھوقۇق تەشكىلاتلىرى بۇنداق ناچار ھۆكۈمرانلىق ئەپسانىلىرىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى ئورتاق يوسۇندا يوققا چىقاردى. ناۋادا ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە، ئومۇملاشقان بىر ئىنسانىي ھو-قۇق ئاساسىي قائىدىسى پۈتكۈل دۇنيادا پەقەت نامدىلا ئەمەس، بەل-كى ئەمەلىي يوسۇندا ئىجرا قىلىنىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ تۆھپە بۇ پۈقراۋى تەشكىلاتلارنىڭ ھەمكارلىقى ۋە تىرىشچانلىقىغا مەنسۇپ بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە پۈتكۈل يەر شارى بويىچە دېموكرا-تىيەلەشتۇرۇش جەريانىدا، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى ئاچ-قۇچلۇق رول ئويناىدى. شۇڭا، ئۇلار سىياسەت جەھەتتە شەرتسىز (مەزمۇننى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنىدىغان ياكى بېسىم ئىشلىتىپ تە-

سىر كۆرسىتىدىغان ئىشلار بولمىغان ئاساستا) قوللاشقا ئېرىشە-
شى كېرەك. ئەلۋەتتە نۇرغۇن كىشىلەر بۇ كوللېكتىپلارنىڭ ئىش-
لىرىدىن ناھايىتى خاپا بولۇپ يۈرۈشىدۇ، بولۇپمۇ ھۆكۈمەت تەرەپ-
نىڭ ۋەكىللىرى تېخىمۇ شۇنداق، ئۇلارنىڭ بەزى ئىشلىرىنىڭ ئە-
يىبلەشكە تېگىشلىك جايلىرى ھەقىقەتەن بار. لېكىن، پايدىلىق تە-
رىپى بىلەن زىيانلىق تەرىپىنى دەڭسەپ كۆرىدىغان بولساق، شۇ-
داق بىر خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇقەررەر، يەنى غەيرىي ھۆكۈمەت
تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆۋرۈكلۈك رولى ۋە ئۇلارنىڭ سۆزلىشىش مېخا-
نىزمى ئۇلار پەيدا قىلغان پايدىسىز ئاممىللارغا قارىغاندا تېخىمۇ
مۇھىم ھەم تېخىمۇ قىممەتلىك.

ئاياللارنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرۈش

نۇرغۇن كىشىلەر، بولۇپمۇ ئەرلەر مېنىڭ كەلگۈسىدە پائال
تەرەققىي قىلدۇرۇلىدىغان ئاچقۇچلۇق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى
قاراشلىرىمنى ئاڭلىغىنىدا تەئەججۈپلەنمەي قالمايدۇ، ئاياللارنىڭ
ئورنىنى ئۆستۈرۈش ھەقىقەتەن شۇنچە مۇھىممۇ، ئەجەبا بۇ ئا-
مىللار ئارقىلىق نۇرغۇن ساھەلەردە كۆزلەنگەن ئۆزگىرىشلەرنى
ھاسىل قىلغىلى بولامدۇ؟

بىرىنچىدىن، بۇ ئىنسانىي ھوقۇق غايىسىگە يېقىنلىشىشتىكى
ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچ. نېمىلا دېگەنبىلەن ئاياللار دۇنيا ئا-
ھالىسىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ. ئاياللارنىڭ ھوقۇقىنى كۆچەيتىش
باشقا ھەرقانداق كوللېكتىپنىڭ ھوقۇقىنى ئاشۇرۇشقا قارىغاندا،
ئىنسانىي ھوقۇق ۋە دېموكراتىيە مۇساپىسىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك
ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. ئاياللار ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ئورتاق يوسۇندا
قولغا كەلتۈرۈشكە كۈچلۈك تۈرتە ئىنتىلگەندە، مەسىلەن، ئىرا-
دىكى «ئىسلام ئەركىن ئاياللىرى بىرلەشمىسى» ياكى ئىلگىرى ئې-

رىتتىرىيەدە يۇز بەرگەن «ئالدىنقى سەپتىكى ئايال جەڭچىلەر ئازادلىق ھەرىكىتى»دە، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى تامامەن كۆچەيتكەندىن كېيىن، شۇ دۆلەت ۋە رايونىنىڭ تەرەققىياتى ۋە دېموكراتىيە مۇسا-پىسىدە بىر نۇرلۇق يول ئېچىلدى.

ئىككىنچىدىن، ئاياللارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى كىشى-نى ھەيران قالدۇرىدىغان شەكىل بىلەن ئەڭ نامرات ئاھالىلەر قاتا-لىمىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ياخشىلاش نىشانىغا يەتمەكتە. گىرامېن بانكىسى (Grameen Bank) نىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپ-پەقىيەتلىرى بۇ نۇقتىنى كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىس-پاتلاپ بەردى. بۇ ھەمكارلىق بانكىسى دەسلەپتە بېنگالدىلا پائالى-يەت قىلغانىدى، ھازىر 58 دۆلەت ۋە رايونغا تەرەققىي قىلدى. ئا-ياللارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارغا ئاز سوممىلىق قەرز پۇل بېرىش ئۇنىڭ ئاساسلىق كەسپى. بېنگالدا بۇ بانكىنىڭ قەرز پۇ-لىغا ئېرىشكەنلەرنىڭ 94% ى ئايال بولۇپ، ئايال قەرزدارلارنىڭ ئىنتايىن ئىشەنچلىك قەرزادار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان، ئۇلار ئىقتىسادىي پائالىيەت ئارقىلىق ئائىلىسىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئەھۋالىنى ياخشىلىغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە 1/3 قىسىم ئائىلىلەر نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھال - ئوقىتىنى ياخشىلاش يولىغا ماڭ-دى؛ قالغان 2/3 قىسىم ئائىلىلەر «نامراتلىق» ئۆلچىمىگە يەتتى. بۇ ئائىلىلەردىكى بالىلار تېخىمۇ ياخشى تەربىيە ئالالايدىغان بول-دى، بۇ ئائىلىلەردىكى ئىشسىز ئەرلەرمۇ خىزمەت ئورۇنلىرىغا ئې-ڭىباشتىن قايتتى.

ئۇچىنچىدىن، ئاياللار تېخىمۇ كۆپ ھوقۇققا ئېرىشىپ، ئىق-تىسادىي تۇرمۇشقا تېخىمۇ سىجىل ئارىلاشقاندىلا، ئاھالىلەرنىڭ كۆپىيىشى ئاندىن مۇقىملىشىدۇ. ئەكسىچە، ئاياللار ھوقۇقىنىڭ كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەھ-

ۋالى يەنمۇ ياخشىلىنىدۇ. كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان يېرى شۇكى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا، ئاياللارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ھەتتا غەرب ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ئاياللارنىڭ نىسبىتىدىن يۇقىرى. ناۋادا ئاياللارنىڭ ئۇزۇكسىز كۈچىيىۋاتقان قاتنىشىش ئېڭى ئارقىلىق غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچى زورايىدى دېگەندە، ئۇنداقتا مۇھىت ئاسراش، دېموكراتىيە ئىدىيەسىنى تارقىتىش ۋە ئۇنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىنسانىي ھوقۇق جەھەتتە مۇشۇ تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

تۆتىنچىدىن، ئاياللار يەنە مەدەنىيەت چەك ـ چېگرالىرىدىن ئەڭ ئاسان ھالقىپ، دوستلۇق كۆۋرۈكى سالالايدىغان كۈچ بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق سۆزلىشىشتىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا ھازىرچە تېخى ئىشەنچىمىز يوق، مەدەنىيەتلەرنىڭ چەك ـ چېگرالىرىمۇ ئاياللار ئارىسىدا ئاراز-لىق پەيدا قىلىشى مۇمكىن. بىراق، ئاياللار ھەممىلا مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئەرلەرگە قارىغاندا ھەمىشە كەمسىتىشكە ھەم تەڭسىز مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ، ئافغانىستاندىكى تالىبان ھاكىمىيىتى ئاياللارنىڭ نۇرغۇن ھوقۇقلىرىنى تارتىۋالغاندىن تارتىپ، ئۆزىمىز ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى بېشىمىزدىن كەچۈرگەن بەزى ئىنچىكە ئۇسۇل ۋە ئادەتلەرگىچە بۇنداق مىساللار دېگەن كۆپ، بىز بۇگۈن يەنە ھوقۇق تەڭپۇڭلۇقى قائىدىسىدىن پايدىلىنىپ بۇنداق ھالەتنى تىرىشىپ ياخشىلاشقا كىرىشكەن بولساقمۇ، ئەھۋال يەنىلا ئوخشاش. ئاياللارنىڭ ئورنىنى ياخشىلاش يولىدىكى بۇنداق مۇددىئا ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ئاساسەن ئوخشاشمىغان غايىگە ئېتىلىدىغان ئاياللارنى بىر يەرگە جەم قىلدى.

1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بېيجىڭدا ئېچىلغان 4 ـ نۆۋەتلىك دۇنيا ئاياللار قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغىنىغا ئوخشاشلا، پىكىردىكى ئوخشاشلىقلاردا بىرلىككە كېلىپ، ئىختىلاپلارنى قويۇپ تۇرۇپ، مەدەنىيەت پەرقى ئاساسىدا كېلىپچىققان ئىختىلاپلارنى ئىجادىيلىق بىلەن توغرا يولغا سالساق بولىدۇ. ئەلۋەتتە ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلمايمىز.

غەربنىڭ ئىسلاھاتى

مەن بۇ يەردە بىر تەرەپ قىلىشقا تېگىشلىك بارلىق مەسىلىلەرنى غەربنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە تەسۋىرلىدىم، بۇنداق قىلىشىمدىكى سەۋەبنى 6 ـ بابتا شەرھلەپ ئۆتكەنىدىم. ئۇنىڭدىكى ئاگاھلاندۇرۇشنى يەنە بىر قېتىم تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشىمىزنىڭ تامامەن زۆرۈرىيىتى بار، يەنى غەرب مەدەنىيىتى پۈتكۈل يەر شارىدىكى خىرىسلارغا تاقابىل تۇرالايدىغان هەممىگە قادىر خاسىيەتلىك ئەڭگۈشتەر ئەمەس. تارىخ چاقى تېخى توختاپ قالغىنى يوق، غەرب تۇزۇلمىسىدە ياشاۋاتقان كىشىلەرمۇ تېخى ئەڭ ئاخىرقى دەم ئېلىش نۇقتىسىنى تاپالىغىنى يوق. خۇددى گىيوتېنىڭ «فائۇست» دېگەن دىرامىسىدىكى: «توختاڭە، سىز نېمىدېگەن گۈزەل ـ هە!» دېگەن مەشھۇر سۆز (شۇ پەيتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا) دە ئىپادىلەنگىنىگە ئوخشاش، بۇ نۇقتىئىنەزەر ئەڭ ئاخىرىدا غەلىبە پەيتىنى قولغا كەلتۈرمەستىن، ئەكسىچە مەغلۇبىيەت پەيتىگە مۇپتىلا بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئاچقۇچى غەرب ئەللىرىنىڭ قولىدىلا ئەمەس، ئەمما غەرب ئەللىرىنىڭ ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيىتى، دېموكراتىك سىياسىي تۇزۇلمىسى پۈتكۈل دۇنيانى ئىزدىنىشكە تۇرتكە بولىدىغان ئەڭ ياخشى ئالدىنقى شەرت بىلەن تەمىن ئەتتى.

يەر شارىلاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ ئەھمىيىتىنى نىسپىي ھالدا يوقىتىش، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن قاتتىق سوقۇلۇش، تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىلىشىنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە تېزلىشىشى، پۈتكۈل يەر شارىنى قاپلىغان خەۋەرلىشىش توري دېگەنلەرنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىدىغانلىقىدا شەك يوق. بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن، كۆچمەنلەر پەيدا قىلغان غايەت زور بېسىم، كىشىلىك قىرغۇچى قوراللار پەيدا قىلىدىغان يوقىتىش خەۋپى، يەر شارى مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىشى تۈپەيلىدىن كېلىپچىقىشى مۇمكىن بولغان ئېكولوگىيەلىك ئاپەت دېگەنلەر بىزدىن مۇناسىپ ھەل قىلىش لايىھەسى ياكى بىرىكمە خاراكتېردىكى ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەمما بۇلارغا كۆپ خىل تەجرىبىلەر ئارقىلىقلا جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ. پەقەت ئاشۇ تەجرىبىخانىغا ئوخشاش تەشكىللەنگەن ۋە نامايان قىلىنغان دۆلەتلەر، يەنى كۆپ خىللىشىشقا سەۋر ـ تاقەت قىلالايدىغان ھەم ئۇنى پائال ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان دۆلەتلەرنىڭلا كەلگۈسىگە تۇتاشقان يولنى تاپالىشىدىن ئۈمىد بار. بۇنداق نىسپىي ئېچىۋېتىلگەن خۇسۇسىيەت ئەمەلىيەتتە دەل غەرب ئەللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، كىشىگە بۇنداق يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەركىنلىك ۋە ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرۇش سورۇنى يارىتىپ بېرەلەيدىغان بۇنىڭدىن باشقا يول يوق. يەنە كېلىپ باشقا رايونلار كۈرەش قىلىش ئارقىلىقلا بۇنداق ئېچىۋېتىلگەن خاراكتېر ۋە تەجرىبە قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ. بىراق، بىز نۆۋەتتىكى رەھىمسىز رېئاللىق ئالدىدا، غەرب مەدەنىيىتى قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ئىنتايىن خەتەرلىك ھالدا تۈرۈۋاتقانلىقىنى، «ئىتائەتچان» گۆركارلارنىڭ جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىدا

تەييارلىنىپ بولغانلىقىنى نەزەرگە ئالماي تۇرالمايمىز. بىز ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەتنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇشتا، ئۇچ تەرەپتىن كېلىدىغان خىرىسقا تەڭلا يۈزلىنىشىمىز كېرەك. بىرىنچىدىن، بىز ئۆزىمىزدىكى قاتمال ئاپپاراتلارغا دۇچ كېلىمىز. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيە بىلەن ئىشچىلار، كاپىتالىستلارنىڭ ھەمراھلىقى بىزنى تەسىرلىك مىسالىلار بىلەن تەمىن ئەتكەن؛ ئىككىنچىدىن، مەدەنىيەت، ئىرقىي ساپلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوڭ قانات كۈچلەرگە دۇچ كېلىمىز؛ ئۈچىنچىدىن، «ئاق كۆڭۈل كىشىلەر»نىڭ كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتكە بولغان ئىختىيارلىقىغا دۇچ كېلىمىز، ئۇلار دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ، دېموكراتىيە ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئىنكار قىلىدىغان قىلمىشلارغىمۇ ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز كەڭ قورساقلىقى بىلەن سەۋر ـ تاقەت قىلىشىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىشلارغا مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تون كىيگۈرۈپ قويۇلغاچقا، پەرقلەندۈرمەكمۇ ئاسانغا توختمايدۇ.

مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەتلەر ـ نىڭ سۆزلىشىشى!

مۇقىملىق بىلەن ئېچىۋېتىش كەلگۈسىنىڭ ئىشىكىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچ. بۇ ئالدى بىلەن پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدا ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ھەرگىزمۇ جەمئىيەتتە پايدىسىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت ئەزالىرىنى جەمئىيەتنىڭ تاشلاندۇقلىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشى دېگەنلىك ئەمەس. ئىجتىمائىي دۆلەتلەرنى يوقاتماستىن، بەلكى ئۇلارنى تۆۋەن تەننەرخ ئارقىلىق ئۇنۇملۈك ھالدا يېڭى ھەرىكەتلەندۈر ـ

گۈچ كۈچ بۇلىقىغا ئايلاندۇرۇش تەبىئىيلا بىز دۇچ كېلىدىغان ئەڭ چوڭ ۋەزىپە. شۇنداقلا، يەنە رەت قىلغىلى بولمايدىغان ئالدىنقى شەرت. غەرب ئەللىرى شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن بىز بەرگەن رەھ- بەرلىك مەسئۇلىيىتىنى ھەقىقىي ئادا قىلغان بولىدۇ. ناۋادا دۇنيا- دىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم كىشىلەر ۋەھىمە قاپلىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىچىدە ياشاۋاتقان بولسا، بىز ئېيتىۋاتقان بۇ نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇشمۇ ئەسلا مۇمكىن بولمايدۇ.① سەممىيلىك ئالدى بىلەن ئالماشتۇرۇشتىكى ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا قارىتىلىدۇ. بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن يات شەيئىلەرگە سەۋر- تاقەت قىلغىلى، ئۇنىڭ تەسىرىنى ھېس قىلغىلى ھەمدە ئۇنى چۈ- شەنگىلى ۋە ئۆزئارا ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي بىخە- تەرلىك تۈيغۇسىدىن باشقا، يەنە ئىچكى قىسىمدىكى جەمئىيەت تەر- تىپىگە ئۆزىگە ئىشەنگەن ھەم ئاكتىپ يوسۇندا مۇئامىلە قىلىشنى- مۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەر كىشىنى رازى قىلالىغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس، شۇنداق تۇرۇقلۇق سىرتتىكى مۇلاھىزىلەرنى ئىدراكىي يوسۇندا قىلىشنى قانداق تەلەپ قىلغىلى بولىدۇ؟

بىز باشقا مەدەنىيەتلەردىن پايدىلىق تەرىكىبلەرنى قوبۇل قى- لىشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز كېرەك، ئەمەلىيەتتە بىز ئىسلام دىنى، ھىندى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا ئائىت ئىشلارنى كۆپ بىلىپ كەتمەي- مىز. كۈڭزىچىلىق ياكى ياپونىيەنىڭ شىنتو دىنىغا ئائىت ئىشلار-

---

① ئانفونى گىددېنىس: «سولچىل ۋە ئۇڭچىللارنىڭ سىرتىدا»، فىراڭ- كىفورد 1997 ـ يىلى نەشرى؛ ئۇلرىچ بېك: «يەر شارىلاشتۇرۇش دېگەن نې- مە؟»، «يەر شارىچىلىقتىكى خاتالىق ــ يەر شارىلاشتۇرۇشقا بېرىلگەن جا- ۋاب»، فىرانكفورد 1997 ـ يىلى نەشرى 4 ـ قىسىم.

نى كۆپ سانلىق غەربلىكلەر ئاڭلاپمۇ باقمىغان. مانا بۇنىڭ ئۆزىلا بىر ئەجەللىك ئاجىزلىق، غەرب دۇنياسى شۇنىڭ ئۈچۈن كوممۇ-نىزم ئۇستىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك هالدا غالىب كېلەلمىدىكى، هەر-بىر كىشى كوممۇنىزمدىن ئىبارەت بۇ ئاتالمىش «بىدئەتچىلىك»نى ئاساسەن دېگۈدەك چۈشىنەتتى. كۈچلۈك قارشىلىشىش هالىتىگە باب كېلىدىغان ئاشۇ قانۇنىيەتلەر ئىجادىي خاراكتېردىكى سۆزلەشلەرگە نىسبەتەنمۇ ئوخشاشلا مۇهىم؛ ناۋادا كىشىلەر ئۆزى بىلمەيدىغان شەيئىلەرنى ئاز ـ تولا چۈشىنىۋالسا، ئۇنداقتا بۇ شەيئى بىزگە نىسبەتەن ئەمدى يات هېسابلانمايدۇ ـ دە، سۆزلىشىشمۇ ئاسانغا چۈشمىدۇ. ئوقۇتۇش پىلانلىرى ۋە تەلىم ـ تەربىيە پىلانلىرىدا، بەزى ۋاستىلەرنى ئاز مىقداردا قوللىنىش ئارقىلىق بەزى خۇشاللىنارلىق هەم پايدىلىق ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. دىنىي جەمئىيەتلەر بۇ جەهەتتە ناۋادا دۇنيادىكى باشقا دىنلارغىمۇ ئۆز پىكرىنى بايان قىلىش پۇرسىتى بېرىشنى خالايدىغان بولسا، ناهايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن.[1]

بۇ كىتابىمىزدا گەپنى ئىنسانىيەتنىڭ ۋەهىمە تۇيغۇسىدىن باشلىدۇق، بىراق ۋەهىمىنىڭ كۆپ قىسمى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس. بېكىنمىچىلىك ياخشى نەتىجە بەرمەيدۇ، يات شەيئىلەرگە نىسبەتەن ئېچىۋېتىش، جانلاندۇرۇش پوزىتسىيەسى تۇتقاندىلا، ئىشلارنى ياخشى بىر ياقلىق قىلغىلى بولىدۇ. غەرب ئەللىرى دىلىدىكى ۋەهىمە ئالدىدا يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. باشقا رايونلاردىكى كىشىلەر بىزنى پولات-

---

① هانىس كۈڭىلىك: «دىنىي دۇنيا ئېتىكىسى ئۆچمەنلىك ۋە زوراۋانلىق قارىشى» بېرلىن، 1994 ـ يىلى نەشرى.

تەك مۇستەھكەم دەپ قارايدۇ. چۈنكى، كۆچلۈكلەر مەۋجۇتلۇق جەھەتتە ھېچقانداق ۋەھىمە ھېس قىلماستىن، ئاجىزلارغا يېقىنلاشالايدۇ. بۈگۈن غەرب دۇنياسىغا دەل مۇشۇنداق تەلەپ قويۇلۇۋاتىدۇ. پۈتكۈل دۇنيانىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىقنىڭ تارايماستىن، بەلكى تېخىمۇ كېڭىيىۋاتقانلىقىغا ئىشەنمەي تۇرالمايمىز. پەقەت تەرىشىپ ئىزدىسەكلا، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن سۆزلىشىدىغان ھەمراھ ۋە ھەمكارلىشىدىغانلارغا نىشان تاپالايمىز.

21 ـ ئەسىردە ئىنسانلار نەگە بارىدۇ؟ مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق دۇنيانىڭ چەك ـ چېگرالىرىنى ئايرىشقا سەۋەب بولۇپ قالامدۇ ياكى ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلىنامدۇ؟ بۇ ئىشلار بىز غەرب ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەتكە تۇتقان پوزىتسىيەمىزگە باغلىق. ئامېرىكا غەربنىڭ سەركىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئېلىشى كېرەك. بىز پەقەت ئامېرىكىدىنلا ئۈمىد كۈتىمىز، نۆۋەتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇچۇرلارنىڭ ھەممىسىلا بۇنداق ئارزۇغا يېقىنلىشىپ كەتمەيدۇ. ئۆزىمىزنىڭ ئەۋزەللىكىنى، مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنى قوغداشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىش ۋە باشقا مەدەنىيەتلەر بىلەن مۇڭاپىق شەكىلدە سۆزلىشىش ئارقىلىق بۇنداق نەتىجىلەرنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلىشىمىز كېرەك. 21 ـ ئەسىردىمۇ 20 ـ ئەسىردىكىگە ئوخشاش ھەممىلا يەرنى قانلىق ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق توقۇنۇش ۋەقەلىرى قاپلاپ كېتەمدۇ ياكى بۇ تالاش ـ تارتىشلار ھەمكارلىق ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان دۇنياۋى يېڭى تەرتىپنىڭ ياڭداشما ھادىسىلىرىگە ئايلىنىپ قالامدۇ؟ مەلۇم دەرىجىدىن ئېيتقاندا،

دا، ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتى «جۇڭگونىڭ خەتىرى»، ياپونىيەنىڭ تەھدىتى ياكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىگە باغلىق بولماستىن، بەلكى ئالدى بىلەن ئۆزىمىزگە ــ دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ھاۋاسىدا بەمالال نەپەس ئېلىۋاتقان، ئېچىۋېتىلگەن كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيغەرب جەمئىيىتىگە باغلىق.

پىلانلىغۇچى: ئەركىن ئىبراھىم پەيدا
قايتا تەكشۈرگۈچى: غەيرەتجان ئوسمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: زەپەرجان ئۇچقۇن
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ئەنۋەر قۇتلۇق
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: ئىسكەندەر ئەنۋەر
باسما مەسئۇلى: لىۋ ۋېيىۋ
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
گۈزەل سەنئەت مۇھەررىرى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن

مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇقى

ئاپتورى: خارالد مۇللېر [گېرمانىيە]
تەرجىمە قىلغۇچى: خالىق ئاۋۇت

نەشرىيات: شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن ـ سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى ئىقتىساد ـ تېخنىكا تەرەققىيات رايونى
پەن ـ تېخنىكا باغچە يولى 5 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830026
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
بەت ياسىغۇچى: شىنجاڭ ئۆگەن كىتاب تارقىتىش چەكلىك شىركىتى
زاۋۇت: ئۈرۈمچى شەھەرلىك كېخېڭ رەڭلىك باسما چەكلىك شىركىتى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 16.25
نەشرى: 2014 ـ يىلى 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2015 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: ISBN978-7-5469-5131-7
باھاسى: 60.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

ISBN 978-7-5469-5131-7

9 787546 951317 >

定价: 60.00 元